

ВЪПРОСИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

XXIII

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК. КНИГА XXIII

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**ВЪПРОСИ
НА СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН
ЕЗИК**

София . 1979

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорни редактори

ст. н. с. I ст. К. Ничева, ст. н. с. В. Станков

Членове на редакционния комитет

акад. Вл. Георгиев, ст. н. с. Ив. Кочев, ст. н. с. А. Минчева

© И-т за български език
1979
с/о Jusaator, Sofia

808 Б (05)

Роже Бернар

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ УДАРЕНИЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА ОТ СРЕДЕН РОД С МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО НА -А

Съществителните от среден род с основа на -о, мн. ч. на -а представят в старобългарски език най-многобройната и най-жизнената категория с един твърд тип (стадо им. вин., мн. ч. стада) и един мек тип (сръдъце им. вин., мн. ч. сръдъца). Още преди историческата епоха праславянският език отхвърля средния род при съществителните от други типове основи, в които той се е запазил по-добре в други индоевропейски езици: съществителните от основа на -и- са всички от мъжки род; от основа на -i-, от мъжки и женски род, като преобладаващ е женският род. Все пак старобългарският език допуска и други типове съществителни от среден род освен тези на -о, а именно съществителни със съгласкова основа: типа на -es- (небо им. вин., мн. ч. небеса), типа на -en- (имя им. вин., мн. ч. имена), типа на -et- (агня им. вин., мн. ч. агната, обикновено заменено от им. агньци, вин. агньца). Всички тези типове са отпаднали, с изключение на типа на -et-, от който е произлязло множественото число на -ета. В български език, както впрочем в руски и в повечето славянски езици, типът на -о си е присвоил почти изцяло типа на -es-, който е запазил известна жизненост само в словенски и полабски. Типът на -en- се е запазил малко по-добре с няколко съществителни от образа на име, мн. ч. именá, всички първични, с изключение на стреме (старобълг. струмень от м. р. със съгласкова основа на -енъ), но с няколко думи, преминали в други групи. При сегашното състояние на езика може да се каже, че съществителните на -о са всички от среден род, освен една единствена категория съществителни от мъжки род, окончаващи на -о, която не съществува в старобългарски език, напр. дядо, чичо, дрипльо, трепёрко. . . , където крайното -о не е никога ударено. Тези съществителни не образуват мн. ч. на -а, а обикновено на -овци. От друга страна, може да се каже, че всички съществителни от среден род на -о образуват мн. ч. на -а според типа стадо, мн. ч. стада, перо, мн. ч. перá, освен няколко думи: 1. чúdo, мн. ч. чудеса, дума, която е запазила старата форма на ед. ч. на -о, за разлика от небо, станало небé, мн. ч. небеса; 2. рамо, мн. ч. раменá, единствено съществително в съвременния български език, чието мн. ч. на -ен-á (винаги с ударение) не отговаря на ед. ч. на -е (винаги без ударение), произлязло от а; 3. няколко думи, които са запазили старата двойствена форма на -и или на -е (произлезли от ъ), най-употребими от които са око, очи, ухо, уши, крило, крилэ,

коля̀но, коленѣ́, ра̀мо, ра̀менѣ́, като формите на -и са единствено възможни, а формите за мн. ч. на -е се редуват с форми на -а (крила̀, коленá, раменá) понякога с известни нюанси в смисъла; 4. някои прилагателни и причастия, употребявани като съществителни, с мн. ч. на -и като животни, животни, речено-казано, речени-казани. Ще прибавим, че множественото число на -а е характерно в съвременния български, както и в старобългарски език, за съществителните от стария мек тип на -ище и -це, както и за съществителните на -ен-це, суфикс, който се е развил по-късно.

Съществителните от среден род на -о и в мн. ч. на -а образуват в съвременния български език една твърде жива група, тъй като са приели и продължават още да приемат думи от чужд произход. Освен думи, дошли от руски, където също има една жива категория на съществителни от среден род на -о и в им.вин.мн. ч. на -а, тук влизат почти всички заемки от гръцки, италиански, немски и най-вече от френски, като *пѣтало* (гр. *πέταλον*), *ра̀со* (гр. *ῥᾶσον*), *пиáно* (итал. *piano*), *ки́но* (нем. *Kino*), *кило́* (фр. *kilo*), *палто́* (фр. *paleto*), *де́рбо* (фр. *dérôt*), *ландо́* (фр. *landau*), *ниво́* (фр. *niveau*). Това значи, че -о в български може да отговаря на окончанията -о, -ot, -ôt, -au, -eau (най-често на -ot и -eau) в многобройни заемки от френски език, направени в близкото минало и които се характеризират всички с ударение на крайната сричка. Това е външният белег, който позволява да се определи, че думи като *танго́*, *болеро́* не са били заети направо от испански, но се обясняват с френско посредничество. Това минаване на голямо число думи от чужд произход към типа на среден род на -о е особено интересно явление, като се има пред вид, че в старобългарски категорията на среден род на -о не е приемала обикновено чужди думи. Именно към мъжки род са минавали повечето гръцки съществителни от среден род на -ον или на -ος, като *οκάνδαλον*, *εἶδωλον*, *πραιτώριον*, *μάλαθρον*, *κῆτος*, станали в старобългарски *скан(ъ)далъ*, *идолъ*, *прѣторъ*, *молотъ*, *китъ*, всички от мъжки род. Други са могли да минат към женски род главно поради това, че окончанието -а на им. вин. мн. ч. на гръцките съществителни от среден род е било двусмислено откъм рода и е могло да се смеси с ед. ч. ж. р.: срв. гръцки *στοιχεῖα*, *ἄσπρα*, мн. ч. на *στοιχεῖον*, *ἄσπρον* от среден род, станали *стѣхна*, *аспра* (мн. ч. *аспры* „rescipia“) от женски род. Подобно явление забелязваме в латински с една дума като *biblia* ед. ч. ж. р. от гр. *βιβλία*, мн. ч. на *βιβλίον* от среден род, и в по-голям размер в романските езици, които са загубили средния род и където латински форми от ср. р. мн. ч. като *arma*, *folia* са станали форми на ед. ч. ж. р., например в румънски, който има *arma*, *foaie* от женски род и където славянски или гръцки думи като *копы́то*, *коры́то*, *κόλ(λ)υβον* от среден род са станали *copită*, *corită*, *colivă* от женски род. Ако прибавим, че в старобългарски гръцките думи на -μα като *σχήμα*, *χοῖσμα* от среден род, са станали *скима*, *хрнзма* от женски род, ще стигнем до заключение, че запазването на средния род в една стара заемка като *му̀ро* от гр. *μύρον* е в първоначалното състояние на езика доста изключително явление. Съвсем друг е случаят в съвременния български език, където съществителните от среден род, дошли от чужди езици, се броят с десетки, без да отговарят непременно на думи от среден род в езика, от който са заети. Става въпрос не само за думи, заети от езици, които като гръцки и немски са запазили средния род, но и за заемки, дошли от езици като ита-

лиански или френски, където средният род е изчезнал и където цитираните по-горе думи *piano, kilo, paletot*. . . са от мъжки род. Следователно в това отношение положението в съвременния български език е съвсем различно от това в стария език. Нека отбележим, че съвременният български език запазва мъжкия род на думи на -о от чужд произход, означаващи лица от мъжки пол, например *импресарио, палъчо*, които са от мъжки род в италиански — *impresario, pagliaccio*.¹ Тези съществителни се присъединяват към категорията на личните съществителни от мъжки род на -о в съвременния български език. Но и тук положението в съвременния български език е различно от положението в стария език, където тази категория на лични съществителни от мъжки род на -о не съществува.

Известно е, че българският език, както и руският, влиза в числото на модерните славянски езици със свободно и подвижно ударение, въпреки че в български тенденцията към стабилизиране на ударението е значително подчертана, отколкото в руски език. Интересът към изследването на съществителните от среден род с множествено число на -а се състои именно в това, че те, както и едносричните съществителни от мъжки род с множествено число на -ове, съставят числено най-важната група съществителни, които при образуване на множествено число не се подчиняват на тази тенденция към стабилизиране на ударението и то по разнообразни причини — като например стари различия в основа -о в интонация. Тази страна обаче не влиза в рамките на нашето изследване.²

Това, което в никакъв случай не можем да срещнем в български език, е преместването на ударението при образуване на множествено число при думи, в които то е върху крайната сричка, за разлика от руски, където преместването на ударението от типа на *зерно*, им. вин. мн. *зёрна*, *ремесло*, им. вин. мн. *ремёсла* заема доста значително място. В съвременния български език правило без изключение е, че всяко съществително от среден род с ударение на крайното -о запазва това крайно ударение върху -а в множествено число: *перо*, мн. ч. *перá*, *стъкло*, мн. ч. *стѣклá*. Придвижване на ударението може да се прояви само в обратна посока и то е редовно при съществителните, които не носят ударение на крайната сричка. При този случай нормално е ударението да се прехвърли върху окончанието -а на множественото число (*стадо*, мн. ч. *стадá*), като това прехвърляне може да предизвика редуване *е/я* от старото *ѣ* в няколко думи: *желязо*, *коляно*, *лято*, *мляко*, *място*, *тяло* със съответното множествено число *железá*, *колена*, *летá*, *млекá*, *местá*, *телá*. Това редуване, което е свързано с преместване на ударението, е впрочем единственото редуване, свойствено на съществителните от среден род при образуване на множественото число, за разлика от съществителните от мъжки и женски род, където се срещат и други редувания. Не може вече да се говори за думи като *гнездо*, мн. ч. *гнездá*, *тесто*, мн. ч. *тестá*, които, макар и да са дадени в някои по-стари речници и граматики, имат днес диалектен характер и са чужди на книжовния език, който допуска само *гнездó*, *тестó*. Така също можем да считаме

¹ Грешка в Български тълковен речник (3 изд., 1973, с. 628), където *палъчо* е дадено като съществително от среден род.

² A. Vaillant. Grammaire comparée des langues slaves. II. Paris, (1—3, 1950—1966), p. 347 sqq.

среща при най-употребяваните думи на *-иво*, които се употребяват и в множествено число, и вероятно става под влияние на множествено число. Така например при думи, за които в речниците са дадени и грите ударения, все повече се налага типът *сетиво́, сечиво́, четиво́* според множественото число *сетива́, сечива́, четива́*. Също така ако разгледаме много по-значителната по брой група на производните на *-це*, умалителна наставка, ще се убедим, че в книжовния език ударението в множествено число е задължително върху крайната сричка (*зръ́нцá, блатцá, блóдцá, дъ́нцá, словцá*), докато при съответните форми в единствено число самият книжовен език се колебае между ударение на началната сричка и ударение на крайната, като последното ударение печели почва, особено в двусричните съществителни на *-це*, извънредно многобройни, и тук, както изглежда, под влияние на множествено число, като се премахва и тук всяко различие при ударението между единствено и множествено число. Това ще рече, че умалителните на *-це* убягват все повече от принципа за преместване на ударението дори тогава, когато съществителните, от които са произлезли, продължават да спазват този принцип: *зърно́, мн. ч. зърна́, блато́, мн. ч. блатá, блóдо, мн. ч. блóдá, дъно́, мн. ч. дъна́, сло́во, мн. ч. слова́* и т. н. Ако прибавим още по-многобройната група на производни на *-це*, при които единствено възможно е крайното ударение, ще дойдем до заключението, че практически най-голямата част от тези производни на *-це* не могат да имат в множествено число ударение, различно от това, което имат в единствено число.

Напълно противоположно на положението на производните на *-иво* и *-це* е положението на проозводните на *-а-ло* и *-и-ло*, тъй като в тази група, също значителна по брой, в единствено число всичко е напълно ясно по отношение на ударението, докато в множествено число има много повече колебание. Така тези съществителни на *-а-ло* (от глаголна основа на *а*) и на *-и-ло* (от глаголна основа на *и*), които имат три или повече от три срички, имат ударение на предпоследната сричка без ни най-малко колебание в единствено число: *бутáло, духáло, клепáло, кречетáло, наметáло, котíло, мерíло, светíло* и т. н. Тук положението по отношение на ударението е много по-неясно в множествено число, поне доколкото се търси мнението не на професионалните граматичи, които в по-голямата си част искат да наложат преместване на ударението върху крайната сричка в множествено число, но както ние постъпихме, на говорители, които обаче не могат да бъдат считани за невежи и някои от които имат известно име в българската литература. Това, което ни направи впечатление тук, и при сегашното състояние на езика, е, че в много случаи у по-голямата част на нашите информатори има колебание, дали да преместят ударението върху крайната сричка в множествено число, или пък да го запазят върху сричката, на която се намира в единствено, значи върху предпоследната, с предпочитания, които имат често напълно индивидуален характер. От нашата анкета излиза, че отхвърлянето на ударението върху крайната сричка прави прогрес в грижливото произношение на книжовния език особено сред младото поколение и, струва ни се, главно благодарение на усилието на граматичите, подкрепено от училището. Кое то ще рече, че това усилие поне отчасти е плодотворно. Оказва се обаче, че в много случаи това усилие все още среща съпротивата на говорещия. Така например, като се ограничи само в няколко думи, ще кажем, че при нашата анкета произношения като *буталá, духалá, клепалá, мерилá* пожънаха твърде слаб успех. Изобщо съпротивата ни се

стори толкова по-голяма, колкото думата е по-дълга (*кречетáло, наметáло, покривáло*), особено когато се отнасяше за дума с по-народен характер (*зеленíло, лапачáло*). Причината за това е според нас, че в български няма, доколкото ни е известно, нито едно съществително от среден род на -о с повече от три срички, което да има ударение върху крайната сричка, и следователно няма нито един ясен пример на съществително от среден род с повече от три срички, чието крайно ударение в множествено число да може да отговаря на крайно ударение на съществително от среден род на -о в единствено число. Разбира се, да се запази в множествено число крайното ударение на единствено число, ако такова съществува, би било по-лесно, отколкото да се създава противопоставяне на ударението между множествено и единствено число при едно несъществуващо изходно положение. В същност голямата маса на съществителни от среден род, които прехвърлят без мъчнотия ударението върху крайното -а на множествено число, се състои от двусрични, като *блáто, блýдо, дѣно, жýто*. . . , и между тях дори някои двусрични на -ло, като *гѣрло, дýло, рýло*, които в руски имат неподвижно ударение. Мъчнотията нараства, когато става въпрос за трисрични съществителни, група, която включва горепосочените случаи на нарушение на принципа за преместване на ударението, както и тези между трисричните, които са с ударение на предпоследната сричка (*говѣдо, копýто, мънýсто, рещѣто*. . .), значи думи, които имат същото ударение като думите на -áло, -ýло. Това не се отнася само за думи от славянски произход, които биха могли да бъдат подкрепени от по-старо положение при ударението, случай, който важи и за думи на -áло и -ýло в руски с неподвижно ударение. Това се отнася дори за думи от чужд произход, влезли в езика с по-скорошна дата. Ако наистина българският език премества без мъчнотия ударението при двусрични думи като *кýно*, мн. ч. *кинá*, то той проявява известна леност да го премести или напълно се противопоставя на такова прехвърляне при думи, като *дбмино, казýно, либрѣто, виолончѣло*. И така, колкото по-дълга е думата, толкова по-голямо е колебанието на езика да прехвърли ударението на крайната сричка, въпреки логиката на граматиките, според която ако седопускат форми като *гѣрлá, рилá*, би трябвало да очакваме *махалá, плашилá*, а ако допуснем *махалá, плашилá*, бихме очаквали *кречеталá, зеленилá*.

И така въпросът за ударението в множествено число на съществителните на -áло (-ýло) не е още разрешен, както не е разрешен въпросът за ударението, този път в единствено число, на съществителните на -иво и на -це, с множествено число, задължително ударено върху крайната сричка, тип на ударение в развой при днешното състояние на езика. В двата случая изглежда, че при тези съществителни с наставка българският език допуска противопоставяне на ударението между единствено и множествено число по-мъчно, отколкото при основните думи като *ста́до*, мн. ч. *стадá*, *блáто*, мн. ч. *блатá*, въпреки че и в тази категория забелязваме известно обогатяване на типа *перó/перá* с неподвижно ударение за сметка на типа *ста́до/стадá* с подвижно ударение.⁴

⁴ Вж. VII международен конгрес на славистите. Доклад на френската делегация, с. 61—69.

Тази тенденция към неподвижност на ударението не е вече относителна, а абсолютна в други три групи на производни съществителни от среден род с множествено число на -а: производните на -(е)ство, на -ище и на -ен-це.

Едно първо огнище на нарушение на принципа за преместване на ударението образуват многобройните производни на -(е)ство, наставка, която служи за образуване на отвлечени и събирателни съществителни. Това е наставка много добре засвидетелствувана в старобългарски език под формата -ѣство, поддаваща се на разширение в -нѣ, откъдето -ѣственѣ, като тези две форми -ѣство и -ѣственѣ са употребявани с почти еднакво значение, първата от твърд тип с имен. -вин. мн. ч. на -а, а втората — от мек тип с имен. -вин. мн. ч. на -а. Наставката -ѣство е много употребяема в стария език за образуване на думи, производни от съществителни (дѣвѣство „virginitas“), от прилагателни (богатѣство „divitiae“) и понякога от глаголни основи (сѣшѣство „essentia“). Едно твърде значително число от тези стари производни на -ѣство са се запазили в някои съвременни славянски езици, понякога дори когато основната дума е изчезнала, напр. *свѣтотѣство*, запазена в руски като *святотѣство*, в съвременния български като *светотѣство*, въпреки че старата дума *тѣ* е изчезнала както от руски, където е заместена от *вѣ*, така и от български, отстъпила място на *крадѣц*.⁵ Това е факт, който красноречиво напомня за влиянието, упражнено от старобългарски и черковнославянски върху руския и българския съвременен книжовен език. Но с времето тази наставка -ѣство е достигнала до упадък в народните български говори, за да добие нова жизненост в миналия век до голяма степен благодарение на руски език, който пък от своя страна е бил повлиян от старобългарски и от черковнобългарски език. Ако погледнем Геров, ще бъдем учудени, че той не дава в своя речник думи, станали в съвременния език толкова употребими, като *едѣнство*, *общество*, *равенство*, *сѣщество*, *творчество*, *чѣство*. Обяснението е, че Геров е вероятно считал за русизми тези думи, вече употребявани от някои български писатели, негови съвременници. Напротив, същият речник на Геров дава много думи на -ство, които не съществуват в руски, напр. *дѣскалство*, образувано от думата от гръцки произход *дѣскал*; *везѣрство*, *ергѣнство*, *левѣн(т)ство*, образувани от думите с турски произход: *везѣр*, *ергѣн*, *левѣн(т)*, или думи като *големство*, *момѣнство*, чужди на руски език, или пък *хайдѣтство*, образувано от *хайдѣт(ин)*, дума от унгарски произход, но много добре усвоена от български език и дори намерила на българска почва блестящо приложение.⁶ В тези производни с български характер наставката се явява под формата на -ство, получена след отпадането на ѣ от -ѣство, намиращ се в слаба позиция, и това неминуемо предизвиква фонетични промени в известни случаи, дори в езици, които допускат по-лесно, отколкото българският език, натрупване на съгласни, напр. в полски *prostactwo*, *ryba-*

⁵ Думата *тѣ* е все още засвидетелствувана в сърбохърватски и словенски като *taí*. Тя е почти изчезнала от книжовния български език и не е вече дадена от Геров, въпреки че някои писатели продължават да я употребяват като архаизъм.

⁶ Вж. за *хайдѣц*, *хайдѣтин* G u l a D é c s y. Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache. Wiesbaden. 1959, p. 62—64.

ство, произлезли от *prostak*, *rybak* със същата промяна, както в съответните прилагателни *prostaki*, *rybaki*, понеже производните на *-stvo* и тези на *-iski* се намират обикновено в тясна връзка.⁷ Така можем да срещнем у някои български писатели форми, получени също в резултат на промени, настъпили в съгласковите групи, но почти изоставени днес, напр. *юна̀штво*, *си́ра̀штво* (употребени от Петко Славейков) и още *юна̀ство*, *дру̀ство*, сравни в сърбохърватски *junaštvo*, *drústvo*. Тези форми на *-ство*, които докарват до промени, допускани от други славянски езици (полски, чешки, сърбохърватски, словенски), са заменени в съвременния книжовен български език след *ж*, *ч*, *ш*, *щ* с форми на *-е-ство*, съставени по същия образец, който срещаме в книжовния руски, и въпреки че този образец е донякъде засвидетелствуван в българския черковен език, тези форми са считани за русизми дори когато не съществуват на руски, както е случаят с думи като *юна̀чество*, *дру̀жество*, *си́ромашество* или когато в руски се явяват като славянизми, нещо, което е очевидно за форми като *вещество*, *твържество* (на руски *твёржество*). На тези съществителни на *-е-ство* отговарят прилагателни на *-е-ски* (от старата наставка *-ьскъ* с определена форма *-ьскън*) — напр. *мона̀шески* спрямо *мона̀шество*, *мошѐнически* спрямо *мошѐничество*, *дру̀жески* спрямо *дру̀жество*, с някои нарушения като *юна̀шки*, запазена форма на по-народно образуване, отколкото *юна̀чество* или *си́ромашки* спрямо *си́ромашество*. Ясно е, че *е* от *-е-ство*, както и *е* от *-е-ски* не може да бъде резултат от фонетичното развитие на стар *ь* в слаба позиция, но че това е вмъкнато, за да се избегне натрупване на съгласни. Изглежда впрочем такъв е бил в най-стария стадий на езика случаят с *ь* от *-ьство*, където той изглежда е бил вмъкната ерова гласна, както и в други случаи, където е спомагал да се избегне неудобството от натрупване на съгласни, срв. при склонението на атематични съществителни за форми като *дън-ь-мъ*, *дън-ь-хъ* с *ь*, който е правел възможно прибавянето на окончание с начална съгласна *м* или *х* към атематично съществително, вероятно под влияние на основи на *-и-*, както в *път-ь-мъ*, *път-ь-хъ*.

От гореспоменатите факти излиза, че още в миналия век известна жизненост е била завоювана отново от наставката *-ьство*, която впрочем никога не е била напълно изчезнала и се е поставяла на услугите на писатели, които са имали нужда от отвлечени думи, за да изразят нови идеи или да отстранят думи с турския суфикс *-лък* като *даскал-лък*, *ерген-лък*, *юнак-лък*, по-свойствени на народа и дадени от Геров. Това се отнася не само за писатели, проникнати от руската култура като Любен Каравелов или Христо Ботев, но и за такива, които са били отхранени с черковнославянски език, като Софроний Врачански, родоначалник на българските пуристи, на когото се приписва с вероятност бащинството на *си́ромашество*, с *-ество* в наставката, която е вече засвидетелствувана в черковнославянски и чиято роля е била без съмнение да се избегне хибридната дума *си́ромашлък*.⁸ Изобщо българският език е проявил повече оригиналност и повече иници-

⁷ Р. Ру с и н о в. Някои наблюдения върху езика на Рибния буквар от Петър Берон. — Български език, ХХІ, 5, с. 424—425; В. К и п а р с к и. Още един българизъм в руския литературен език: суфикси *-еский*, *-ество*. — Пак там, ХХІІ, 3, с. 165—172.

⁸ Вж. К. Н и ч е в а. Езикът на Софрониевия Неделник в историята на българския книжовен език. С., 1965, с. 100.

атива, отколкото се смята понякога, при образуване на производни на *-(e)ство*. Една стара дума като *матерѣнство*, запазена в руски, все повече отстъпва място на *мѣйчинство*, по-характерна за съвременния език. На руското *отцовство* българският език отговаря с *бащинство*, на *хозяйство* — с *домакинство*, на *крестьянство* — със *селѣчество*, на руското *меньшинство* — с *малцинство*, на *большинство* — с *мнозинство*, което постепенно замества русизма *болишинство* и т. н. Доста характерни за съвременния български език са така също производните, при които славянският суфикс *-istvo* се прибавя към турския *-ci (-ci)* върху основа на една турска дума като в *занаятчийство*, или на дума вероятно от гръцки произход като в *плѣчкаджийство* или пък на дума с още по-разнородни елементи като в *чернобóрсаджийство*, дошла с времето си и която е съставена от славянската дума *чѣрен*, от станалата международна дума *бóрса*, с наставката от турски *-ci*, пригодена в български като *-джия*, самата тази наставка последвана от славянската наставка *istvo*⁹. С подобни производни с хибриден характер като *даскалство*, *ергѣенство*, *плѣчкаджийство*. . . съвременният български не само не изневерява на традицията, създадена от старобългарски, но напротив, остава в линията на тази традиция. Нито една производна дума не е засвидетелствувана на *-ѣство* преди *чръгоуѣѣѣство*, която е представена в надписа на Мостич около 960 г.: *ОСТАВЕНЪ ЧРЪГОУѣѣѣСТВО І ВСЕ ІМѢНІЕ БЫТЪ ЧРНОРЪЗЪЦЪ*. Тук именно към *чръгоуѣѣѣ*, съставен от две прабългарски думи *ičirgu* и *boila*, се прибавя наставката от славянски произход *-istvo*. Така щото от най-старите текстове и до днес в български последната дума се пада на славянския елемент!

Изобщо ударението при производните на *-(e)ство* е по-установено, отколкото при производните с наставка от по-народен характер, и все пак тук-там има колебание. Така напр. речниците дават *пѣриѣство*, обаче често можем да чуем *пириѣствѣ*. И обратно, те дават *мѣжествѣ*, но все по-често се чува *мѣжество*. Геров дава *господствѣ*, с крайно ударение, но в практиката съвременният език го е заменил с *госпѣдство*. При двете последни думи е възможно да има влияние на руски, където формите са *мѣжество*, *госпѣдство*. Разликата в ударението на производните на *-(e)ство* между руски и български, където общите думи с това образуване са доста значителни по число, представя твърде слаб процент. Нито в единия, нито в другия език няма абсолютен принцип, който да позволи да се установи предварително мястото на ударението при производните на *-(e)ство*, най-късите от които имат две срички (на *-ство*), напр. *чѣвство*, *рѣбство*, но които, общо взето, съдържат в руски и в български най-дългите и най-тежки производни (вж. в български *идолопоклонничество*, дума с осем срички). Нормално това ударение се съобразява с ударението на изходната дума и тогава няма никакви проблеми: *богѣтство* — според *богѣт*, *учѣтелство* — според *учѣтел*, *посрѣдничество* — според *посрѣдник*. . . Все пак един толкова общ принцип не може да обхване сложността на фактите. Може например да се отнася за производност с теоретична изходна дума: *доказѣтелство*, което предполага една деятелна дума на *-тел(ѣ)*, чието съществуване е чисто теоретично. От друга страна, можем да се учудим, че един и същи речници дават *момѣинство* и *бащинство*. Трябва ли за изходна дума да се вземе *момѣ*,

⁹ Вж. за *плѣчкаджия* G. Meyer. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, 1891, p. 344, *pl'akos „überfalle“*, N. P.

баща, или мѳмин, бащин, които задължително преместват ударението на мѳма и баща върху началната сричка като всичките притежателни прилагателни на -ин, отговарящи на думи на -а с ударение на крайната сричка.¹⁰ Двойното ударение мѳминство и моминство, дадено от Геров, е многозначително за това колебание на езика, каквото и да е сега отношението на книжовния език, който предпочита, но доста своеобразно, от една страна, моминство, от друга — бащинство. Можем да се учудваме също от разликата в ударението на лекарство и лекар, защото ако проследим наставката -ар(ъ) и нейните производни на -ство, ще видим, че българският език представя, и това е по-нормално, производни от типа млекарство — според млекар, писарство — според писар. Тази разлика подчертава впрочем една разлика в смисъла на производните: млекарство означава „поминък на млекар“, писарство — подобно значение „занаятие на писар“, докато лекарство има по-конкретното значение на „средство за лекуване“. Така думата попада на друга линия на словообразуване, за разлика от лекарски, даден от речниците с очакваното ударение според смисъла „който се отнася до лекар“ и на който отговаря лекарство, дума, която не е дадена в речниците, но която може да се чуе в изрази като „По дяволите лекарството му“ със смисъл, който има друга една дума от разговорната реч, докторство. Това са някои от проблемите, които поставя проучването на ударението във връзка с производните на -(е)ство и където такова проучване може да има интересен принос.

Един от най-важните и най-сигурните факти във връзка с ударението на многобройните производни с наставка -ство е, че ударението не може в български, както и в руски, да падне на е, намиращо се на мястото на слаба ерова гласна. От това следва, че нито една трисрична дума на -ство не може да носи ударение на предпоследната сричка: всички са с ударение на началната (тип качество) или на крайната (тип тържество). В заключение ще кажем, че от трисричните със стария суфикс -ство единствени, които могат да имат ударение на предпоследната сричка, са съществителните с наставка -ство(йство). Обаче според списъка на трисричните, установен от нас, които имат наставка -ство (-йство) и ударение на предпоследната сричка (тип изкуство, семейство), излиза, че те представят група по-многобройна, отколкото двете групи, събрани заедно, на трисричните на -ство и -ство с ударение на началната сричка (тип качество, гражданство) или пък на крайната (тип тържество, големство). Обяснението на ударението на тези трисрични и особено на трисричните с крайно ударение представя мъчнотии. Ако обикновено може доста леко да се оправдае ударението на началната или на предпоследната сричка (на качество чрез как, на гражданство чрез гражданин, на нехайство чрез нехаен), ако дори може да се обясни крайното ударение на първенство чрез първенец, за разлика от руски, където има първенец и първенство, далеч не така явно е оправданието на големство чрез голѳм, на малцинство чрез малцина, на същество чрез същ и т. н. Въпросът

¹⁰ Не може да се отнесе за български език това, което пише А. Вайян за други славянски езици, а именно, че ударението на производните на -инѳ е подобно на това на изходната дума (Grammaire comparée des langues slaves, II, с. 598—599). Този принцип може да важи само за думи на -а и -я, които не са ударени на крайната сричка (майчин като майка, лѳлин като лѳля). Напротив, преместването на ударението е редовно при думи с крайно ударение: мѳма, но мѳмин, сестра, но сестрин, госпожа, но госпѳжин (Рада Госпѳжина в „Под игѳто“), змѳя, но змѳин, баща, но бащин, Тѳма, но Тѳмин в готови изрази като Тѳмина неделя.

се поставя и за руски, където най-сигурният критерий е съпоставянето на производно съществително на *-stvo* и на производно прилагателно на *-skij*, което е могло да приеме формата на *-skij* (неударено) и *-skoj* (ударено). На прилагателно на *-skoj* нормално отговаря съществително на *-stvo*: *мастерство* като *мастерскѣй* (с ударение, различно от това, но *мастер*), *хуторство* като *хуторскѣй* (с ударение, различно от това на *хутор*), *щегольство* като *щегольскѣй* (с ударение, различно от това на *щеголь*). На прилагателно на *-skij* (неударено) отговаря съществително с неударена крайна сричка *-ство*: *творчество* като *творческѣй* (с ударение, различно от това на *творѣц* и *творѣть*), *гражданство* като *граждѣнскѣй* (с различно ударение от това на *гражданин*), *господство* като *госпѣдскѣй* (с ударение, различно както от това на *господѣн*, така и от това на *гѣсподѣ*)¹¹. Общото положение в руски представя почти задоволителен паралелизъм между формите на *-ство* и тези на *-skij* и *-skoj*. Не може обаче да се проведе същата съпоставка в български език, тъй като старият суфикс *-skij* не е имал същото развитие, както в руски, и все пак положението в руски представя интерес и за българския език дотолкова, доколкото руският език е оказал влияние върху него. При това трисричните думи на *-(e)ство* са съществителните, при които различието при ударението е най-голямо, особено при началното и крайното ударение, и то дори в случаи, когато заемките от руски са сигурни или почти сигурни: рус. *сѣатовство*, бълг. *сѣатовство*, рус. *ѣщество*, бълг. *ѣщество*, рус. *пѣрвенство*, бълг. *пѣрвенство*, рус. *пѣздненство*, бълг. *пѣзненство*, рус. *тѣждество*, бълг. *тѣждество*, рус. *волиѣбство*, бълг. *вѣлиѣбство*, рус. *граждѣнство*, бълг. *грѣжданство*. Трисричните на *-(e)ство* с крайно ударение, някои от които са станали в български, както и в руски доста употребими, въпреки слабата си численост в масата на производните от *-(e)ство*, представят една твърде интересна група, тъй като наставката *-(e)ство* е единствена от трите наставки, които служат за образуване на съществителни с неподвижно ударение, която допуска крайно ударение и тъй като единствените производни на *-(e)ство*, които могат да имат това крайно ударение, са именно трисричните. Ако се обърнем към четирисричните съществителни, от които сме събрали и изследвали повече от сто, ще видим, че те се класифицират в следните типове: *плѣнничѣство*, *учѣтелѣство*, *домакѣнѣство*; ударението на предпоследната сричка, което е невъзможно при дума на *-ѣство*, както е указано по-горе, а възможно при думите на *-ѣство*, и ударението на крайната, което е невъзможно за всички. Същото може да се каже за думите с пет срички (*пѣкѣстничѣство*, *пѣсрѣдничѣство*, *издѣвѣтелѣство*, *гѣспѣпрѣѣмѣство*) и за думи с повече от пет срички. Може също да се каже, че в български ударението върху крайната сричка е практически изключено при двусричните на *-ѣство*. Тук се вижда една интересна разлика с руски език, където крайното ударение е добре засвидетелствувано в една малка група на двусрични с наставка *-ѣство* и където ударението според това дали е на началната, или на крайната сричка може да бъде фактор на различие в смисъла, както е показано в *сѣѣство*,

¹¹ В съвременния руски език, както впрочем и в съвременния български се прави разлика между *госпѣдѣн* и *гѣспѣдѣ*. Но в стария език *гѣспѣдѣ* не се отнася само за бога, вж. у Матей 13,27; *Рѣвнѣгѣспѣдѣнѣ* *рѣшѣ* *нѣмѣу* *гѣспѣдѣн*. Също така и у Йоан 20,15 Мария—Магдалина след смъртта на Исуса употребява думата *гѣспѣдѣн*, като мисли, че се обръща към един градинар. Това ни кара да смятаме, че разликата между *гѣспѣдѣ* и *гѣспѣдѣнѣ* не е била така ясна, както днес.

което с начално ударение означава „отличителен белег, вътрешно качество“, а с крайно ударение „роднинство по женитба“. На руските двусрични с крайно ударение *вдовствѣ*, *родствѣ*, *сродствѣ*, *скотствѣ* отговарят в български двусрични с начално ударение — *вдѣство*, *рѣдство*, *срѣдство*, *скѣтство*. Това значи, че българският език не прави разлика, както руският, между *свѣйство* и *свойствѣ* и познава тази дума само с начално ударение със смисъл „отличителен белег“. Едно изключение, което може да се отбележи, е *кумствѣ* с ударение на крайната сричка, единствена форма, дадена от Геров, и която е все още посочена наред с *кѣмство* в по-нови речници като новия Български тълковен речник, 3-о изд., 1973. Обяснението на това ударение, ненормално за български език, е, че може да се отнася за едно старо трисрично съществително, както позволява да се мисли сравнението с руското *кумовствѣ*, с разширение на наставката в *-ov-stvo*, което се среща особено в руски и полски, с крайно ударение в руски: *воровствѣ*, *мотовствѣ*, *плутовствѣ*, *франтовствѣ*, *шутовствѣ*, . . . със съответните прилагателни на *-овскѣй* (*воровскѣй*, *мотовскѣй*, . . .) и също така *кум-ов-ствѣ* и *кум-ов-скѣй*. Интересно свидетелство за тази дума дава сърбохърватски, където *kumŕstvo* съществува и е като архаична форма на *kŕmstvo*. Може да се допусне, че едно старо *кум-ов-ствѣ* с разширение, каквото има в българската диалектна форма *кумоштинѣ* (явно за **kum-ov-ština*, отбелязано в Дебърско със същото редуциране като в полското *kumostwo* за **kumowstwo*) е било редуцирано в български на *кумствѣ*, като е запазило крайното си ударение. Сега в български ударението *кумствѣ* изглежда архаично и се губи в полза на началното ударение *кѣмство*, което е съобразено с ударението на всичките други двусрични на *-ство*, като *дѣвство*, *рѣбство*, *срѣдство*, *чѣвство*, . . .

За множественото число на тези съществителни на *-(e)ство* трябва да отбележим, че една голяма част от тях като отвлечени нямат множествено число или пък са слабо употребявани. Все пак от около 250 производни на *-(e)ство*, които сме разгледали, няколко десетки са често употребявани в множествено число, което се отличава в български със запазване на ударението на сричката, на която то се намира в единствено число: *качество*, мн. ч. *качества*, *изкуство*, мн. ч. *изкуства*. Съществителните с крайно ударение в единствено число и следователно и в множествено (*тържествѣ*, мн. ч. *тържества*), които представят, както казахме, немногобройна група, все пак допринасят за увеличаване на числото на трисричните съществителни от среден род на *-о* с крайно ударение (тип *потеклѣ*, мн. ч. *потекла*), число не особено голямо в български език. В едри черти положението е същото в руски, където думите на *-(e)ство* са с постоянно ударение. Все пак законът за неподвижността на ударението ни се струва още по-строг в български, където не можахме да намерим нито един ясен пример за преместване на ударението, какъвто срещаме, наистина по изключение, в руски с *меньшинствѣ*, чието множествено число е *меньшинства* с прехвърляне на ударението върху предпоследната сричка. Една друга особеност на съществителните на *-(e)ство* е, че тяхното ударение се запазва в многобройните глаголи на *-у-ва-м*, образувани от тях, тип на деноминативни глаголи, който продължава старите глаголи на *-ѡ-а-ти*, *-ѡуѣ* като *чѣувѣствовати*, *чѣувѣстоуѣѣ*, но с отстранение на степенуването между инфинитивната и сегашна основа, степенуване, запазено в другите славянски езици. Така например съвременният български език има много глаголи, като *чѣувствувам*, *злорадствувам*, *хулиганствувам*, които запазват ударението на *чѣвство*, *злорадство*, *хули*

гѣнство. Можем да кажем същото за деноминативните глаголи, образувани с близката наставка *-(е)ствие* (*благодѣнствувам* с ударението на *благодѣнствие*), с тази разлика все пак, че при съществителните на *-(е)ствие* ударението не е никога на крайната сричка, докато това е възможно, както видяхме, при някои трисрични на *-(е)ство*, например *тържествѣ* и следователно *тържествѣвам*. Тази особеност на глаголите, образувани от съществителни на *-(е)ство* и *-(е)ствие*, е в явно противоречие с общия принцип на деноминативните глаголи на *-у-ва-м* в съвременния български език, където ударението пада върху *-у-* на наставката, каквото и да е ударението на изходното съществително и така се явява противопоставяне на ударението, като например *нощ*, *нощѣвам*, *стѣчка*, *стѣчкѣвам*, *лѣто*, *лѣтѣвам* (тук със степенуване *е/я* от *ѣ*). Ще отбележим, че много от съществителните на *-ѣство* още в стария език са образували производни прилагателни на *-ѣнъ*, като *божѣственъ* „divinus“, *качѣственъ* „qualitatis“, *чѣувѣственъ* „sensibilis“ (Miklosich). Съвременният български език развива този тип на производност, като, общо взето, прилагателното запазва ударението на съществителното: *чѣуствен*, *качѣствен*, *отѣчествен*, *изкѣуствен* като *чѣуство*, *качество*, *отѣчество*, *изкѣуство*. Все пак този принцип допуска едно изключение, а именно при прилагателните, произведени от съществителни с крайно ударение: *божѣствѣ*, *вещѣствѣ*, *естѣствѣ*, *общѣствѣ*, *сѣщѣствѣ*, *тържѣствѣ*. . . В тези случаи ударението се отмества, като минава неизменно върху предпоследната сричка на производните прилагателни: *божѣствен*, *вещѣствен*, *естѣствен*, *общѣствен*, *сѣщѣствен*, *тържѣствен*. . . Това не е принцип, свойствен само на съществителните на *-(е)ство*. Същата тенденция за преместване на ударението се забелязва при повече от прилагателните, образувани от съществителни от среден род на *-о* с ударение върху крайната сричка, като *бедрѣ*, *месѣ*, *ребрѣ*, *стѣклѣ*. . . , на които отговарят прилагателните *бѣдрен*, *мѣсен*, *рѣбрен*, *стѣклен*. И ако ударението *сетивѣ* почва да измества *сетѣво*, производното прилагателно си остава *сетѣвен* без ни най-малката тенденция да отхвърля ударението на крайната сричка. Нека прибавим, че при тези прилагателни на *-(е)ствен* ударението остава на същата сричка във всички форми на единствено и множествено число според общия принцип за ударението на прилагателните в съвременния български език и че *-е-* не отпада: *качѣствен*, *качѣствена*, *качѣствено*, *качѣствени*. Явно е, че тези форми не могат да изхождат направо от старите форми на *-ѣственъ*, . . . *-ѣствѣна* . . . , чието нормално развитие фонетично би имало като последствие не само да създаде съгласкови групи, още по-тежки от тези в съществителните, но и несъобразности между формата за мъжки род единствено число и останалите форми, като се има пред вид различното развитие на еровите гласни. В действителност тези прилагателни са били образувани според съществителното в сегашната му форма със запазване на *-е-* в наставката, нещо нормално при всички случаи, когато отпадането на *-е-* би създавало мъчнотии в произношението: *качѣствен*, *качѣствена* като *катѣдрен*, *катѣдрена*, *пѣклен*, *пѣклена*, *лекомѣслен*, *лекомѣслена*. И това, въпреки че *-е-* е на мястото на стар *ѣ* и че не е с ударение, обратно на някои прилагателни, където *-ен* замества стар *-ѣнъ* и носи ударение, както в *зелѣн* (стб. *зелѣнъ*, може би по произход причастие) — случаи, при които съвременният български запазва нормално *е*, както го запазва в някои прилагателни, където *-ен* без ударение представя *-ѣнъ*, Напр. *руѣмен*, ж. р. *руѣмена* (стб. *руѣмѣнъ*),

с известни колебания все пак, напр. *лѣден* (стб. *лѣдѣнъ*), което се колебае между *лѣдена* (стб. *лѣдѣна*) и *лѣдна* според най-разпространения тип на прилагателни на *-ен*, произлизащ от *-ѣнъ*. Изглежда, че с това запазване на *е* във форми, където неговото отстраняване би създавало мъчнотии в произношението, се достига до самия произход на *-ѣ* при много прилагателни на *-ѣнъ*, в които той е служил в началото за едно разширение, целеше да улесни прибавянето на старата наставка за прилагателни *-нъ* (инд. -евр. *-но) към съгласкови основи като *камен-ѣ-нъ*, *небес-ѣ-нъ*, както и в склонителните форми на съществителните със съгласкова основа, където *ѣ*, зает от основи на *-і-*, е позволявал прибавяне на падежни окончания, започващи със съгласна, като напр. творит. ед. ч. *камен-ѣ-мѣ*, *небес-ѣ-мѣ*.

Ще прибавим, че някои от тези прилагателни, образувани от съществителни на *-(е)ство*, са послужили на свой ред за образуване на съществителни с помощта на наставките *-остъ* и *-икъ*, и те стари и от славянски произход. Можем да посочим отвлечени думи на *-ост*, като *качественост*, *естественост*, *общественост*, *свѣтственост*, *тържественост*, и деятелни думи на *-икъ*, като *качественик*, *естественик*, *общественик*, *свѣтестественик*, и при случая със съответните думи от женски род на *-ица* или *-ичка*, като *свѣтестественица*, *естественичка*, *общественичка*. Тези отвлечени и деятелни думи са пряко свързани с прилагателното на *-(е)ствен*, а не със съществителното на *(е)ство*. Такова словообразуване въз основа на едно прилагателно е впрочем нормално за наставката *-остъ*, която още от старобългарски е служила за образуване само на отвлечени съществителни, произлезли от прилагателни като *мнѣсть* с изходна дума *мнѣъ*, *старѣсть* с изходна дума *старѣъ*. Вярно е, че старобългарският език е имал малко отвлечени съществителни на *-остъ*, произлезли от прилагателни на *-ѣнъ*, но този тип на словообразуване се е толкова разширил в съвременния български език, щото *-н-* от наставката на прилагателното сякаш се е сляла с наставката на отвлечените думи на *-ост* и в известни случаи може да се говори вече за една наставка *-н-ост*. Това се вижда, ако разгледаме съществителни като *свѣщност*, *общност*, които са могли да се получат въз основа на прилагателни *свѣштънъ* „essentiae“, *обштънъ* „particeps“, засвидетелствувани в черковнославянски, но изчезнали в съвременния български, или при една дума като *готовност*, която не изглежда да отговаря на никакво прилагателно на *-ѣнъ* и е получена от едно разширение. Този принцип се оправдава и при наставката *-икъ*, която още от старобългарски е служила почти винаги за образуване на деятелни съществителни с изходни форми причастия и особено прилагателни на *-ѣнъ* като *грьшѣнникъ*, производно от *грьшѣнъ*, така щото и тук, и то още по-ясно и още по-рано, буквата *н* на прилагателното се е сляла с наставката *-икъ* и може да се говори още при старобългарски за една самостоятелна наставка *-ѣн-икъ*, станала в съвременния български *-ник*. Изследването на ударението дава едно ясно свидетелство при групата на съществителните на *-(е)ство* за тясната зависимост между производните съществителни на *-(н)ост* и *-(н)икъ* и производните прилагателни на *-ен*. Това се вижда ясно от факта, че при случаите, ограничени по брой, когато ударението на прилагателно на *-(е)ствен* се различава от това на съответното съществително на *-(е)ство*, то ударението на съществителното на *-(н)ост* или *-(н)икъ* съответствува именно

на ударението на прилагателното, а не на изходното съществително на -(е)ство. Така например имаме *божѣственост, тѣржѣственост* с ударение, както при *божѣствен, тѣржѣствен*, а не както при *божествѣ, тѣржествѣ; естѣственост, естѣственик (естѣственичка), общѣственост, общѣственик (общѣственичка)*, с ударение както при *естѣствен, общѣствен*, а не както при *естествѣ, обществѣ*. Този принцип си остава в сила дори когато се отнася до едно съществително, образувано от прилагателно, което съществува само като предполагаемо, напр. *сѣотѣчественик*, дума, която съществува, без да има прилагателно на -ен, което да ѝ отговаря пряко, но може да се построи теоретически според *отѣчествен*.

* * *

Групата на думите на -ище, също значителна по брой, представя друго огнище за нарушение на принципа за преместване на ударението. И тук имаме наставка, която е стара в езика и вече добре засвидетелствувана в старобългарски и черковнославянски, чието първично значение е било да покаже локализация при именнопроизводни от типа *калнште* „locus coeposus“, произлязло от *калъ* „lutum“, често извлечени от именни форми на глаголни основи като *позорнште* „theatrum“, образувано от *позоръ* „spectaculum“. Тази наставка е запазила същото значение в съвременния български език, което се вижда не само при производни от съществителни със славянски произход като *калнще, огннще*, но и при производни от чужд произход, именно от гръцки като *хорнще* или от турски като *пазърнще*. С това си значение наставката се явява почти винаги в много местни имена в българската топонимастика като *Божърнще, Обърнще, Панагърнще*, среща се в топонимастиката на Югославия и дори на Албания, където има напр. *Vranishte* — „място, дето живеят врани“. Може да се отбележи също особеното значение на наставката в няколко български думи на -ище, които означават „бивши“ места, изоставени, напр. *граднще*, — „развалини от сгради и селища, място, дето е имало някога град или крепост“, *манастирнще* — „място, дето е имало някога манастир“, *черковнще* — „място, дето е имало черква“. Това особено значение не е свойствено само на български, понеже го срещаме и в други славянски езици: в руски при *горожнще, монастырнще, черковнще* (последните две думи са доста редки, но са дадени от Даль); в сърбохърватски при *gradište, manastirište (namastirište), crkvište*, определено от Vuk Karadžić като „locus ubi olim fuit ecclesia“; в словенски при *gradišče* „Ort wo ein Schloss gestanden hat“ (Pleteršnik), „ruine“ (Jan Kotnik). Значението на локализация на наставката -ište е подчертано тук от факта, че цитираните думи се отнасят до самото място на постройки, които не съществуват може би сега или съществуват само като останки от миналото. Този оттенък в смисъла е вероятно стар, ако се съди по съгласуващото се свидетелство на други славянски езици. Впрочем още в старобългарски *църкъвнште* означава не днешна църква, т. е. християнска църква *църкы*, но някогашен езически храм с това особено значение, че става въпрос не за истинската църква, а за място, където се извършват религиозни обреди, като *калнште, тѣрвнште, ндолнште*. В съвременния български език -ище се явява и като увеличителна наставка със смисъл, който не е ясно засвидетелствуван в старобългарски, но който се е утвърдил сега в български, както се е утвърдил и в руски в

думи като *домѣще*, *бѣмѣще*. Към този увеличителен оттенък се прибавя често в български укоризнено значение, така щото една дума като *женѣще* е с право дадена в Речник на съвременния български книжовен език със забележката „Неодобрително“, и дума като *пѣлѣще* (*пѣлѣща*) като такава, придобила смисъл, близък с „паплач, стан“. Явно е тук различието с наставката -яга, също увеличителна, но която има по-скоро похвален оттенък в думи като *здравеняга*, *симпатяга*, *юначяга*. Във връзка с наставката -ište особено интересно е да се отбележи, че в западнославянски езици, където -ište е широко заместено от -isko вероятно от същия произход, тази наставка (-isko) с по-скорошно разпространение представя съвсем същото развитие и същите оттенъци в смисъла, напр. в полски, където -ište е почти напълно изместено от -isko и където *ognisko*, *grodzisko*, *bab(i)sko* отговарят по смисъл точно на българските *огнѣще*, *градѣще*, *бáбѣще*, т.е. локализация, означение на място, съществувало някога, увеличителност с укоризнен оттенък.

Всички производни на -ište в старобългарски и в съвременния български език са думи с три или повече от три срички. Не трябва да се държи сметка за старобългарската дума *жнштѣ*, засвидетелствувана в Супрасълския сборник, но представяна навсякъде другаде под формата *жнштѣ*¹², нито за *днѣще* в днешния език, диалектна дума, непозната в книжовния език и определена като „място, дето турят зимнина за овци, кози и пр. . .“, еднаква по форма с руската дума *днѣще* „долната част на нещо“, която е станала двусрична поради отстраняването на ъ в *дѣно*. Между производните на -ище с три и повече срички в днешния български език трябва да отличаваме по отношение на ударението думи, при които наставката е ударена, значи, при които ударението пада на предпоследната сричка (тип *огнѣще*) и такива, при които наставката не е ударена (тип *сѣлище*). Тези последните представят далеч по-многочислена група, понеже ударението не може да пада върху наставката, когато тя представя разширена форма: на -л-ище (*жѣлище*); на -ел-ище, ст. бълг. -ѣл-нштѣ (*зрѣлище*, *зѣл-ѣл-нштѣ*), на -ил-ище (*учѣлище*), на -ал-ище (*свѣртáлище*), на -ов-ище (*зимóвище*), на -ав-ище (*тресáвище*). Особено многобройни са в днешния български език производните на -ил-ище, на -ал-ище, на -ов-ище. Както се вижда от дадените примери, ударението пада неизменно върху сричката, която предшества наставката, значи върху сричката, която представя разширението навсякъде освен при случая с *жѣлище*, производно от старото *жн-тн*. Не виждаме никакво нарушение на това правило в книжовния български език. Само в някои местни говори може да се срещне ударение извън сричката, която представя разширението: тип на *учѣлище*, значи върху самата наставка, или на *Пáдалище* (засвидетелствувано в българската топонимия), значи върху сричката, която предшества разширението. Но това са чисто диалектни ударения.

Явно е все пак, че макар производните на -ище да представят по-малко разнообразие в системата на ударението, отколкото производните на -(е)ство, тук отбелязваме повече случаи на колебание при ударението. Принципите, провъзгласени като абсолютни от някои граматисти, при обстойно проучване се оказват смътни и съмнителни. Такъв е случаят във връзка с думите на

¹² За старобългарската дума *жнштѣ* вж. L. Sadnik et R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, p. 164.

-ище, показващи локализация, с различieto, установено от Léon Beaulieux между думите, образувани от именни основи като *огнище*, които би трябвало да имат ударение върху наставката, и думите, образувани от глаголни основи като *училище*, чието ударение би трябвало да бъде върху основната гласна.¹³ В същност една дума като *жй-л-ище*, образувана от глаголна основа, няма основна гласна. И най-вече можем да цитираме редица думи, безспорно образувани от именни основи и където наставката -ище показва безспорно локализация, без обаче ударението да пада върху наставката, напр. *орйзище*, *манастирище*, които запазват ударението на изходната дума *орйз*, *манастир*, и дори дума като *змиище* в смисъл „змийско гнездо“, която мести ударението на изходната дума, но го мести към началната гласна, така щото Н. Геров може да посочи думата под форма *змиище*, съобразно с тенденцията и неуспехо да мине към *й* след гласна. А да не говорим за случаите, които далеч не са изключителни и при които положението е твърде колебливо, например, и то без претенция да изчерпим всички случаи, *калийще*, *купийще*, *пазарийще*, *пладнийще*, *сметийще*, *средийще*, *торийще*, *тържйище*, *хорйище*, различно ударени според разните извори, като се почне от Н. Геров и се стигне до съвременните речници. Един и същ лексикограф дори допуска понякога две различни ударения. Но нашият основен упрек спрямо принципа, провъзгласен от L. Beaulieux, е, че самото схващане за производни от именни основи далеч не е ясно при тази категория думи. Проучването на три от тях е достатъчно да ни убеди в това. Ако вземем например *зимовище*, на пръв поглед думата изглежда именно образование от *зима*, но в действителност тя трябва да се отнесе по-пряко към стария глагол **ЗНМ-ОВ-АТН** „hiemare“. Значи не става вече въпрос за истинско именно образование, но за съществително, образувано от глагол, произлязъл от име, и то за съществително, което, макар и да не е засвидетелствувано в старобългарски, трябва да е доста старо, понеже съвременният български език, с изключение на някои диалекти, е загубил тази форма **-ОВ-А-ТН** от старата основа инфинитив-аорист, както и редуването **-ОВ-А-ТН** | **-ОУ-ИЖ**, запазено в другите славянски езици. От друга страна, съществително като *становище*, което бихме били наклонни да отнесем към един глаголен корен, изглежда, че е по произход именно образование, както внушава старата форма **СТАННИШТЕ** „stadium“, произлязла от **СТАНЪ**, посочена от Миклошич, с форми, заети от основи на -и (род. мест. ед. ч. **СТАНОУ**, им. мн. ч. **СТАНОВЕ**), откъдето е могла да се изведе основата **СТАНОВ-**. Положението е различно, ако разгледаме една дума като *съкръвище*. Тук вече имаме не разширение на -ов- с именен или глаголен произход, а именно образование от старата дума **СЪ-КРОВЪ** „latibulum“, където **КРОВЪ** е следглаголно образование от **КРЪТН**, **КРЪИЖ**, както **РОВЪ** „fovea“ е следглаголно образование от **РЪТН**, **РЪИЖ**. Въпреки това употребимата дума *съкръвище* няма ударение на наставката, както няма ударение на наставката и диалектната дума *рѡвище*, поне в диалекта, в който я отбелязва Геров. В действителност образуването на значително число производни на -ище, където тази наставка изглежда да е запазила добре старото си значение на локализация, убягва на говорителя. Например една дума като *пѡприще* отдавна не е вече анализируема и произходът ѝ далеч не е ясен не само за обикновения говорител, но дори за етимолога. Трябва също да се държи сметка за заемки от руски,

¹³ Léon Beaulieux. Grammaire de la langue bulgare, p. 141.

които изглеждат по-малобройни, отколкото при думите на *-(е)ство*, и които понякога е мъчно да се отждествят. Все пак може да се счита за характерна за руски разширената форма *-б-ище* на наставката, която се обяснява с изходни думи на *-ба*, били те реални или теоретични, напр. *гульбище* според *гульба*, *кладбище* според **kladāba*.¹⁴ Така може със сигурност да се смята за русизъм *пѣсбище*, заето от руски със запазване на началното ударение на руската дума *пѣсбище*. В руски има така също *стрѣльбище* с начално ударение, което може да обясни, че наред със *стрелбище*, при което имаме най-нормалното ударение в български, съпоставено на *стрелба*, се среща и *стрѣльбище*, дадено от някои лексикографи с ударение върху началната сричка, според нас по руско влияние и това е толкова по-вероятно, понеже в руски има и други примери с преместване на ударението от крайната сричка *-ба* върху началната дума на *-б-ище* и понеже се отнася до термин от военния език, където руското влияние е особено силно. От всичко казано излиза, че не е възможно с една обща формула да се разреши въпросът за ударението на думите, където *-ище* запазва в съвременния български език старото си значение на наставка, показваща локализация.

Не по-малко неясно ни се струва по отношение на ударението положението на думите, при които *-ище* има роля на увеличителна наставка. За тях Христо Кодов заявява, че в този случай наставката е задължително ударена, каквото и да е ударението на изходната дума, и дава няколко примера като *баба*, но *бабище*, *мѣчка*, но *мечѣище*, *крѣк*, но *крѣчище*.¹⁵ Това гледище намира наистина основание в известна тенденция на езика, на която почива различието, което прави Младенов в Български тълковен речник между *змиѣище* „голяма змия“, *зѣбище* „голям зѣб“, където наставката има увеличителна стойност, и *змиѣище* „място, дето зимуват змии“, *зѣбище* „място, дето е зѣбът“, където наставката показва локализация. Нека забележим обаче, че двете последни производни, които са образувани от имена, не са ударени върху наставката, в противоречие с принципа, изказан от Болийо. Ние обаче се съмняваме, че подобно противопоставяне може да има абсолютна стойност и постоянно приложение. В други случаи ще се окаже невъзможно да се отличат така чрез ударението двете значения на наставката. Например новият Български тълковен речник дава *стѣлбище* с двете значения: „част от сграда, дето се намират стѣлби“ и „широки и големи стѣлби“ и със същото ударение, извън наставката при двете значения. Положението не ще се окаже по-ясно при думи на *-ище*, където увеличителното значение на наставката може по-лесно да се изолира. Само бихме умножили противоречията между двама ценни лексикографи, каквито са Найден Геров и Стефан Младенов, които пишат в един интервал от няколко десетки години, без да може да се очертае една линия на някаква истинска еволюция. Ще отбележим противоречия дори у един и същ лексикограф, и то във връзка понякога с една и съща дума. Така например, ако се отнесем до Етимологически и Правописен речник на Ст. Младенов, ще отбележим, от една страна, *бабище*, *волище*, *зверѣище*, *конѣище*, *крѣчище*, *мечѣище*, с ударение върху наставката, а от друга страна — *блѣтище*, *рѣсище*, *сѣнище* с ударение извън наставката. Същата дума е дадена *вѣлчище* в Етимологически и Правописен речник и *вѣлчище* в Български тълковен речник. Можем значи да кажем, според Младенов, както и според Геров, че ударението не пада винаги върху

¹⁴ Вж. М. V a s m e r. Russisches etymologisches Wörterbuch. I, p. 565.

¹⁵ Вж. Х р. К о д о в. Ударението в българския книжовен език. С., 1966, с. 45—46.

наставката при увеличителните. И *чува̀лище* сме чува̀ли (без каламбур), и *ези́чище*, и *пи́лище*. Ако подобни противоречия не се срещат в по-новите речници, причината е много проста: те се въздържат да цитират такива производни. И ако се въздържат да ги цитират, една от причините е вероятно, че те не могат да дадат един последователен принцип на ударение, който да важи за всички думи и за всекиго. А не могат да дадат такъв принцип, понеже подобни производни, в голямата си част, убягват от контрола на книжовния език. При тези условия един речник, който иска да бъде преди всичко речник на книжовния език, намира тук достатъчно оправдание, за да не цитира тези думи. Това съвсем не е упрек. Обаче от това тегля заключението, че ако след няколко века изследователите биха се основали на тези речници, за да проучат разпространението на *-ище* като увеличителна наставка в говоримия български език на XX в., те ще изведат положително неточни заключения и ще направят същата грешка, която правят може би съвременните езиковеди, като твърдят, че наставката **-иште** не е съществувала в старобългарски с увеличителна стойност. Ние смятаме по-разумно и по-точно да кажем, „че тя не е ясно засвидетелствувана с това си значение в старобългарски език“. Защото, без дори да говорим за случаи, където точното значение на тази наставка ни убягва поради това, че етимологията на известни стари думи на **-иште** е спорна, отсъствието на ясни примери може да се обясни с факта, че характерът на изразителност на увеличителните на **-иште** мъчно се съгласува с характера на старите литературни текстове, както се съгласува мъчно с характера на известна скованост и стереотипност, който речниците дават на съвременния език. И това се подчертава в съвременния език от особено колебливия характер на ударението при увеличителните на *-ище*. Единственият по-сигурен принцип е, че ударението на тези увеличителни е върху наставката, когато изходната дума има ударение на крайната сричка, значи, че ударението остава на същото място, на което е в изходната дума: *глави́ще*, като *глава́*, *жени́ще* като *жена́*, *дети́ще* като *дете́*, *крили́ще* като *крило́*. . . Въпреки умереността на този принцип, струва ни се, че и той има ограничено приложение. Така началното ударение ни изглежда единствено възможно в *ха̀лище*, въпреки крайното ударение на турската дума *halî*, пригодена в български като *хали́я*. Една точка е според нас абсолютно сигурна, а именно, че обратно на това, което виждаме при *-(е)ство*, наставката *-ище* не може в никакъв случай в български, както и в руски, да има ударение върху крайната сричка, каквото и да е значението ѝ. Тук едно интересно свидетелство ни е дадено от побългаряването на една турска дума от персийски произход, чието окончание *-ište* съвпада случайно със славянската наставка. Отнася се за думата *erište* „нарязано на малки късове тесто, юфка“, в турски с ударение на крайната сричка. Обаче виждаме, че въпреки че турските думи на *-е* запазват почти всички в български крайното си ударение (*и́ишиѐ*, *и́кембѐ*, *д́жуджѐ*, *чѐкмеджѐ*. . .), Геров дава на български *ѐрище* с преместване на ударението върху началната сричка. Това преместване на ударението положително не е случайно, но се обяснява с факта, че турската дума е била разложена *er-ište* и асимилирана от многобройните български думи с наставка *-ище*, никоя от които не допуска крайно ударение. Въпреки че сега думата е рядко употребявана, свидетелството ѝ е интересно в този случай, както впрочем сме го отбелязали в едно по-раншно изследване.¹⁶

¹⁶ Вж. Балканско езикознание, IX, 2 (1965), с. 86.

На почти всички тези производни на *-ище* отговаря множествено число на *-ища*, тъй като книжовният български език не познава множествено число на *-ищи*, каквото има в руски за увеличителните на *-ище*, напр. *домѣищи*, *мн. ч. от домѣище*. Има дори случаи, когато в български формата за множествено число на *-ища* е по-честа от тази за единствено число на *-ище*. Отбелязахме вече *пѣлчища* и ще дадем между най-употребяваните от тези думи *кѣлчища*, *сѣдѣлища*, *гробѣища* в смисъл на „място, дето погребват мъртвците“. Във връзка със *сѣдѣлище*, ще кажем, че съответното единствено число е засвидетелствувано още в Супрасълския сборник под формата *сѣдѣниште* наред с по-употребимата в старите текстове форма *сѣдѣниште* „tribunal“, но че съвременният език предпочита в единствено число *сѣд* пред *сѣдѣлище*, останало употребимо главно в множественото си число *сѣдѣлища*. Колкото за *гробѣища*, което отговаря на посочения по-горе смисъл на френското *un cimetière* или на немското *ein Kirchhof*, ние считаме тази дума за множествено число на засвидетелствуваната още в черковнославянски дума *гробѣиште*, където наставката има пълното си значение на локализация и е могла да се отнесе към смисъла на „място, дето има гроб“ или „място, дето има гробове“ със съответното прилагателно *гробѣиштенъ* и то старо, което има за продължител в съвременния български език *гробѣищен*. Фактът, че не можем да кажем друго освен „В този град има *двѣ* *гробѣища*“ = френското „*deux cimetières*“, доказва, че изходната дума е *гробѣище*, въпреки че в съвременния книжовен език думата е по-употребима в множествено число. Това значи, че не можем да го смесваме с *гробѣища* в един контекст като „Ходи по *гробѣища*“ = френското „*il va de tombe en tombe*“, където *гробѣища* се намира във флексионална връзка с *гроб*, както *градѣища* се намира във флексионална връзка с *град* в „Ходи по *градѣища*“ = френското „*il va de ville en ville*“, или както *сѣнища* е флексионално свързано със *сѣн*, било, че това множествено на *-ища* е единствено възможно (*сѣнища*), което е твърде рядко, било че то съществува наред с друга форма за множествено число (*гробѣове*, *градѣове*), със събирателно значение и което е най-честият случай. Но именно събирателното значение, което имат тези множествени числа на *-ища* като *гробѣища*, *градѣища*, не би позволило употребата на числително от среден род, а и на употребата на каквото и да е числително изобщо. Ето защо ние считаме погрешно асимилирането на *гробѣища*, „*cimetière*“ с *гробѣища*, множествено число от гроб.

Както при производните на *-(е)ство* ударението на думите на *-ище* остава в множествено число в български и в руски на същата сричка, на която е в единствено число. Най-добре установено ни се струва ударението в думите, където то се намира върху наставката — като *огнѣище*, *игрѣище*. Това заключение не е ново, понеже граматиките вече са протестирали против ударение от типа *учѣищица* вместо *учѣилица*.¹⁷ И то с пълно право. Видяхме, от една страна, че ударението върху крайната сричка е невъзможно при производните на *-ище*, а от друга страна — че тези производни на *-ище* представят в български, както и в руски, едно от главните огнища на съществителни от среден род, които се противопоставят на преместване на ударението върху крайната сричка в множествено число. Тези два принципа трябва строго да

¹⁷ Вж. Хр. Кодов. Цит. съч., с. 46; В. Попов а. Възрожденски данни за правилното ударение на формата *учѣилица*. — Български език, XX, 1970, 2—3, с. 222—223.

се спазват. В противен случай скоро тези „училищѣ“ и „сѣдилищѣ“ ще станат „мѣчилищѣ“ (поне за ушите) и ще видим да се умножат форми, които ми изглеждат, въпреки че съм чужденец, като истински „чудовищѣ“ и „страшилищѣ“. Не трябва да затваряме очи пред подобна опасност, понеже историята на български език, а и на славянските езици изобщо показва, че няколко само думи, ако са много употребими, могат да разстроят цяла една флексionalна система. Такъв случай имаме при атематичните глаголи, в 1-во лице, ед. ч., на -мь от типа *къмь*, *дамь* или при съществителните с основа на -и- като *сынъ*. Отначало тези глаголи и тези съществителни са се броели на пръсти, но тъй като и едните, и другите са били много употребявани, те са успели да променят дълбоко, първите — флексията на глагола в повечето от славянските езици, а вторите — флексията на съществителните във всички славянски езици без изключение.

Ако сравним положението на производните на -ище с това на производните на -(е)ство в съвременния български език, ще се убедим, че те се различават чувствително. При това имаме и в двата случая наставки от славянски произход, еднакво стари, засвидетелствувани и едната, и другата още от началото на книжовния период, с тенденция да се умножават и способстващи и двете за образуване на съществителни с неподвижно ударение. Но по-народният характер на производните на -ище, качеството на изразителност, което е присъщо на голяма част от тях, обясняват по-голямото колебание при мястото на ударението, което е, както видяхме, задължително или на предпоследната сричка, или на сричката преди нея, значи върху наставката или върху сричката, която я предшества. Възможността, която имат производните на -ище да образуват нови производни, е също поограничена, отколкото при производните на -(е)ство. Трябва да считаме като диалектно явление образуването от тях на производни на -ак в дума като *калищѣак*, от *каліище*, където наставката -ак привлича ударението нормално, както във всички производни, в чието образуване участва тази наставка било със събирателно значение (*дѣбѣак*, *каменѣак*), било с укоризнено (*дивѣак*, *простѣак*). За производни от думи на -ище може да се говори главно за образуване на прилагателни на -ен от типа *жилищен*, *селищен*, *училищен*, *читалищен*, *чудовищен*. Тези прилагателни на -ищ-ен, които са твърде многобройни, запазват ударението на изходната дума, а гласната е на наставката е подвижна (*жилищна*, *жилищно*, *жилищни*). Те могат да отразяват колебанието на ударението на изходната дума, обаче между съществителните на -ище и прилагателните на -ищен не може да се говори за системна опозиция при ударението от типа *тѣржѣствен* спрямо *тѣржѣство*, което се дължи на факта, че нито едно съществително на -ище няма ударение на крайната сричка. Този тип на производни на -išt-inŭ, който съществува и в руски (*жилищный*, *училищный*, *чудовищный*), е вероятно стар, понеже още в Супрасълския сборник се отбелязва *капнштѣнъ* „statuae“, а в черковнославянски текстове *тѣвнштѣнъ*, *црѣкѣвнштѣнъ*, *сѣкровнштѣнъ*, както дадения по-горе *гровнштѣнъ*. Обаче тези производни прилагателни на -išt-inŭ могат по-мъчно от прилагателните на *istu-inŭ* да образуват съществителни на -ostŭ и на -ikŭ, въпреки че този последен тип на производни не трябва да се изключва, ако се съди по черковнославянски съществителни като *прозорнштѣннѣ* „spectator“, *сѣкровнштѣннѣ* „thesauri custos“ или по сравнително по-новата дума *читалищник*, свързана с тези типично

български институции, каквито са *читалищата*, или дори ако се съди по някои думи с чисто народен характер като думата от женски род *бунйциница*, произлязла от *бунйце* и отнасяща се диалектно за една „нечиста, мързелива, неприбрана жена“. Във всеки случай този тип производни трябва да е имал много ограничено място в групата съществителни на *-ище*. Колкото се отнася до словообразуването, виждаме, че производните на *-ище* са по-малко податливи от тези на *-(е)ство* към образуване на книжовни думи като *гостоприѐмство*, *иконобѐрство*, при все че този тип сложни думи не са съвсем изключени, което се вижда от съществителни като *сиропиталище*, *старопиталище*, които не са дадени в речниците на Геров и Богоров, а са по-късни образувания, сполучливи макар и изкуствено изградени въз основа на чисто славянски корени и с помощта на също така славянската наставка *-ище*, за да отговарят на институции, които са били създадени или са се развили в по-ново време. Именно чисто славянският характер на производните на *-ище* е събудил интереса на някои езиковеди към тях. Така между думите, с които А. Теодоров-Балан е обогатил българския език, Стойко Стойков цитира *летѐвище*, *гледѐище* и *становѐище*.¹⁸ Според мнението, сигурно основателно, на отличния диалектолог Стойко Стойков А. Теодоров-Балан е заел думата *летѐвище* от народните говори. Но изглежда, че по образец от чешкия език, който той познаваше много добре, А. Теодоров-Балан е изковал *гледѐище*, отговарящо на чешкото *hledisko* „гледна точка“ (различаващо се по нюанс от *hledišťe* „място за зрители“). Особено интересен е случаят на *становѐище*, дума, която със смисъл на „място за престой“, дадена в новия Български тълковен речник с означение на народна дума, е синоним на руското *становище*, дадено все още в руско-френския речник на Макаров (1884) с превода „*cantonnement*“, но която с отвлечения, но много по-употребим смисъл днес „гледна точка“ е копие на чешкото *stanovisko*, различно по нюанс от *stanovište* „местостоеене, станция“. Това, което трябва да отбележим във връзка с ударението, е оригиналността на българската дума *становѐище*, която се отличава както от руската *становище*, с ударение върху предпоследната сричка, така и от чешката дума *stanovisko* с ударение върху началната сричка и се нагажда по ударението, типично за производните български думи на *-овище*, именно върху третата сричка от края, както посочихме по-горе. Това нагаждане на една чужда дума като *stanovisko* по отношение на ударението е не по-малко интересно от нагаждането на чешкото *-isko* към българското *-ище* според едно съотношение, също така посочено по-горе.

* * *

Трето огнище за нарушение на закона за преместване на ударението образува също така значителната по число група на производните на *ен-це* с умалително или афективно значение. В противоположност на думите на *-ѐство* и на *-ниште* този тип на производни не изглежда да е бил засвидетелствуван в старобългарски и вероятно се е образувал по-късно с

¹⁸ Вж. Ст. Стойков. Глаголното окончание *-ме* в българския книжовен език. (Употреба на окончанието *-ме* за I лице множествено число сегашно време при глаголите от I и II спрежение). — В: Сборник в чест на Александър Теодоров-Балан. С., 1955, с. 17.

помощта на стари основи от среден род на *-еп* (*сѣма*) и особено на *-ѣт* (*отроча*). Виждаме наистина, че съвременните славянски езици, в които умалителните на *-ен-це* са се разпространили, са именно тези, които, както сърбохърватски и главно български, са дали най-широко разпространение на формите на стария атематичен тип думи от среден род с им. -вин. ед. число на *-а* и им. -вин. мн. число на *-ата*. Първичната ядка на този тип думи е образувана от имена на млади същества, като *отроча*, *агна*, *козъла*, наистина немногобройни в старобългарски поради конкуренцията на други наставки като *-ъць* (*агнъць*) или *-ншть* (*козълншть*, *дѣтншть*) и твърде малко употребими в множествено число. В съвременния български език думите на *-е*, дошло от старото *а*, са ударени или върху окончанието (*прасѣ*), или върху корена (*яре*). Едно умалително значение е могло лесно да се придаде на това *е* от окончанието, намиращо се в думи, които означават млади същества (*телѣ*, *пѣле*, *хлѣнѣ*). Обаче *-е*, поне в книжовния език, не е могло да се обособи като умалителна наставка при имена на неща, с някои изключения като *гѣрнѣ*, което вероятно е било първоначално умалително както сърбохърватското *gr̃ne*, което е умалително от *gr̃nac*. В някои български диалекти и в народния говор са по-разпространени производни на *-е*, при които наставката има ясно умалителен характер като *носѣ*, *кѣщѣ*, *кращѣ*, обикновено с крайно ударение. И това обяснява ударението на умалителните на *-ен-це* (*носѣнце*, *кѣщѣнце*, различно от ударението на *нос*, *кѣща*). Две употребяеми наставки са особено спомогнали да се увеличи числото на думите от среден род на *-е* с множествено число на *-ета* и да се разшири употребата им както при имената на неща, така и при имената на лица и животни, а именно наставките *-ле* и *-че*. Наставката *-ле* е могла да бъде извлечена от думи като *козъл-а*, *оръл-а*, *осъл-а*, делени *козъл-аа*, *оръл-аа*, *осъл-аа*. Особено голямото разпространение на наставката *-че* е вероятно във връзка с голямото число на наставките, завършващи на *-к*, при чийто допир тя се е развила вследствие на палатализацията на *к* в *ч*, например *-ак*, *-ик*, *-ѣк*, *-ок* (*дивѣк*, *войник*, *плѣмѣк*, *гѣсѣк* и оттам *дивѣче*, *войничѣ*, *плѣмѣче*, *гѣсѣче*), откъдето *-че* е могло да се обособи като независима наставка, която може да се пригоди към всякакъв вид думи от славянски произход (*пращѣ*, от *пращ*, *рогѣ* от *рог*) и от чужд произход (*кебѣнѣ* от *кебѣн*, *килимѣ* от *килим*), дори към думи от женски род (*бѣлѣ*, *девѣйѣ*, отговарящи на *бѣлка*, *девѣйка*; *сестриѣ*, *лѣстовиѣ*, *лисиѣ*, отговарящи на *сестриѣца*, *лѣстовиѣца*, *лисиѣца*), дори към думи като *кокѣче*, *недонѣче*, които се употребяват само под формата на *-че*. Ударението при умалителните на *-ле* е неизменно върху наставката (*козлѣ*, *братлѣ*, *котлѣ*). Наставката *-че* може да бъде ударена (*градѣ*, *момѣ*) или неударена (*гѣлѣбѣ*, *момѣ*), което поставя сложни проблеми, които не разглеждаме тука подробно, защото те засягат думите с множествено число на *-ета*, и с много колебания.¹⁹ Във всеки случай ударението на ума-

¹⁹ Например, ако разгледаме производните на *-че* от съществителни от мъжки род, които са особено многобройни, можем да забележим, че ударението върху наставката е възможно при производните на някои едносрични, и то най-често едносрични, които отгемстват в единствено число ударението върху члена (*градѣ*, *платѣ* като *градѣт*, *платѣт*). Все пак това съответствие е още по-колебливо от съответствието, съществуващо при едносричните от мъжки род между ударението върху члена в единствено число и ударението върху крайната сричка на множествено число на *-ове* (тип *град-ѣт*, *град-ове*, *брегѣт*, *брег-ове*). С повече сигурност можем да отбележим, че уда-

лителната дума на *-ле* и на *-че* се запазва в умалителната на *-енце*, която първата умалителна дума може да образува: *козлѐнце*, *блатлѐнце* според *козлѐ*, *братлѐ*; *момѐнце*, *момѐйченце*, *гълѐбченце*, според *момѐ*, *момѐйче*, *гълѐбче*. Ще забележим същото съответствие, ако разгледаме категорията, която с умалителните на *-ле* и на *-че* съставя най-значителната по число група на съществителните на *-е* с множествено число на *-ета*, а именно думите на *-е* от чужд произход, най-често от турски или френски произход, значи с ударението на крайната сричка, с много малко изключения: *джуджѐнце*, *шкѐмбѐнце*, според *джуджѐ*, *шкѐмбѐ* от турски произход, *тирѐнце*, според *тирѐ* от френски произход.

От изложените факти излиза, че наставката *-енце* не привлича ударението, но че ударението на производните на *-енце* се пригажда редовно върху ударението на думите на *-е* с множествено число на *-ета* с постоянно ударение (*момѐ*, мн. ч. *момѐта*, *момѐйче*, мн. ч. *момѐйчета*), от които са произлезли. Интересно е да разгледаме в това отношение производните на *-енце* от съществителните на *-о*, които се разделят на две категории: съществителните от мъжки род и съществителните от среден род. Ще отбележим пълно единство в ударението между умалителните на *-енце* и основната дума при думите от мъжки род на *-о*, където ударението е добре установено: не може в никой случай да бъде върху крайното *-о* в единствено число и никога не се мести в множествено число на *-овци*: *чѐмо*, *дрѐпльо*, *плѐчльо*, мн. ч. *чѐмовци*, *дрѐпльовци*, *плѐчльовци*. И така имаме много редовно *чѐйченце*, *дрѐйленце*, *плѐчленце*. Повече колебание ще отбележим, ако сравним производните на *-енце* от думите от среден род на *-о* с подвижно ударение. Не е безинтересно да отбележим, че Геров, който дава *мѐсло*, не се колебае да даде *маслѐнце*. Не е безинтересно също да отбележим, че дори онези, които казват *мѐсто*, както го изисква доброто произношение, казва все пак *местѐнце*. Друг пример е особено показателен, а именно старата дума *небо* род. ед. ч. *небесе*, още дадена с начално ударение *не́бо*, *не́бе* от Геров, който дава все пак *небѐнце*, според крайното ударение на *небѐ*. Причината е, че езикът се е колебал във времето, когато Геров е съставял речника си между *не́бо* (*не́бе*), и *небѐ*, което не е още дадено от Геров, но което се е вече наложило окончателно оттогава, тъй както езикът се колебае сега, между *мѐсло*, *мѐсто*, дадени от правоговорните речници, и *маслѐ*, *местѐ*, които нямат още гражданственост, но които се разпространяват все повече. Това е признак, от една страна, на по-голямо колебание в ударението на думите от среден род

рението върху наставката е почти постоянно при умалителните на *-че*, образувани от съществителни на *-ец*, незасвидетелствувани под проста форма и с ударение на крайната сричка като *венѐц*, *врабѐц*, *конѐц* (в смисъл „нишки за шиење“), *скакалѐц*, *чужденѐц*, *щурѐц*, *юнѐц*, на които отговарят *венѐйче*, *врабѐйче*, *конѐйче*, *скакалѐйче*, *чужденѐйче*, *щурѐйче*, *юнѐйче*, въпреки че има разлика в ударението на *отѐц* и умалителната форма *отѐйче* (която е от среден род: *стѐрото отѐйче*), вероятно под влияние на *отѐйче*, ст. бълг. *отѐйче*, обикновен звателен от *отѐц*, с който умалителното на *-че* е могло донякъде да се смеси. Общо взето, ударението на наставката *-че* е изключено при многосричните думи от мъжки род, които запазват ударението на изходната дума: *гълѐбче*, *вѐгълче*, *кебѐпче*, *чорѐпче*. . . според *гълѐб*, *вѐгъл*, *кебѐп*, *чорѐп*. . . , *прозѐрче*, според *прозѐрец*. Все пак се представят отделни случаи. Например можем да се запитаме защо имаме *момѐйче*, отговарящо на *момѐйк*, спрямо *кѐмѐйче*, *плѐмѐйче*, *рѐмѐйче*. . . , отговарящи на *кѐмѐйк*, *плѐмѐйк*, *рѐмѐйк*. . . Това изключение се обяснява според нас с двойната особеност, която представя *момѐйк*, където ъ от наставката отпада в множествено число и ударението се премества на крайната сричка, което сближава *момѐйци* с множественото число на гореспоменатите думи на *-ѐц*, като *врабѐци*, мн. число на *врабѐц*, чието умалително е *врабѐйче*.

на -о с подвижно ударение и, от друга страна — на известен прогрес на умалителното, което изпреварва понякога, колкото се отнася за ударението, изходната дума, тъй като неговият по-разговорен характер му позволява да избегне по-лесно контрола на граматичните.

На повече от тези производни на -ен-це отговаря едно редовно множествено число на -ен-це, с изключение на *детѣнце*, умалително от *детѣ* (засвидетелствувано в черковнославянски под формата *дѣтѣ*), чието множествено е *дечѣца*, стара събирателна форма, женски род, ед. число. Множественото на -ен-ца запазва задължително ударението на единствено число, било че това ударение е върху наставката (*прасѣнце*, мн. ч. *прасѣнца*) или извън наставката (*яренце*, мн. ч. *яренца*). Явна е разликата в принципа на ударението, която отделя производните на -ен-це от тези на -це, без да говорим за факта, че производните на -це са в голямата си част двусрични, докато производните на -ен-це имат три или повече от три срички, с едно изключение, което сме срещнали — *псѣнце*, дадено от някои речници, но слабо употребяемо, умалително от *псѣ*, представляващо **pīse*. Така, от една страна, ударението при производните на -ен-це не може в никой случай да бъде крайно, докато при тези на -це, то не само може, но е най-често крайно, както видяхме, особено при многобройните двусрични на -це. От друга страна — при производните на -це, ако ударението не е крайно в единствено число, то се мести винаги върху крайната сричка в множествено число (*слѣнце*, мн. ч. *слѣнца*, *зрѣнце*, мн. ч. *зрѣнца*), докато при производните на -ен-це ударението не се мести никога. От това следва, че при думите на -ен-це ударението не е никога крайно, нито в единствено, нито в множествено число, докато при думите на -це то е винаги крайно в множествено число и все по-често крайно и в единствено число отчасти под влияние на множествено число. Като приемем тази отлика, трябва да прибавим, че все пак остават няколко спорни случаи между думите на -це и тези на -ен-це, двете наставки, имащи почти същото умалително значение. Така например една дума като *колѣнце* е безспорно производна на -це от основа *колѣн-*. Следователно нормално е множественото число да бъде *колѣнца*, форма, която впрочем ни е указана от повечето наши осведомители, все пак с известно колебание у някои от тях между *колѣнца* и *колѣнца* поради неясния характер на наставката. Същото може да се каже за производните от стари основи на -еп. Сигурно е, че първоначално думи, като *знѣменце*, *сѣменце*, *раменце*, са били производни на -це от основи *знамен-*, *сѣмен-*, *рамен-*, запазени и до днес в езика при формите за множествено число *знаменѣ*, *семенѣ*, *раменѣ* (*раменѣ*) и при някои производни прилагателни като *сѣменен*, *раменен*. И тук е нормално множественото число да бъде *знаменѣца*, *семенѣца*, *раменѣца*, нещо, което потвърждават по-голямата част от нашите осведомители, но пак с известни колебания, тъй като наставките -це и -ен-це не се отличават добре. И почти всичките ни осведомители дават *именца* като множествено число от *именце*, въпреки че положението е свършено същото като при горепосочените думи. В заключение ще кажем, че нашата анкета само потвърди онова, което можеше да се предвиди във връзка с тези спорни случаи, а именно съществуване на колебания, които не се срещат при по-ясни случаи, като *слѣнце*, мн. ч. *слѣнца*, *пѣленце*, мн. ч. *пѣленца*, *шѣшенце*, мн. ч. *шѣшенца*.

Ако се държи сметка за голямото число на думи от среден род с постоянно ударение на *-(е)ство*, на *-ище*, на *-ен-це*, ако прибавим случаите с често колебливо ударение на думите на *-ало*, *-ило*, в.мн.ч., както и няколко отделни случаи с нарушение на закона за преместване на ударението в употребими думи, ще дойдем до заключението, че преместване на ударението върху крайната сричка на множествено число от типа *-стадо*, мн. ч. *стада́*, *езеро*, мн. ч. *езера́*, дадено като закон от всички граматика, е в същност явление, което засяга една много ограничена област в съвременния български език. Според нашия списък на думи едва могат да се намерят в съвременния книжовен език няколко десетки съществителни от среден род и с множествено число на *-а*, при които преместването на ударението става по неоспорим или почти неоспорим начин при образуване на множествено число. Ограниченото място на това явление се вижда не само ако сравним това съвсем малко число с голямото число на съществителни на *-(е)ство*, на *-ище*, на *-ен-це*, но и ако го сравним с по-значителното число на думи от среден род на *-о* от типа *перо́*, мн.ч. *пера́*, *стъкло́*, мн. ч. *стъкла́*, които, бидейки в единствено число с ударение на крайната сричка, убягват от закона за преместване на ударението, и ако прибавим тенденцията към крайно ударение в единствено число на малката група съществителни от среден род на *-иво* и на значителната по брой група на думи от среден род на *-це*, при която далеч най-разпространен е типът *яйце́*, мн. ч. *яйца́*, *крилце́*, мн. ч. *крилца́*, *писъмце́*, мн. ч. *писъмца́*. Тогава не вече с десетки, а със стотици ще трябва да се броят думите от среден род с множествено число на *-а*, при които законът за преместване на ударението не е в сила. По всичко изглежда, че числото на съществителните, които убягват от закона за преместване на ударението, може само да се увеличи.

Ние не смятаме все пак, че опозицията в ударението от типа *стадо*, мн.ч. *стада́* е отживяла в български. Тъкмо напротив, известни факти ни карат да мислим, че това е един тип на противопоставяне, който е бил много жизнен в езика и който не е изчезнал. Показателно е да отбележим, че едно местоимение от среден род като *нещо* „quelque chose“ (произлязло от ст. бълг. *нѣчто*, род. *нѣчесо*), когато става съществително със смисъл „une chose“, предлага също така противопоставяне на ударението с мн. число *неща́*. Не по-малко поучителен е и фактът, че думи от чужд произход, дотолкова, доколкото са били добре асимилирани в български, са приели тази опозиция в ударението, без да я имат в езика, от който са дошли, и то не само думи от гръцки произход като *расо*, мн. ч. *раса́*, които, не са нови заемки, но и думи, които са влезли в езика вероятно не много отдавна като *пиано*, мн. ч. *пиана́*, или думи, чиято заемка е още по-скорошна като *кино*, мн. ч. *кина́*. Още по-добра илюстрация на това, че принципът за опозиция в ударението не е престанал да бъде жив, е фактът, че форми като *бюро́*, *палто́*, които запазват крайното ударение на съответните френски думи *bureau*, *paletot*, могат да станат в по-народно произношение *бюро*, *палто* с начално ударение, без обаче да престанат да бъдат в множествено число *бюра́*, *палта́*, с крайно ударение, значи с противопоставяне на ударението, което не съществува във френски език, но е било създадено в български неотдавна, и то съвсем естествено. Това обаче, което ограничава областта и разпространението на това противопоставяне в ударението, е обстоятелството, че то засяга предимно

прости думи или такива, които днес се чувствуват като прости и има много слабо разпространение при съществителните с наставка. Ние видяхме, че някои наставки са съвсем чужди на това противопоставяне, като *-(е)ство*, *-ище*, *-ен-це*, все много плодови наставки. Други допускат опозиция в ударението като наставките *-иво* и *-це*, обаче те допускат също така и крайно ударение в единствено число, което премахва тази опозиция и това явление се проявява пред очите ни. Наставката пък *-ало* (*-ило*), която не допуска крайно ударение в единствено число, не се подчинява без мъчнотии на принципа за преместване на ударението върху крайната гласна в множествено число, нещо, което граматиките искат да наложат системно.

Нека прибавим, че ако броят на съществителните с преместване на ударението от типа *стадо*, мн. ч. *стада* ни се струва обречен да намалее, то в известен смисъл този тип е по-стабилен от типа с постоянно ударение (*перо*, мн. ч. *пера*) поради това, че той изглежда е по-малко изложен на нахлуване в множествено число на други окончания освен *-а*. Тук намекваме за особено завоевателното множествено число на *-ета*, което, след като се е наложило на мъртви типове като тези на старите основи за среден род на *-es* (*дърво*, мн. ч. *дървета*, заменило *дървеса* = ст. бълг. *дрѣвеса*) или на *-en* (*вѣме*, мн. ч. *вѣмета*, заменило *вимена* = черковнославянски *вѣмена*, *тѣме*, мн. ч. *тѣмета*, заменило *темена* = черковнославянски *тѣмена*), подкопава вече най-живия тип на старите основи за среден род на *-о*, особено съществителни на *-е*, чието старо множествено число на *-я* може да бъде заместено от по-нови форми на *-ета*, така например *моря*, *поля*, вече заместени от *морѣта*, *полѣта*.²⁰ Това нахлуване на множественото число на *-ета* в областта на думите на *-е* се обяснява с двойния произход на *-е* в съвременния български език, което може да идва от едно старо *А*, както и от едно *е*. Трябва също да прибавим, че тази опасна конкуренция на множествените на *-ета* започва да се проявява и при думите на *-о* за сметка на старото множествено число на *-а*. Особено интересно е да отбележим, че засега това става само при думите от среден род на *-о* с крайно ударение. Ще цитираме *колелѡ*, *търкалѡ*, чиито множествени *колелѣта*, *търкалѣта* се разпространяват явно за сметка на по-старите множествени *колелѧ*, *търкалѧ*, и *кѣлбѡ*, което допуска вече мн. ч. *кѣлбѣта* в смисъл „навити конци“, но запазва старото си множествено *кѣлбѧ* в по-общия смисъл „сфери“, както и в *полукѣлбѧ*. Подтикът изглежда да е вече даден и би било чудно, ако това завоевателно множествено число на *-ета* не се разпространи повече въпреки контрола на книжовния език, но вероятно само при думите от среден род на *-о* с крайно ударение. Не сме открили никакъв признак на отстъпление при думите с противопоставяне на ударението от типа *стадо*, *стада*. Това е по всяка вероятност, защото тези думи с подвижно ударение се поддават по-малко от думите с постоянно крайно ударение (*перо*, мн. ч. *пера*, *колелѡ*, мн. ч. *колелѧ*) на нахлуването на множественото число на думите на *-ета*, които също не променят ударението на единственото си число и голяма част от които отговарят на форми за единствено число с крайно ударение.

²⁰ Погрешно у Vaillant. Grammaire comparée des langues slaves. II, с. 321, където е казано, че *две морета*, неправилно считано като второ мн. ч. „est maintenant remplacé par *дѣе морѧ* avec le pluriel“. Единствената разлика между *морѧ* и *морѣта* е, че *морѧ* е старата форма, сега неупотребявана, и че *морѣта* я е заместила като мн. ч. на *морѣ* във всички случаи.

ДИМИТЪР ТИЛКОВ

АКУСТИЧЕН СЪСТАВ И ДИСТРИБУЦИЯ НА ПАЛАТАЛНИТЕ СЪГЛАСНИ В КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Предварителни бележки

Палаталните съгласни в българския език често са привличали вниманието на наши и чужди езиковеди. Не може обаче да се смята, че както от гледище на фонетиката, така и от гледище на фонологията те са напълно проучени.

Трубецкой за първи път от позициите на фонологията определя фонемния състав на българския език. Според него консонантните фонemi са 36 на брой, от които 19 непалатални и 17 палатални. Интересно е, че Трубецкой¹ признава фонологичен статут на съгласната *дз'* (*s'*), но от системата изключва съгласната *х'*. Фонологичната стойност на тези две съгласни все още е предмет на спорове.² Освен броя на палаталните съгласни Трубецкой посочва и позициите на техните фонемни противопоставяния и неутрализации. Несъмнено кратките бележки на Трубецкой очертават същността и особеностите на функциониране на палаталната корелация в българския език.

Р. Якобсон още в 30-те години, също както и Трубецкой, посочва ограниченото позиционно действие на палаталната корелация. В същото време той изразява и интересната мисъл за постепенното отслабване на палаталния диференциален признак и за неговото прехвърляне върху следходната гласна. Обект на наблюдение се източнобългарските говори. „Може да се каже, че противопоставянето между меки и твърди съгласни в тези говори се намира на самия праг на фонемно различие. Характерен симптом е стремежът да се замени фонологичното противопоставяне на меки и твърди съгласни с фонологичната диференциация на следходните гласни: източнобългарското *а* след мека съгласна е склонно към преобразуване в дифтонг (едносъставно съчетание от две гласни) — *ea*.“³ Както показват акустичните анализи, информацията за палатализираност се носи от преходите на следходната гласна, създаващи впечатления за дифтонгичност. И в това именно отношение Якобсон има право. Това обаче не означава, че диференциалният признак не принадлежи на предходната съгласна. В говорната верига една фонема може да бъде сигнализирана от физически параметри,

¹ Н. С. Т р у б е ц к о й. Основы фонологии. М., 1960, с. 270—271.

² Вж. Д. Т и л к о в. Фонологичната стойност на *х'* и *дз'* в книжовния български език. — Български език, 1976, кн. 1—2, с. 111—112.

³ R. J a c o b s o n. К характеристике евразийского языкового союза. — Selected writings. I. Mouton, 1962, p. 167.

които обективно принадлежат на предходни или следходни звукове. От своя страна пък качествата на самата фонема могат да се разпростират върху съседните звукове и да ги определят в една или в друга степен. В този смисъл няма еднозначно съответствие между физически сигнал и фонемна сегментация.

У нас за първи път Иван Леков през 40-те години в съгласие с принципните положения на Пражката фонологична школа направи опит за системно представяне на фонемната система на книжовния български език. Според него броят на палаталните съгласни фонemi е 12. От системата са изключени съгласните *к', г', х', ф', дз',*⁴ било поради липса на минимални двойки, било поради тяхната поява в чужди по произход думи. Особено ценни са наблюденията на Леков върху разпространението на палаталните съгласни в зависимост от позицията им в думата.

По-късно Стойко Стойков направи монографично изследване на палаталните съгласни в българския книжовен език.⁵ Основната част е посветена на артикулацията на тези съгласни, но заедно с това авторът поставя за разрешение и някои спорни фонологични проблеми. В известна степен работата на Стойков представлява равностметка и критична оценка на изразените до този момент схващания за същността на палаталните съгласни в българския книжовен език.

От гледище на фонологията на твърде широка основа Т. В. Попова⁶ разглежда появата и развитието на мекостната корелация в българския език. Приведеният материал се отнася повече за диалектите, отколкото за книжовния български език.

На палаталните съгласни са посветени и някои отделни статии и бележки, по които ще бъде взето отношение по-нататък.

Както се вижда, изследванията върху палаталните съгласни в българския книжовен език са твърде малко и главно непълни. След монографията на Ст. Стойков тази категория съгласни не е била предмет на специално проучване.

Задачата на това изследване е да се опишат палаталните съгласни в два аспекта. Първо, с помощта на съвременна техника да се направи пълно описание на акустичния състав на палаталните съгласни и въз основа на перцептивни анализи да се установят физическите компоненти на диференциалния признак палаталност (мекост), позволяващи различието между палатални и непалатални съгласни. Втората задача е свързана с изясняване на въпроса за дистрибуцията и съчетаемостта на палаталните съгласни с цел да се установи тяхното участие във фонетичния строеж на българската дума.

Въпросите, свързани с фонемното противопоставяне и неутрализация на палаталните съгласни — твърде често описвани и установени, — в това изследване не се разглеждат.

⁴ И. Леков. Опит за фонологична характеристика на българския език. — Год. Соф. унив., Ист.-филол. фак., т. XXXVII, 1941, с. 21—22.

⁵ Ст. Стойков. Палаталните съгласни в българския книжовен език. — Изв. Инст. бълг. език. 1952, с. 1—63.

⁶ Т. В. Попова. Корреляция твърдых и мягких согласных в болгарском языке. — КСИС, 1962, № 35, с. 3—28.

АКУСТИЧЕСКОТО РАЗЛИЧИЕ МЕЖДУ ПАЛАТАЛНИ И НЕПАЛАТАЛНИ СЪГЛАСНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

В артикулационно отношение палаталните съгласни са твърде добре проучени. С помощта на палатограми и рентгенограми е установено както учленителното им място, така и общият аспект на конфигурацията на гласовия канал по време на техния изговор. Не е такова положението обаче с изясняването на акустичните характеристики на палаталните съгласни. Повечето от изследвачите, главно поради липса на апаратура, позволяваща по-точен акустичен анализ на речта, са се задоволявали да отбележат най-общото положение, че палаталните съгласни в сравнение с непалаталните се характеризират с „по-висок характеристичен шум“. Несъмнено тази констатация е вярна, но, както ще се види по-нататък, недостатъчна за пълното описание на акустичния състав на палаталните съгласни.

Палатализацията⁷ на съгласните е свързана с наличието на и-конфигурация на гласовия канал. Както е известно, тя се създава или чрез повдигане на средната част на езика към твърдото небце, или чрез преместване на учленителното място в предната част на устната кухина. Палатализация чрез повдигане на средната част на езика се получава при лабиалните съгласни (билабиални и лабиодентални), а чрез преместване на учленителното място — при алвеолните и веларните съгласни.

Стеснението или преградата в предната част на устната кухина разделя гласовия канал на две неравномерни части — задна с голям обем и предна с малък обем. От гледище на акустичната реализация такава форма на гласовия канал поражда дисперсия на звуковата енергия, която в случая се изразява с повишаване на честотите на F_2 и съответно понижаване на честотите на F_1 .

Палатализацията обаче като явление не се изразява само в повишаването на честотите на консонантния компонент, както обикновено се смята. Това е само един от резултатите на палатализиращия процес. Друг резултат, и както ще се види по-нататък с основно значение за идентификацията на палаталните съгласни, е промяната на преходите на следходната гласна. Промяната засяга както посоката на формантите, така и скоростта на протичане на техните честоти. По този начин границите на съгласната се разширяват. В понятието палатализирана съгласна следователно трябва да се включи не само собствената консонантна характеристика, но и преходните елементи, които принадлежат на гласната.

В тази работа палатализираните съгласни се изследват на две равнища — акустично и перцептивно. Въз основа на получените резултати от акустичния анализ се съпоставят спектрите на палатализираните и непалатализираните съгласни. Прави се описание както на спектралните характеристики на съгласните, така и на особеностите на преходите, породени от процеса на палатализацията.

За оценка на ролята, която играят шумовете и преходите при идентификацията на палатализираните съгласни, бе приложена методиката на

⁷ Терминът палатализирана вместо палатална съгласна се предпочита тук, тъй като се отнася до процес, който не променя основните характеристики на съгласните, а само поражда допълнителни характеристики, които се съчетават с основните. Терминът палатален е употребен като обобщение на признаците на палатализираната съгласна, установени чрез акустичния анализ, т. е. като диференциален признак на палаталната (меката) фонема.

изрязване и взаимно трансплантиране на части от говорния сигнал върху магнетофонна лента. За получения слухов ефект се съди от аудитивните тестове, проведени с група слушатели.

В това изследване се разглежда и въпросът за наличието или липсата на [й] при изговор на палаталните съгласни. Правилното разрешаване на този въпрос е от голяма важност, тъй като той е свързан с изясняване на въпроса за наличието или липсата на палатални съгласни в консонантната система на книжовния български език. Освен това се разглежда и проблемът за палатализацията на съгласните пред предните гласни [и] и [е].

Акустичният анализ на съгласните е направен във Фонетичната лаборатория на Института за български език със сонаграф Kay electric при работа с широк филтраж. За всички съгласни, с изключение на експлозивните, е направен и амплитуден разрез, който показва интензитетните промени на спектъра в зависимост от честотите. Съпоставянето на спектрите на палатализираните и непалатализираните съгласни показва различието, което съществува както в областта на собствените консонантни характеристики, така и в промяната на преходите (вж. приложенията).

Експерименталният материал съдържа срички и думи, които се противопоставят по признака палаталност-непалаталност, напр. [па-п'а], [та-т'а], [ма-м'а], [са-с'а], [там-т'ам], [дал-д'ал], [лут-л'ут], [куп-к'уп] и др. Поради несъществени различия между палатализираните съгласни пред гласната а и другите задни гласни тук се привеждат данни само от палатализацията пред гласната [а].

Информаторите са четирима мъже с добро книжовно произношение. Тук се привеждат данните от акустичния анализ за единия от информаторите, а когато има различия или нужда от допълнения, се посочват и данни за друг информатор.

Спектрални характеристики на палатализираните съгласни

Преградни съгласни. Палатализацията на преградните съгласни се характеризира с концентрация на акустичната енергия по централната част на спектъра. Засегнати са най-вече първа и втора шумова зона, чиито честоти в зависимост от артикулационното място се повишават в по-голяма или в по-малка степен.

Спектралното различие между трите групи палатализирани съгласни — лабиални, алвеолни и веларни — запазва същото съотношение в разпределението на честотите, както и при съответните непалатализирани съгласни: при билабиалните [п', б'] шумовите честоти в сравнение с честотите на останалите преградни са най-ниски, при алвеолните [т', д'] най-високи и при веларните [к', г'] — междинни.

Степента на палатализацията зависи от промяната на конфигурацията на гласовия канал. Колкото повече тя се доближава до конфигурацията за изговор на гласната и или на съгласната й, толкова по-силен е палатализиращият ефект. Както и трябва да се очаква, най-силен е той при лабиалните съгласни и веларните и значително по-слаб при алвеолните съгласни.

При съгласните [п', б'] оптималната палатализираща конфигурация се получава благодарение на свободното движение на средната част на езика към твърдото небце, а при веларните съгласни [к', г'] от значителната раз-

лика в артикулационните места — преградата се премества от задната част на устната кухина за непалатализираните съгласни в предната за палатализираните.

Сравнително най-малка разлика се наблюдава между конфигурациите на палатализираните и непалатализираните съгласни [т, д — т', д'], тъй като и при двете реализации преградата е в областта на алвеолите — за непалатализираните съгласни тя е в ниската, а за палатализираните във високата част, в посока към твърдото небце.

Промените в артикулационните места, които се извършват по време на палатализацията на трите групи преградни съгласни, се отразяват върху спектъра по следния начин (вж. обр. 1).

При непалатализираните [п, б] първата шумова зона⁸ се появява средно в района на 1300 хц, а втората — в района на 2700 хц; при палатализираните [п', б'] шумовите зони се появяват съответно в районите на 2350 хц и 3450 хц. Разликата в честотите е значителна — 1050 хц за първата шумова зона и 750 хц за втората шумова зона. В района на високите честоти обаче разликата прогресивно намалява (вж. табл. 1).

Спектърът на палатализираните [т', д'] се характеризира с наличие на фрикативен шум, който се появява след експлозията, с времетраене средно 30 мсек. Неговата концентрация е средно в района на 2700 хц, 3700 хц и 6500 хц (вж. обр. 2). За руското [т'] Фант също констатира поява на аспирирована част по спектъра, която според него се движи на един или повече допълнителни източници на шум в гласовия канал, или което е по-вероятно на нивото на гласилките.⁹ Що се отнася до разпределението на шумовите честоти на експлозията, между палатализираните и непалатализираните съгласни не се забелязва такава значителна разлика, каквато бе констатирана при билабиалните съгласни. Така за непалатализираните [т, д] първата шумова зона се появява средно в района на 2650 хц, а втората — в района на 3850 хц. При палатализираните [т', д'] пък шумовете се появяват съответно в района на 2900 хц и 4000 хц. Както се вижда, разликата между палатализираните и непалатализираните алвеолни съгласни е твърде малка — 250 хц за първата шумова зона и едва 150 хц за втората. И тук, както и при билабиалните съгласни, разликата във високите шумови честоти постепенно намалява (вж. табл. 1).

При веларните съгласни [к, г] ефектът от палатализацията е значително по-силен, отколкото при алвеолните съгласни. Придвижването на артикулационното място напред има за резултат намаляване на обема на предната част на устната кухина и съответно увеличаване на обема на задната част на устната и фаринговата кухина. Така променената конфигурация на гласовия канал поражда и високи шумови честоти.

Концентрацията на акустичната енергия по спектъра на непалатализираните съгласни [к, г] се определя от характера на следходната гласна. Честотите на шума се променят в зависимост от честотите на F_2 на гласната. Така, когато непалатализираните веларни съгласни предхождат гласните [а, о, у], концентрацията на енергията е съответно в районите на 1400—1500 хц, 1100 хц и 1000 хц. И обратно, за палатализираните [к', г'] независимо от това, дали се свързват с гласната [а], [о] или [у], подобни вариации не

⁸ Първа шумова зона съответствува на F_2 , а втора на F_3 .

⁹ Г. Фант. Акустическая теория речеобразования. М., 1964, с. 183.

Таблица 1

**Разпределение на честотните шумови зони на беззвучните
палатализирани и непалатализирани преградни съгласни**

	I шумова зона	II шумова зона	III шумова зона	IV шумова зона
п	1300	2700	3900	6000
п'	2350	3450	4350	6000
т	2650	3850	5500	6500
т'	2900	4000	5500	6500
к	1500	2700	4250	6500
к'	2600	3850	5500	6500

се наблюдават, тъй като преходите на втория формант на тези гласни имат едно и също честотно начало.

За непалатализираните [к, г] първата шумова зона се появява по спектъра средно в района на 1500 хц, а втората — в района на 2700 хц; за палатализираните [к', г'] честотите са съответно в района на 2600 хц и 3850 хц. Разликата, както се вижда, е значителна — 1100 хц за първата честотна зона и 1150 хц за втората. Значителна разлика се наблюдава и в третата шумова зона — 1250 хц (вж. обр. 3).

Подобно на спектъра на палатализираните [т', д'] и по спектъра на [к', г'] се появява след експлозията фрикативен шум, чието времетраене много често достига до 40 мсек. Неговата поява е средно в района на 3000 хц, 4000 хц, 5500 хц и 7000 хц.

От направения анализ на спектрите на преградните съгласни се вижда, че ефектът от палатализацията се проявява най-много при билабиалните и веларните съгласни и в значително по-малка степен при алвеолните съгласни.

Фрикативни съгласни. В тази група влизат палатализираните лабиодентални [ф', в'], алвеолните [с', з'] и веларната [х']. Както е известно, фрикативните съгласни [ш, ж] нямат палатализирани кореспонденти.

Акустичният ефект от палатализацията на лабиоденталните съгласни [ф, в] е същият, както и при билабиалните съгласни [п, б]. И при двата типа артикулации езикът, който не е пряко зает в основното учленение, има възможността да се придвижи свободно към палатума и по този начин да осигури оптимална конфигурация за палатализиращо въздействие.

При непалатализираните съгласни [ф, в] първата шумова зона се появява по спектъра средно в района на 900—1000 хц, а при палатализацията тези честоти се придвижват към района на 2000 хц, т.е. разликата между

палатализирани и непалатализирани лабиодентални съгласни в първата честотна зона е 1000 хц. С тенденция към повишаване са и втората и третата шумови зони, без обаче да имат същата значимост, както при първата зона. Обикновено тези честоти се повишават със 100—200 хц, а при някои информатори те са дори стабилизирани в същия честотен район, както и при непалатализираните съгласни.

Спектрите на съгласните [в', ф'] пазят същите различия помежду си, както и спектрите на [в, ф], т. е. формантна структура за [в'] и дифузна за [ф']. И при двете съгласни шумовите честоти се отличават със значително намален интензитет.

По спектъра на палатализираната съгласна [в'], особено когато е в начална позиция, се наблюдава плавно движение на втория формант от пониските честоти към по-високите, свързвайки се по този начин с началото на втория формант на следходната гласна. Това формантно придвижване отразява постепенната нагласа на говорния апарат за артикулиране на палатализираната съгласна.

Спектърът на съгласната [ф] е значително по-труден за разчитане, тъй като фрикативният шум се характеризира с хаотична структура. Все пак върху сонаграмата и секционните разрези ясно личи концентрацията на звуковата енергия, която при непалатализираното [ф] започва в района на 1000—1100 хц, а при палатализираното [ф'] — в района на 1900—2000 хц. Тази разлика именно от 1000 хц е и най-яркото различие между палатализираните и непалатализираните съгласни [ф', ф]. Във втората шумова зона разликата е едва 100 хц, а в района на високите честоти различие между палатализирани и непалатализирани [ф', ф] не се наблюдава (вж. табл. 2).

Палатализацията на алвеолните фрикативни съгласни [с, з] се получава по същия начин, както и при съответните преградни алвеолни съгласни [т, д] — с изместване на учленителното място от ниската част на алвеолите към високата, като в същото време и средната част на езика с краищата си се допира до страните на твърдото небце. Относително малката промяна в конфигурациите на гласовия канал създава и малка разлика между спектрите на палатализираните [с', з'] и непалатализираните [с, з] (вж. обр. 4).

Както показват спектрите, концентрацията на шумовата енергия и при двата типа съгласни започва от района на 3500 хц с постепенно повишаване на интензитета, който достига своя максимум в района на 6000—7000 хц. Слуховата идентификация на тези съгласни се извършва именно въз основа на тази част от спектъра. Разлика следователно между палатализирани [с', з'] и непалатализирани [с, з] в областта на високите честоти не се забелязва (вж. табл. 2). Известна разлика може да се констатира в ниската част на спектъра, където в същност и ефектът от палатализацията се проявява. Така при непалатализираните [с, з] се наблюдава съвсем слаба, едва доловима по спектъра концентрация на шум средно в района на 1500—1600 хц, а при палатализираните [с', з'] — в района на 1900—2000 хц, т. е. повишаване на честотите с около 300—400 хц. Трябва обаче да се подчертае, че интензитетът на тези честоти е много слаб и често шумът в тази част на спектъра не се появява. Ето защо разликата в първата шумова зона едва ли е в състояние да осигури различие между палатализирани и непалатализирани алвеолни съгласни. Както отбелязва Фант, „съществени различия между спектрите на [с] и [с'] по тяхната обща форма

Таблица 2

Разпределение на честотните шумови зони на палатализираните и непалатализирани фрикативни съгласни. Основното различие е в първата шумова зона, което е по-силно при лабиоденталните и значително по-слабо при алвеолните

	I шумова зона	II шумова зона	III шумова зона	IV шумова зона
ф	1100	2700	3500	4100
ф'	1900	2800	3500	4100
в	1100	2600	3600	4000
в'	2000	2700	3600	4000
с	1600	2600	4000	6000
с'	1900	2600	4000	6000
з	1500	2600	4000	6000
з'	1900	2650	4000	6000

няма¹⁰. От табл. 2 се вижда, че втора, трета и четвърта шумова зона на палатализираните и непалатализираните [с', з'] и [с, з] се характеризират с едни и същи честоти, а известно различие се наблюдава само в първата шумова зона.

Към характеристиките на алвеолните фрикативни съгласни може да се прибави и африкативната съгласна [ц]. Нейната палатализация се извършва по същия начин, както и при съгласната [с]. Ето защо цифрови данни за палатализирано и непалатализирано [ц] тук не се привеждат (вж. обр. 5).

Назални съгласни. В артикулационно отношение палатализацията на носовите съгласни [м, н] е аналогична с палатализацията на билабиалните [п, б] и алвеолните [т, д]. При съгласната [м] палатализиращият ефект се постига чрез допълнителната артикулация на средния език, а при съгласната [н] с изместване на артикулационната преграда на границата между алвеолите и съседните части на твърдото небце. Разликата между оралните и назалните съгласни, както е известно, се състои в изключения или включения проход през носната кухина.

В акустично отношение разлика между спектрите на палатализираните и непалатализираните носови съгласни не се наблюдава. До подобен извод за двата типа съгласни в руския език стигат и Л. Р. Зиндер, Л. В. Бондарко

¹⁰ Г. Фант. Цит. съч., с. 176.

и Л. А. Вербицкая, според които ефектът от палатализацията се получава не от спектрални различия, получавани само в редки случаи, а от „и-подобния преход към следващата гласна“¹¹.

Спектрите на палатализираните и непалатализираните съгласни [м, н] се характеризират преди всичко с ясно изразените първи и трети форманти, които и в двата случая запазват едни и същи честоти. За съгласните [м, м'] първият формант се появява в района на 200—250 хц, а третият — в района на 2500 хц; при съгласните [н, н'] първият формант има също 200—250 хц, но третият е с по-високи честоти — 2700 хц. С най-силен интензитет се отличава F_1 , а със сравнително по-слаб F_3 (вж. обр. 6).

Появата на втория формант е твърде проблематична. Той се характеризира със слаб интензитет и в изговора на някои от информаторите изобщо липсва върху сонаграмата. Това особено важи за палатализираните носови съгласни. Все пак от малко получените данни може да се определи неговата характеристика. При съгласните [м, м'] вторият формант се появява обикновено в района на 900—1000 хц, а при съгласните [н, н'] — в района на 1000—1100 хц, т. е. с тенденция към леко повишаване.

Четвъртият формант, който, както и вторият, се характеризира със слаб интензитет, не се променя при палатализираните съгласни. По спектъра и при двата типа съгласни той се появява обикновено в района на 3000 хц (вж. табл. 3).

Както се вижда от табл. 3, спектрите на назалните съгласни не съдържат акустични показатели, по които да се съди за различието между палатализирани и непалатализирани съгласни. Еднаквото разположение на честотите на формантите се дължи на единната и непроменяща се резонаторна система, образувана от фаринговата и носната кухина. Устната кухина в случая играе ролята на странична камера с шунтиращо действие.

Таблица 3

Разпределение на честотите на формантите на палатализираните и непалатализирани назални съгласни. Спектрално различие между тях не се наблюдава

	F_1	F_2	F_3	F_4
м	250	950	2500	3000
м'	250	950	2500	3000
н	250	1050	2700	3000
н'	250	1050	2700	3000

¹¹ Л. Р. Зиндер, Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая. Акустическая характеристика различия твердых и мягких согласных в русском языке. — Ученые записки ЛГУ, № 325, 1964, с. 32.

Ето защо според Фант зависещите от нея форманти са „твърде отслабени поради голямата им близост до нулите“¹².

Според някои изследвачи „изменението в положението на формантите в интервала на оралния звук, следващ назалния, се явява като най-важен признак на слуха, който определя различието между отделните носови фонемите. Това предположение се подкрепя и от наличието на силно понижение на формантите в интервала на назалния звук“¹³. Може следователно да се смята, че и за палатализираните носови съгласни перцепцията ще се осигурява не толкова от назалния сегмент, колкото от преходите на следходната гласна. Това се потвърждава и от нашите аудитивни тестове.

Плавни съгласни. Съгласните [p], [л] се обособяват в отделна подгрупа, която по своите акустични показатели е твърде близка до вокалите. Палатализираните [p'], [л'], както и непалатализираните [p], [л], се характеризират с алвеолна преграда и проход, които са едновременен учленителен акт при съгласната [л] и последователен, т. е. преграда—проход—преграда при съгласната [p].

Акустичният ефект от палатализацията на съгласната [p] се получава от преместването на преградата от ниската част на алвеолите към високата, като едновременно с това и средната част на езика с краищата си се притиска до страните на твърдото небце. Според Ст. Стойков „притискането на средния език до небцето обаче не е много силно, та българското палатално p' звучи полумекко и спада към смекчените (палатализуваните) съгласни, каквото е руското p“¹⁴. Ст. Стойков, макар и да не е правил акустичен анализ на тези съгласни, е точен в оценката си за характера на палатализираното [p']. Трябва обаче да се добави, че тази „полумекост“ се дължи на относително малката разлика в учленителните места на палатализираното и непалатализирано [p]. Върху акустичен план ефектът от палатализацията се получава чрез повишаването на честотите на втория формант със средно 300—400 хц. В същото време се наблюдава и леко понижение на честотите на първия формант. Честотното разпределение на формантите за непалатализираното [p] са следните: $F_1=400$ хц, $F_2=1200$ хц, $F_3=2400$ хц, а за палатализираното [p'] $F_1=300$ хц, $F_2=1600$ хц и $F_3=2500$ хц. Както се вижда, най-важната характеристика на палатализираното [p'] е повишаването на честотите на втория и третия формант и лекото понижение на честотите на първия формант.

По време на изговора на палаталната съгласна [p'] честотите на формантите не са стационарни, а варират, движейки се плавно към началото на преходите на следходната гласна, с която се свързва. Това особено личи при F_2 , който в начална позиция започва от честоти близки до F_2 на непалатализираната съгласна [p], като постепенно се повишават, за да се свържат с началото на преходите на следходната гласна. Това движение, както вече се посочи, отразява плавната нагласа на конфигурацията на гласовия канал за изговор на палатализирано [p'].

Спектърът на палатализираното [л'] се отличава от спектъра на непалатализираното [л] по честотното разпределение на всички форманти. Така честотите на първия формант са с тенденция към понижаване, а честотите на останалите форманти — към повишаване (вж. табл. 4).

¹² Г. Фант. Цит. съч., с. 146.

¹³ Пак там, с. 147.

¹⁴ Ст. Стойков. Палаталните съгласни в българския книжовен език. — Изв. Инст. бълг. език, кн. I, 1952, с. 43.

Както се вижда от табл. 4, ефектът от палатализацията се проявява най-вече в чувствителното повишаване на честоти на втория формант на палатализираната съгласна [л']. Разликата е средно 800—900 хц. С повишаване се характеризират и честотите на втория и третия формант,

Таблица 4
Честотно разпределение на формантите
на палатализираните и непалатализирани
плавни съгласни

	F ₁	F ₂	F ₃	F ₄
р	400	1200	2400	—
р'	300	1600	2500	—
л	400	1000	2900	3700
л'	300	1800	3100	3900

но в същото време и разликата постепенно намалява. Така за третия формант тя е средно 300—400 хц, а за четвъртия — 100—200 хц. При някои информатори дори в района на високите честоти разлика между палатализираното и непалатализирано [л] не се наблюдава (вж. обр. 7).

Интересна е акустичната структура на съгласната [л] пред предните гласни [е] и [и]. Акустичният анализ показва, че между спектрите на палатализираното [л'] пред предните гласни [е], [и] и задните гласни [а, ъ, о, у] няма никаква разлика. И в двата случая вторият формант, който в същност създава впечатлението за „мекост“, се появява в района на 1800—1900 хц. Очевидно е, че предните гласни оказват силно палатализиращо действие не само върху [к], [г] и [х], но и върху [л].

От направения акустичен анализ на спектрите на палатализираните съгласни се вижда, че ефектът от палатализацията се проявява преди всичко в повишаването на честотите на първа шумова зона (F₂) и в по-малка степен на честотите на втора шумова зона (F₃). В района на високите честоти чувствителна разлика между палатализирани и непалатализирани съгласни не се наблюдава.

От табл. 5 могат да се направят следните изводи за спектралните различия между палатализирани и непалатализирани съгласни.

Според разликите в шумовите честоти палатализираните съгласни се обособяват в три групи.

В първата група влизат лабиалните и веларните палатализирани съгласни. При тях ефектът от палатализацията е най-силен, тъй като промените в конфигурацията на гласовия канал са най-големи. Към тази група се включва и съгласната [л'], за чийто изговор конфигурацията на гласовия канал е също силно променена.

Таблица 5

Разлики между шумовите честоти на палатализираните
и непалатализираните съгласни

Групи	Съгласни	ΔF_1	ΔF_2	ΔF_3	ΔF_4
I	к—к'	1100	1150	1250	—
	п—п'	1050	750	450	—
	ф—ф'	800	100	—	—
	л—л'	800	200	200	—
II	с—с'	300	—	—	—
	т—т'	250	150	—	—
	р—р'	400	100	—	—
III	м—м'	—	—	—	—
	н—н'	—	—	—	—

Във втората група влизат алвеолните съгласни, при които ефектът от палатализацията е твърде слаб. Това се обяснява с малката разлика в промяната на конфигурацията на гласовия канал. В тази група фрикативните съгласни [с', з'] заемат по-особено положение. При тях палатализиращият ефект се проявява в ниската част на спектъра, която обаче няма такова значение за слуховата идентификация на тези съгласни, каквото имат високите честоти. А в района на високите честоти, както вече се посочи, спектрални различия няма между палатализирани и непалатализирани [с, з].

В третата група влизат назалните съгласни, при които палатализиращата конфигурация на гласовия канал не води до спектрални промени.

Информацията за палатализираност както при алвеолните проходни, така и при назалните съгласни се осигурява изцяло от формантните преходи на следходната гласна.

Формантни преходи

Преходите на формантите, както е известно от синтеза на речта, играят изключително голяма роля за идентификацията на съгласните. Те отразяват плавната промяна на конфигурацията на гласовия канал по време на свързването на звуковете в говорната верига. Тяхната посока на движение, времетраене и форма са от решаващо значение за разпознаване както на мястото, така и на начина на артикулиране на съгласните. Преходите заедно с шумовите характеристики образуват комплекса от конститутивни признаци, необходими за слуховата идентификация на съгласните.

Както показват резултатите от аудитивните тестове, преходите са основният носител на информация за палатализацията на съгласните. Зиндер, Бондарко и Вербицка също смятат, че в руския език „най-общото различие между твърдите и меките съгласни се състои в преходните процеси“. Основания за този извод те намират в еднаквостта на спектралната крива при някои групи меки и твърди съгласни, като например назалните [м-м'],

и-н') и звучните преградни съгласни (без [д']). „Очевидно тяхното възприемане като меки — заключават те — се дължи на [i]-образния преход на следващата гласна.“¹⁵ Моите изследвания обаче показват, че не само при тези съгласни, но и при всички други съгласни преходите играят първостепенна роля.

Формантните преходи при палатализираните съгласни се обуславят от сложното движение, което извършват артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната, където са учленителните места на гласните [а], [ъ], [о] и [у]. Формантната картина през това време търпи значителни промени: в началото преходите на първите два форманта са значително отдалечени един от друг — резултат от палатализиращата конфигурация — и в края повече или по-малко приближени в зависимост от съотношението на стационарните участъци на самата гласна.

Различието между палатализирани и непалатализирани съгласни, сигнализирано чрез преходите, засяга тяхното времетраене и начални честоти. Освен това, ако при непалатализираните съгласни преходите на F_2 и на F_3 могат да бъдат положителни или отрицателни в зависимост от артикуляционните им места, то при палатализираните съгласни тези преходи са само положителни. Преходът на третия формант е в повечето случаи паралелен на прехода на втория формант. По този начин палатализацията като явление променя в значителна степен и формантната структура на гласните.

На обр. 8 са съставени двойки от срички с палатализирана и непалатализирана съгласна, свързана с гласната [а]. От сравнението може да се съди за настъпилите промени на формантните преходи, породени от палатализацията на съгласните. Промените засягат три различни, но взаимно свързани страни на преходите: посока на движение, начални честоти и времетраене.

Посока на преходите. Посоката на преходите е свързана с артикуляционното място. При непалатализираните билабиални и лабиодентални съгласни преходите на F_2 са отрицателни. Нулеви или с тенденция към отрицателна характеристика са и непалатализираните плавни съгласни. По-особено е положението при непалатализираните веларни съгласни. По принцип те са положителни. Когато обаче се свързват със задните гласни [о] и [у], поради ефекта на коартикулацията, преходите на F_2 най-често са нулеви или леко отрицателни.

За разлика от непалатализираните съгласни при всички палатализирани съгласни преходите на F_2 са положителни, тъй като се обуславят от една и съща артикуляционна зона — предната част на твърдото небце.

Различието между палатализирани и непалатализирани алвеолни и веларни съгласни, които имат положителни преходи, се осъществява от различните артикуляционни места. При непалатализираните съгласни алвеолното и веларното учленение поражда по-ниски честоти на прехода в началната му фаза и сравнително бързо протичане на честотите на самия преход. И обратно, при палатализираните съгласни единното палатално учленение обуславя по-високи начални честоти и значителна плавност на прехода.

По-особена е формантната картина на палатализираните билабиални и лабиодентални съгласни, които имат основно артикуляционно място на устните и допълнително на палатума. В изговора на някои информатори

¹⁵ Л. Р. Зиндер, Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицка. Цит. съч., с. 32.

преходът на F_2 има S-образна форма, т. е. отрицателно-положителна характеристика. Може да се предположи, че отрицателната характеристика е свързана с лабиалното учленение, а положителната — с палаталното. Трябва обаче да се изтъкне, че отрицателната част на прехода е твърде кратка по времетраене и невинаги се появява по спектъра. Освен това нейният локус е разположен в район с по-високи честоти, отколкото локусът на непалатализираните лабиални съгласни. В такъв случай не е изключено отрицателната част на прехода да се появява в резултат на нарушена синхронизация между основната и допълнителна артикулация, при която да се получи засилен йотов елемент. Разбира се, тук е важна положителната част на прехода, която, както и при другите съгласни, осигурява перцепцията на палатализацията (вж. обр. 8).

Различие между палатализираните и непалатализираните съгласни се наблюдава и в посоката на третия формант. Така, ако за непалатализираните лабиални и веларни съгласни преходът е отрицателен, а за алвеолните положителен, то при всички палатализирани съгласни той е само положителен и паралелен на посоката на прехода на втория формант. Тази еднаквост на посоката се обуславя от общото артикулационно място.

Що се отнася до прехода на F_1 , той е отрицателен както при палатализираните, така и при непалатализираните съгласни. Известно е, че този преход не допринася за разпознаване на артикулационното място, а по-скоро за начина на артикулиране.

Както се вижда, един от резултатите на палатализацията е промяната на посоката на преходите на втория и третия формант. При всички палатализирани съгласни те са положителни и указват палатално учленение.

Начални честоти на преходите. Честотните характеристики на преходите зависят от конфигурацията на гласовия канал. Палатализиращата конфигурация поражда не само високи шумови честоти, но в същото време и високи начални честоти на прехода на F_2 и съответно ниски на прехода на F_1 . Сравнително бавното движение на артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната по време на свързването на съгласната със следващата гласна обуславя както плавността на прехода, така и постепенното приближаване на преходите към стационарната част на спектъра.

На табл. 6 са нанесени началните честоти и времетраенето на преходите на F_1 и F_2 за палатализираните и непалатализирани съгласни. Подреждането на съгласните е въз основа на техните артикулационни места, които, както се вижда, определят и значимостта в честотните разлики.

Началните честоти на прехода на F_1 са обикновено по-високи от началните честоти на прехода на палатализираните съгласни. За непалатализираните те са средно 343 хц, а за палатализираните — 223 хц.

Особено значителна е разликата в началните честоти на прехода на F_2 . За непалатализираните съгласни те са средно 1375 хц, а за палатализираните — 2050 хц. Тази дисперсия на акустичната енергия в началото на преходите се дължи на и-конфигурацията на гласовия канал, създаваща ниски честоти на F_1 и съответно високи за F_2 . Както е известно, същото формантно разпределение има и гласната [и].

В зависимост от степента на разликите между началните честоти на преходите на първия и втория формант се обособяват четири групи палатализирани съгласни, които по този параметър се противопоставят на непалатализираните съгласни.

Таблица 6

Начални честоти, времетраене и разлика между тях при преходите на F_1 и F_2 .
Стационарният участък на гласната [а], който за F_1 има 700 хц, а за F_2 1200 хц
тук не се отчита

	F_1 начало	ΔF_1 начало	t_1 преход	Δt_1 преход	F_2 начало	ΔF_2 начало	t_2 преход	Δt_2 преход
п—п'	450—200	250	0,06 —0,10	0,04	1000—2000	1000	0,07 —0,12	0,05
б—б'	150—100	50	0,05 —0,115	0,065	900 —1900	1000	0,05 —0,135	0,085
м—м'	350—250	100	0,04 —0,09	0,05	1000—2000	1000	0,03 —0,12	0,09
ф—ф'	550—300	250	0,03 —0,11	0,08	1200—2050	850	0,025—0,22	0,195
в—в'	450—200	250	0,04 —0,135	0,095	1000—2000	1000	0,04 —0,185	0,145
р—р'	350—250	100	0,078—0,10	0,025	1350—2000	650	0 —0,13	0,13
л—л'	400—250	150	0,055—0,10	0,045	1200—2050	850	0,04 —0,10	0,06
т—т'	500—300	200	0,04 —0,09	0,05	1600—2100	500	0,05 —0,16	0,11
д—д'	350—200	150	0,06 —0,12	0,06	1550—2050	500	0,07 —0,21	0,14
н—н'	400—300	100	0,065—0,115	0,05	1600 —2100	500	0,08 —0,20	0,12
с—с'	300—200	100	0,07 —0,16	0,09	1500—2100	600	0,06 —0,20	0,14
з—з'	150—150	0	0,07 —0,12	0,05	1500—2150	650	0,08 —0,18	0,10
ц—ц'	300—200	100	0,05 —0,09	0,04	1500—1900	400	0,07 —0,16	0,09
к—к'	350—300	50	0,07 —0,09	0,02	1850—2100	250	0,07 —0,18	0,11
г—г'	100—100	0	0,07 —0,13	0,06	1850—2100	250	0,115—0,20	0,85

Първа група образуват билабиалите [п-п'], [б-б'], [м-м'] и лабиоденталите [ф-ф'], [в-в'], при които измененията в началните честоти на преходите са най-значителни. Палатализираните съгласни имат понижение средно с 180 хц за началото на прехода на първия формант и съответно повишаване с 940 хц за началото на прехода на втория формант (вж. табл. 7). Голямата разлика при втория формант се дължи на промяната на посоката на прехода, който от отрицателен за непалатализираните съгласни се превръща в положителен за палатализираните съгласни.

Втора група образуват плавните съгласни [р-р'], [л-л']. Обособяването им в отделна група се дължи на факта, че преходът на F_2 е с леко отрицателна или нулева характеристика при непалатализираните съгласни. При палатализацията на плавните преходът се трансформира в положителен и по този начин се създава значителна разлика в началните честоти на преходите—средно F_2 се повишава със 750 хц, а F_1 се понижава със 125 хц.

Трета група образуват алвеолните съгласни [т-т'], [д-д'], [н-н'], [с-с'], [ц-ц']. Преходът на F_2 е положителен както при непалатализираните, така и при палатализираните съгласни. Следователно разликата в началните честоти на този преход ще бъде сравнително по-малка, отколкото разликата в началните честоти на прехода на F_2 при лабиалните и плавните съгласни. Така началните честоти на прехода на F_1 на алвеолните палатализирани съгласни се характеризират с понижаване средно с 108 хц и повишаване средно с 525 хц за F_2 . Както се вижда, колкото разликата между учленителните места на палатализираните и непалатализирани съгласни намалява, толкова и по-малка става разликата в началните честоти на преходите.

Четвърта група образуват веларните съгласни [к-к'], [г-г'], [х-х']. Тук средните разлики в началните честоти на преходите на F_1 и F_2 при палатализираните и непалатализираните съгласни са най-малки — 25 хц за F_1 и 250 хц за F_2 . Очевидно е, че палатализацията на веларните съгласни поради наличието на високи положителни преходи при техните непалатали-

Таблица 7

Средни стойности на разликата между началните честоти на преходите на F_1 и F_2 при палатализираните и непалатализирани съгласни

Групи съгласни	ΔF_1 начало	ΔF_2 начало
I група: п-п', б-б', м-м' ф-ф', в-в'	180	940
II група: р-р', л-л'	125	750
III група: т-т', д-д', н-н' с-с', з-з', ц-ц'	108	525
IV група: к-к', г-г'	25	250

зирани корелати не създава подчертано различие в началните честоти на преходите. Трябва обаче да се има пред вид, че тези данни са валидни за случаите, когато палатализираните веларни съгласни се свързват с гласните [a] и [ɤ]. При свързване с гласните [o] и [y], които в този случай имат отрицателен или нулев преход, разликата е средно 1000 хц.

Високата начална честота на прехода на F_2 е един от най-характерните признаци на палатализираните съгласни. Тя се обуславя, както вече се посочи, от *u*-конфигурацията на гласовия канал, която поражда високи честоти на F_2 и сравнително ниски на F_1 . При палатализираните и непалатализираните съгласни разликата в началните честоти на преходите е в зависимост от наличието на положителни или отрицателни преходи. Най-голяма е разликата при съгласни с отрицателни преходи, а най-малка при съгласни с високи положителни преходи.

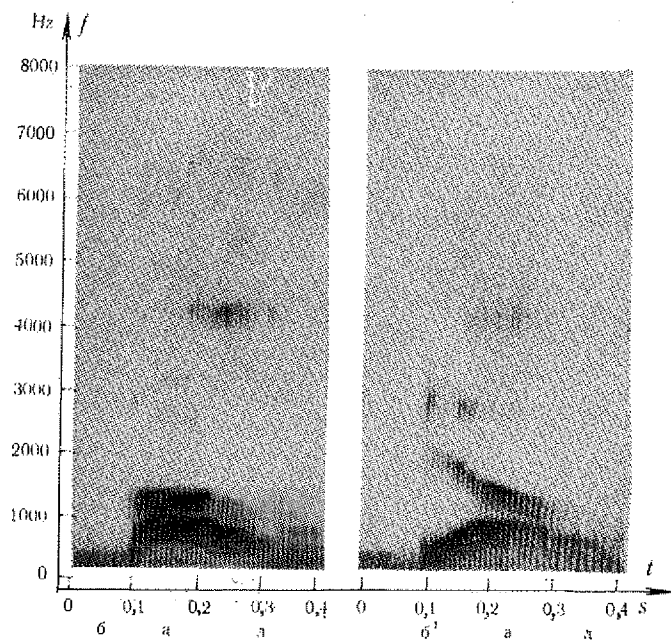
Времетраене на преходите. Времетраенето на преходите е също така един от основните признаци, осигуряващ различието между палатализираните и непалатализираните съгласни. За непалатализираните съгласни времетраенето на преходите на F_1 и F_2 е сравнително кратко и честотите протичат бързо. И обратно — за палатализираните съгласни преходите са бавни и тяхното времетраене е обикновено два или три пъти по-голямо, отколкото времетраенето на непалатализираните съгласни. Особено засегнат е преходът на F_2 , за който понякога липсва стационарна част.

При непалатализираните съгласни преходът на F_1 има средно 0,0563 мсек, а при палатализираните — 0,111 мсек, т. е. разликата във времетраенето е два пъти по-голяма в полза на палатализираните съгласни. Разликата във времетраенето на прехода на F_2 е още по-голяма. Така, ако за непалатализираните съгласни то е средно 0,0566 мсек, за палатализираните е 0,156 мсек, т. е. времетраенето на прехода на F_2 е три пъти по-голямо в сравнение с непалатализираните съгласни. Значителното времетраене на формантните преходи обуславя плавността и бавното протичане на честотите. Тази особеност на прехода наред с високото му честотно начало създава и слуховото впечатление за йотов изговор.

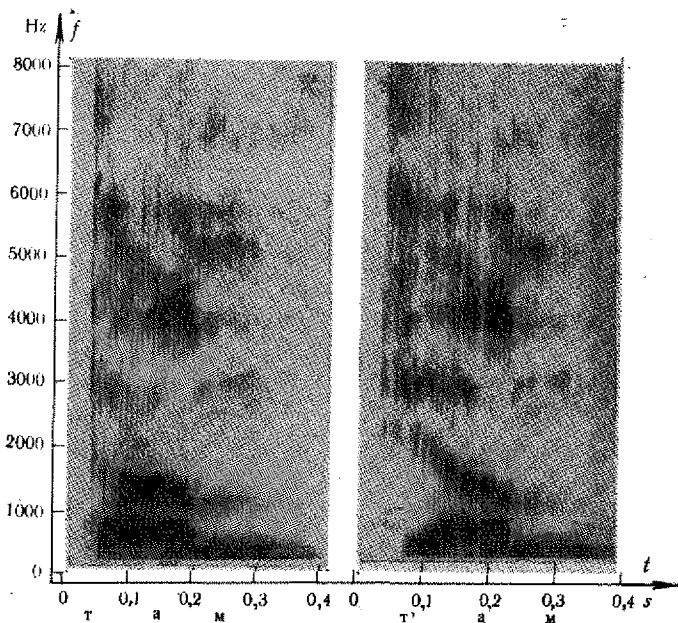
От направения анализ на формантните преходи се вижда, че палатализираните съгласни се отличават от непалатализираните по следните признаци: високи начални честоти на прехода на F_2 и съответно ниски за F_1 , удвоено времетраене на прехода на F_1 и съответно утроено за прехода на F_2 . Високите начални честоти определят и положителната характеристика на преходите на F_2 и F_3 . По този начин преходите на палатализираните съгласни придобиват глайдов характер, чийто честоти протичат относително бавно.

Слухова идентификация на палатализираните съгласни

Анализът на спектралната картина позволи да се установи акустичното различие между палатализираните и непалатализирани съгласни, което се отнася както до разпределението на шумовите честоти, така и до честотно-временните характеристики на формантните преходи. От спектъра обаче не може да се съди за ролята на отделните акустически показатели за слуховата идентификация на съгласните. За тази цел огромно значение има синтезът на речта, който позволява по волята на изследвача да се променя всеки параметър на спектъра и оттам да се съди за неговата

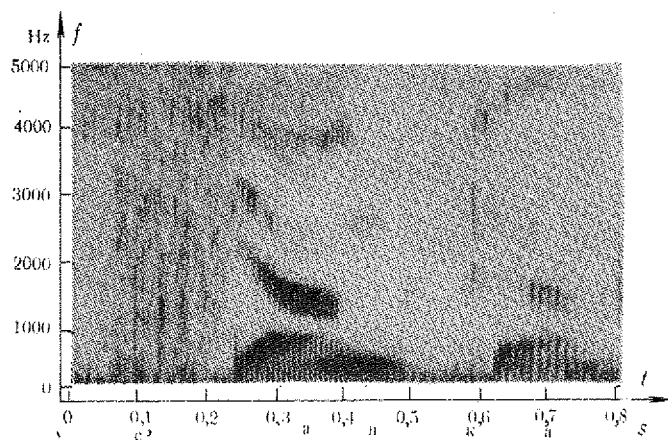
Обр. 1. Сонаграми на думите *бал* и *бял*. Палаталната съгласна [б'] се отличава от непалаталната съгласна [б] с повишени шумови честоти и промяна на посоката на преходите.

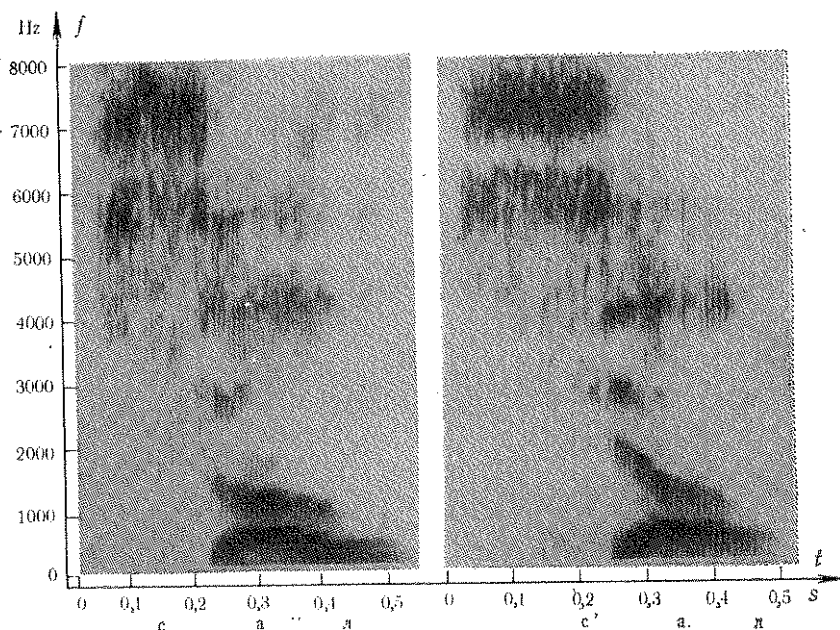
Обр. 2. Сонаграми на думите *там* и *тям*. Палаталната съгласна [т'] се отличава от непалаталната съгласна [т] с повишени шумови честоти, придружени със засилен аспираторан участък, и по-високо начало на прехода на втория формант на гласната [а].

Д. Тилков — Акустичен състав и дистрибуция...

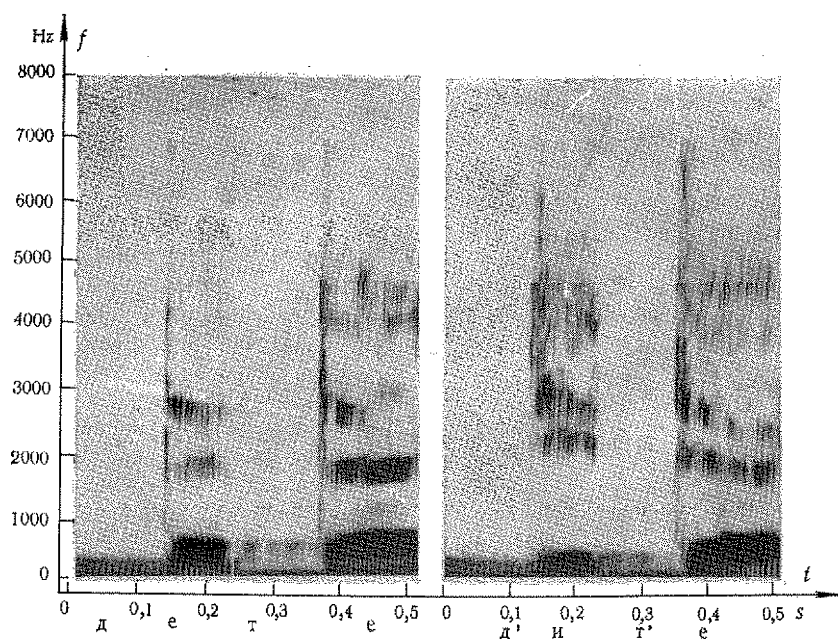
Въпроси на съвременния български книжовен език

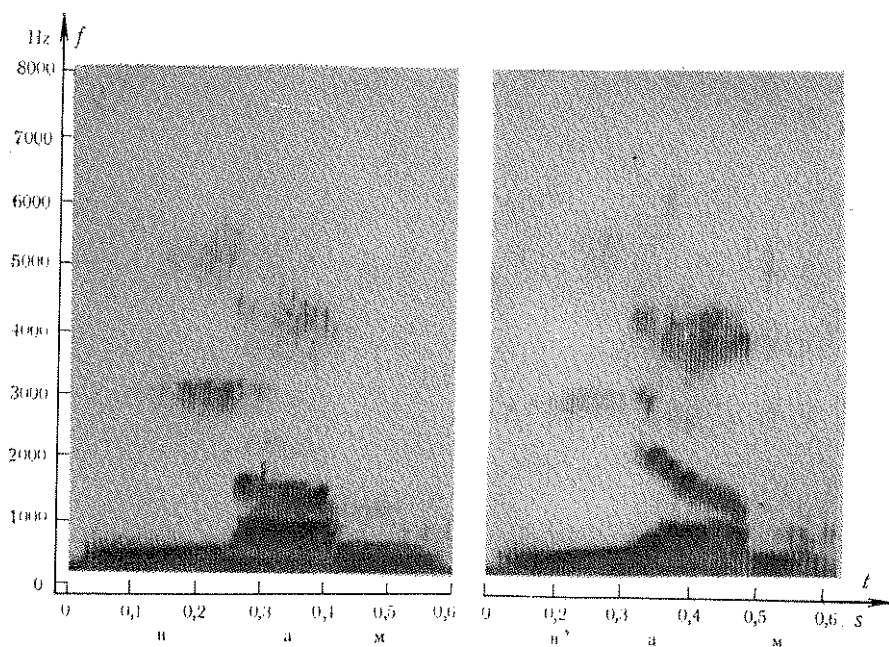
Обр. 3. Сонограми на думите *кара* и *кяра*. Палаталната съгласна [к'] се отличава от непалаталната съгласна [к] с високи шумови честоти и силна аспирация. Разликата в началото на формантните преходи е сравнително малка.

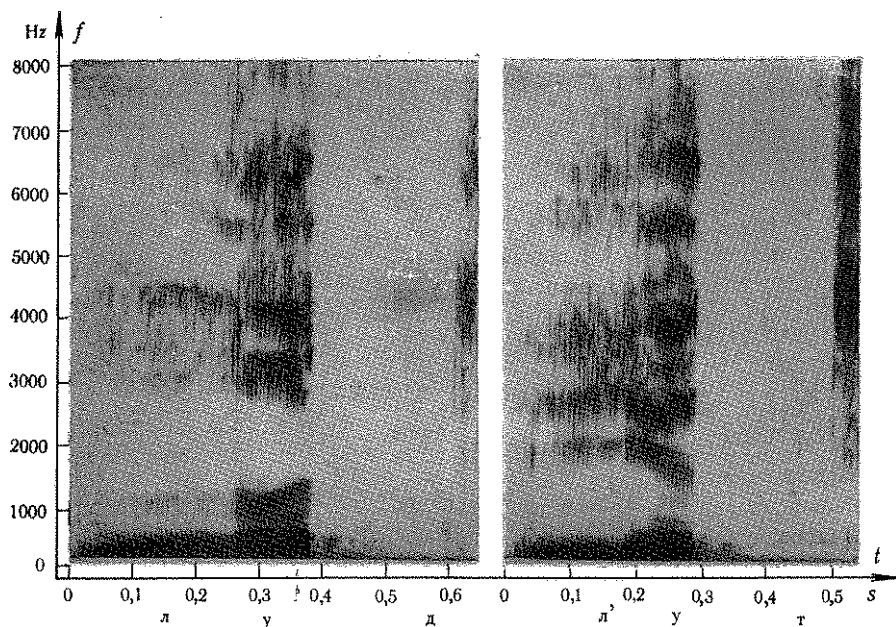
Обр. 4. Сонограми на думите *сал* и *сял*. Палаталната и непалаталната съгласна [с] имат еднакви шумови честоти във високата част на спектъра. Различията между тях се осигурява от формантните преходи.

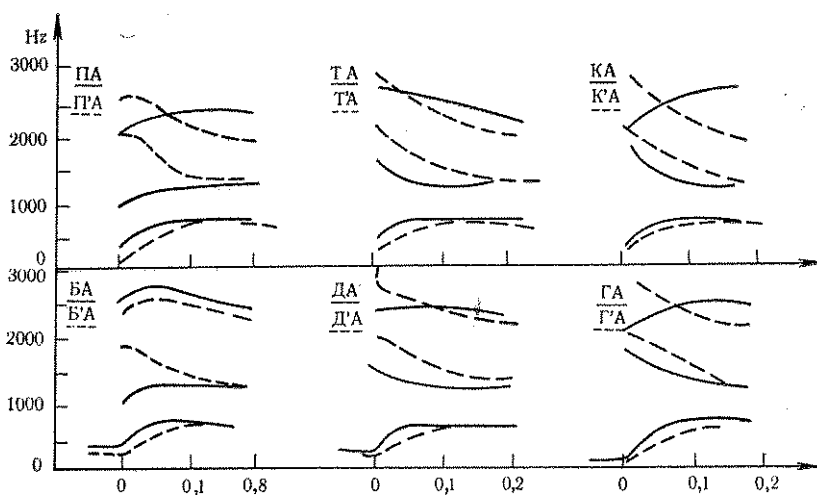
Обр. 5. Сонаграми на думите *цар* и *цяр*. Същото разположение на шумовите честоти както при съгласните [с] и [с'].

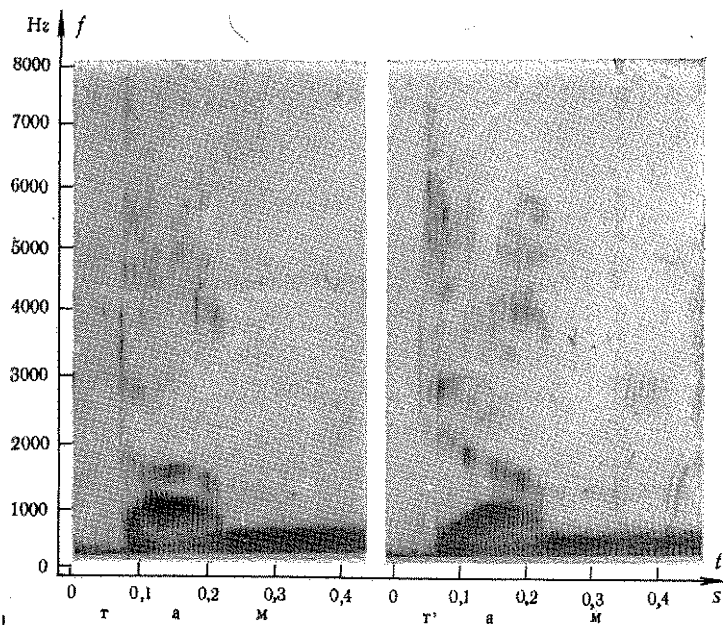
Обр. 6. Сонаграми на думите *нам* и *ням*. Спектрите на палаталната и непалаталната съгласна [м] са еднакви. Различиято между [н] и [н'] се осигурява от формантните преходи.

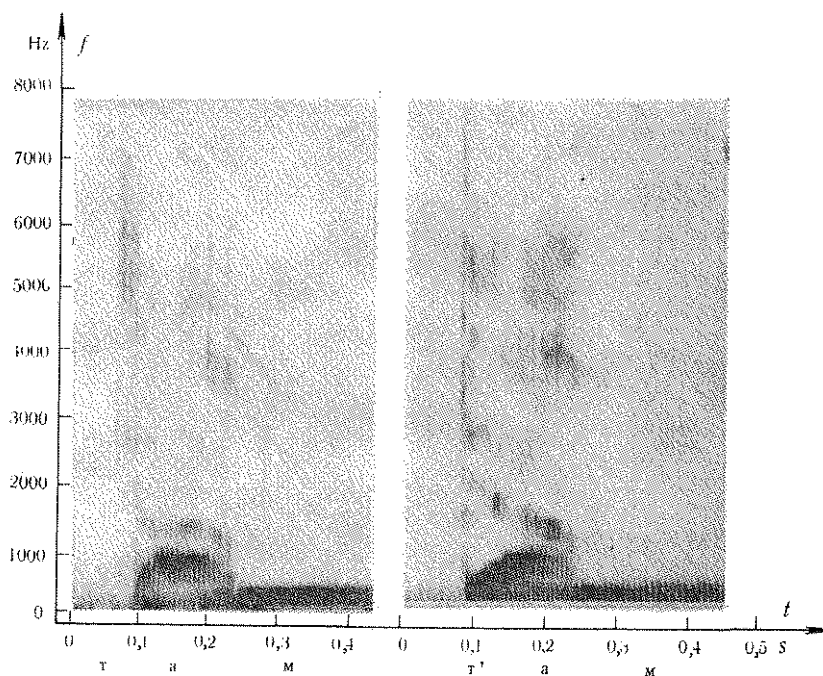
Обр. 7. Сонаграми на думите *луд* и *лют*. Спектърът на палаталната съгласна [л'] се характеризира с високи честоти на втория формант и положителен преход на F_2 на гласната [y].

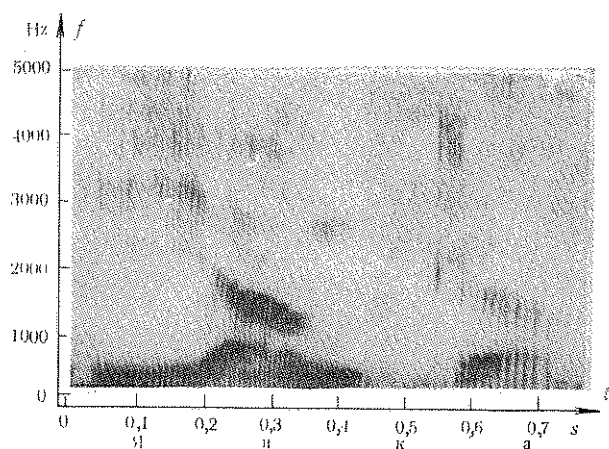
Обр. 8. Посока и темп на формантните преходи при палаталните и непалаталните съгласни в зависимост от ученикелното място.

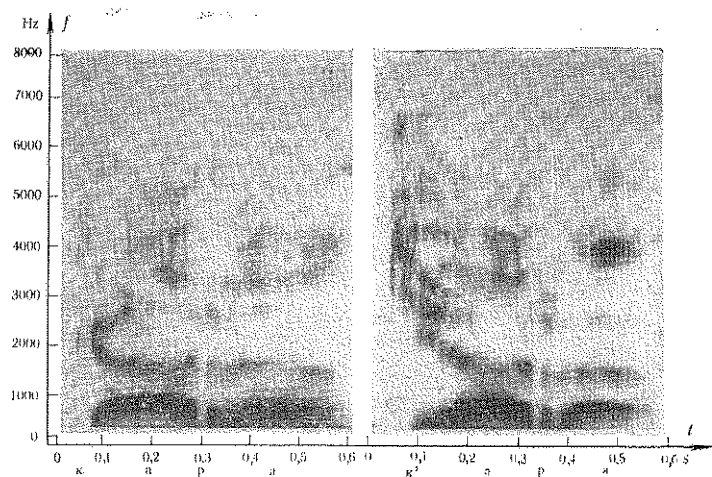
Обр. 9. Сонаграми на думите *там* и *тям* преди трансплантация на шумовите компоненти на съгласните [т] и [т'].

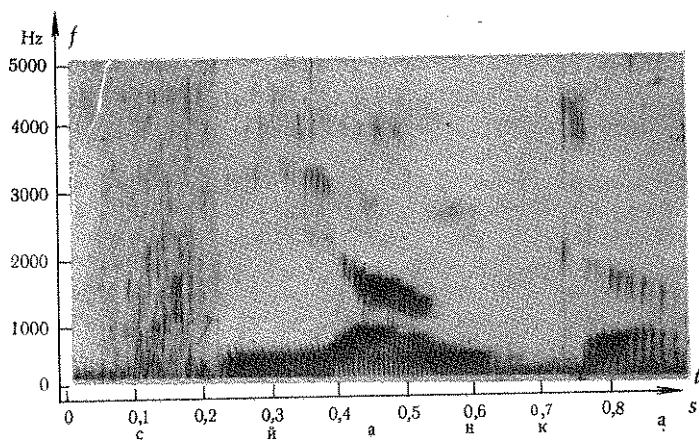
Обр. 10. Сонаграми на думите *там* и *тям* с разменени шумови компоненти на съгласните [т] и [т']. На мястото на [т] от *там* е присадено [т'] от *тям* — слухово впечатление *там*. На мястото на [т'] от *там* — слухово впечатление *т'ам*. Информацията за палаталност се носи от преходите.

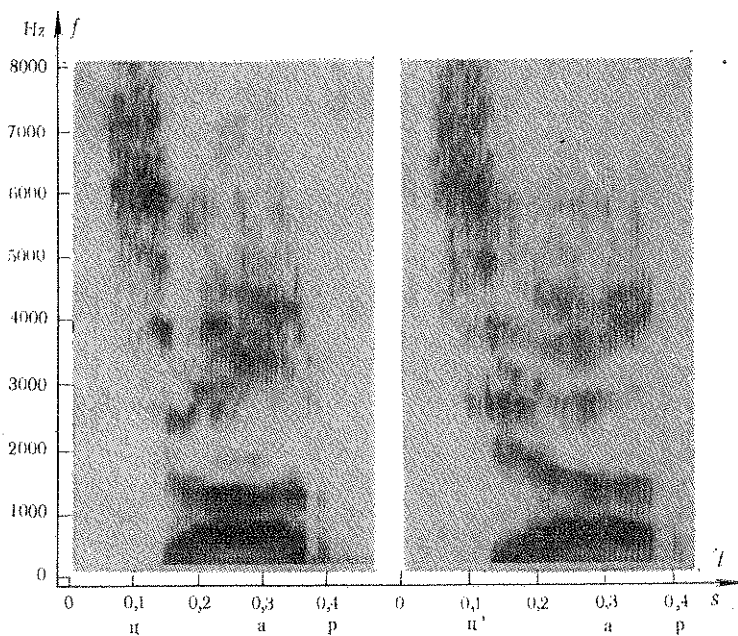
Обр. 11. Сонаграма на думата *Янка* преди изрязване на части от спектъра.

Обр. 12. Сонаграма на думата *сянка*. На мястото на първия формант на [й] от думата *Янка* е присаден шумовият компонент на съгласната [с'] от думата *сянка*. Запазените преходи на [й] носят информацията за палаталност на съгласната [с'] — слуховото впечатление е *с'анка*.

Обр. 13. Пред [й] от думата *Янка* е присаден шумовият компонент на съгласната [с'] от думата *с'анка*. Слуховото впечатление е отделен изговор на съгласната [с], следван от изговорна [й] — *с-янка*.

Обр. 14. Сонаграми на думите *дете* и *д'ит'е*. Информацията за палаталност се носи от променената характеристика на втория формант на гласните [и] и [е].

значимост при перцепцията. Така благодарение на синтеза на речта се установи голямата роля, която играят формантните преходи на гласните за идентификацията на съгласните.

Друг метод, който позволява чрез аудитивни тестове да се оцени ролята на отделните елементи на речта, е изрязването на избрани части от говорния сигнал, записан върху магнетофонна лента, и след това тяхното взаимно разместване чрез лепене и т. н. Този метод, който е твърде прост, се оказва в същност много ефикасен. Така например с изрязването на шумовия компонент на съгласните може да се съди за ролята на преходите или пък чрез разместване на изрязаните шумове от една съгласна върху друга при запазени преходи да се оцени поотделно значимостта на шума и на прехода за перцепцията на съгласните.

След извършените операции с магнетофонната лента група от слушатели идентифицират подадения им звуков сигнал. Този метод обаче има и съществен недостатък — може да се използва само за линейна сегментация, защото не позволява, както синтезът на речта, да се променят параметрите на самия спектър, като например промяна само на посоката на единия от формантите, създаване на по-високи или по-ниски честоти и др.

Изрязването на части от магнетофонната лента практически се осъществява по следния начин. На магнетофонна лента се записват срички или думи, на които се правят сонаграми. Върху тях се определя точното място на среза. За да се определи той с максимална точност, пред всяка дума върху сонаграмата се появява запис от 1000 хц, който служи за изходна точка при измерване на интервала от време. Измереното разстояние от сонаграмата се превръща в дължина от магнетофонната лента чрез преводното отношение на скоростта на възпроизвеждане на сонаграфа и магнетофона. В нашия случай записът е направен на студийен магнетофон тип SJ 103 със скорост 38,1 см/сек, от което следва, че на 1 см дължина на сонаграмата съответствува 2,857 см магнетофонна лента. При точност на изрязване 1 мм грешката в среза е 3 мсек. По този начин могат да се направят много точни срезове на избрани места от формантната картина. След изрязването или присаждането на различни части от магнетофонната лента се прави отново запис върху сонаграма, за да се види дали срезът е направен на желаното място.

С прилагане на метода на изрязване и присаждане на части от спектралната картина нашата задача бе да се установи кой от физическите компоненти е носителят на информация за палаталността на съгласните — повишените шумови честоти, както обикновено се предполага, или променените характеристики на преходите. За тази цел бяха изследвани двойки от думи, които се противопоставят по признака палаталност-непалаталност: *бал-б'ал*, *там-т'ам*, *марка-мярка* и др. (вж. табл. 8 и обр. 9 и 10). Според установената методика бяха изрязани шумовите компоненти на съгласните и местата им съответно разменени. Например шумът от палатализираното [б'] от думата *б'ал* бе изрязан и присаден на мястото на непалатализираното [б] от думата *бал* и обратно. По този начин палатализиран шум предшества преходи, които са специфични за непалатализираните съгласни, и от друга страна — присаждането на непалатализиран шум предшества палатализирани преходи. Интересно бе следователно да се види кой от двата основни резултата на палатализацията — високи шумови честоти и специфични преходи — ще надделее за идентификацията на палатализираните съгласни.

Аудитивният тест бе проведен със 17 студенти по българска филология, на които бяха раздадени анкетни листове. Те трябваше да подчертаят думата, която чуват, напр. *марка* или *м'арка*, *дал* или *д'ал* и т. н. За да се избегне изборът по аналогия, думите бяха прослушвани не по двойки, а разбъркано.

Резултатите от теста са показани на табл. 8. В първата колонка са нанесени тестираните думи с разменени палатализирани и непалатализирани съгласни, напр. *б'(ал)* означава, че на мястото на [б] от *бал* е присадено [б'] от *б'ал*, т. е. на непалатализирани преходи, в случая с отрицателна характеристика, се присажда висок палатализиран шум. И обратно — в *б'а(л)* на мястото на [б'] от *б'ал* е присадено [б] от *бал*. Този път на палатализирани преходи е присаден непалатализиран нисък шум. По същия начин е процедирано и за останалите думи.

Таблица 8

Резултати от слуховата идентификация на палатализираните и непалатализирани съгласни, на които шумовите сегменти са взаимно разменени. Вж. обясненията в текста

Разменени палат. и непалат. консонантни сегменти	Идентификация по консонантния сегмент	Идентификация по преходите
б'(ал)	—	бал —100%
б'(ал)	—	б'ал —100%
м'(арка)	—	марка —100%
м'(арка)	—	м'арка —100%
в'(ал)	—	вал —100%
в'(ал)	—	в'ал —100%
т'(ам)	—	там —100%
т'(ам)	—	т'ам —100%
д'(ал)	—	дал —100%
д'(ал)	—	д'ал —100%
с'(ал)	—	сал —100%
с'(ал)	—	с'ал —100%
н'(ам)	—	нам —100%
н'(ам)	—	н'ам —100%
ц'(ар)	—	цар —100%
ц'(ар)	—	ц'ар —100%
к'(ара)	к'ара —94%	кара — 6%
к'(ара)	кара — 12%	к'ара — 88%
г'(ол)	г'ол — 24%	гол — 76%
г'(ол)	—	г'ол —100%
л'(ут)	л'ут — 71%	лут — 29%
л'(ут)	лут — 12%	л'ут — 88%
Р'(адко)	—	Радко —100%
р'(адко)	—	р'а дко—100%

Във втората колонка са нанесени процентите от слушателите, за които само шумовата характеристика е достатъчна за идентификацията на палатализираната съгласна, а в третата колонка пък процентите от слушателите, за които идентификацията се извършва благодарение на преходите.

Както се вижда от получените резултати, всички съгласни с изключение на веларните и плавната [л'] се идентифицират от слушателите със стопроцентова сигурност като палатализирани единствено въз основа на преходите. Присаждането на високи шумови честоти върху непалатализирани преходи не оказва никакво влияние за перцепцията на палатализираните съгласни. Този резултат именно показва, че информацията за палаталност не иде от повишените шумови характеристики, а от преходите, които свързват съгласната със следходната гласна. Ролята на шумовия компонент в случая е да осигури идентификацията на всяка съгласна само за себе си. В противен случай не бихме могли да отделим една палатализирана съгласна от друга.

По-особено е положението с перцепцията на палатализираните веларни съгласни. Палатализираният шумов компонент на съгласната [к'], присаден на непалатализирани преходи в думата *кара* е достатъчен, за да се получи ефект на палатализираност на [к] и по този начин думата да се възприеме като *к'ара*, т. е. независимо от характера на преходите повишените шумови честоти могат да осигурят перцепцията за палатализираност. От друга страна пък, при присаждане на непалатализиран шумов компонент на палатализирани преходи, както е в думата *к'ара*, не се получава перцепция за непалатализираност на съгласната [к], а тъкмо обратното — получава се впечатление за палатализираност благодарение на преходите. И в този случай следователно, както и при другите съгласни, информацията за палатализираност се носи от преходите. Подобен е и случаят с разместване на съответните шумови компоненти в думите *г'(ол)* и *г'(ол)*. Така напр. 100% от слушателите идентифицират в думата *г'(ол)* палатализирано [г] въз основа на преходите въпреки наличието на непалатализиран шумов компонент. Присаденият палатализиран шум на непалатализирани преходи в *г'(ол)* обаче не променя за голяма част от слушателите впечатлението за палатализираност, както това бе констатирано с присажданията в думата *к'(ара)*. Само за 24% от слушателите присаденото [г'] създава впечатление за палатализираност, а за 76% впечатлението за палатализираност се създава въз основа на преходите.

Обяснения за тези различия в перцепцията на веларните съгласни могат да се потърсят, от една страна, в характеристиките на шумовия компонент и, от друга — в особеностите на техните преходи. Палатализираните и непалатализираните веларни съгласни, свързани с гласната [а], имат положителни преходи и, както вече се посочи, разликата в техните начални честоти е твърде малка — 250 хц за F_2 . Очевидно е, че при такава близост на преходите шумовите компоненти на съгласната ще имат по-засилена роля. Освен това трябва да се подчертае и фактът, че шумът при веларните съгласни е твърде интензивен и със значително времетраене.

За идентификацията на палатализираното [г'] в думите *г'(ол)* и *г'(ол)* въз основа на преходите от решаващо значение е разликата в началните честоти на прехода на втория формант. Известно е, че когато веларните съгласни се свързват със задните гласни [о] и [у], вторият формант няма положителен преход, а нулев или леко отрицателен. По този начин при тяхната палатализация се създава разлика от 1000 хц, която в същност и осигурява перцепцията за палатализираност.

По-особено място в аудитивните тестове заема и идентификацията на съгласната [л']. Както показват резултатите, 71% от слушателите иденти-

фицират в думата *л' (ут)* палатализираността на съгласната [л'] въз основа на собствените ѝ спектрални характеристики и 29% смятат, че се касае за непалатализирани [л], т. е. това впечатление те придобиват от непалатализираните преходи. Несъмнено високите честоти на F_2 и F_3 на палатализираното [л'], както това се установи при изследването на спектралните характеристики на съгласните, са достатъчен показател за разпознаване на палатализацията. Обратното обаче не е вярно, т. е. непалатализирано [л], присадено на мястото на [л'] в *л' (ут)*, не е в състояние да промени ефекта на преходите. В *л' (ут)* 88% от слушателите идентифицират палатализацията въз основа на преходите и само 12% смятат, че в случая има непалатализиран изговор на съгласната [л]. Този резултат показва, че и тук преходите имат основна роля за разпознаване на палаталността.

Аудитивните тестове позволиха да се направи оценка на ролята, която играят повишените шумови честоти и преходите за идентификацията на палатализираните съгласни. Установи се, че информацията за палатализираност се носи от преходите. Изключение правят само палатализираните шумове на [к'], [г'] и високите формантни честоти на [л'], които в отделни случаи могат да създадат впечатление за палатализираност, въпреки че след тях следват непалатализирани преходи. При комбинация обаче на непалатализиран шум плюс палатализирани преходи слуховата идентификация за палатализираност се извършва стопроцентово въз основа на преходите.

Съгласната [й] и палатализираните съгласни

Идеята за наличие на обикновена съгласна плюс [й] вместо палатализирана съгласна с фонологична стойност е твърде привлекателна и се споделя с повече или с по-малка увереност от някои наши изследвачи. За П. Пашов „в редица случаи българските меки съгласни могат да се разглеждат като комбинация от твърда съгласна + *й* — във всеки случай меките съгласни не се различават фонемично от съчетания твърда съгласна + *й*. Позиционната ограниченост на останалите меки съгласни е в зависимост като че ли от позиционната ограниченост на *й*: мека съгласна в българския език можем да имаме само в положение, когато след нея има условия за съществуване на *й*, могло е да съществува *й*, което в комбинация с твърда съгласна е дало мека съгласна — а това е само пред гласна; не в края на думата, не и пред друга съгласна — пък била тя и мека.“¹⁶ Въз основа на експериментални данни Б. Николов стига до извода, че „спектралната картина на думите, съдържащи групата билабиални и лабиодентални съгласни в палатализиращи позиции, т. е. пред гласните 'а, 'о, 'у не съдържа, както някои фонетици смятат, палатализирана съгласна + задна гласна (а, о, у), а непалатализирана съгласна (със слаб фрикативен шум по време на експлозията) + *й* + задна гласна“¹⁷. Този извод е направен въз основа на сонаграми на думите *б'ал — йал*, където преходите на втория формант на [б'] и [й] съвпадат. Както ще се види по-нататък, що се отнася до тази

¹⁶ П. П а ш о в. Означаване на мекостта на съгласните в българския книжовен език и някои свързани с това правописни въпроси. — Български език и литература, 1964, кн. 6, с. 3—10.

¹⁷ B. N i k o l o v. Etude de phonétique et de phonologie contrastive. — Год. Соф. унив., т. LXIV, 2, 1971, с. 60.

част на спектъра, Б. Николов има основания. Трябва обаче да се добави, че не само при билабиалните и лабиоденталните, но и при останалите палатализирани съгласни се наблюдава подобно съвпадане на преходите. Но това още не означава, че българските палатализирани съгласни могат да бъдат тълкувани като комбинация от обикновена съгласна + [й] + задна гласна.

По своя общ аспект — посока, темпо на протичане на честотите и свързване със задните гласни — формантните преходи на палатализираните съгласни не се отличават съществено от преходите на съгласната [й]. Въз основа на синтеза на речта Делатър стига до извода, че „палатализираните съгласни и [j] имат еднакви преходи на F_2 и F_3 , разликата между тях се състои в начина на артикулиране, който се изразява чрез първия формант. Това потвърждава класическата дефиниция, според която палатализираните съгласни запазват своя специфичен начин на артикулиране, като тяхното артикулационно място съвпада с артикулационното място на [j].“¹⁸

Близостта на преходите на палатализираните съгласни и [й] се обуславя от общата конфигурация на гласовия канал. И в двата случая артикулиращите органи изминават един и същи път — от предно палатално към задно веларно или фарингово учленение за реализиране на задните гласни [ъ, а, о, у]. Естествено е при този единен артикулационен процес да се появят и в акустичен план общи спектрални изменения. Това, което свързва палатализираните съгласни с [й], е несъмнено характеристиката на преходите. И при двете реализации преходите на F_2 и F_3 са положителни, плавни и със сравнително бавно протичане на честотите. Известна разлика се наблюдава между началните честоти на прехода на втория формант на палатализираните съгласни и [й]. При съгласната [й] те са с 250—350 хц по-високи. Тази разлика обаче е съвсем естествена, тъй като при изговор на [й] конфигурацията на гласовия канал е оптимална, докато при изговор на една палатализирана съгласна има по-голяма или по-малка приближеност до нея.

Все пак основното различие между палатализираните съгласни и съгласната [й], както посочва и Делатър, се състои в наличието на първи формант при [й] и неговата липса при палатализираните съгласни.

Първият формант на [й] се появява по спектъра в зоната на 250 хц и се характеризира със силен интензитет. Той се свързва непосредствено и плавно с прехода на първия формант на следходната задна гласна, образувайки с нея една неделима акустическа цялост. В зависимост от изговора и позицията на [й] в думата много често по спектъра се появяват и формантни шумови образувания, главно в честотните зони на F_2 и F_3 , но както показват резултатите от синтеза на речта, те нямат съществено значение за идентификацията на [й].

За да се изясни въпросът за липсата или наличието на [й] в състава на палатализираните съгласни, по установената методика за сегментация и трансплантация на говорните звукове, бяха направени следните експерименти.

В думите *ям, янка, ярка, ясно* и др. бе изрязан първият формант на [й] заедно с фрикативната му част и заместен с различни консонантни шумове,

¹⁸ P. Delattre. Le jeu des transitions de formants. — Proceedings of Fourth international congress of phonetic sciences. Helsinki, 1961, p. 413.

напр. от [t'], [p'], [c'] и др. (вж. обр. 11 оригиналният запис на *Янка* и сравни с обр. 12, където първият формант е изрязан и заместен със [c'] от *с'анка*). Слуховата идентификация за палатализираност на присадената съгласна е стопроцентова. Това показва, че между преходите на [й] и палатализираните съгласни няма съществена разлика.

Втората серия от опити се състоеше в присаждане на консонантни шумове непосредствено пред началото на първия формант на [й], т. е. при пълно запазване на спектралните характеристики на тази съгласна (вж. обр. 13). Тук обаче слуховата идентификация е съвсем различна. Слушателите не идентифицират палатализирана съгласна, а придобиват впечатление за изолиран изговор на съгласната, следвана от нормален изговор на [й]. Така присаденото [c'] от *с'анка* пред [й] от *Янка* се възприема като *с-йанка*, а не като *с'анка*. Същото впечатление се получава и при присаждане на [m'] от *м'арка* пред *йарка*.

Тези опити показват, че българските палатализирани съгласни не могат да се разглеждат като комбинация от непалатализирана съгласна плюс [й]. Факт е обаче, че поради общия артикулационен механизъм на свързване със задните гласни, между преходите на [й] и преходите на палатализираните съгласни се създава необходимата идентичност. В този именно смисъл участието на [й] в реализирането на палатализираните съгласни е, така да се каже, наполовина. Трябва обаче да се изтъкне, че еднаквостта на преходите е благоприятно условие и за по-пълноценна проява на [й]. Това може да се получи при по-наблегнат изговор на палатализираната съгласна, при който се получава нарушаване на синхрона между основната и допълнителна артикулация. В такъв случай освен преходите се появяват и елементи от първия формант, а заедно с него и част от фрикативния шум. Пълният изговор на [й] обаче, предшествуван от изговор на съгласна в рамките на една и съща дума, ще означава друга реализация, непозната за българския език.

Палатализация на съгласните пред предните гласни [e] и [и]

Във фонетиката отдавна е известно, че всяка съгласна в позиция пред предна гласна се палатализира. За едни съгласни палатализацията е очевидна, а за други — по-малко. Независимо от това обаче явлението е общо и то засяга всички съгласни. И това е съвсем естествено, тъй като в говорната верига звуковете не се артикулират независимо един от друг, а си влияят взаимно, променяйки по този начин доста от собствените си качества. Така, когато една съгласна се свързва със задна гласна, шумовите честоти се понижават и, обратно, когато тя се свърже с предна гласна, те се повишават.

Вече се посочи, че когато една съгласна се намира в палатализираща позиция, т. е. пред [ъ, 'а, 'о, 'у], шумовите честоти на F_2 и F_3 се повишават така, както се повишават и пред предните гласни [и, е]. Това е така, защото и в двата случая се създава в по-голяма или в по-малка степен и-конфигурация на гласовия канал.

В същото време обаче аудитивните тестове показаха, че не шумовите характеристики (с изключение на [к', г', л']) създават впечатление за палатализираност, а преходите. Наличието или липсата на глайдов елемент, свързващ съгласната със следходната гласна, е най-важното условие за

палатализираща идентификация. При книжовен изговор на съгласните пред гласните [е, и] липсва именно този елемент.

Съвсем друга е формантната картина при изговор на съгласните пред предните гласни по източнобългарски образец, т. е. при така наречения „смекчен“ изговор, напр. *с'ело*, *д'ев'ет*, *д'им'е* и др.

От приложените сонаграми с книжовен и източнобългарски изговор на думата *дете* — *д'им'е* (вж. обр. 14) се вижда, че що се отнася до шумовия компонент на съгласната [т] в *дете* и [т'] в *д'им'е* особена разлика няма. И при двата изговора концентрацията на звуковата енергия е в централната част на спектъра и следователно само по нея не може да се съди дали съгласната е повече или по-малко палатализирана.

При формантните преходи обаче характеристиките са значително различни. Докато при книжовния изговор преходът на втория формант на съгласната [т] от *дете* е леко отрицателен, то същият преход на [т'] от *д'им'е* е положителен и със сравнително висока начална честота, т. е. той получава същия аспект на движение, както и преходите на палатализираните съгласни пред задните гласни. Преходът на третия формант е също паралелен на прехода на втория формант.

Очевидно е, че както пред предните гласни, така и пред задните идентификацията за палатализираност на съгласните се осъществява въз основа на преходите. С други думи — едни и същи причини пораждат едно и също явление. В такъв случай по-голяма или по-малка палатализираност на една съгласна ще означава по-голяма или по-малка проява на формантните преходи.

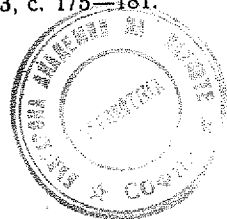
Според Ст. Стойков „общо може да се каже, че мекостта на съгласните пред *е*, *и* в българския книжовен език е слаба. От всички съгласни само веларните *к*, *г*, *х* са меки пред *е*, *и*, но тяхната мекост няма функционално значение, т. е. те не са палатални фонemi, а са само учленителни, позиционни варианти на съответните твърди съгласни. Пред гласните *е*, *и* значително е смекчена и съгласната *л*, но тя не минава в палатално *л*, а си остава в кръга на твърдите *л*-съгласни.“¹⁹ Наблюденията на Ст. Стойков в основата си са правилни — особено що се отнася до палатализацията на съгласните [к, г, х]. В акустичен план честотите на експлозията на тези съгласни показват големи отклонения върху спектъра: от 900—1000 хц пред [о, у] до 2000—2500 хц пред [е, и]. Освен това шумът от експлозията се характеризира със значителен интензитет и времетраене.²⁰ Поради тези именно причини, както показват и аудитивните тестове, шумовете на веларните съгласни могат сами по себе си да създадат впечатление за палатализираност.

Що се отнася до съгласната [л] пред [е, и], тя не остава „в кръга на твърдите *л*-съгласни“, а се отличава съществено от тях както по спектралните си характеристики, така и по слуховото впечатление, което оставя у слушателя. Така напр. разликата между честотите на F_2 е от порядъка на 800—1000 хц, когато съгласната [л] се свързва с гласните [е, и] и [ъ, а, о, у]. Същата разлика съществува и между палатализирано и непалатализирано [л] (вж. табл. 4).

Изследванията върху съгласната [р] показват също, че между палатализираната съгласна [р] пред [е, и] и пред [а, о, у] съществена раз-

¹⁹ Ст. Стойков. Цит. съч., с. 58.

²⁰ Д. Тилков. Акустичният ефект от палатализиращото действие на гласните *е*, *и* върху съгласните *к*, *г*. — Български език, 1970, кн. 2—3, с. 175—181.

лика няма в честотното разпределение на техните форманти. За разлика обаче от веларните [к, г, х] и плавната [л] съгласната [р] не може да бъде идентифицирана като палатализирана само въз основа на повишените честоти на формантите, така както по този признак не се идентифицират и другите съгласни.

Фактът, че честотите на консонантния сегмент се повишават в резултат на палатализиращата конфигурация на гласовия канал при изговор на предните гласни, все още не означава, че съгласната ще се идентифицира като палатализирана. Както вече се посочи, информацията за палатализираност не се носи от повишените честоти на шумовете, а преди всичко от преходите, които и тук се характеризират с високи начални честоти, плавност и положителна посока на движение.

Изводи

Палатализиращата конфигурация на гласовия канал, постигната чрез издигане на средната част на езика към твърдото небце или чрез преместване на артикулационното място в предната част на устната кухина, поражда върху акустичен план следните промени във формантната картина на съгласните и свързаните с тях гласни.

1. Спектрални промени. Акустичният ефект от палатализацията на съгласните се изразява преди всичко в повишаване на честотите на първа и втора шумова зона (F_2 и F_3).

Палатализацията не променя спектралните характеристики на назалните съгласни [м, н] поради непроменящата се единна резонаторна система от фаринкса и носната кухина. И при съгласните [с, з] палатализацията не променя съществено спектъра. Различието между палатализирани [с', з'] и непалатализирани [с, з] е по-скоро в ниските честоти, които обаче нямат значение за тяхната слухова идентификация.

В зависимост от степента на повишаване на честотите палатализираните съгласни се обособяват в три групи:

а) лабиалните [п', б', ф', в'], веларните [к', г', х'] и съгласната [л'], при които повишаването на честотите на шумовите компоненти е най-силно изразено;

б) алвеолни съгласни [т', д', с', з', ц', р'], при които повишаването на честотите на шумовите компоненти е най-слабо изразено;

в) назални съгласни без спектрални промени.

2. Промени във формантните преходи. Свързването на палатализираните съгласни със задните гласни [ъ, а, о, у] се отразява по следния начин върху преходите на вокалните форманти:

а. Преходите на F_2 и F_3 на палатализираните съгласни са само положителни, докато при непалатализираните те могат да бъдат и отрицателни. Преходът на F_3 е паралелен на прехода на F_2 .

б. Преходът на F_2 има висока начална честота, обща за всички палатализирани съгласни, и съответно ниски за прехода на F_1 . Началните честоти на преходите съвпадат с честотното разпределение на първите два форманта на гласната [и]. Движението на артикулиращите органи от предната част на устната кухина към задната постепенно понижава честотите на прехода на F_2 и съответно повишава честотите на F_1 до тяхното стабили-

зиране в стационарната част на спектъра. По този начин се създава и глайдовият характер на преходите.

в. Времетраенето на преходите на палатализираните съгласни в сравнение с преходите на непалатализираните съгласни е удвоено за F_1 и утроено за F_2 .

В зависимост от разликата между началото на преходите на палатализираните и непалатализирани съгласни се обособяват четири групи съгласни, които по спадащата числена стойност се подреждат по следния начин:

I група — билабиалните [п-п'], [б-б'], [м-м'] и лабиоденталите [ф-ф'], [в-в'];

II група — плавните [р-р'], [л-л'];

III група — алвеолните [т-т'], [д-д'], [н-н'], [с-с'], [з-з'];

IV група — веларните [к-к'], [г-г'].

Спектралният анализ показва, че за да има акустическо различие между палатализирани и непалатализирани съгласни, са необходими четири допълнителни признака — 1) повишени честоти на F_2 и F_3 на консонантния сегмент (с изключение на [м', н'], [с', з']), 2) положителни преходи на F_2 и F_3 , 3) висока начална честота, 4) значително времетраене на вокалните преходи.

Кой от тези четири признака е най-важен за слуховата идентификация на палатализираните съгласни?

Както показват аудитивните тестове, най-важният параметър, който носи информация за палатализираност, е формантният преход на следходната гласна. Изключение правят само съгласните [к', г', л'], които въз основа на консонантния сегмент могат да бъдат разпознати като палатализирани.

Ролята на консонантния сегмент е да идентифицира всяка съгласна сама за себе си и следователно да я отдели от другите съгласни.

Общото артикулационно място на палатализираните съгласни и [й], както и еднаквият им начин на свързване със задните гласни са причина за идентичност на преходите и при двете реализации. Това обаче не означава, че българските палатализирани съгласни могат да бъдат тълкувани като комбинация от непалатализирана съгласна плюс [й], тъй като в случая липсва една от важните съставки на [й] — неговият първи формант. Общата артикулационна и акустична основа на двете реализации обаче създава благоприятни условия за поява в по-голяма или в по-малка степен на [й] след палатализираните съгласни. Това особено личи в изговора на лица, които нямат учленителни навици да палатализират съгласните в определена позиция или при по-наблегнат изговор, при който йотовият елемент се засилва.

Съгласните пред предните гласни [е, и] също се палатализират, но в българския книжовен изговор този процес засяга само шумовия компонент. Посочи се вече, че той сам по себе си не е в състояние да създаде впечатление за палатализираност, а причина за това са специфичните вокални преходи. В източнобългарския диалектен изговор на съгласните пред предните гласни палатализацията се осъществява именно от тези преходи, които имат едни и същи характеристики и при свързване на палатализирана съгласна със задна гласна.

Акустичният анализ и перцептивните тестове показват комплекса от признаци, които участвуват в разпознаването на една палатализирана съ-

гласна. Едни от тях са присъщи на самата съгласна, а други на следходната гласна. По този начин границите на фонемата се разширяват и за нейното наличие сигнализират както собствени, така и съседни акустични параметри.

Диференциалният признак палаталност (мекост) е обобщение на различни по съдържание и проява акустически параметри. В този именно смисъл той може да бъде разглеждан като първа степен на абстракция при фонемното противопоставяне.

ДИСТРИБУЦИЯ НА ПАЛАТАЛНИТЕ СЪГЛАСНИ

В консонантната система на книжовния български език корелацията по палаталност—непалаталност е силно разгъната, но в същото време нейната проява в синтагматичен план е твърде ограничена. Това се обяснява с факта, че в историята на езика тази корелация се е развивала доста неравномерно и в сравнение с корелацията по звучност—беззвучност се е установила в сравнително по-ново време (окончателното ѝ оформяне е след изпадането на слабите ерове).

Неравномерното развитие на палаталната корелация засяга както отделните съгласни, така и позициите на тяхната реализация. Така, ако съгласните [н', л'] и [р'] могат да се открият още в далечното минало на езика, то, обратно, съгласните [к', г'] и [х'] се появяват твърде късно — едва след XIV в. под влияние на турския език. Поради тези именно причини палаталните веларни съгласни се отличават сега с най-малък брой противопоставяния и могат да се открият само в определени позиции.

От друга страна, самата корелация в историческото си развитие търпи редица ограничения, предизвикани преди всичко от прогресивния процес на затвърдяване на съгласните. Този процес е засегнал палаталните съгласни както в средисловие, така и в краесловие пред еровата гласна ъ.²¹ По този начин сферата на палаталното противопоставяне все повече и повече се стеснява и става невъзможно в края на думата и пред други съгласни. Поради процеса на неутрализацията невъзможно е противопоставянето и пред предните гласни. Както ще се види по-нататък, твърде неравномерна е и дистрибуцията на палаталните съгласни пред задните гласни. Очевидно е, че при тези ограничения палаталните съгласни ще се отличават както с намалена функционална натовареност, така и със стеснени комбинативни и дистрибуционни възможности при изграждане на българската дума.

В дистрибуционно отношение палаталните съгласни се характеризират със следните особености:

1. Палаталните съгласни могат да се реализират в абсолютно начало и в средисловие на думата, но се изключени от краесловната ѝ позиция.

2. Палаталните съгласни могат да функционират като фонемни пред задните гласни [а, ъ, о, у], но се изключени пред предните гласни [е, и].

3. Палаталните съгласни в строежа на думата могат да бъдат втори или трети член на двучленни или тричленни консонантни групи, но са изключени като първи член на тези съчетания.

²¹ Вж. К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958. с. 115.

Посочените разрешаващи и забраняващи правила оформят следните групи с участието на палаталните съгласни:

- С'Г — бял, вярa, място, сядам и др.
- СС'Г — блясък, смятам, ключ, блюдо и др.
- ССС'Г — стряха, спрягам, ключвам и др.
- ГС'Г — изява, седянка, баня, галювен и др.
- ГСС'Г — одобрявам, уволнявам, охлюв, увертюра и др.
- ГССС'Г — умъртвявам, искря, отъждествявам и др.

Дистрибуцията на палаталните съгласни е в зависимост както от позицията им в рамките на думата, така и от особеностите на следходната гласна и на предходната съгласна. В средисловие дистрибуцията е по-богата, а в началословие — по-ограничена. Освен това с натрупването на предходни съгласни се намаляват и комбинативните възможности на палаталните съгласни.

Палатални съгласни в началото на думата — тип С'Г-

Абсолютното начало на думата е единствената позиция, в която се срещат всички палатални съгласни. Техният брой възлиза на 16: [б', в', г', д', з', к', л', м', н', п', р', с', т', ф', х', ц'].

Палаталните съгласни в комбинацията С'Г- се срещат само пред гласните [а, о, у]. От тази позиция е изключена гласната [ъ].

Дистрибуцията на палаталните съгласни по отношение на следходните гласни е следната:

Съгласните [к', г', л', с'] се срещат пред гласните [а, у, о], напр. *кяр, гяур, лято, сянка; кюп, гюм, лют, сюжет; къорав, гьол, лъос, съомга* и др.

Съгласните [б', д', з', м', н', п', т'] се срещат пред гласните [а, у], напр. *бял, дял, зяпам, място, няма, пласък, тясно; бюджет, дюшек, зюмбюл, мюсюлманин, нюанс, пюр, тютюн* и др.

Съгласната [р'] се среща пред [а, о], напр. *рядък, Рьонтген* и др.

Съгласните [ф', х'] се срещат пред гласната [у], напр. *фюфюкам, Хюсеин* и др.

Съгласните [ц', в'] се срещат пред гласната [а], напр. *цялост, вятър* и др.

Навлизането на чужди думи е обогатило твърде много дистрибуцията на палаталните съгласни в начална позиция. Както се вижда от примерите, пред гласните [у] и [о] те са преди всичко в думи от чужд произход, а пред гласната [а] в думи от домашен произход.

В типа С'Г-с най-големи възможности за дистрибуция са съгласните [к', г', л', с'], които се срещат пред трите възможни гласни в тази позиция. С прогресивно намаляващи възможности са съгласните [б', д', з', м', н', п', т', р'] и [ф', х', ц', в'], които се срещат съответно пред две и една гласна.

В зависимост от следходната гласна палаталните съгласни имат различна степен на разпределение. Както показва табл. 9, пред гласната [а] се реализират 14 фонемни, пред гласната [у] — 13 и пред гласната [о] — само 5.

По отношение на фреквентността палаталните съгласни в начална позиция показват твърде голяма вариативност. По-късно оформилите се палатални имат не само по-ограничена дистрибуция, но се отличават в същото време и със значително по-слаба фреквентност. Според лексикалния материал на тритомния Речник на съвременния български книжовен език най-често срещаните палатални съгласни в началото на думата са [л'] в 97 думи

Таблица 9

Разпределение на палаталните съгласни в началото на думата
в съчетанието СГ-

	а	у	о	ъ	Всичко
б'	+	+	—	—	2
в'	+	—	—	—	1
г'	+	+	+	—	3
д'	+	+	—	—	2
з'	+	+	—	—	2
к'	+	+	+	—	3
л'	+	+	+	—	3
м'	+	+	—	—	2
н'	+	+	—	—	2
п'	+	+	—	—	2
р'	+	—	+	—	2
с'	+	+	+	—	3
т'	+	+	—	—	2
ф'	—	+	—	—	1
х'	—	+	—	—	1
ц'	+	—	—	—	1
Всичко	14	13	5	0	32

и [д'] — в 51. Останалите палатални съгласни по спадания ред на броя на думите се подреждат по следния начин: [т'] — 36, [м'] — 31, [н'] — 31, [б'] — 28, [к'] — 28, [с'] — 24, [р'] — 17, [в'] — 16, [г'] — 13, [з'] — 9, [ц'] — 6, [п'] — 5, [ф'] — 1, [х'] — 1.

Фреквентността на палаталните съгласни в зависимост от следходната гласна варира по следния начин. Най-много палатални съгласни в начална позиция се срещат пред гласната [у] — в 212 думи. Следват палаталните съгласни пред гласната [а] — 166, и пред гласната [о] — 16. За голямата фреквентност пред гласната [у] допринасят извънредно много чуждите по произход думи, които съставят повече от 50% от общия инвентар на лексикалните единици с начална палатална съгласна. Така според тритомния речник от 394 думи с начална палатална съгласна 212 са от чужд произход, предимно от турски и френски език.

Дистрибутивният и фреквентен анализ показва, че комбинацията СГГ-е най-благоприятна за реализация на палаталните съгласни, тъй като единствено в тази позиция може да се открие техният максимален брой. В този смисъл би могло да се приеме, че началната позиция е силна за палаталните съгласни. В същото време обаче трябва да се изтъкне, че техните възможности за противопоставяния и за функционална натовареност са твърде ограничени поради факта, че се срещат преди всичко пред двете гласни [а] и [у]. Пред гласната [о] палаталните съгласни имат съвсем слаба поява, а пред гласната [ъ] са изобщо изключени. От друга страна — количественият анализ говори и за сравнително бедното участие на палаталните съгласни в началото на думата.

Палатални съгласни в средисловие в интервокална позиция — тип -ГСГ-

В интервокална позиция се срещат 15 палатални съгласни: [б', в', г', д', з', к', л', м', н', п', р', с', т', ф', ц']. Изключение прави тук съгласната [х'], която в тази позиция не се среща нито в една лексикална единица.

За разлика от палаталните съгласни в началото на думата, които имат ограничена дистрибуция, палаталните съгласни в интервокална позиция могат да се срещнат пред всички задни гласни. Тази позиция следователно създава всички благоприятни условия за фонемни противопоставяния и за голяма функционална натовареност на палаталните съгласни.

Дистрибуцията на палаталните съгласни по отношение на следходните гласни е следната:

Съгласните [в', д', з', л', н', т'] се срещат пред гласните [а, о, у, ъ], напр. *невяста, седянка, изява, коляно, баня, натясно; ковъор, шедьовър, газбол, гальовен, енъовче, анкетъор; ревя, адютант, резюме, полъос, конюшина, авантюра; благословя, заблудя, грозя, веселя, забраня, смутя* и др.

Съгласните [б', м', р'] се срещат пред гласните [а, у, ъ], напр. *обява, димят, горянин; дебют, комюнике, брюнет; дробя, димя, благодаря* и др.

Съгласните [п', ф'] се срещат пред гласните [а, о, ъ], напр. *опявам, кафяв; сапъор, шофъор; купя, разграфя* и др.

Съгласните [с', ц'] се срещат пред гласните [а, ъ], напр. *босяк, окуця; кося, окуця* и др.

Съгласната [к'] се среща пред гласните [а, о], напр. *бекяр, ликъор* и др.

Съгласната [г'] се среща пред гласната [о], напр. *ачигъоз*.

Таблица 10

Разпределение на палаталните съгласни в средисловие
в интервокална позиция в съчетанието -ГСГ-

	а	у	о	ъ	Всичко
б'	+	+	—	+	3
в'	+	+	+	+	4
г'	—	—	+	—	1
д'	+	+	+	+	4
з'	+	+	+	+	4
к'	+	—	+	—	2
л'	+	+	+	+	4
м'	+	+	—	+	3
н'	+	+	+	+	4
п'	+	—	+	+	3
р'	+	+	—	+	3
с'	+	—	—	+	2
т'	+	+	+	+	4
ф'	+	—	+	+	3
ц'	+	—	—	+	2
х'	—	—	—	—	0
Всичко	14	9	10	13	46

И тук, както в начална позиция, палаталните съгласни пред гласните [o] и [y] се срещат предимно в думи от чужд произход. В количествено отношение обаче те са твърде ограничени.

Както се вижда от табл. 10, съгласните [в', д', з', л', н', т'] влизат в четири комбинации със задните гласни, съгласните [м', п', р', ф'] — в три и съгласните [к', с', ц' и г'] съответно в две и една комбинация. В интервокална позиция съгласната [х'] не влиза в никаква комбинация.

В зависимост от следходната гласна дистрибуцията на палаталните съгласни варира по следния начин. Най-много палатални съгласни се срещат пред гласните [a] и [ъ] — съответно 14 и 13 палатални съгласни. Пред гласните [o] и [y] се реализират съответно по 10 и 9 палатални съгласни, но, както вече се отбеляза, предимно в думи от чужд произход, напр. *дебют, алузия, билюк, алюр, позьор, пикьор, сеньор* и др.

Във фреквентно отношение най-голям дял се пада на палаталните съгласни пред гласната [ъ], чиято сфера на проява е огромната група от глаголи във второ спрежение: *седя, говоря, летя, мисля* и др. Според изчисленията на П. Пашов²² броят на глаголите от II спрежение, чието окончание в основната форма е предшествувано от палатална съгласна, възлиза на 807 основни и 5542 префиксни глаголи. В 553 основни глагола се срещат палатални съгласни, влизащи в комбинацията -ГС'Г-.

Палаталните съгласни в интервокална позиция се отличават от палаталните съгласни в начална позиция с по-голямото си поле на реализация. Така, ако в началословие палаталните съгласни могат да се открият в 32 позиции, то в средисловие в интервокална позиция техният брой възлиза на 46. В интервокална позиция следователно възможностите за противопоставяния и за функционална натовареност са много по-големи, отколкото в начална позиция. За това спомогат два фактора: първо, големият брой палатални съгласни, срещани в тази позиция (като оставим настрана съгласната [х'], броят е толкова, колкото и в начална позиция) и, второ, възможността да се свързват с четирите задни гласни. Вече се отбеляза, че в начална позиция палаталните съгласни се срещат фактически само пред две гласни.

Биконсонантни съчетания с палатална съгласна в началото на думата — тип СС'Г-

В началото на думата се срещат 34 биконсонантни съчетания с участието на 9 палатални съгласни: [в', д', л', м', н', п', р', с', т'], които влизат в комбинации с четирите задни гласни [a, ъ, o, y].

Съгласната [в'] образува 3 съчетания: *зв'-, св'-, цв'-*, и се среща само пред гласната [a,], напр. *звяр, свят, цвят* и др.

Съгласната [д'] образува 2 съчетания: *бд'-, вд'-* и се среща пред гласната [a]. Само в глагола *бдя* може да се открие пред гласната [ъ].

Съгласната [л'] образува 9 съчетания: *бл'-, вл'-, кл'-, мл'-, пл'-, сл'-, фл'-, хл'-, шл'-* и се среща пред гласните [a, o, y], напр. *бял, блясък, блюдо, бюстител; вляза, влюбен, клякам, ключ; мляко, плява, плювалник, плъбсвам; съляп, сълюнка; фльонга; хляб, шляпам, шляхта* и др.

²² П. П а ш о в. Българският глагол. С., 1966, с. 40.

Съгласната [м'] образува 3 съчетания: *вм'-, жм'-, см'-* и се среща пред гласната [а], напр. *вмятам, смятам, смяна* и в един единствен случай пред гласната [ъ], напр. *жмя*.

Съгласната [н'] образува 3 съчетания: *гн'-, кн'-, сн'-* и се среща само пред гласната [а], напр. *гняв, княз, сняг* и др.

Съгласната [п'] образува 1 съчетание — *сп'-* и се среща пред гласните [а] и [ъ], напр. *спявка, спя* и др.

Съгласната [р'] образува 11 съчетания: *бр'-, вр'-, гр'-, др'-, зр'-, кр'-, мр'-, пр'-, ср'-, тр'-, хр'-*. Среща се пред гласните [а] и [у], напр. *бръст, бряг, брюнетка; врява, врякам; грях; дрязга, дрямка; зрял; крясък, крякам; мряна; прякор, прям; сряда, срязвам; трябва, трявам; хрян, хряс*.

Съгласната [с'] образува 1 съчетание *фс'-*, което се среща само пред гласната [а], напр. *фсякакъв (всякакъв), фсявам (всявам)*.

Таблица 11

Разпределение на биконсонантните съчетания с палатална съгласна в началото на думата, тип ССТ-

	а	о	у	ъ	Всичко
зв'-, св'-, цв'-	+	—	—	—	1
бд'-, вд'-	+	—	—	+	2
бл'-, вл'-, кл'-, мл'-, пл'-, сл'-, фл'-, хл'-, шл'-	+	+	+	—	3
вм'-, жм'-, см'-	+	—	—	+	2
гн'-, кн'-, сн'-	+	—	—	—	1
сп'-	+			+	2
бр'-, вр'-, гр'-, др'-, зр'-, кр'-, мр'-, пр'-, ср'-, тр'-, хр'-	+	—	+	—	2
фс'-	+	—	—	—	1
ст'-	+	—	—	—	1
Всичко	9	1	2	3	15

Съгласната [т'] образува едно съчетание *ст'*-, което се среща само пред гласната [а], напр. *стягам, стяг* и др.

Както се вижда от таблицата, палаталните съгласни в комбинация с преходна непалатална съгласна могат да се срещнат в твърде ограничен брой позиции — 15. От тях в 3 се среща съгласната [л'], в 2 съгласните [д', м', п', р'] и в 1 съгласните [в', н', с', т'].

Силна позиция за палаталните съгласни е гласната [а], пред която се срещат 9 палатални съгласни, т. е. максималният брой, допустим в тази позиция.

Твърде ограничена е дистрибуцията на палаталните съгласни пред гласните [о, у] и [ѣ]. Би могло да се каже, че те имат просто инцидентен характер. Така пред гласната [о] се среща само съгласната [л'] в думи от типа на *фльонга, фльоска, пльосвам*, а пред гласната [у] — съгласните [л'] и [р'] в няколко думи предимно от чужд произход, напр. *плюс, слюда, шлюз, влюбен, клюам; брюнетка, трюм, трюк* и др. Пред гласната [ѣ] се срещат само 3 палатални съгласни [д', м'] и [п'] в глаголите *бдя, жмя* и *спя*.

От анализа се вижда, че дистрибуцията на палаталните съгласни от биконсонантното съчетание в началото на думата е твърде ограничена. Това се отнася както до броя на самите съгласни, така и до броя на техните позиции пред задните гласни. Този факт може да се обясни, от една страна, с малкия брой чужди думи, които обогатяват дистрибуцията пред гласните [о] и [у], и, от друга страна — с комбинативните ограничения, характерни изобщо за консонантните съчетания с наличие на палатална съгласна.

Количествената оценка е също показателна за сравнително слабото участие на палаталните съгласни в комбинацията СС'Г-. Според Речник на съвременния български книжовен език думите, съдържащи тази комбинация, не са повече от 252, а в коренните морфеми техният брой възлиза на 83.

Съчетаемост на палатални с непалатални съгласни в типа СС'Г-

Известно е, че палаталните съгласни, независимо от това в каква позиция се намират — началословие или средисловие, — могат да бъдат само втори или трети член, т. е. те не могат да се съчетават нито със следходна непалатална, нито със следходна палатална съгласна.

От приложената табл. 12 за съчетанията с палаталните съгласни могат да се направят следните изводи:

1. В книжовния български език броят на началните биконсонантни съчетания с палатални съгласни е 34. В тази позиция биконсонантните съчетания с непалатални съгласни са 99. Съотношението 1:3 в полза на непалаталните съчетания показва стеснената сфера на употреба на палаталните съгласни в начална биконсонантна позиция.

2. Не се срещат като втори членове на съчетанието 7 палатални съгласни [б', г', з', к', ф', х', ц'].

3. Не се срещат като първи членове 4 непалатални съгласни [л, н, р, ч].

Таблица 12

Съчетаемост на палатални с непалатални съгласни в началото на думата, тип ССГ-

	б'	в'	г'	д'	з'	к'	л'	м'	н'	п'	р'	с'	т'	ф'	х'	ц'	Всичко
б			+				+				+						3
в			+				+	+			+						4
г									+		+						2
д											+						1
ж								+									1
з		+									+						2
к							+		+		+						3
л																	0
м							+				+						2
н																	0
п							+				+						2
р																	0
с		+					+	+	+	+	+		+				7
т											+						1
ф							+						+				2
х							+				+						2
ц		+															1
ч																	0
ш							+										1
Всичко	0	3	0	2	0	0	9	3	3	1	11	1	1	0	0	0	34

Таблица 13

Съчетания на палатални с непалатални съгласни, разпределени по артикулационни групи. C_1 — непалатална съгласна, C_2 — палатална съгласна, n — преградна съгласна, ϕ — фрикативна, a — африкативна, c — сонантична, n — назална

C_1	C_2					Всичко
	p'	ϕ'	a'	c'	n'	
p	+			+	+	3
ϕ	+	+		+	+	4
a		+				1
c						0
n				+		1
Всичко	2	2	0	3	2	9

4. В най-много съчетания като втори член влиза съгласната $[p']$ — 11 съчетания. По спадания ред останалите палатални съгласни се подреждат така: $[l']$ — 9, $[m']$ — 3, $[n']$ — 3, $[v']$ — 3, $[d']$ — 2, $[p']$ — 1, $[c']$ — 1, $[t']$ — 1.

5. С най-големи комбинативни възможности като първи член е съгласната $[c]$, която образува с палаталните съгласни 7 съчетания. По спадания ред следват съгласните: $[v]$ — 4, $[b]$ — 3, $[k]$ — 3, $[r]$ — 2, $[z]$ — 2, $[m]$ — 2, $[p]$ — 2, $[f]$ — 2, $[x]$ — 2, $[d]$ — 1, $[ж]$ — 1, $[t]$ — 1, $[ц]$ — 1, $[ш]$ — 1.

От табл. 5 могат да се направят следните изводи за съчетаемостта на палатални с непалатални съгласни въз основа на техните артикулационни признаци.

1. Преградните съгласни не се съчетават с палатални фрикативни и африкативни съгласни. Крайно ограничени са и възможностите за съчетания с палаталните преградни съгласни. Единствен случай на съчетание pn' е съчетанието bd' — в глагола *бдя*.

2. Преградните съгласни свободно се съчетават с палаталните сонантични съгласни: bl' -, br' -, gr' -, dr' -, kl' -, kr' -, pl' -, pr' -, tr' -.

3. Измежду преградните съгласни само веларните $[k]$ и $[g]$ се съчетават с палаталните назални: gn' -, kn' -.

4. С най-големи съчетателни възможности са фрикативните съгласни, които с изключение на палаталното африкативно $[ц']$ се съчетават с всички палатални съгласни. Фрикативните съгласни образуват с палаталните съгласни следните съчетания:

fn' : sp' -, st' -,

$\phi\phi'$: zv' -, sv' -, $\phi s'$ -,

$\phi s'$: vl' -, vr' -, zl' -, sl' -, sr' -, fl' -, xl' -, xr' -, $шл'$ -

fn' : vm' -, $жм'$ -, $см'$ -, $сн'$ -.

5. Назалните и африкативните съгласни са с най-малки съчетателни възможности. Африкативна съгласна се съчетава само с палатална фриктивна в едно единствено съчетание — *цв'*-, а назалната [м] се съчетава само със сонантичните [л'] и [р']: *мл'*-, *мр'*-.

6. Сонантичните съгласни не участвуват в никаква комбинация в началото на думата.

7. Като втори член най-големи са съчетателните възможности на палаталните сонантични съгласни, които влизат в 3 комбинации. Еднакви са съчетателните възможности на палаталните преградни, фриктивни и назални съгласни, които влизат в по 2 комбинации.

5. Като втори палатален член е изключена африкативната съгласна [ц'].

Биконсонантни съчетания с палатална съгласна в средисловие в интервокална позиция — тип-ГСС'Г-

Съчетателните възможности на палаталните с непалаталните съгласни в интервокална позиция са значително по-големи, отколкото в начална позиция. Така, ако в начална позиция се срещат 34 съчетания, в средисловие се срещат 65 съчетания с участието на 12 палатални съгласни: [б', в', д', з', л', м', н', п', р', с', т', ц']. Въпреки това дистрибуцията на палаталните съгласни в интервокална позиция е сравнително ограничена, тъй като тяхната поява е предимно пред гласните [а] и [ъ], напр. *уволя* — *уволявам*, *одобря* — *одобрявам*, *снабдя* — *снабдявам*, *проветря* — *проветрявам* и др. Пред гласната [о] се срещат три палатални съгласни — [с', т', ц'], а пред гласната [у] — само една палатална съгласна — [л']. Явно е, че при тази дистрибуция възможностите за противопоставяния и за функционална натовареност на палаталните съгласни ще бъдат в една или в друга степен намалени.

Дистрибуцията на биконсонантните съчетания с палатална съгласна в интервокална позиция е следната:

Съгласната [б'] образува 2 съчетания: -*мб'*-, -*рб'*-, и се среща пред гласните [а] и [ъ], напр. *изтумбя*, *скърбя*, *оскърбявам*.

Съгласната [в'] образува 6 съчетания: -*зв'*-, -*кв'*-, -*лв'*-, -*рв'*-, -*тв'*-, -*хв'*-. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *отрезвя*, *отрезвяване*, *уеднаквя*, *уеднаквяване*, *мълвя*, *вървя*, *вдървявам*, *готвя*, *закотвя*, *олихвя*, *олихвяване*.

Съгласната [д'] образува 4 съчетания: -*бд'*-, -*жд'*-, -*зд'*-, -*рд'*-. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *снабдя*, *снабдяване*; *обнадежда*, *обнадеждавам*; *браздя*, *загнездяване*; *втвърдяване*.

Съгласната [з'] образува 2 съчетания: -*лз'*-, -*рз'*-. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *сълзя*, *домързява ме*.

Съгласната [л'] образува 10 съчетания: -*бл'*-, -*гл'*-, -*кл'*-, -*мл'*-, -*пл'*-, -*рл'*-, -*сл'*-, -*тл'*-, -*фл'*-, -*хл'*-. Среща се преди всичко пред гласните [а] и [ъ] и в една дума пред гласната [у]: *обля*, *облягане*; *тегля*, *иглянка*; *цикля*, *изциклям*; *оземля*, *оземляване*; *затопля*, *затопляне*; *чорля*, *разчорлям*; *ислям*, *омасля*; *осветля*, *осветлявам*; *офлянкам*, *охлюв*.

Съгласната [м'] образува 5 съчетания: -*бм'*-, -*зм'*-, -*км'*-, -*рм'*-, -*см'*-. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *обмяна*, *измяна*, *тъкмя*, *оформяне*, *изкормя*, *окосмя*, *окосмяване*.

Съгласната [н'] образува 13 съчетания: -*бн'*-, -*вн'*-, -*гн'*-, -*дн'*-, -*жн'*-, -*зн'*-, -*лн'*-, -*мн'*-, -*рн'*-, -*сн'*-, -*тн'*-, -*чн'*-, -*шн'*-. Среща се преди гласните

Таблица 14

Съчетаемост на палатални с непалатални съгласни в средисловие
в интервокална позиция, тип -ГСС'Г-

	б'	в'	г'	д'	з'	к'	л'	м'	н'	п'	р'	с'	т'	ф'	х'	ц'	Всичко
б			+			+	+	+			+						5
в									+		+						2
г							+		+		+						3
д									+		+						2
ж			+						+								2
з		+	+				+	+			+						5
к		+					+	+			+		+				5
л		+			+				+	+			+				5
м	+						+		+	+							4
н												+	+			+	3
п							+				+						2
р	+	+		+	+		+	+	+	+		+	+				10
с							+	+	+	+			+				5
т		+					+		+		+						4
ф							+										1
х		+					+				+		+				4
ц																	0
ч									+								1
ш									+				+				2
Всичко	2	6	0	4	2	0	10	5	13	4	9	2	7	0	0	1	65

[а] и [ъ]: *надребня, издребняване; изравня, изравняване; затрудня, овлажняване, близня, кълня, уволнявам; тъмня, затъмняване; очерня, очерням; опресня, опресняване; ситня, опетнявам, втечня; набрашня.*

Съгласната [п'] образува 4 съчетания: -лп', -мп', -рп', -сп'. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *втѣпля, втѣплявам; помня; изтѣрпявам; успявам.*

Съгласната [р'] образува 9 съчетания: -бр', -вр', -гр'; -др', -зр', -кр', -пр', -тр', -хр'. Среща се пред гласните [а] и [ъ]: *обряд, одобря; гавря; багря, обагряне; кѣдря, пудря; изряден; искря; кипря; проветрявам; развихря, развихрям.*

Съгласната [с'] образува 2 съчетания и се среща пред гласните [а, ъ] и [о]: *мѣрся, измѣрсявам, асансьор.*

Съгласната [т'] образува 7 съчетания: -кт', -лт', -нт', -рт', -ст', -хт', -шт'. Среща се пред гласните [а, ъ, о, у]: *ожѣлтя, ожѣлтявам; завинтя, овакантявам; обезсмѣртя, обезсмѣртявам; гостя, сплѣстявам; овехтявам; горещя се, актьор, увертюра.*

Съгласната [ц'] образува 1 съчетание и се среща пред гласната [о]: *танцьор.*

От приложената таблица за съчетаемостта на съгласните в интервокална позиция могат да се направят следните изводи:

1. Съчетателните възможности на палаталните съгласни в средисловие са значително по-големи, отколкото в начална позиция. В сравнение обаче с непалаталните консонантни съчетания техният брой е твърде ограничен. Така в книжовния български език в интервокална позиция има 201 биконсонантни съчетания²³ на непалатални съгласни срещу 65 съчетания с палатални съгласни, т. е. съотношението е 3:1 в полза на непалаталните съчетания. Причина за това е ограничената дистрибуция на палаталните съгласни, които се срещат само пред няколко задни гласни.

2. В интервокална позиция като втори членове не се срещат 4 палатални съгласни: [г', к', х', ф'], т. е. тези съгласни, които най-късно са влезли в консонантната фонемна система и не са имали лексикална база за поява в коренни морфемни.

3. Не се среща като първи член само съгласната [ц].

4. В най-много съчетания като втори член влиза съгласната [п'] — 13, следвана от съгласната [л'] — 10 съчетания. Останалите палатални съгласни по броя на съчетанията се подреждат по следния начин: [р'] — 9, [т'] — 7, [в'] — 6, [м'] — 5, [д'] — 4, [н'] — 4, [з'] — 2, [с'] — 2, [б'] — 2, [џ'] — 1.

5. Като първи член в най-много съчетания с палаталните съгласни влиза съгласната [р'] — 10 съчетания. Съгласните [б, з, к, л] образуват съответно по 5 съчетания, съгласните [м, т, х] — по 4, съгласните [г, н] — по 3, съгласните [в, д, ж, п, ш] — по 2 и съгласните [ф] и [ч] по едно съчетание.

Съчетателните възможности на палатални с непалатални съгласни по артикулационни групи са следните:

1. Преградните съгласни, с изключение на афrikативната палатална съгласна [џ'], се съчетават с палаталните съгласни на всички други артикулационни групи. В най-голям брой комбинации влизат преградните съгласни с палаталните сонантични, следвани от съчетанията с палатална назална съгласна. С най-малък брой се отличават съчетанията преградна, плус

²³ М. Младенов. Ихтиманският говор. С., 1966, с. 47.

**Съчетания на палатални с непалатални съгласни, разпределени
по артикулационни групи**

C ₁	C ₂					Всичко
	п'	ф'	а'	с'	н'	
п	+	+	—	+	+	4
ф	+	+	—	+	+	4
а	—	—	—	—	—	0
с	+	+	—	+	+	4
н	+	—	+	+	—	3
Всичко	4	3	1	4	3	15

преградна палатална и преградна плюс палатална фрикативна. Разпределението на съчетанията по артикулационни групи е следното:

пн': -бд', -кт',

пф': -кв', -тв',

пс': -бл', -бр', -гл', -гр', -др', -кл', -кр', -пл', -пр', -тл', -тр',

пн': -бм', -бн', -гн', -дн', -км', -тн',

2. Със същите съчетателни особености се характеризират и фрикативните съгласни в комбинация с палаталните съгласни. И тук, както при преградните съгласни, комбинацията с палаталната африкативна съгласна е изключена. В най-голям брой комбинации влизат фрикативните съгласни с палаталните назални, следвани от палаталните сонантични и палаталните преградни. Най-слаби са съчетателните възможности на фрикативна с палатална фрикативна съгласна. Разпределението на съчетанията по артикулационни групи е следното:

фп': -сп', -хт', -шт', -зд',

фф': -зв', -хв',

фс': -вр', -сл', -фл', -хр', -хл',

фн': -вн', -жн', -зн', -зм', -см', -сн', -шн',

3. Сонантичните съгласни, които са изключени в комбинация с други съгласни в начална позиция, се съчетават свободно в средисловие както с непалатални, така и с палатални съгласни. В най-голям брой комбинации влизат сонантичните съгласни с палаталните преградни, следвани от съчетанията с палаталните фрикативни. Най-малък е афинитетът към палаталните сонантични и назални съгласни. Разпределението на съчетанията по артикулационни групи е следното:

сп': -лп', -лп', -рб', -рд', -рп', -рт',

сф': -лв', -лз', -рв', -рс',

сс': -рл',

сн': -лн',

Таблица 16

Обобщителна таблица за дистрибуцията на палаталните съгласни
в начална позиция

Позиция Палат. съгласни	с'г-				сс'г-				ссс'г-				Всичко
	а	о	у	ъ	а	о	у	ъ	а	о	у	ъ	
б'	+		+										2
в'	+				+								2
г'	+	+	+										3
д'	+		+		+			+					4
з'	+		+										2
к'	+	+	+										3
л'	+	+	+		+	+	+					+	7
м'	+		+		+			+					4
н'	+		+		+								3
п'	+		+		+			+					4
р'	+	+			+		+		+				5
с'	+	+	+		+								4
т'	+		+		+								3
ф'			+										1
х'			+										1
ц'	+												1
Всичко	14	5	13	0	9	1	2	3	1	0	0	1	49

Таблица 17

Обобщителна таблица за дистрибуцията на палаталните съгласни
в интервокална позиция

Позиция Палат. съгласни	-гс'г'-				-гсс'г'-				-гссс'г'-				Всичко
	а	о	у	ъ	а	о	у	ъ	а	о	у	ъ	
б'	+		+	+	+			+					5
в'	+	+	+	+	+			+	+			+	8
г'		+											1
д'	+	+	+	+	+			+					6
з'	+	+	+	+	+			+					6
к'	+	+											2
л'	+	+	+	+	+		+	+					7
м'	+		+	+	+			+					5
н'	+	+	+	+	+			+					6
п'	+	+		+	+			+					5
р'	+		+	+	+			+	+			+	7
с'	+			+	+	+		+					5
т'	+	+	+	+	+	+		+	+			+	9
ф'	+	+		+									3
х'													0
ц'	+			+		+							3
Всичко	14	10	9	13	11	3	1	11	3	0	0	3	78

4. Назалните съгласни, въпреки че влизат в 3 комбинации, се отличават с най-слаби съчетателни възможности:

nn': -мб'-, -мп'-, -нт'-,

нс': -нц'-,

нс': -мл'-,

nn': -мн'-.

5. Като втори член най-големи са комбинативните възможности на палаталните сонантични и преградни съгласни, които влизат в четири комбинации, следвани от палаталните фрикативни и назални съгласни, които влизат в три комбинации. Палаталното [ц'] е с най-слаби възможности — само една комбинация.

Съчетания от три съгласни в начална и интервокална позиция — тип *ССС'Г*- и *-ГССС'Г*-

С най-слабо участие се отличават палаталните съгласни в триконсонантните съчетания. Това се отнася както до броя на самите съгласни, така и до броя на позициите, в които те се срещат.

В началото на думата като трети член на съчетанието участвуват само плавните съгласни [р'] и [л']. Съгласната [р'] се среща пред гласната [а]' а съгласната [л'] пред гласната [у], напр. *фпр'*-, *згр'*-, *стр'*-, *спр'*-, *скл'*:- *впрягам*, *сгрявам*, *стряха*, *спрягам*, *сключвам*.

В интервокална позиция съчетателните възможности са сравнително по-големи, особено когато представки със завършваща съгласна се свързват с начално биконсонантно съчетание, напр. *от-блясък*, *от-ключвам*, *раз-крещам* и др. В коренни морфеми обаче техният брой е твърде ограничен. Така при глаголите от II спрежение се откриват следните триконсонантни съчетания: *-ртва'*-, *-ства'*-, *-пшт'*-, *-штр'*-, *-стр'*-, *-скр'*-, които се срещат само пред гласните [а] и [ъ], напр. *умъртвя*, *осъществя*, *отъждествявам*, *съобщя*, *бистря*, *искря* и др.

Изводи за дистрибуцията и съчетаемостта на палаталните съгласни

От направения анализ на дистрибуцията и комбинаториката на палаталните съгласни в книжовния български език могат да се направят следните изводи:

I. В зависимост от позицията и модела на комбинация броят на палаталните съгласни варира по следния начин:

1. В начална позиция:

а. В типа С'Г- се срещат 16 палатални съгласни.

б. В типа СС'Г- се срещат 9 палатални съгласни.

в. В типа ССС'Г- се срещат 2 палатални съгласни.

2. В средисловие в интервокална позиция:

а. В типа -ГС'Г- се срещат 15 палатални съгласни.

б. В типа -ГСС'Г- се срещат 12 палатални съгласни.

в. В типа -ГССС'Г- се срещат 3 палатални съгласни.

II. В зависимост от следходната гласна броят на палаталните съгласни в различните комбинативни типове варира по следния начин:

а. В типа С'Г - се реализират общо 32 палатални съгласни, от които 14 пред гласната [а], 13 пред гласната [у] и 5 пред гласната [о]. В тази позиция пред гласната [ъ] палатални съгласни не се срещат.

б. В типа СС'Г - се реализират общо 15 палатални съгласни, от които 9 пред гласната [а], 3 пред гласната [ъ], 2 пред гласната [у] и 1 пред гласната [о].

в. В типа ССС'Г - се реализират общо 2 палатални съгласни — 1 пред гласната [а] и 1 пред гласната [у].

г. В типа -ГС' - се реализират общо 48 палатални съгласни: 14 пред гласната [а], 13 пред гласната [ъ], 10 пред гласната [о] и 9 пред гласната [у].

д. В типа -ГСС'Г - се реализират общо 26 палатални съгласни: 11 пред гласната [а], 11 пред гласната [ъ], 3 пред гласната [о] и 1 пред гласната [у].

е. В типа -ГССС'Г - се реализират общо 6 палатални съгласни: 3 пред гласната [а] и 3 пред гласната [ъ].

Независимо от позицията и комбинативния тип, най-голям брой палатални съгласни се срещат пред гласната [а] — 52. Следват палаталните съгласни пред [ъ] — 29, пред [у] — 26 и пред [о] — 19.

Палаталните съгласни пред четирите задни съгласни се реализират общо в 128 позиции. От тях 48 принадлежат на типовете СГ', СС'Г-, ССС'Г- в началото на думата и 78 в интервокална позиция в типовете -ГС'Г-, -ГСС'Г- и -ГССС'Г-.

Палаталните съгласни в зависимост от броя на позициите, в които могат да се срещнат, се подреждат по спадания ред по следния начин: [л']—14, [р']—12, [т']—12, [в']—10, [д']—10, [м']—9, [н']—9, [п']—9, [с']—9, [з']—8, [б']—7, [к']—5, [г']—4, [ф']—4, [ц']—4, [х']—1.

От приведените обобщени данни могат да се направят следните изводи за функционалната натовареност на палаталните съгласни в книжовния български език:

1. Комбинацията С'Г- е благоприятна за реализиране на палаталните съгласни, тъй като в тази позиция се среща максималният им брой. Тяхната функционална натовареност обаче е ограничена поради стеснената сфера на приложение, т. е. палаталните съгласни не се срещат пред всички задни гласни. Обратно, за същия тип комбинация средисловната интервокална позиция се оказва силна, тъй като почти същият брой палатални съгласни, които откриваме в начална позиция, се срещат и тук плюс възможностите да се реализират пред всяка задна гласна.

Палаталните съгласни от комбинацията -ГСС'Г- също се отличават с много по-голяма функционална натовареност, отколкото палаталните съгласни от същото съчетание в началото на думата. Интервокалната позиция следователно е най-благоприятна за функциониране на палаталните съгласни. Численият израз на позициите, в които се срещат палаталните съгласни, е твърде показателен — 78 в интервокална позиция срещу 48 в началото на думата.

Крайно ограничени са възможностите за функционална натовареност на палаталните съгласни от триконсонантните съчетания.

2. По отношение на следходната гласна с най-голяма функционална натовареност са палаталните съгласни в позиция пред гласната [а], следвана от гласната [ъ]. Палаталните съгласни пред гласните [о] и [у] са със слаба

натовареност, тъй като се срещат преди всичко в началото и в чужди по произход думи.

3. Измежду палаталните съгласни с най-голяма функционална натовареност са сонантичните [л'] и [р'], тъй като могат да се срещнат в най-много позиции. Със сравнително голяма натовареност се отличават и алвеолните [т', д', с', з'], назалите [м', н'] и лабиалите [п', б']. На периферията са съгласните [к', г', ф', ц', х'].

4. Възможностите за комбинации между палатални и непалатални съгласни варират също така в зависимост от позицията. В интервокална позиция консонантните съчетания с палатална съгласна са два пъти повече, отколкото в началото на думата. Несъмнено и тук интервокалната позиция е най-благоприятна за функциониране на палаталните съгласни.

Елена Тодорова

СЕМАНТИЧНОТО ПОЛЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ ЗА ПРОСТРАНСТВЕН РАЗМЕР В АВТОРОВАТА РЕЧ НА БЪЛГАРСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА ПРОЗА

[СЕМАНТИЧНО-СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ]

1. Разглеждането на лексиката като система е част от проблема за системния характер на езика изобщо. Поставен научно обосновано пред науката за езика за пръв път през 1916 г. от Ф. де Сосюр, днес в основните си линии този въпрос се смята за изяснен само по отношение на фонетичната и на морфологичната страна на езика. Независимо от дългогодишното му развитие той все още продължава да бъде един от най-актуалните въпроси на съвременната лингвистика.

Терминът система (гр. *συστήμα*) означава най-общо „цяло, съставено от части“. Днес под система обикновено се разбира „свкупност или обединение от взаимосвързани и разположени в определен ред елементи (части) на някакво цялостно образование“¹. Причина за сравнително бавното темпо, с което се разкрива системността в лексиката, е именно сложността на взаимоотношенията между съставните ѝ елементи.

Известно е, че най-характерните черти на фонетичната и на морфологичната система не са типични за лексикалната. Зависимостта на елементите на лексиката от непрекъснатите изменения в нашата жизнена среда обуславя факта, че в сравнително къси периоди от време едни от нейните елементи може да се развият, други да се появят, а трети да остарееят и да отпаднат от нейния активен състав. В резултат на това непрекъснато се променя и типът на взаимоотношенията между тях. Отвореният характер на лексикалната система наред със сложната природа на самата дума не дават възможност да се обхване съставът ѝ и да се очертаят ясно нейните граници, както това е направено по отношение на фонетичната и на морфологичната система на езика. Оттук се проявява и трудността за цялостно изследване на взаимоотношенията между компонентите ѝ.

Ето защо опитите да се анализира лексиката като система са се насочвали към изследването на малки групи от лексикални единици, между които се наблюдава известна по-определено очертана връзка. Наличието на подобни обединения от взаимосвързани елементи дава основание да се гледа на необозримата лексикална система като на съставена от отделни ограничени по състав микросистеми. Тъй като в определени периоди от време в тях не се забелязват значителни изменения, става реална възможността те

¹ Н. И. Кондаков. Логическият словарь. М., 1971, с. 475.

да бъдат разглеждани като относително затворени кръгове от думи с определен състав и с по-ясно очертани граници. Една такава микросистема представлява и семантичното поле на прилагателните за пространствен размер.

Развитието на въпроса за изучаването на лексиката като система в теоретичен план се е свеждало преди всичко до спорове относно характера на връзката, която обединява думите в отделни микросистеми. Възникването на подобен проблем е неизбежно поради постоянно налагащата се зависимост на лексикалния материал от жизненото обкръжение. Ето защо стремежът да се мотивира лингвистичната същност на различните семантични обединения от думи определя посоката на развитието на този въпрос от възникването му до наши дни.² Различният подход към сегментирането на лексиката в зависимост от сложната връзка между действителност, мислене и език днес е особено ярко изразен в светското езикознание, където за означаването на едни или други лексикални микросистеми се употребяват термините „тематична група“, „понятийна група“, „логическа група“, „лексическа група“, „лексико-семантична група“, „лексико-семантична система“, „семантично поле“ и др.³ Независимо от съществуващите разногласия и терминологична неуеднаквеност обаче общо за почти всички автори е схващането, че всяка от посочените групи представлява обединение от думи, между които са налице по-слабо или по-силно изразени парадигматични връзки. Смята се, че най-силно проявени са отношенията на взаимозаменяемост и противопоставеност между членовете на онези групи, които са изградени върху основата на логическото обобщение. Поради това именно тези групировки са най-често обект на конкретни анализи.

² Начало в развитието на въпроса за разглеждането на лексиката като система обикновено се смятат 30-те години на XX век, когато в науката за езика се създават школи и направления с определени и ясно изразявани теоретични възгледи, извлечени от повече или по-малко успешно провеждани изследвания върху конкретен материал. Известни са изследванията върху т. нар. понятийни полета (Begriffsfeld), представени в трудовете на Й. Трир и Л. Вайсгербер, а също така и върху последвалите ги семантични полета (Bedeutungsfeld), разглеждани от Г. Ипсен, В. Порциг и А. Йолес съответно като лексико-граматични, лексико-синтактични и лексико-семантични групи. Подробности относно схващанията на тези автори могат да се намерят в следните техни трудове: J. Trier. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg, 1931, и др.; L. Weisgreber. Vom Weltbild der deutschen Sprache. Düsseldorf, 1950, и др.; G. I p s e n. Der neue Sprachbegriff, „Zeitschrift für Deutschkunde“, Bd. 46. Heidelberg, 1932; W. P o r z i g. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. 58, 1934; A. J o l l e s. Antike Bedeutungsfelder. — Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. 58, 1934. Обширни критични обзори върху изследванията на лексиката като система през този период намираме в светската лингвистична литература (вж. напр. А. И. Кузнецова. Понятие семантической системы и методы ее исследования. М., 1963; А. А. Уфимцева. Теории „семантического поля“ и возможности их применения при изучении словарного состава языка в современной зарубежной лингвистике. — В: Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М., 1961, с. 30—63; Опыт изучения лексики как системы. М., 1962, с. 17—73; Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, с. 12—37, и др.

³ Вж. напр. Ф. П. Филин. О лексико-семантических группах слов. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 523—538; Д. Н. Шмелев. Цит. съч., с. 128—152; А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968, с. 112—243; Понятие языкового знака. — В: Общее языкознание. М., 1970, с. 131; А. И. Смирницкий. Лексикология английского языка. М., 1956, с. 174—183; В. А. Звегинцев. Семасиология. М., 1957.

В почти всички теоретични изследвания на системността в лексиката като метод за отделяне на обособените по един или друг начин семантични микросистеми се предлага и н т у и т и в н о - л о г и ч е с к и я т. Същността му се свежда до анализ на смисловото съдържание на лексикалните единици и обединяването им в семантична общност вследствие на един или друг вид интуитивно установена семантична близост между тях. Използването на интуитивно-логическия анализ е надеждно в този смисъл, че дава възможност да се очертаят приблизително точно границите на отделните групи. Напоследък обаче се забелязва все по-определен интерес към търсенето на обективни и формални критерии за точното и недвусмислено определяне на състава на семантичните микросистеми. Отбелязват се главно три метода, позволяващи „да се обективизират „скритите“ класове думи“⁴.

Метод на компонентния анализ. Прилагането на този метод предполага „извличането на пределни съставлящи (компоненти) на езиковите единици като диференциални признаци, способни да различават отделните езикови единици от едно и също равнище една от друга“⁵. Когато лексикални единици са противоположни или тъждествени по един общ диференциален признак, това означава, че те влизат в състава на един парадигматичен ред или група. Начинът, по който се осъществява разлагането на думата на семантични компоненти, зависи от специфичните особености на конкретното езиково явление. Над изясняване същността на компонентния анализ както в теоретичен план, така и върху конкретен материал работят много учени от различни страни.

Метод на асоциативния експеримент. Прилагането на този метод дава възможност да се очертаят съвкупности от думи, закрепени в нашето съзнание поради наличието на един или друг вид асоциативна връзка между смисловото им съдържание. Видът на връзката между елементите на така оформяните словесни обединения се определя от характера на асоциацията, върху основата на която те са изградени (сходство, контраст, вид — род, причина — следствие и пр.). В резултат на асоциативния експеримент може да бъдат изявявани и синтагматични групировки в случаи, когато между отделните думи е налице контекстуална близост. В последно време асоциативният експеримент широко се прилага в лингвистичните изследвания под формата на различни психо-лингвистични експерименти.

Дистрибутивно-статистическият метод на анализ на текстовете се опира върху предположението, че между думи, които често се срещат близо една до друга в определени интервали от текст, съществува един или друг вид смислова връзка. Характерът на изявената връзка зависи от дължината на текстовия интервал, в който се прави наблюдението. Установено е, че в минимален интервал от три думи се отделят предимно контактни синтагматични връзки (т.е. връзки между думи, намиращи се непосредствено една до друга в текста), а също и някои парадигматични връзки. С разширяването на интервала наред с контактните

⁴ Същността на следващите три метода е изложена от В. А. Москович в някои негови трудове (вж. напр. В. А. Москович. Информационные языки. М., 1971, с. 107—135; Лексико-семантическая система естественного языка и информационные языки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Л., 1971, с. 19 и сл.)

⁵ О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 44.

синтагматични връзки се очертават и дистантни синтагматични и се увеличава и броят на парадигматично свързаните думи. Практически отделянето на думите, свързани в съответната по вид група, се осъществява, като се отчита степента на честотата на тяхната съвместна поява в определения за провеждания анализ текст.⁶

Като излиза от предположението, че между семантичните и синтактичните свойства на думата има съответствие, Ю. Д. Апресян предлага методика за отделяне на семантични микросистеми, които той нарича структурни семантични полета. Обект на неговия анализ са словосъчетанията с еднаква синтактична структура. Структурно-семантичните групи се очертават в резултат на дистрибутивен анализ⁷ на думите, които се намират в еднакви синтактични позиции. Оказва се, че нарастването на структурната, т. е. синтактичната специализация на думите, върви успоредно с увеличаването и на семантичната близост между тях.⁸

В последно време обективните и точни методи на анализ започват да заемат все по-значително място в много конкретни изследвания на лексиката като система. Голяма част от тях имат определена практическа насоченост.⁹

1.1. Отсъствието на единна теоретична постановка за същността на лексиката като система налага предварителното уточняване на терминологията, приета във всяко конкретно проучване на отделни лексикални микросистеми.

Под „семантично поле“ или „лексико-семантична група“ в настоящото изследване се има пред вид съвкупност от лексикални единици, които пред-

⁶ Работейки по този начин, А. Я. Шайкевич например отделя групи от английски прилагателни имена, които покриват строежа на изградената по интуитивен път тяхна смислова класификация (вж. А. Я. Ш а й к е в и ч. Распределение слов в тексте и выделение семантических полей. — В: Иностранные языки, 1963, с. 14—26.)

⁷ Според определението на Ю. Д. Апресян „под дистрибуция на думата в едно или друго нейно значение се разбира структурният модел на словосъчетанието, в което тя в даденото значение се употребява, и обобщената формула на съчетаемостта ѝ в разглежданото значение“. (Вж. Ю. Д. А п р е с я н. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. — Лексикографический сборник. Вып. V. М., 1962, с. 57). В този смисъл се употребява терминът „дистрибуция“ и в настоящото изследване.

⁸ Схващанията на Ю. Д. Апресян за връзката между синтаксиса и семантиката и използването ѝ за отделяне на структурни семантични полета са изложени освен в цитираната по-горе работа също така и в книгата „Экспериментальное исследование семантики русского глагола“, М., 1967, с. 23—35.

⁹ Вж. напр. В. А. М о с к о в и ч. Система цветообозначений в современном английском языке. — Вопросы языкознания, 1960, № 6; Статистика и семантика. М., 1969, и др.; А. И. П р и ц к е р. Дистрибутивно-статистический анализ семантического поля. — В: Проблемы формализации семантики языка. Тезисы докладов. М., 1964; О. Н. С е л и в е р с т о в а. Dictionaries and semantic analysis. — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1968; Опыт семантического анализа группы русских и английских глаголов с общим компонентом „излучать свет“. — В: Актуальные проблемы психологии речи и психологии обучения языку. М., 1970, и др.; Л. Н. И о р д а н с к а я. Попытка лексикографического толкования группы русских слов со значением чувства. — В: Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 13. М., 1970; И. А. С т о я н о в. Семантическая структура и этимологический состав глаголов умственной деятельности в современном болгарском языке. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Киев, 1970; P. H i l l. Die Farbwörter der russischen und bulgarischen Schriftsprache der Gegenwart. Dissertation zur Erlangung der Würde des Doktors der Philosophie der Universität Hamburg. Hamburg, 1972; и мн. др.

ставяват едно обособено цяло в границите на един морфологичен клас поради наличието на общ семантичен признак в основните им номинативни значения. В основата на така направеното определение стои схващането, че семантичният признак, характеризиращ основното номинативно значение, се съдържа под формата на една или друга разновидност във всяко от останалите значения на думата. Съществуването на органична връзка между номинативни и преносни значения се доказва от ясно очертаните типове метафорични и метонимични отношения между тях, които се откриват при семантичния анализ на всяка дума. Принадлежността на компонентите на семантичното поле към един и същ морфологичен клас определя общата им „основа за сравнение“.¹⁰ От определението естествено следва, че в границите на семантичното поле се включват и всички производни думи, представляващи лексеми от същия морфологичен клас. При приоритет на условието „наличие на общ семантичен признак независимо от характера на морфологичната му трансформация“ в теоретичната постановка за същността на термина „семантично поле“ някои автори включват в неговите граници и всички останали производни (съществителни, глаголи и т. н.), а така също и сложните думи. Разрешаването на този въпрос не се поставя като задача на настоящата работа. Обектът на анализа тук е ограничен до същинската част на семантичното поле, т.е. до анализ на онези лексикални единици, които са свързани само и преди всичко върху морфологичната, а не и върху словообразователна основа.

Като се има пред вид така направеното определение на термина „семантично поле“, изследването си поставя за задача да разкрие и анализира семантичните особености и взаимоотношения между прилагателните за пространствен размер, които образуват една микросистема в лексиката на съвременния български книжовен език. Определяйки съществителните с оглед на външната страна на означаваните от тях предмети, прилагателните за пространствен размер заедно с останалите прилагателни за означаване на зрително възприемани качества (цвят, форма и др.) имат разнообразна съчетаемост, което от своя страна обуславя богатството и сложността на семантичните взаимоотношения между тях. Тези техни особености, както и сравнително големият им брой и важността, която са имали и имат пространствените характеристики в такива науки като физиката, геометрията, и др., а също така и във всекидневната и хилядолетна измервателна практика, ги правят интересни като обект на лингвистично изследване.

Обект на анализ в проучването са всички прилагателни в съвременния български книжовен език, съдържащи в основните си номинативни значения семантичния признак „пространствен размер“, а така също и всички техни значения.¹¹ Като работни методи са използвани преди всичко дистрибутивният и компонентният анализ. Точността на получените резултати е потвърдена чрез допълнително направени количествени изследвания. Семантично-статистическият анализ на прилагателните за пространствен

¹⁰ Терминът е заимствуван от терминологията, употребявана при анализа на фонологичните опозиции (вж. Н. С. Т р у б е ц к о й. Основы фонологии. М., 1960, с. 75).

¹¹ Получените изводи характеризират особеностите на прилагателните за пространствен размер, функциониращи в авторовата реч на българската художествена проза. Анализът е направен върху материал от 500 хил. словоформи, обхващащи равни извадки от произведения на 25 съвременни български писатели-белетристи. (Авторите и произведенията са следните: 1. Й. Й о в к о в. Старопланински легенди. С., 1927. 2. Г. Р а й ч е в. Песен на гората. С., 1928, и Ярушка. С., 1931. 3. С т. З а г о р ч и

размер има определена практическа насоченост, свързана с точността на тяхното лексикографско тълкуване. Анализът е съобразен с резултатите от досега направените изследвания на прилагателните за пространствен размер, публикувани в литературата. Наблюденията върху българска почва в много отношения ги допълват и доуточняват.¹²

Българските пространствени прилагателни не са били обект на специално проучване. Взаимоотношенията между онези от тях, които се употребяват най-често (*голям, малък, дълъг, къс, широк, тесен, висок, нисък, дъл-*

нов. Ден последен. С., 1931. 4. К. Петканов. Морава звезда кървава. С., 1934. 5. Елия Пелин. Под манастирската лоза и Аз, ти, той. С., 1936. 6. Л. Стоянов. Мехмед Синап. С., 1936. 7. Св. Минков. Разкази в таралежова кожа. С., 1936. 8. К. Константинов. Трета класа. С., 1936, и Ден по ден. С., 1938. 9. О. Василев. Хайдутин майка не храни. С., 1937; 10. А. Каменова. Пет момичета. С., 1938. 11. А. Каралийчев. Избрани произведения. С., 1968 (от 1932, 1938 и 1941 г.). 12. Г. Караславов. Снаха. С., 1942. 13. Ем. Станев. Тежък живот. С., 1948. 14. П. Вежинов. Втора рота. С., 1949. 15. Д. Димов. Тююн. С., 1951. 16. Г. Белев. Червена заря. С., 1952. 17. Д. Талев. Илинден. С., 1953. 18. Ст. Дичев. За свободата. II. С., 1956. 19. Др. Асенов. Кафявите хоризонти. С., 1961. 20. А. Дончев. Време разделно. С., 1964. 21. К. Калчев. При извора на живота. С., 1964. 22. Д. Фучеджиев. Гневно пътуване. С., 1965. 23. Ем. Коралов. Яна Чимширева. С., 1965. 24. Н. Хайтов. Шумки от габър. С., 1966. 25. А. Гуляшкни. Златният век. I. С., 1970). Ограничаването на анализа в рамките на авторовата реч на художествената проза в текст от 500 хил. словоформи осигурява еднородността на извадката и неслучайния, достоверен характер на една голяма част от получените резултати.

¹² Трудовете, посветени на прилагателните за пространствен размер, макар и не много на брой, се отличават със сериозност и приемственост. Първият семантичен анализ на част от тези прилагателни (*голям, малък, дълъг, къс, широк, тесен, висок, нисък, дълбок*) и по-точно на техните номинативни значения е направен от немския лингвист Е. Лайзи (E. Leisi. Der Wortinhalt, seine Struktur im Deutschen und Englischen. Heidelberg, 1953, p. 82—103). За нас работата е интересна със задълбочената характеристика на смисловото съдържание на изследваните прилагателни, изградена преди всичко в зависимост от някои съществени черти на съществителните, в съчетание с които те го реализират, а също така и с показаното голямо значение на понятието „норма“ при изграждането на тези характеристики. Следващите проучвания запазват или стесняват още повече обекта на изследването, като задълбочават получените от Лайзи резултати, допълвайки ги със стремеж към строго организирано и формализирано представяне на описаните взаимоотношения. В това отношение особено се отличават анализите на М. Бирвиш, направени върху материал от немски език (M. Biewisch. Some Semantic Universals of German Adjectivals. — Foundations of Language, 1967, t. 3, № 1, p. 1—36). Кратки описания на френските и английските прилагателни за пространствен размер се срещат в някои от семантичните изследвания на А. Греймас и Ч. Филмор (A. J. Greimas. Sémantique structurale. Paris, 1966, p. 32—34; Ch. J. Fillmore. Typos of Lexical Information. — Working Papers in Linguistics, 1968, № 2, p. 90—92). Семантичният анализ на част от прилагателните за пространствен размер в руския език е обект на изследванията на А. Н. Журински. За доказателство и потвърждение на много от своите наблюдения в тях авторът използва психолингвистичния експеримент (вж. напр. А. А. Журинский. О семантической структуре пространственных прилагательных. — В: Семантическая структура слова. М., 1970, с. 96—123). Като илюстрация на целесъобразността от тълкуването на лексикалните единици в границите на определени микросистеми са разгледани взаимоотношенията между някои от съществителните за означаване на пространствен размер и в една от работите на Ю. Д. Апресян (Ю. Д. Апресян. Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики. — Изв. АН СССР. Серия литературы и языка, т. XXVIII, 1969, с. 16—18). По-значително измежду няколко дисертации, посветени на части от прилагателните за пространствен размер, е изследването на Е. А. Оливер (Е. А. Оливер. Прилагательные со значением размера в современном английском языке (*small, little, large, big, great*). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Л., 1954).

бок, плитък, дебел, тънък, и някои други), са очертани в общи линии от проф. Ив. Леков. Направеният анализ има за задача преди всичко да покаже организираността на българската лексика и да подтикне към проучвания на отделните лексикални микросистеми и в частност — на прилагателните за пространствен размер.¹³

2. Съставът на семантичното поле, т. е. откриването на признака „пространствен размер“ в основните номинативни значения на българските прилагателни имена, беше определен с помощта на интуитивно-логически и на компонентен анализ.

Интуитивно-логическият анализ в случая е сведен до експерпция на онези прилагателни, които според съдържанието на основните си номинативни значения¹⁴ са определени в тълковните и в синонимните речници на съвременния български език като прилагателни за пространствен размер.¹⁵ В резултат на така направения отбор първоначалният състав на семантичното поле беше очертан от около 55 прилагателни имена. Точните му граници бяха установени с помощта на компонентния анализ. Тъй като прилагателните в синтактично и семантично отношение са свързани и зависят от определяните от тях съществителни, компонентният състав на значенията, отбелязани в речниците като основни номинативни, беше определен чрез анализ на словосъчетанията, в които те се реализират. В резултат на това се оказа, че българските съществителни могат да бъдат определяни с признака „пространствен размер“ от следните 48 прилагателни имена: *голям, малък, висок, нисък, дълъг, къс, широк, тесен, дълбок, бездънен, плитък, дебел, тънък, едър, обемист, дребен, ситен, обширен, просторен, пространен, грамаден, огромен, гигантски, исполински, великански, голиатски (голиатовски), колосален, крупен, безкраен, безграничен, безмерен, безбрежен, безконечен, безпределен, широк, необятен, необгледен, нескончаем, неизмерим, необозрим, необхватен, незначителен, значителен, лилипутски, джуджешки (джуджест), миниатюрен, микроскопичен и нищожен*.¹⁶

Освен изброените 48 прилагателни в границите на семантичното поле се включват и онези прилагателни, образувани върху тяхната основа, които степенуват в една или друга посока съответния признак за пространствен размер. Най-характерните представки и наставки, с помощта на които се образуват производните прилагателни за пространствен размер, са *въз-, не-, пре- и -ичък*. Представките *въз-* и *не-* и наставката *-ичък* придават на производните прилагателни общо типово значение за по-слабо изразена

¹³ Ив. Леков. Лексикални множества — системи в славянските езици. — Български език, 1961, кн. 4, с. 297—301.

¹⁴ Точното дефиниране на термина „основно номинативно значение“ ще бъде направено по-нататък в изложението.

¹⁵ За справка бяха използвани преди всичко Речник на съвременния български книжовен език. Т. I, II и III. С., 1954—1959; Български тълковен речник. С., 1955, и Л. Нанов. Български синонимен речник. С., 1968. При изясняването на някои по-особени случаи беше използван и материалът от картотеката на Секцията по лексикология и лексикография в Института за български език при БАН.

¹⁶ В границите на семантичното поле не бяха включени следните прилагателни, близки на пръв поглед до пространствените: първо, прилагателните, които не съдържат признака „пространствен размер“ в основните си номинативни значения (напр. *близък, далечен, тежък, лек*); второ, прилагателни, които съдържат този признак, но наред с други смислови отсенки (напр. *величествен, грандиозен, импозантен, титаничен; щипкав, жършав, снажен*); трето, прилагателни, които чрез основните си номинативни значения (*прекален, минимален, максимален, извънмерен, прекомерен, чрез-*

степен на някакво качество ¹⁷ (срв. *възкисел, възрус, възвисок, нелош, неголям, нисичък, дребничък* и пр.). Чрез представката *пре-* се изразява най-висока проява в степеня на съответното качество, срв. напр. *предобър, преголям, предълъг* и т. н. Въпросът за взаимоотношенията между различните словообразователни типове и разглежданите тук в частност е сложен и се затваря неизбежно и на първо място в рамките на словообразователния анализ. Ето защо семантичният анализ на тези прилагателни в настоящата работа ще бъде ограничен до направената им преди малко най-обща типова характеристика. В словника на българските тълковни речници, а също така и в архива на Секцията по лексикология и лексикография влизат следните прилагателни от споменатите четири типа: *възвисок, възголям, въздебел, въздребен, въздълъг, възкъс, възмалък, възнисък, възтесен, възтънък, възширок, преголям, предълъг, претънък, преширок, превисок, предебел, предълбок, невисок, неголям, немалък, недебел, недълбок, недълъг, неширок, неедър*, а също така и всички прилагателни, създадени върху същите корени с помощта на наставката *-ичък*, напр. *големичък, мъничък, дребничък* и т. н. Освен това върху основата на прилагателните, съдържащи представката *въз-*, могат да бъдат образувани нови думи с наставка *-ичък*, вследствие на което се получава двойно отслабване на степеня на съответното пространствено качество, срв. *възголемичък, въздебеличък* и т. н. Голяма част от изброените прилагателни се срещат и в разглежданите тук текстове. Включвайки и производните прилагателни в границите на семантичното поле, можем да смятаме, че неговият състав се увеличава на 109 единици, съдържащи в основните си номинативни значения семантичният признак „пространствен размер“. Централен обект на настоящия анализ ще бъдат основните 48 компонента на семантичното поле.

2.1. Най-непосредственият анализ, на който могат да бъдат подложени членовете на семантичното поле, е характеризирането на всеки от тях като негова самостоятелна съставна единица. По отношение на прилагателните за пространствен размер тези характеристики се свеждат до

мерен, непомерен и кратък) или чрез неосновните си значения (*пълен, слаб*) имат допирни точки с неосновните значения на определени пространствени прилагателни. Някои от тези прилагателни ясно и непосредствено биха могли да бъдат ориентирани към определени семантични полета. Така например несъмнена е принадлежността на прилагателните *близък и далечен* към семантичното поле на прилагателните за означаване на пространствени отношения (срв. *далечна планина и висока планина*), на *тежък и лек* — към семантичното поле на прилагателните за тегловен размер (срв. *тежък куфар и голям куфар* и т. н.). Интересна е съдбата на прилагателното *кратък*, за чието семантично развитие дава сведения Др. Матеев. Той проследява историческите причини, наложили специализацията на прилагателното *кратък*, означаващо първоначално пространствен размер наред с прилагателното *къс*, към означаването на „малък размер от времетраенето на действие или състояние“. Приведени са примери от старобългарски текстове, където е била възможна употребата на прилагателното *кратък* в изчезналото му първоначално значение (вж. Др. М а т е е в. Семантичен развой на думата и неговото отражение в речниковия състав и морфологията. — Изв. Инст. бълг. език, кн. VI, 1959, с. 373—376). Днес типична за прилагателното *кратък* е употребата му в съчетание с абстрактни съществителни, реализираща значението му за продължителност във времето, негово основно номинативно значение в съвременния етап от развитието на българския книжовен език. За означаване на пространствен размер то се употребява само в диалектите (срв. *кратък елек*).

Подобни ограничения в съчетаемостта имат и прилагателните *извънмерен, прекомерен, чрезмерен, непомерен, прекален, максимален и минимален*.

¹⁷ Според определенията в Речника на съвременния български книжовен език.

възможността да бъде определен техният произход и стилистичната им принадлежност.

Според произхода си прилагателните за пространствен размер може да се разделят на две групи. Съставът на първата група се определя от прилагателните *голям, малък, висок, нисък, дълъг, къс, широк, тесен, дебел, тънък, дълбок, плитък, едър, дребен и ситен*. Те представляват коренни, непроеизводни думи. Тяхната вътрешна форма може да бъде разкрита само чрез етимологичен анализ. За старинния им произход свидетелствува и фактът, че повечето от суфиксите, с които те са образувани (*-л, -ък, -ър, -ок*), отдавна са загубили своята продуктивност.¹⁸ Тези прилагателни изразяват основните признаци за пространствен размер. Поради своята жизнена важност те са влезли в основния речников фонд на нашия език.

За разлика от тях прилагателните от втората група имат ясен произход както от семантична, така и от морфологична гледна точка. Те са представители на продуктивни в съвременния език словообразователни типове. Образувани са по два начина. Една част от тях — по пътя на сравнението, а именно — чрез уподобяване на пространственото качество на много големи или на много малки по размери предмети. По този начин са създадени прилагателните *грамаден, гигантски, великански, исполински, огромен, колосален, крупен, миниатюрен и микроскопичен*. По подобен начин, но върху не така ясна и образна основа са образувани прилагателните *просторен, пространен, обширен, ширен, значителен, незначителен, нищожен и обемист*.

Останалата част от прилагателните с ясна вътрешна форма представляват словосъчетания на представките *без-* и *не-* съответно със съществителни и с причастия, напр. *безкраен, бездънен, безпределен, необозрим, неизмерим* и пр. Двете представки придават на съответните прилагателни значения за неограничен пространствен размер, определян, общо взето, от създаваната чрез цялото им смислово съдържание илюзия за безкрайност.

Начинът, по който са образувани производните прилагателни за пространствен размер, определя някои общи характеристики на тяхното смислово съдържание. За разлика от прилагателните със загубена вътрешна форма те означават признака „пространствен размер“ с по-силно или по-слабо изразена отсянка за интензивност. Понятието „интензивност“ в езикознанието се определя от онези различия в смисловото съдържание на лексикалните единици, които могат да бъдат сведени към категориите количество, величина, ценност, сила и т. н.¹⁹ В случая интензивността на признака се получава от наличието на такъв допълнителен семантичен елемент, който предизвиква представата за по-силно или най-силно изразена степен на съответния неутрален признак (срв. напр. различията в смисловото съдържание на прилагателните *голям* и *грамаден, дълбок* и *бездънен* и пр.). Наличието на различия от подобен характер в смисловото съдържание на лексикални единици, обединени около общ семантичен признак, е едно от най-често срещаните отношения между синонимите. Поради това производните прилагателни от нашето семантично поле могат да бъдат определени, взети общо, като интензивни синоними на непроеизводните прилагателни.

¹⁸ Вж. Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1974. с. 234—235.

¹⁹ Вж. Ш. Балли. Французская стилистика. М., 1961, с. 202 и сл.

Колкото по-силно е проявена отсаяката за интензивност в значението на едно прилагателно за пространствен размер, толкова по-ограничен е кръгът от съществителните, които то може да определя. Естествено е, че това се отразява върху неговата честота на употреба. Така например прилагателните *просторен*, *обширен* и *пространен* се съчетават и със съществителното *стая*, и със съществителното *поле*, докато прилагателното *необятен* — само с последното. Според способността си да означават различни степени на интензивност производните прилагателни от семантичното поле се обособяват в три групи.

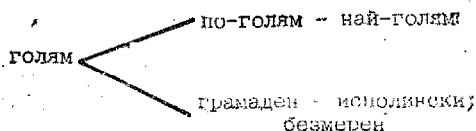
Безспорно най-високо е изразена интензивността в смисловото съдържание на прилагателните, съдържащи представките *без-* и *не-*. Като формално доказателство за това може да послужи фактът, че за тези прилагателни граматичното степенуване не е характерно (напр. не може да се каже *по-безпределен* и *най-безпределен*). Изразяваната от тях представа за последно стъпало в градацията на признака „пространствен размер“ е характерна и за прилагателните *нищожен*, *миниатюрен* и *микроскопичен*.

Като една разновидност на разглежданата група се обособяват прилагателните *великански*, *гигантски*, *исполински*, *колосален* и *ширен*. За тях степенуването също не е естествен езиков факт. Те не могат да бъдат разглеждани наред с прилагателните *безмерен*, *безпределен*, *необятен* и т. н. поради по-ниската степен на интензивност на признака, който те изразяват. Това се дължи преди всичко на влиянието, което оказва вътрешната им форма, насочваща мисълта към сравняване на определения обект с големи, но все пак ограничени по размери предмети (срв. разликата във впечатлението за пространствен размер, създавано например от съчетанията *безмерен*, *неизмерим масив*, от една страна, и *великански*, *гигантски масив*, от друга, или от съществуващите словосъчетания *ширна зала* и *ширно поле* в сравнение с единствено възможното *необятно*, *безпределно* и пр. поле).

Най-слаба степен на интензивност изразяват прилагателните *просторен*, *обширен*, *пространен*, *огромен*, *грамаден*, *крупен*, *обемист*, *значителен* и *незначителен*. Формален белег за ниската им степен на интензивност, с който те същевременно се противопоставят на прилагателните от разглежданите две групи, е възможността им да се степенуват (срв. *просторен* — *по-просторен* — *най-просторен* и т. н.). За тях не е характерна яркостта на представата за голям пространствен размер, тъй като асоциациите със съществителното, върху основата на което те са изградени, не създават така непосредствени и внушителни представи.

Следователно производните прилагателни за пространствен размер са не само интензивни синоними на съответните коренни, непроеизводни прилагателни, но в зависимост от степента на изразяваната от тях интензивност могат да стоят по-близо или по-далече от тях. Може да се каже, че в това отношение прилагателните за пространствен размер се намират в отношение на своеобразно семантично степенуване помежду си.²⁰ Това би могло да се представи примерно по следния начин:

²⁰ Примери на подобно семантично степенуване върху материал от немски и английски език привежда Звегинцев (вж. В. А. Звегинцев. Цит. съч., с. 278—279).

Условно ще означим разгледаните три групи производни прилагателни като прилагателни от първа, втора и трета степен на интензивност.

Нарастването на степента на интензивността в значението на една дума (респ. прилагателно име) се отразява върху нейната стилистична принадлежност. Интензивните, или експресивни, синоними често се определят и с термина стилистични синоними. Тяхната употреба е особено честа и характерна за стила на поезията, където силата на внушаваната идея се постига чрез създаването на една по-особена, приповдигната атмосфера. Затова и прилагателните, изразяващи най-висока степен на интензивност, в използваните тук художествени текстове се срещат най-рядко. Точно сред тази група са и онези от тях, които в тълковните речници носят бележката (поет.). Като стилистично ограничени там са отбелязани следните прилагателни за пространствен размер: *безмерен*, *безбрежен*, *необятен*, *необеледен*, *необозрим* и *ширен* — почти всички от групата, изразяваща най-високата, трета степен на интензивност.²¹ От друга страна — чуждият произход на някои от прилагателните от тази група придава книжен характер на речта и затова тяхната употреба е ограничена предимно в писмеността. Такива са прилагателните *безконечен* и *нескончаем*. В речника те са дадени с бележка (книж.).

2. 2. За да се характеризира строежът на една семантична микросистема, нужно е да бъде направен анализ на връзките, които съществуват между нейните компоненти. С други думи, необходимо е върху основата на общия семантичен признак да бъдат открити онези частни диференциални признаци, по които отделните членове на семантичното поле се противопоставят един на друг. Наличието на подобни семантични особености в основните номинативни значения на някои от компонентите на семантичното поле е основа за по-нататъшното им обособяване в отделни подсистеми или подгрупи. Начинът, по който се разпределят диференциалните признаци между членовете на едно семантично поле, определя неговата структура.²²

Семантичното поле на прилагателните за пространствен размер е ясно структурирано. То се състои от три семантични подгрупи, чийто състав представлява точно съответствие на установените в жизнената практика на хората понятия за линейни, повърхнинни и обемни пространствени признаци на телата. В отделна подгрупа се събират прилагателните, които в зависимост от някои съществени страни на определените от тях съществителни могат да означават всяка една от тези разновидности на признака „простран-

²¹ Вж. напр. Речник на съвременния български книжовен език, Т. I, II, С., 1954—1959

²² Терминът „структура“ (лат. *structura* — строеж, връзка) се определя като устойчив за даден период от време характер на връзката и взаимодействието между съставните елементи на даден предмет, явление или процес като цяло (вж. Н. И. Кондаков. Цит. съч., с. 500). Схващането на дадено цялостно образование от взаимосвързани елементи като система е позволило на някои автори да говорят за „структура на системата“ (вж. напр. Н. С. Трубецкой. Цит. съч., с. 74). Върху основата на това определение и разграничение между двете понятия е изградено настоящото изследване.

ствен размер". Поради това тяхно качество те могат да бъдат означени условно с термина „прилагателни за универсален размер“.

Подгрупата на прилагателните за линейен размер обхваща прилагателните *дълъг, широк, висок, дълбок, дебел, къс, тесен, нисък, бездънен, безкраен, безконечен, нескончаем, плитък и тънък*. Характерно за тези прилагателни е, че с основните си номинативни значения те определят отделните измерения на телата, срв. *дълъг коридор, високо дърво* и пр. В измервателната практика размерът на измеренията, характеризирани с тези прилагателни, се изразява в линейни мерки (км, м, см и т. н.).

Около диференциалния признак „пространствен размер за повърхнинна“ се обединяват онези от прилагателните, които характеризират размера на площта, заключена от хоризонталните измерения на някои предмети. В тази подгрупа се обособяват прилагателните *обширен, просторен, пространен, ширен, безграничен, безбрежен, безпределен, необятен, необгледен, необозрим и необхватен*. Размерът на измерваните площи се конкретизира чрез съответните мерки за повърхнина— m^2 , cm^2 и т. н.

Прилагателните от подгрупата за обемен размер имат свойството да определят чрез основните си номинативни значения размера на предметите, характеризирани като цялостни фигури. Тази особеност притежават прилагателните *едър, дребен, ситен, обемист и крупен*. В практиката този вид размер се определя чрез единиците мерки за обем m^3 , cm^3 и т. н.

Прилагателните, които определихме като членове на така наречената подгрупа за универсален размер, са *голям, малък, огромен, грамаден, гигантски, исполински, великански, голиатски, колосален, значителен, безмерен, неизмерим, нищожен, незначителен, лилипутски, джуджешки, миниатюрен и микроскопичен*. Свойството им да означават различни пространствени признаци се проявява във факта, че в съчетание с определени съществителни те могат да заместят по смисъл прилагателните *дълъг, къс, едър* и т. н. Така напр. съчетанието *голяма тояга* е разностранно на съчетанието *дълга тояга*; *огромна тояга* — на *много дълга тояга*; *малка тояга* — на *къса тояга*; *голямо зърно* — на *едро зърно* и т. н.

Така очертаните четири подгрупи в границите на семантичното поле позволяват да се съсредоточи вниманието на изследвача върху по-малък брой свързани помежду си елементи и да се проникне още по-дълбоко в неговата структура. Така например анализът на взаимоотношенията между членовете на всяка подгрупа разкрива тяхната ясно изразена противоположна ориентация спрямо понятието „норма“. Нормата представлява някаква граница, около която варират с несъществени отклонения нормалните, т. е. обикновените, най-често срещаните размери на всеки от определена група еднородни предмети.²³ Представата за нормален пространствен размер, както и за отклоненията над и под него се е изградила в хилядолетната практика на хората. Като резултат от това структурата на всяка подгрупа в семантичното поле на прилагателните за пространствен размер може да бъде представена във вид на антонимна двойка или като съвкупност от антонимни двойки.²⁴ На свой ред всеки антоним е същевременно опорен

²³ Характеристика на различните видове „норма“ ще бъде направена по-нататък в изложението. Тук се има пред вид т. нар. „видова норма“.

²⁴ Изключение в това отношение прави подгрупата на прилагателните за повърхнинен размер, чиито компоненти имат едностранна, положителна ориентация спрямо нормата и са организирани в един непълен синонимен ред поради липсата на изразя-

член на по-дълъг или на по-малък синонимен ред, съставен предимно от производните прилагателни за пространствен размер. Разглеждани във връзка с отношението им към структурата на семантичното поле, като а н т о н и м и могат да бъдат определени онези негови компоненти, които с основните си номинативни значения означават признак за определен вид пространствен размер, лишен от емоционална окраска. С и н о н и м и т е изразяват по-силна или по-слаба степен на съответния вид пространствен размер. Спрямо представата за нормалния пространствен размер те са ориентирани не непосредствено, а чрез съответния антоним, опорен член на реда. За по-голяма прегледност описаните взаимоотношения между прилагателните за пространствен размер са представени схематично в приложената схема 1. На схемата семантичното поле е представено като кръг с център, който представлява нормалния пространствен размер. В двата полукръга, намиращи се наляво и надясно от центъра, са представени в подгрупи прилагателните, означаващи съответно положителен, т. е. над нормалния, и отрицателен, под нормалния, пространствен размер. Антонимите са разположени върху една и съща плоскост на равни разстояния от двете страни на центъра. Синонимите от отделните подгрупи, изразяващи различна степен на интензивност, са разграничени с помощта на концентрични окръжности.²⁶ Чрез пунктираната окръжност се изразява условността на разграничението между прилагателните от втора и трета степен на интензивност.

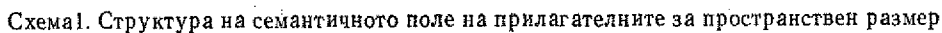
От направения анализ на взаимоотношенията между прилагателните за пространствен размер, отразени в схемата, може да се направят следните изводи за структурата на семантичното поле.

В зависимост от вида на признака за пространствен размер, съдържащ се в основните номинативни значения на разглежданите прилагателни, образуваното от тях семантично поле се подразделя на четири подгрупи: за линеен, повърхнинен, обемен и универсален размер. Най-многобройни са подгрупите на прилагателните за линеен и универсален размер, съдържащи съответно по 14 и 15 прилагателни. Сравнително многочислена е със своите 11 компонента и подгрупата, образувана от прилагателните за повърхнинен размер. Най-ограничен е съставът на подгрупата за обемен размер, съставена от 5 прилагателни.

Като резултат от положителната или отрицателната им ориентация спрямо понятието „норма“ прилагателните от всяка от така очертаните подгрупи са разположени в антонимни двойки. Изключение в това отношение прави само подгрупата на прилагателните за повърхнинен размер, чиято структура беше характеризирана като непълна. Най-богата откъм антоними е подгрупата на прилагателните за линеен размер, една голяма част от състава на която е концентрирана в пет антонимни двойки. Останалите две групи са организирани около една антонимна двойка. Голямото разнообразие от антонимни двойки в подгрупата на прилагателните за ли-

ван чрез специално прилагателно за повърхнинен размер неутрален, опорен член на реда. Тази функция изпълнява прилагателното *голям* в една от разновидностите на основното си номинативно значение. Причините за дефективния характер на тази подгрупа изискват специално проучване в исторически аспект.

²⁶ Трябва да се отбележи, че между положителните и отрицателните синоними от трите групи е налице не непосредствено противопоставяне, а според изразяваната от тях обща степен на интензивност. Установяването на точно зафиксирана противоположност по конкретни двойки е трудна, а в повечето от случаите невъзможна за осъществяване задача. Нейното разрешаване излиза извън рамките на настоящия анализ.

Всеки от компонентите на антонимните двойки поради свойството си да означава признак, неутрален по интензивност, се противопоставя на повече или на по-малко прилагателни, показващи различни степени на този признак. В зависимост от характера на градацията синонимите в семантичното поле на прилагателните за пространствен размер бяха определени като прилагателни от нулева, първа, втора и трета степен на интензивност. Най-богати откъм синоними са неутралните членове от подгрупите за по-

върхнинен и за универсален размер. Значително по-бедни в това отношение са подгрупите за линеен и за обемен размер. Освен това прави впечатление, че синонимите характеризират почти изцяло положителната полусфера на семантичното поле. Фактът, че повечето от тях притежават ярка образност и показват най-висока степен на интензивност, говори за големите възможности, които предоставя на въображението макросферата. Това се отнася особено много до характеристиките на големи предмети с повече от едно измерение, които се определят предимно от прилагателните за повърхнинен и за универсален размер. Много малък пространствен размер се означава от няколко прилагателни, почти всички от подгрупата на универсален размер и означаващи при конкретни контекстуални условия всеки един от видовете пространствен размер. Малкият брой и липсата на разнообразие в степенуването на прилагателните от отрицателната полусфера на семантичното поле е резултат от ограничения интервал, който предоставя на въображението посоката от малкото до нищожното в микросферата за разлика от неограничените възможности за сравнение по пътя от голямото до безкрайното (срв. антонимно-синонимния ред, който образуват напр. прилагателните от подгрупата за универсален размер в схема 1).

От схемата се вижда също така, че семантичното поле на прилагателните за пространствен размер се състои от ядро и няколко периферни части. Състава на ядрото определят онези от прилагателните от четирите подгрупи, които са разположени в антонимни двойки. Това са почти всички коренни, непроеизводни прилагателни, изразяващи основните признаци за пространствен размер. Перифериите от първа, втора и трета степен се определят от техните синоними, съответно от първа, втора и трета степен на интензивност. В по-голямата си част това се произведни прилагателни с ясна вътрешна форма и по-силно или по-слабо изразена образност.

3. Отделните последователни признаци, около които се разсложва семантичното поле на прилагателните за пространствен размер, а именно: вид пространствен размер, отношение спрямо нормата и неутрален или интензивен характер на признака, представляват най-главните семантични компоненти на техните основни номинативни значения. Смесовото съдържание на една езикова единица в неговия пълен обхват обаче може да бъде разкрито чрез подробен анализ на обкръжението, в което тя попада в речта. Ето защо една от задачите на анализа в настоящата работа е да установи върху основата на признаците, обединяващи прилагателните за пространствен размер в подгрупи и антонимно-синонимни редове, и съчетаемостта на отделните прилагателни, която е обусловена от наличието на тези признаци и конкретизира тяхното съдържание. Анализът на съчетаемостта на прилагателните за пространствен размер от своя страна дава възможност не само да се доуточни компонентният състав на основните номинативни значения, но и да се открият онези допълнителни особености на основните семантични признаци, по които отделните прилагателни се противопоставят детайлно помежду си в рамките на отделните подгрупи и антонимно-синонимни редове.

3.1. С признака „пространствен размер“ могат да бъдат характеризирани само т. нар. конкретни съществителни поради свойството им да назовават материални предмети, заемащи определено място в пространството. В съчетание с отвлечени съществителни прилагателните за пространствен размер означават абстрактно измерение — степен, интензивност, сила или

продължителност на чувството, състоянието или действието, които се съдържат в значението на съответните съществителни (напр. *дълбока мъка, дълбоко съчувствие, дълго пътуване, широк размах, високи чувства* и т. н.), т. е. в съчетание с тях те реализират преносните си значения, които ще бъдат обект на отделен анализ. Тук ще бъде направена класификация на конкретните съществителни с оглед на съчетаемостта им с прилагателни за пространствен размер, употребени само в техните номинативни значения. Обособяването на нови типове съществителни ще бъде продължавано до тогава, докато то има „структурно основание“²⁶ за целите на настоящия анализ.

Не всички конкретни съществителни обаче имат свойството да реализират номинативните значения на прилагателните за пространствен размер. Материалните обекти не представляват еднородна група и това е отразено по един или друг начин в класификациите на назоваващите ги съществителни имена. Тези класификации имат това удобство, че представените в тях най-общи подразделения отговарят до голяма степен на онези групи от съществителни, които реализират, от една страна, номинативните, а, от друга — преносните значения на прилагателните за пространствен размер.

Обикновено между класификациите на съществителните за назоваване на материални обекти, провеждани от отделните автори, няма пълно единство. При това често се използват различни термини за означаване на едни и същи групи от съществителни. Направената тук класификация обобщава резултатите от класификациите на някои български и чужди автори, като приема следната терминология.²⁷ С термина „веществени изчисляеми“ ще бъдат означени всички съществителни, които представляват названия на единични обекти — предмети, места, хора, животни и пр. — с определени форми и поддаващи се поради това на броене и на пространствено измерване (напр. *дърво, къща, нива, човек, кон* и т. н.). С термина „веществени неизчисляеми“ ще бъдат означени всички съществителни, които назовават маси от малки или микроскопични еднородни частици (напр. *жито, пясък, прах* и т. н.) или течни, полутечни и газообразни субстанции (напр. *вода, нефт, чай* и т. н., *сняг, кал* и пр. и въздух, газ, пара, дим и пр.). Обикновено тези обекти нямат собствена определена форма. Поради това те не могат да бъдат измервани пространствено и броени. Междинно положение между тези две групи заемат т. нар. събирателни съществителни имена. Това, което ги доближава до веществените неизчисляеми, е фактът, че означаващите от тях предмети представляват съвкупности с неопределена форма, което ги лишава от възможността да бъдат измервани (срв. *рой, клас* и пр.). От друга страна, те са съставени от ясно откриващи се един от друг елементи. Този факт ги определя като сравнително цялостни единици с определен количествен състав, което на свой ред позволява те да бъдат броени, както се броят отделните цялостни единици (срв. напр. *едно стадо, две стада* и

²⁶ Терминът е употребен от Ю. Д. Апресян — вж. Ю. Д. Апресян, *Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля*, с. 56—57.

²⁷ Вzeti са пред вид класификациите, представени в следните теоретични изследвания: Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, *Български език за институтите за начални учители*, С., 1962, 168—179; Ст. Стоянов, *Цит. съч.*, с. 157—160; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, *Съвременен български език. Учебник за I курс на учителските институти*, С., 1953, с. 190—192; *Граматика руского языка*, Т. I, М., 1953, с. 104—120; О. Есперсен, *Философия грамматики*, М., 1958, с. 78—85, 151—158 и 229—233; E. Leisi, *Op. cit.*, p. 25—39.

т. н. и невъзможната употреба на съчетания като *една захар, две захари* и т. н.)

Номинативните значения на прилагателните за пространствен размер се реализират в съчетание преди всичко със съществителни, означаващи веществени изчисляеми предмети. За целите на настоящия анализ е целесъобразно те да бъдат подразделени, от една страна, на съществителни, означаващи предмети и места, а, от друга — на съществителни, означаващи хора и животни. При определени условия някои от т. нар. веществени неизчисляеми съществителни също могат да реализират конкретно пространствено значение на някое от разгледаните прилагателни. Така например съществителни, които означават полутечни субстанции от рода на сняг, кал и др. под., могат да бъдат определяни с някои от прилагателните за пространствен размер в случаите, когато съответните денотати представляват пласт върху земната повърхност (срв. *дълбока кал, сняг*, от една страна, и *дебел сняг, плитък сняг*, от друга, и пр.). Въз основа на същия принцип може да бъде определяна една малка част и от съществителните, означаващи маси от микроскопични частици (срв. *дълбока прах, пясък, пепел* и др.). От съществителните, назоваващи течни и газообразни субстанции, пространствени характеристики получава само названието на общото понятие за струя (срв. *дълга струя вода, дим* и т. н., *дебела струя* и т. н.). Както се вижда, откъм пространствен размер могат да бъдат определяни онези съществителни-названия на неизчисляеми предмети, чиито денотати в определени условия могат да придобиват известна форма. В такива случаи те може да бъдат разглеждани заедно с веществените единични съществителни, означаващи предмети със съответната форма. Определяйки събирателни съществителни, прилагателните за пространствен размер реализират обикновено неосновното си значение за количествен размер (срв. *голямо стадо, малка група* и т. н.). Класът на събирателните съществителни обаче не е еднороден и целите на настоящата класификация налагат да бъдат разглеждан по-обстойно. Като говорим за събирателни съществителни, тук ще имаме пред вид само онези от тях, които означават неопределени по форма еднородни съвкупности от тях и животни (напр. *клас, рота, отряд, стадо, ято* и т. н.). Съществителни като *керван, шествие* и под., означаващи върволица от животни или хора, ще бъдат разглеждани заедно с онези названия на предмети, които имат подобен външен вид. Същото се отнася и до онези от съществителните със събирателно значение, които означават двойни или съставни предмети, напр. *клеци, очила* и др., от една страна, и *верига, наниз, синджир* и под. — от друга. Съществителни, като *гора, град, дъбак, лецак* и пр., назоваващи сбор от еднородни предмети, разположени върху площ и свързани с нея, се включват в групата на веществените изчисляеми съществителни, означаващи площи, като *поле, двор, равнина* и т. н. Що се отнася до съществителни с отвлечено събирателно значение, като *переговори* и под., характерни предимно за руския език (срв. *переговори, дебати, перекоры, выборы, хлопоты* и др.), те ще бъдат анализирани наред с останалите абстрактни съществителни в българския език.

Следователно първостепенна важност за реализирането на номинативните значения на прилагателните за пространствен размер имат съществителните, означаващи веществени единични предмети. Най-съществен техен белег е, че означаваните от тях предмети имат определена форма и могат да се броят. Това дава основание да бъдат разглеждани в границите на тази

група и онези от събирателните и т. нар. веществени неизчисляеми съществителни, които имат или при определени условия могат да придобиват повече или по-малко определена форма. Поради това може да се смята, че основните номинативни значения на прилагателните за пространствен размер се реализират от веществени съществителни, назоваващи предмети с определен външен вид, т. е. поддаващи се на един или друг вид пространствено измерване. Единственото тяхно подразделяне, което има структурно основание за целите на настоящия анализ, е обособяването в отделна група на онези от тях, които назовават хора и животни. За по-голяма прегледност описаната класификация е представена в табл. 1.

Таблица 1

Съществителни за означаване на материални обекти, реализиращи основните номинативни значения на прилагателните за пространствен размер	
названия на хора и животни	названия на предмети и места (веществени единични, изчисляеми) събирателни съществителни (веществени неединични, изчисляеми с определена форма) названия на маси (веществени неединични неизчисляеми, които могат да заемат определена форма)

3.2. Съществителните, които определихме с термина „веществени единични“, не се определят по един и същ начин и от всички прилагателни за пространствен размер. Така например откъм линеен размер могат да бъдат характеризирани само тела с ясно очертани контури (срв. *дълга стая, широк коридор, дебела дъска* и т. н.). Това означава, че съществителните, които реализират номинативните значения на прилагателните от тази подгрупа, означават предмети, чиито форми биха могли да бъдат сведени до строго определени геометрични фигури. Размерът на площта, която характеризират прилагателните за повърхнинен размер, зависи от големината на двете линейни измервания, които я заграждат. Поради това съществителните, реализиращи номинативните значения на прилагателните за повърхнинен размер, влизат в типове, определяни и от прилагателните за линеен размер (срв. *обширна стая, просторен двор* и т. н.). Що се отнася до прилагателните за обемен размер, строго очертаните контури на предметите, назовавани от съществителните, които те определят, не са задължителни (срв. напр. *едно зърно, дребен плод, залък* и пр.). Тези факти налагат групата на веществените единични съществителни да бъде разделена на две части — съществителни, означаващи предмети с определена форма и ясно очертани контури, и съществителни, назоваващи тела с форма изобщо.

Анализ на съществителните, реализиращи номинативните значения на някои от прилагателните за пространствен размер, намираме в трудовете на цитираните вече автори (Е. Лайзи, М. Бирвиш, А. Журински и др.). Разширеният брой на разглежданите тук прилагателни за пространствен размер, както и обширните български текстове, които са използвани за семантичния им анализ, налагат някои допълнения и уточнения. Те се налагат освен това и от съпоставителното разглеждане на очертаните тук четири вида прилагателни за пространствен размер. Най-напред ще проследим факторите, които са от значение за реализирането на номинативните зна-

чения преди всичко на прилагателните за линеен размер. Употребата на прилагателните за повърхнинен размер е подчинена на част от тях.

а. Както беше казано, съществителните, които характеризират основните номинативни значения на прилагателните за линеен размер, означават предмети, чиито форми могат да бъдат сведени до няколко основни геометрични фигури. С оглед на целта — характеризиране на измеренията, респ. и на повърхнината на предметите — те ще бъдат разглеждани като названия на тримерни, двумерни и едномерни геометрични фигури.

Тримерните геометрични фигури обединяват всички тела с три измерения независимо от конкретната им геометрична форма, тъй като трите измерения на предмети с форма на паралелепипед например, като здание и др. под., имат едни и същи характеристики с характеристиките на съответните измерения на един предмет например с форма на пирамида, като хълм и пр. (срв. еднаквото значение на прилагателните в съчетания като *висока сграда, висок хълм, дълга сграда, дълга планина* и т. н.). От значение е само формата на основата им и по-точно съотношението между нейните измерения. Затова основата на телата с три измерения ще бъде представена в две разновидности — правоъгълник и квадрат. Към последните поради съвпадане на характеристиките се присъединяват и предметите с основа на кръг (срв. напр. линейните характеристики на паметник и кула, електрически стълб и дърво и пр.). Необходимостта от направеното подразделение може да бъде илюстрирана със следните примери — налице са съчетания *дълга и широка стая*, от една страна, но само *широка кула, широк паметник* — от друга.

Като двумерни ще бъдат разгледани всички предмети, които нямат трето измерение поради свойствената им закрепеност за чужда повърхност (напр. улица, сияние, сянка, зарево, буква, екран и под.). Това схващане се различава от концепцията на Лайзи, който определя като двумерни и предмети като врата и др. Според направеното тук разпределение подобни предмети влизат в групата на телата с три измерения, тъй като тяхното трето, макар и минимално по размер, измерение има своя линейна характеристика (срв. *широка и висока*, но и *дебела (тънка) врата*). Свойството на прилагателните за линеен размер да определят по различен начин хоризонталните повърхности (площи) и вертикалните повърхности (фасади) налага разграничаването на двумерните предмети на двумерни хоризонтални и двумерни вертикални (срв. различията напр. в следните характеристики: *дълъг и широк двор*, но *широка и висока стена* и т. н.).

Като едномерни ще имаме пред вид предмети като синор, граница и под. Поради това, че означават линия, която разделя една повърхност на две части, те се характеризират само с дължина. Предмети като лъч, ивица, черта, линия и пр. ще разглеждаме като двумерни поради възможността им да бъдат характеризирани с две прилагателни за линеен размер — срв. *широк (дебел) и дълъг лъч (ивица светлина), дебела и дълга черта или линия*. Възможността прилагателното *дебел* да се употребява наред с прилагателното *широк* в първия и невъзможността за подобна употреба във втория случай е следствие от влиянието на пропорционалното съотношение между отделните измерения, което ще бъде разгледано отделно. Същото се отнася и за предмети, подобни по форма на дърво и пр., които Лайзи определя като едномерни поради очебийно по-големия размер на едно от техните измерения. Отнасянето на тези предмети към групата на тример-

ните се налага поради факта, че останалите им измерения имат също свои свойствени линейни характеристики (срв. *дълго и дебело дърво* и т. н.).

Подразделянето на разглежданите конкретни съществителни според това, дали означават тримерни, двумерни и едномерни предмети, определя най-общо валентността на прилагателните за линеен и за повърхнинен размер към съответните групи от съществителни. Така прилагателните за повърхнинен размер могат да реализират своите основни номинативни значения само в съчетание със съществителни, означаващи тримерни и двумерни предмети, названия на площи (напр. *просторна сграда, обширна ливада* и т. н.). Прилагателните за линеен размер като цялостна подгрупа реализират номинативните си значения в съчетания със съществителни и от трите вида, като известна зависимост съществува между вида на характеризираното измерение и избора на съответното прилагателно за линеен размер. Така например измеренията на основата на едно тяло с три измерения могат да бъдат характеризирани с всеки от петте признака за линеен размер, с изключение на признака, означаван от прилагателното *висок (нисък)* (срв. *дълго и широко здание, тънка стена, дълбока ниша*); вертикалното измерение приема всички линейни характеристики, с изключение на признака „широк“ („тесен“) (напр. *високо дърво, къса пръчка, дълбок кладенец, тънка настилка*).

б. За реализирането на номинативните значения на прилагателните за линеен размер освен броя на измеренията са от значение и някои допълнителни характеристики на предметите, означени с определените от тях съществителни. Така например при наличието на определена форма на предмета дадено негово измерение би могло да бъде характеризирано нееднозначно в зависимост от това, дали предметът (отнася се само до тримерните тела) е плътен или празен, но без отвор,²⁸ напр. *дърво, къща* и пр., или *кух* и с отвор, напр. *тръба, яма* и т. н. Значението на кухнята и отвора на характеризирания обект в настоящата работа се разглежда от две страни. Първо, очевидно е влиянието, което оказва положението на отвора при характеризирането на едни и същи измерения на предмети, еднакви по форма. Така например трите измерения на предмети, чиито отвори са успоредни на тяхната основа (напр. *сандък, вана* и под.), се характеризират с прилагателните *дълъг, широк и дълбок*. Същите измерения на предмети със страничен отвор, като *бюфет, ниша* и т. н., получават характеристиките *широк, дълбок и висок*. Второ, от значение е също така броят на отворите, които притежава един предмет. Когато те са два, характеризирането на съответното измерение се изпълнява от прилагателното *дълъг*, т. е. то се осъществява по начина, присъщ за характеризирането на плътни предмети със същата форма (срв. *дълбока хралупа и дълък тунел, дълга тръба*, от една страна, и *дълъг молив, пръчка*, от друга).²⁹

в. Изброените фактори, определящи избора на едно или друго прилагателно за линеен размер, са подчинени на влиянието, което им оказва характерът на пропорционалното съотношение между измеренията на характеризираните предмети. Влиянието на този фактор е изтъкнато и ана-

²⁸ За краткост и удобство ще означаваме по-нататък празните предмети без отвор с термина „затворен“.

²⁹ Примерите, които се посочват, са най-типичните. Някои отделни случаи, където се преплитат влиянието и снемането на няколко фактора, не се имат пред вид.

лизирано от Лайзи. Тук се налага да бъдат направени някои уточнения, породени от различията в начина, по който се схваща същността на едномерните и на двумерните предмети.

Влиянието на пропорционалното съотношение между измеренията на характеризираните предмети е фактор, който засяга само двумерните и тримерните тела. Липсата на каквото и да е съотношение при предмети с едно измерение като *граница*, *синор* и пр. изключва неговото значение. Във връзка с това измеренията на правоъгълната основа на две плътни тримерни тела ще бъдат характеризирани от прилагателните *дълъг* и *широк*, ако разликата в размерите им е незначителна, срв. напр. *дълъг* и *широк радиопарат* и пр., с прилагателните *широк* и *дебел*—при явна разлика в пропорционалното съотношение между тях, както това е налице при предмети като *стена*, *порта* и под. Когато разликата се увеличи дотолкова, че за размера на по-малкото измерение би могло да се каже, че клони към нула в сравнение с размера на по-голямото, характеристиките им ще бъдат съответно *дълъг* и *дебел* (напр. при предмети като *зид*, *ограда* и под.). По същия начин обикновеното наименование на вертикалното измерение с прилагателното *висок* може да бъде заменено с прилагателното *дебел* при характеризирането на предмети като *настилка* и под. На подобна зависимост е подчинена и характеристиката на пропорционално увеличаващото се хоризонтално измерение по отношение на сравнително ограниченото в нарастването си вертикално измерение при някои двумерни вертикални предмети (напр. казва се *широк* и *висок екран*, но може да се каже *широка* и *висока сянка* и *дълга* и *висока сянка*). Съчетания от последния тип се отбелязват от Лайзи като невъзможни за немския език. В български, както и в руски език те са налице. Замяната на прилагателното *широк* с прилагателното *дебел* при характеризирането на по-малкото измерение на двумерни хоризонтални предмети, като *ивица*, *лъч* и под., беше вече изтъкната.

г. Изложените дотук характеристики представляват белези, вътрешно-присъщи на предметите, означени със съответните съществителни. Съществено влияние върху избора на едно или друго прилагателно за линейен размер оказва освен това разположението, което може да заема характеризираният предмет спрямо земната повърхност и спрямо погледа на наблюдателя. При реализирането на основните номинативни значения на разглежданите прилагателни са от значение онези характеристики на определяните от тях съществителни, които се схващат като нормално, т. е. присъщо на съответните денотати разположение, неразривно свързано с тяхната същност. Така напр. в състава на съществения за случая характеристики на един предмет, напр. екран, се отнасят освен компонентите „съставен от две сравнително еднакви помежду си измерения“, също така и „притежаващ неподвижно и вертикално разположение спрямо земната повърхност“ и т. н. Положението на предмета спрямо земната повърхност оказва влияние освен при характеризирането на двумерните, също така и при характеризирането на някои тримерни тела (срв. *високо дърво*, но *дълъг труп на дърво*). Позицията на наблюдателя е в сила само когато се описват тела с три измерения. Типични за тримерните тела са характеристиките, които те получават преди всичко като цялостни геометрични фигури от позициите на всеобхващащия ги наблюдател (срв. *дълга*, *широка* и *висока сграда*, но също така и *широка* и *висока сграда* при фронтално наблюдаване и т. н.). Останалите фактори — вътрешна структура на предмета и пропорционално съотношение между

измеренията му — имат значение при характеризирането на размера съответно на тримерните и на тримерните и двумерните предмети. Вътрешно присъщите свойства на предмета са фактори от първостепенна важност. В много случаи те снемат влиянието на разположението.

Представени в терминологията на М. Бирвиш, изложените характеристики на определяния обект могат да бъдат обобщени съответно като негови вътрешноприсъщи (+Inherent) и като вътрешно неприсъщи, но типични белези (—Inherent).³⁰

Повечето от изложените характеристики на предметите, означаващи конкретни съществителни, в съчетание с които реализират основните си номинативни значения прилагателните за линеен и за повърхнинен размер, нямат отношение към реализирането на основните номинативни значения на прилагателните за обемен размер. Прилагателните за обемен размер определят общия размер на предмета, обхващан като цялостен обект. От значение са само следните характеристики на предметите, означаващи съществителни. Първо, техните форми трябва да бъдат сводими с известни допустими отклонения до формите на точката, диска и кълбото. На това условие отговарят предмети, като звезда, петно, монета, капка, плод, въглен, зар и пр. (срв. *едра звезда*, *дребна капка* и пр. срещу неосъществимите съчетания *едро въже*, *едра кърпа* и пр.).³¹ Второ, положението им спрямо земната повърхност и спрямо наблюдателя е без значение. Достатъчно е те да са толкова малки, че да бъде възможно обхващането им от всички страни. Ясно е следователно, че прилагателните за обемен размер определят в общи линии съществителни, означаващи двумерни и тримерни предмети със схващано в изложения смисъл пропорционално съотношение между отделните им измерения. По отношение на телата с три измерения изложените характеристики означават, че това са маломерни и предимно отделими от земната повърхност предмети. Съществителни, означаващи предмети с едно измерение, като синор, граница и под., не се определят от прилагателни за обемен размер. Разделяйки повърхности, единственото измерение на означаващите от тях предмети има винаги значителен размер, което изключва подобна съчетаемост. Прилагателните *едър* и *дребен* определят и съществителни, названия на живи същества (хора и животни), с което се противопоставят напълно на прилагателните за повърхнинен размер и отчасти на прилагателните за линеен размер (срв. *висок и дебел човек* и *едър човек*, от една страна, и *високо и дебело дърво* и невъзможното или не така типично *едро дърво* — от друга).

Като имаме пред вид изтъкнатите разграничения в съчетаемостта, можем да представим свойството на прилагателните от отделните подгрупи да означават признак за линеен, повърхнинен или обемен размер като свойство да характеризират веществените съществителни с оглед на едно или друго направление на повърхнината или на величината изобщо на съответните предмети. Обобщавайки тези характеристики като съществени признаци, представящи противопоставянията между прилагателните от отделните подгрупи, ограниченията в съчетаемостта се очертават като техни допълнения и конкретизатори.

³⁰ За същността на тези два термина вж. М. Bierwisch. Op. cit., p. 17.

³¹ Възможността за характеризирането на растения (плодове, зеленчуци и др.) като мамул, краставица, храст и др. с признаци за пространствен размер е свързана вероятно с етимологията на прилагателното *едър*.

Съществителните, в съчетание с които реализират основните си номинативни значения прилагателните за универсален размер, съвпадат с типовете съществителни, реализиращи значенията съответно на прилагателните за линеен, повърхнинен и обемен размер.

Трите варианта на основните номинативни значения на прилагателните за универсален размер се реализират в зависимост от някои съществени особености на определяните от тях конкретни съществителни. Като най-силно и от решаващо значение се очертава влиянието, което оказва характерът на пропорционалното съотношение между измеренията на съответните денотати.

Фактът, че прилагателните *голям* и *малък* (и съответните им синоними) могат да означават всеки един от трите признака за пространствен размер, още не означава, че във всички случаи те са еквивалентни по смисъл на съответните прилагателни за линеен, повърхнинен или обемен размер. От наблюденията и анализа на материала беше установено, че са налице следните най-общи закономерности:

а. Прилагателните *голям* и *малък* могат да бъдат замествани по смисъл от прилагателните *дълъг*, *висок*, *дълбок* и *къс*, *нисък*, *плитък* в случаи, когато определяните от тях съществителни са названия на предмети, едното измерение на които значително и очевиденно превишава по размер останалите. В такива случаи представата за размера на целия предмет се определя от размера на най-голямото му измерение. Тази представа се засилва и от факта, че открояващото се по размер измерение може да се увеличава или да намалява в сравнително големи граници, докато размерът на останалите оси варира незначително. Така напр. дължината на една пръчка може да нараства неограничено в сравнение с дебелината, която се увеличава само в определен и не много голям интервал; една ограда може да бъде неограничавано дълга, но за размера на височината ѝ са характерни определени граници над и под нормалния размер и т. н. Именно в подобни случаи предметът, определян с признаците „голям“ и „малък“, се схваща като дълъг, висок или дълбок и съответно като къс, нисък и плитък (срв. напр. смисловото съдържание на словосъчетанията *голяма (малка) ивица* и *дълга (къса) ивица*, *голяма (малка) черта* и *дълга (къса) черта*, *голяма (малка) пръчка* и *дълга (къса) пръчка*, *голям (малък) бор* и *висок (нисък) бор*, *топола*, *колена* и т. н.³² *голяма (малка) улица* и *дълга (къса) улица*, *река*, *леха*; *голям (малък) тунел* и *дълъг (къс) тунел*, *коридор* и пр.; *голям кладенец* и *дълбок кладенец*, *пропаст* и т. н.³³

За разлика от това измеренията на предметите, които се характеризират с признаците „широк“ и „дебел“, никога или само в редки случаи могат да превишават размера на останалите оси. Като примери, в които прилагателното *голям* е употребено в смисъл на „широк“ като определение на съществителни, названия на предмети с подобно пропорционално съотношение, могат да се посочат изразите „кино с голям екран“ и „кино с широк екран“. Възприемането на един широк екран като голям тук се засилва и от положителния ефект, свързан с увеличаването на хоризонталното измерение на киноекраните. Още по-рядка е употребата на прилагателните *голям* и *малък* в смисъл на „дебел“ и „тънък“. Като особен и може би единствен случай може да се посочат съчетанията *дебел сняг* и *голям сняг*, респ. *тънък сняг* и *малък сняг*. Тук големината на снежния слой се определя от размера на неговото вертикално измерение, тъй като границите на снежната покривка са естествено големи и неопределени.

б. Означавайки само положително и при това лишено от неутралност пространствено качество, прилагателните за повърхнинен размер не могат да бъдат замествани по смисъл от прилагателните *голям* и *малък*.³⁴ Освен това прилагателните *обширен* и *просторен*, *пространен* и т. н. определят само онези съществителни, които означават площи и помещения. За разлика от това с признаците „голям“ и „малък“ може да бъде характеризиран размерът на повърхнината на много по-голям и разнообразен кръг от

³² Бегло се спира върху подобни примери М. Бирвиш. Така напр. фактът, че изреченията „Гвоздеят е много голям“ и „Гвоздеят е много дълъг“ изразяват едно, и също твърдение, той обяснява с това, че произведението на едно измерение е равно на самото измерение (вж. М. Biewisch. Op. cit., p. 30).

³³ Липсата на смислова еквивалентност между съчетанията *малка пропаст* и *плитка пропаст* се обуславя от факта, че съществителни като *пропаст*, *кладенец* и др. представляват названия на обекти, голямата дълбочина на които е един от присъщите им белези. Поради това определянето им с прилагателното *плитък* е невъзможно.

³⁴ Възможността за взаимозаменяемост между интензивните синоними от двете подгрупи е сложен въпрос и изисква специално разглеждане.

предмети. Във връзка с това са налице следните особености в смисловото съдържание на прилагателните *голям* и *малък* като определения за повърхнинен размер. Първо, в съчетание със съществителни, названия на хоризонтални повърхности и на помещения, а също така и на някои други предмети с две и три измерения, прилагателните *голям* и *малък* означават признак за повърхнина над (под) нормалната като резултат от размера на дължината и ширината, срв. напр. *голяма (малка) градина, нива, стая*, а също така *карта, килим* и под. Второ, като определения на съществителни, означаващи двумерни вертикални плоскости или тримерни предмети, характеризирани като фасади, прилагателните *голям* и *малък* предават общото впечатление за размера на повърхнината като резултат от размерите на ширината и височината, които я заграждат, срв. *голяма порта, голяма витрина, голям прозорец* и *малка порта, малка витрина* и т. н. Общо изискване и в двата случая е съответните оси на характеризирания денотати да бъдат приблизително еднакви.

в. Прилагателните *голям* и *малък* могат да означават обемен размер по четири различни начина в зависимост от типа на съществителните, които определят. Само в един от тези случаи, като определения на съществителни, названия на предмети с величина изобщо, те имат смисъла на прилагателните за обемен размер, срв. *голяма звезда* и *едра звезда, голяма ябълка* и *едра ябълка, малък залък* и *дребен залък, капка* и т. н., а също така *голяма жена* и *едра жена, малък заек* и *дребен заек* и т. н. В останалите случаи общото впечатление за обемен размер над или под нормалния се получава в зависимост от размера на трите отделни измерения на характеризирания обект. От това следва, че за да бъде възприет един предмет като голям например, той трябва да има дължина, широчина и височина, дължина, широчина и дълбочина и в някои редки случаи дължина, широчина и дебелина над нормалните, при което съответните три измерения трябва да са приблизително еднакви, срв. напр. *голяма постройка, малка къща, голяма скала* и пр.; *голяма кошница, малко гнездо* и др.; *голям (малък) пакет* и някои други.

Изборът за употребата на прилагателните за универсален или за линеен и обемен размер е въпрос на стилистични предпочитания. Забелязва се като обща за повечето автори една тенденция към употреба на прилагателните за универсален размер в случаи, когато точното конкретизиране на едно пространствено качество не е от първостепенна важност за описваната ситуация. Напротив, там, където авторът цели да внесе повече яснота, точност и образност в текста, налице са съответните прилагателни за линеен и за обемен размер.

Фактът, че основните номинативни значения на прилагателните за универсален размер, съдържащи три семантични компонента като съвкупност, само при определени контекстуални условия могат да означават само линеен, само повърхнинен или само обемен размер, изключва разглеждането им като синоними на прилагателните от тези три подгрупи.

Във връзка с крайната цел на анализа, а именно — точно и пълно да се представи смисловото съдържание на отделните прилагателни за пространствен размер, — типите характеристики на съществителните, реализиращи основните номинативни значения, са обобщени чрез следните символи: a — плътен или затворен, b — празен с отвор (b_1 — с горен отвор, b_2 — с долен отвор, b_3 — с един страничен отвор, b'_3 — със страничен отвор откъм по-голямата страна на основата, b''_3 — със страничен отвор откъм по-малката страна на основата, b_4 — с два странични отвора), c — двумерен, d — едномерен, S — неотделим от земната повърхнина, D — подвижен, отделен от земната повърхност. Външният вид на предметите, сведен до съответните геометрични фигури с оглед на броя на измеренията и на съществените различия в пропорционалното съотношение между тях, е показан в схема 2. В схемата е представено графично и хоризонталното и вертикалното разположение на двумерните тела спрямо земната повърхност. Стрелките показват връзката и прехода между отделните фигури. Буквите A_1 , A_2 и B , с които са означени отделните измерения, от една страна, и буквата C , въведена за представянето на предметите с величина изобщо, се използват като символни означения на основните семантични признаци, а именно: линейност (A_1 , A_2 или B),

Таблица 2

Сем. признак Прилагателно	Линейност			Повърхни.		Обемн.		+Н	-Н	+И	-И
	A ₁	A ₂	B	(A ₁ +A ₂)	(A+B)	C	(A ₁ +A ₂ +B)				
дълъг	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+
къс	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+
широк	+	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+
тесен	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	+
висок	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	+
нисък	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+
дълбок	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+
плътък	+	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+
дебел	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	+
тънък	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-	+
обширен	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
просторен	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+	-
едър	-	-	-	-	-	+	-	+	-	-	+
дребен	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+
ситен	-	-	-	-	-	+	-	-	+	+	-
голям	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+
малък	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	+

повърхнинност ($A_1 + A_2$ или $A_1 + B$) и обемност (C или $A_1 + A_2 + B$). Положителното или отрицателното отклонение от нормата, а също така и наличието или отсъствието на интензивност са означени съответно като $+H$ или $-H$ и $+I$ или $-I$. Представа за начина, по който съвкупността от семантични признаци се разпределя спрямо смисловото съдържание на основните номинативни значения на част от прилагателните за пространствен размер, дава табл. 2.

Днес е прието съвкупността от елементарните семантични признаци, представящи смисловото съдържание на значенията на отделните лексикални единици, да се определя с термина „семантичен език“ в смисъл на метаезик на езика, т. е. изкуствен език на естествения език.³⁵ Формализирането на семантичния език дава възможност смисловото съдържание на лексикалните единици да бъде представено във вид на стегнат и кратък израз, а също така създава условия за точно и непосредствено сравняване на определен кръг от тълкувани лексикални единици.

Като илюстрация ще бъде представено формализирано смисловото съдържание на основните номинативни значения на следните няколко прилагателни за пространствен размер. В малките скоби са отбелязани семантичните признаци, а в следващите ги средни скоби — ограниченията в съчетаемостта.

Висок — (ЛР) (+Н) (—И)

(A_1) — О; (A_2) — О; В — [Sa — 1, 2, 3, 7, 8 ~ къща, кула, дърво, тена, ограда; Sb₁ — 2, 3 ~ комин, b₃ — 1, 7, 8, 11 ~ ниша, b₄ — 1, 7, 8, 11 ~ тунел; Sc — 9, 10 ~ екран, цокъл; Da — 1 ~ радиоапарат, Db₁ — 2, 3 ~ бутилка, b₂ — 2, 3 ~ звънец].

Нисък = Анти³⁶ висок

Дълбок — (ЛР) (+Н) (—И)

(A_1) — [Sb₃'' — 1, 7, 8, 11 ~ ниша]; (A_2) — [Sb₃' — 1, 7, 8, 11 ~ ниша]; (В) — [Sb₁ — 1, 2, 3, 7, 8, 11 ~ пропаст, река, езеро; Sab — 11 ~ сняг, кал, прах; Db₁ — 1, 2, 7, 8, 11 ~ кошница, кофа, чиния].

Върху основата на подобни семантични запаси са изградени речниковите статии на най-често употребяваните и художествените текстове прилагателни за линеен, повърхнинен, обемен и универсален размер. Тези статии са дадени в края на работата (вж. Приложение 1).³⁷

³⁵ По този въпрос вж. напр. Ю. Д. Апресян. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966, 252 и сл.; Экспериментальное исследование семантики русского глагола, с. 7—19, а също така — Толкование лексических значений как проблема теоретической семантики, с. 11—23; О языке для описания значений слов. — Изв. АН СССР, Серия литературы и языка. Т. XXVIII, вып. 5, 1969, с. 415—428.

³⁶ Означението „Анти“ за отбелязване на пълна смислова противоположност при антонимите е заимствувано от терминологията на И. А. Мелчук (вж. И. А. Мелчук. К вопросу о „внешних“ различительных элементах: семантические параметры и описание лексической сочетаемости. — В: To honor Roman Jakobson — Essays on the occasion of seventieth birthday. Т. II, Hague — Paris, 1967, 1351—1352; Об определении большей) меньшей смысловой сложности при словообразовательных отношениях. — Изв. АН СССР, Серия литературы и языка. Т. XXVIII, вып. 2, 1969, с. 131—132, и др.

³⁷ Изложените дефиниции обобщават най-типичното за семантичната същност на тълкуваните прилагателни. Речникови статии на интензивните синоними не са представени поради недостатъчно голямата честота, с която тези прилагателни се употребяват в

4. Анализът на противопоставянията между прилагателните за пространствен размер в рамките на семантичното поле дава възможност да бъдат извлечени само онези семантични признаци, които характеризират смисловото съдържание на техните основни номинативни значения. Повечето от

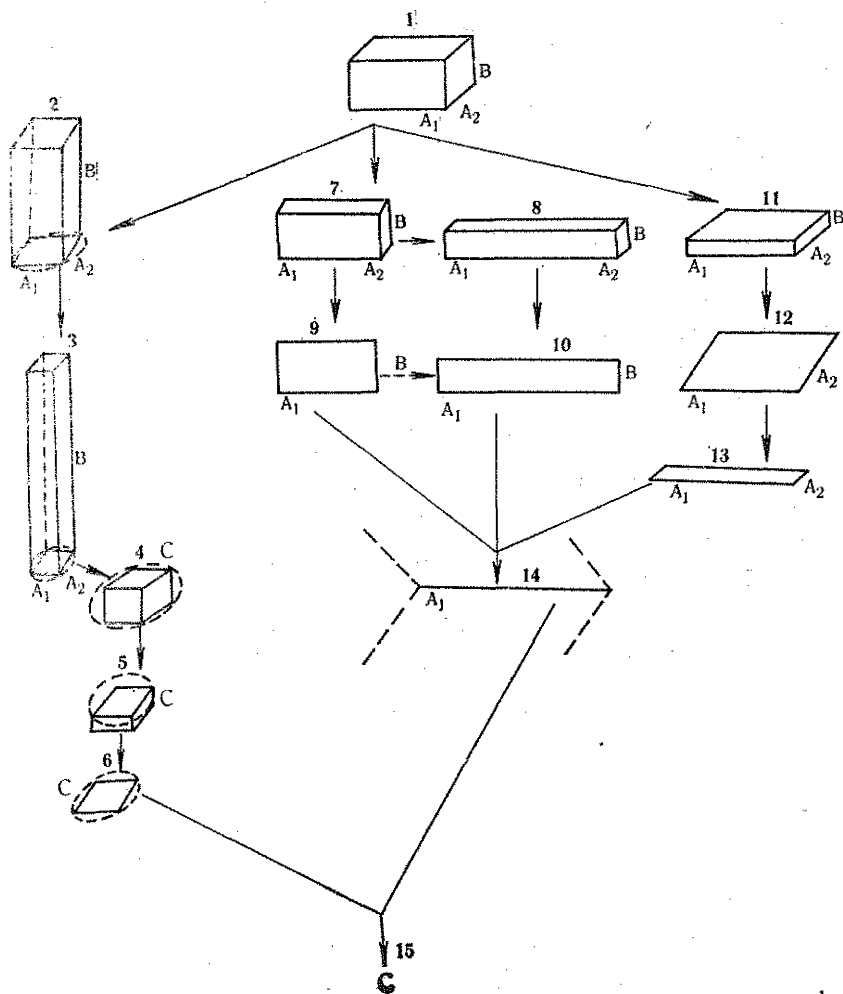

Схема 2. Външен вид на предмета, сведен до показаните геометрични фигури

лексикалните единици обаче, както е известно, са развили редица от значения, които в лингвистичната литература са познати под термините „производни (вторични номинативни)“, „преносни“ и „фразеологично свързани“. За прилагателните имена са характерни и субстантивирани значения. Връзките и

използуваните тук текстове. Все пак, като се има пред вид мястото, което те заемат в структурата на семантичното поле, би могло да се представи като възможно изграждането на дефиниции върху основата на записи от следния тип: *ситен*=дребен + И; *бездънен*=дълбок + 3И; *грамаден, огромен, значителен*=голям + И; *гигантски, исполински, великански, колосален*=голям + 2И; *безмерен, неизмерим*=голям + 3И

взаимоотношенията между отделните значения на думата в определен период от нейното развитие са ясно очертани и се поддават на определена типизация, което дава основание да се говори за семантична структура на думата.³⁸ Следователно, за да бъдат извлечени семантичните признаци, съставляващи неосновните значения (номинативни и преносни)³⁹ на прилагателните за пространствен размер, е необходимо да бъде ясен характерът на смисловата структура на тези лексикални единици, така както е ясна структурата на семантичното поле, върху чиято основа бяха определени семантичните признаци на основните им номинативни значения.

Като основа за отделянето на значенията в семантичната структура на прилагателните за пространствен размер е прието разграничаването им на основни номинативни, вторични номинативни и преносни, направено от акад. Виноградов. Тъй като вторичните номинативни значения на прилагателните за пространствен размер, разглеждани в синхронен план, се противопоставят на основните номинативни по редица съществени показатели, които не са свързани с техния произход, вместо термина „вторично номинативно, или производно“ ще бъде употребяван терминът „неосновно номинативно значение“.

Като основно номинативно в литературата се разглежда онова значение, което е контекстно неусловено и в смисловата структура на изолираната дума се отделя преди другите нейни значения. Основното номинативно значение може да бъде или да не бъде първично по произход, но в повечето случаи то означава конкретни предмети, действия, признаци и т. н. и в съвременния етап от развитието на езика обикновено се употребява най-често. Определянето на състава и разслоението на семантичното поле ни дава възможност да бъдат направени следните корекции и доуточнения на термина „основно номинативно значение“. Първо, признаците „контекстна неусловеност“, „означаване на конкретен признак“, „голяма

и т. н. Детайлно смислово разграничение между интензивните синоними от една и съща периферна част може да бъде постигнато чрез многократно увеличаване на извадката. Предложеният път на тълкуване на непознатото чрез вече познатото е надежден в този смисъл, че осигурява яснота в противопоставянията и изключва създаването на тавтологични кръгове. (За значението на т. нар. „изходни“ (опорни и „производни“) тълкувания вж. напр. Л. Н. Йорданска-Я. Цит. съч. с. 5; Р. Мутафчиев. Анализ на лексиката по семантични полета. — Език и литература, 1971, кн. 2, с. 34—37; За точното описание на лексикалното значение на думите. — Език и литература, 1972, кн. 5, с. 44, 48, 51).

³⁸ Схващането, че значенията на думата образуват структура, се поддържа от голям брой езиковеди (вж. напр. R. Jacobson. Beitrag zur allgemeine Kasuslehre. — Travaux du Cercle linguistique de Prague, 1936, p. 244, 252 и sq.; Е. Р. Курлович. Заметки о значении слова. — Вопросы языкознания, 1955, № 3, с. 73—81. От изследванията на по-старите автори вж. напр. Г. Пауль. Принципы истории языка. М., 1960, с. 100. Въпросът за характера на взаимоотношенията между значенията на думата днес е особено актуален в съветската лингвистична литература (вж. напр. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. — Вопросы языкознания, 1953, кн. 5, с. 3—29; А. И. Смирницкий. Цит. съч., с. 156 и сл.; Ю. С. Степанов. Основы языкознания. М., 1966, с. 152—155; Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка, с. 38—127; А. А. Уфимцева. Слово в лексико-семантической системе языка, с. 83—111, и др.).

³⁹ Съсредоточаването на анализа само върху основните звена на семантичната структура на прилагателните за пространствен размер, без да се има пред вид мястото на субстантивиранието и на фразеологично свързаните значения, се налага поради липса на място, а също така и поради ограничената употреба на последните в авторовата реч на художествената литература.

честота" и „отделяне в смисловата структура на изолираната дума преди останалите ѝ значения" характеризират като съвкупност основните номинативни значения само на онези лексикални единици, които имат устойчива и затвърдена от гледна точка на съвременното състояние на езика семантична структура, т. е. на прилагателните от ядрото на семантичното поле. Второ, основните номинативни значения на голяма част от прилагателните от периферните части на семантичното поле, като *значителен*, *незначителен*, *нищожен* и др., се характеризират само с това, че означават, макар и рядко, конкретни признаци. Този факт обаче компенсира отсъствието на останалите три характеристики, тъй като наличието на определена разновидност на общия основен компонент определя еднакъв тип на връзките между значенията на лексикалните единици от отделните синонимни редове на едно и също семантично поле.⁴⁰ Следователно, разглеждайки думата като съставна единица на семантичното поле, бихме могли да дефинираме основното ѝ номинативно значение по следния начин. Основното номинативно значение е такова звено от семантичната структура на думата, което съдържа непосредствено и като свой основен компонент семантичния признак, около който е организирано съответното семантично поле. Основното номинативно значение на прилагателните за пространствен размер се представя от общия семантичен компонент „признак за пространствен размер" и неговите повече или по-малко частни подразделения — вид пространствен размер, отношение спрямо представата за нормалния размер, наличие или отсъствие на интензивност. Смисловото съдържание на основното номинативно значение се разкрива чрез съотнасянето му с представата за размерите на нормалния, най-често срещания екземпляр от характеризирания вид предмети.⁴¹ Това от своя страна обуславя трайната му закрепеност в съзнанието и свързаните с нея честота на употреба, независимост от контекста и отделянето му в смисловата структура на прилагателните от ядрото на семантичното поле преди останалите значения. Следователно на основното номинативно значение би могло да се гледа като на своеобразно ядро в семантичната структура на думата, около което по определен начин са организирани останалите значения, така както са организирани около неутралните по интензивност антонимни двойки техните интензивни синоними в структурата на семантичното поле.

Като се има пред вид така направеното определение на основното номинативно значение, останалите, неосновни значения му се противопоставят като цяло по следните показатели. Първо, за разлика от основното номинативно значение те не съдържат непосредствено основния семантичен компонент, около който е организирано семантичното поле. Второ, от това следва,

⁴⁰ И обратното, откриването на еднотипни връзки между значенията им (т. н. ар семантична аналогия) е основание за включването на тези прилагателни в границите на лексико-семантичната група. Отделни примери за споменатата тук семантична аналогия са посочени на с. 141.

⁴¹ Тук е налице действието на т. нар. видова норма (*Speziesnorm*) срв. напр. *високо дърво* за разлика от *нормално по размери дърво* и т. н. Когато сравняването с нормалния екземпляр от дадения вид предмети може да бъде сведено до сравняване с нормалното пропорционално съотношение между неговите измерения, в сила е и нормата за пропорционалност (*Proportionsnorm*). Така напр. една маса или една стая ще бъдат определени като дълги, ако съотношението между размерите на дължината и на ширината им изглежда значително „нарушено" в полза на първото в сравнение със съотношението между същите измерения, характерно за обикновените представители на този вид предмети. (По този въпрос вж. E. L e i s i. Op. cit., p. 99—102).

че в семантичната структура на думата те се отделят не непосредствено, а съотносително със смисловото съдържание на опорния ѝ център.

Неосновните значения на думите на свой ред също не образуват еднородна група и се противопоставят помежду си по определен начин.

4.1. Като неосновни номинативни ще бъдат разглеждани онези значения на прилагателните за пространствен размер, чрез които подобно на основните номинативни се определят реални качества на предметите, означени с определяните от тях съществителни. Тяхната неосновност се обуславя от това, че те се отделят чрез съотнасяне спрямо смисловото съдържание на основното номинативно значение. По-тясната им специализация се определя от особеностите на ситуацията, в която те се реализират. Като резултат от това тук се отнасят напр. всички номинативни значения, които характеризират дадения обект не по отношение на нормалния екземпляр на вида, а спрямо други предмети, с които той в конкретната ситуация се намира в съприкосновение (влияние на т. нар. норма за годност (*Tauglichkeitsnorm*)⁴², напр. *шкафът е висок* не защото размерът на неговото вертикално измерение надвишава размера на съответното измерение на обикновените, най-често срещаните шкафове, а защото не му позволява да премине свободно през вратата, за която става дума в даденото описание; *пръчката е дебела* (за да премине през тази пролука), *масата е голяма* (за размерите на тази стая), *палтото е голямо* (за ръста на този човек, който може да бъде нисък и дребен) и т. н. В случая характеристиките имат субективна и относителна стойност. На този вид норма най-често са подчинени характеристиките на дрехите относно човека, който ги носи, или на дадено помещение спрямо мебелите или хората, които то би трябвало да вмести. Най-ясно зависими от този вид норма са прилагателните *широк* и *тесен*, но тя е в сила и за всяко друго прилагателно за пространствен размер, когато се окаже, че характеризираниято от него съществително означава предмет, който в описваната ситуация на съприкосновение с друг предмет не оправдава целта, за която той е създаден. Като частен случай тук могат да бъдат разглеждани и онези значения, които се реализират чрез съотнасяне на съответния признак спрямо скалата на измерването, т. е. в контекст, даващ указания за точния размер на определяното пространствено измерение, срв. напр. *дърво, високо три метра, кладенец, дълбок пет метра, широка два метра врата* и т. н. Тъй като в тези случаи прилагателното става косвен знак на самото измерение — дължина, широчина, височина, и т. н., тези неосновни номинативни значения характеризират смисловата структура само на онези от прилагателните за пространствен размер, които дават линейна, положителна и неутрална откъм интензивност информация за съответния признак. Неосновно номинативно значение може да бъде реали-

⁴² Определение на този вид норма е направено от Е. Лайзи в цитираната книга, с. 101—102. Като една разновидност към нормата за годност може да бъде отнесена и разглежданата самостоятелно от Лайзи индивидуална норма на очакване (*individuelle Erwartungsnorm*), според която едно измерение се характеризира чрез съотнасяне с предварително изградена за него представа в съзнанието на говорещия. Действието на този вид норма Лайзи илюстрира със следния пример. Когато говорещият характеризира своя племенник, когото не е виждал няколко месеца като висок (*gros*), това не означава, че детето превишава по ръст останалите момчета на неговата възраст. С това определение той констатира, че през време на неговото отсъствие момчето е пораснало повече, отколкото той е очаквал (вж. Е. Лейси, Цит. съч., с. 101).

зирано освен това и при положение, че характеризираният обект заема някакво особено разположение спрямо земната повърхност и спрямо наблюдателя, което се схваща като отклонение от неговата най-честа, нормална ориентация. Така напр. смята се за нормално определянето на сравнително голямото хоризонтално измерение на една стена като широко от човек, който стои срещу нея, и като подчинена на специална, особена за дадения момент ситуация характеристиката на същото измерение като дълго от човек, който минава покрай нея.⁴³ Наличието на подобни ситуационни условия дава възможност на прилагателните *голям* и *малък* да реализират в някои случаи неосновното си номинативно значение за линеен размер в зависимост от размера и на по-малкото измерение. Така напр. съчетанието *голяма улица* би могло да бъде схващано в смисъл не на дълга, а на широка улица, ако размерът на по-малкото ѝ направление е твърде голям за един пешеходец, който се кани да я пресече. В такива случаи дължината остава извън погледа и мислите на говорещия. По същия начин, когато един човек определи реката, която иска да преплува, като голяма, той има пред вид нейната ширина, а дърводелецът би могъл да каже за една дъска, че е голяма, като има пред вид времето, което ще изразходва за прерязването ѝ, и т. н.

Като моментни могат да бъдат разглеждани и онези редки случаи на отклонение от нормалното положение на предмета спрямо земната повърхност, когато той приема и изпълнява нетипични за него функции. Така напр. за една върлина може да се каже, че е висока, а не дълга, ако е забита в земята и се използва, както стъблото на дърво. Макар и малобройни, подобни употреби на прилагателните за пространствен размер в зависимост от моментното, нетипично разположение на описания предмет спрямо земната повърхност, от една страна, а също така и спрямо погледа на наблюдателя — от друга, са типични за българския език, напр.:

Сегиз-тогиз върху стръмния тесен бряг се мерне варосана къшурка с *висока върлина* отпреде, на която се вее български байрак. (К. Константинов) Един турчин — изглежда кормчията — подреждаше донесените неща, после запали окачения на *висок прът* фенер с червени стъкла. (Г. Белев) Търкулна се счупеното колело, което от години стоеше опряно на плета, потънало в блян за *дълбокия път* между нивите. . . (А. Каралийчев) Ръжта посипва *дълбокия път* с жълт прахец. (А. Каралийчев) Вървя из *дълбокия път*, късам кадънки и хвърлям червените цветове над изгорялата ръж. (А. Каралийчев) Той се отби в *дълбок* тесен двор с почерняла, разхвърляна каменна ограда. (Е. Коралов) Той ще потъне в *дълбоката* Черкувска гора. . . (А. Каралийчев).⁴⁴

Означавайки конкретен признак, неосновните номинативни значения на прилагателните за пространствен размер, както и основните номинативни, се реализират в съчетание с конкретни съществителни с тази разлика, че по-специализираното си смислово съдържание те разкриват в средата на повече или по-малко разширен контекст, излизащ извън рамките на атрибутивното словосъчетание. Различията в компонентния състав

⁴³ Подобна терминология при разграничаването на ориентацията употребява А. Журински (вж. А. Жу р и н с к и й. О семантической структуре пространственных прилагательных, с. 105 и сл.).

⁴⁴ В последните няколко примера особената употреба на прилагателното *дълбок* е обусловена не само от позицията на наблюдателя, но и от някои особености на самите предмети, означени с определяните съществителни (налице е действие на т. нар. закони на перспективата). Ограничаването на употребите в рамките на произведения на един и същ писател свидетелствува освен това и за известна стилистична предпочитаност.

Таблица 3

Реализирано значение	Характеристика на предмета, означен със съществителното, определено от прилагателно за пространствен размер		Ориентация на предмета	Норми на употреба
основно номинативно	вътрешноприсъщи черти (+Inherent)	1. брой на измеренията и проп. съотношение между тях 2. вътрешна структура	нормална	обективни (видова и за пропорционалност)
	типично разположение (—Inherent)	1. спрямо земята повърхност 2. спрямо наблюдателя		
неосновно номинативно	вътрешноприсъщи черти (—Inherent)	1. брой на измеренията и проп. съотношение между тях 2. вътрешна структура	моментна	субективни (за годност)
	нетипично разположение (0 Inherent)	1. спрямо друг обект (предмет, скалата на измерването, минала представа) 2. спрямо земята повърхност 3. спрямо наблюдателя		

на двата вида номинативни значения се свеждат, общо взето, до особеностите в отношението им спрямо различните видове норма.

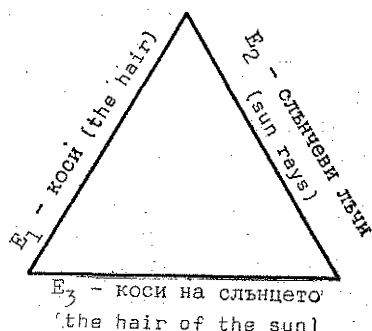
Разграничаването между основните номинативни и неосновните номинативни значения на прилагателните за пространствен размер с оглед на различното им отношение спрямо нормите, ориентацията и съчетаемостта, както и зависимостта между тези фактори е представено в таблица 3.

Поради ясно очертаната им типизация неосновните номинативни значения не са дефинирани в приложението.

4.2. Подобно на неосновните номинативни преносните значения не се отделят непосредствено в семантичната структура на прилагателните за пространствен размер. За разлика от тях обаче те могат да означават признаци на обекти, принадлежащи както на конкретната, така и на абстрактната сфера на действителността. И в двата случая определяните обекти получават характеристики, изградени въз основа на някаква асоциативна връзка с конкретни пространствени качества. Ето защо преносните значения се противопоставят на номинативните като на единна група. В зависимост от характера на връзката им с номинативните значения и точно с характера на пренасянето и трансформирането на съответните пространствени признаци преносните значения на прилагателните за пространствен размер са два вида: преносно-метафорични и преносно-метонимични. Тези два типа значения се противопоставят по определен начин помежду си и това определя различията в кръга на съществителните, които ги реализират.

Както е известно, м е т а ф о р а т а се дефинира като употреба на думи и изрази в преносен смисъл въз основа на сходство, аналогия и т. н.⁴⁵ Метафоричното пренасяне е особено характерно за прилагателните имена. Употребени в тези свои значения, те представят някои от качествата на характеризирания обект, които не са непосредствено уловими, чрез други, по-ясно възприемани характеристики. Става своего рода олицетворение на абстрактно с конкретно, физически възприемано качество (срв. напр. съдържанието на съчетанията *горчива скръб*, *желязна воля*, *светла радост*, *високи чувства* и т. н. и *горчив бадем*, *железен предмет* и т. н.).

Същността на метафората позволява тя да бъде представена схематично, като характеризиращите я отношения се обобщят в точни логически формули. Тук ще бъдат използвани възможностите, които предоставя т. нар. „метафоричен триъгълник“.⁴⁶ Като се имат пред вид символите и примерите, които привежда в своето изследване И. Пелц, метафоричният триъгълник може да бъде представен в следния вид:

Страните на триъгълника изразяват връзката и отношенията между трите изрази. Смята се, че метафората е налице в изрази E (коси на слънцето), намиращ се между неметафоричния израз E_1 (коси), от който тя е съставена, и неметафоричния израз E_2 (слънчеви лъчи), който е превод на метафората.⁴⁷ Метафоричният израз представлява своего рода „tertium comparationis“, извлечен от формулировката „ E_3 е подобно на E_1 “. Независимо от това, че в българския език примерът илюстрира рядка и нелексикализирана образна употреба, а не преносно значение, същността на изложените метафорични отношения е ясна. Така напр. изразът *висок гост* ще определим като метафоричен, а значението на прилагателното *висок* — съответно като преносно-метафорично, като се основаваме на отношението, което този израз (E) заема между изразите *изтъкнат гост* (E_2) и прилагателното *висок* (в неговото основно номинативно значение) (E_1). Следователно, за да бъде определено едно значение на прилагателно за пространствен размер

⁴⁵ Вж. напр. О. С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 231—232; Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Цит. съч., с. 25; Д. Н. Шмелев. Цит. съч., с. 57—59, и др.

⁴⁶ Вж. J. Pelz. Studies in Functional Logical Semiotics of Natural Language. 1971, p. 142—195. В рамките на подобна схема се разглеждат метафоричните отношения и от Е. Курилович — вж. Е. Курилович. Цит. съч., с. 75 и сл.

⁴⁷ Вж. J. Pelz. Op. cit., p. 188. По подобен начин е определена метафората като стилистичен троп напр. от М. Янакиев (М. Янакиев. Записки по стилистика на българския език. С., 1964, с. 48—49).

като преносно-метафорично, то би трябвало да заема съответното място в метафоричния триъгълник и да се определя по формулата „ E_2 е подобно на E_1 “ (срв. слънчевите лъчи са подобни, са като коси→коси на слънцето; важният гост наподобява, предизвиква асоциации с нещо високо, издигнато в конкретния смисъл на думата→висок гост и т. н.).

Смисловата структура на прилагателните за пространствен размер е особено богата откъм преносно-метафорични значения. Семантичният признак „пространствен размер“, който се съдържа в техните номинативни значения, е получил най-разнообразни трансформации. Днес преносно-метафоричните значения на прилагателните за пространствен размер могат да бъдат обединени в следните подтипове.⁴⁸

А. Аналогията между протежение в пространството и протежение във времето прави възможен преноса на значения на прилагателни, означаващи пространствени признаци в някакво определено направление, върху значения от областта на времетраенето, напр. *дълъг* (*къс, безкраен и пр.*) *ден, срок, пътуване, почивка, мълчание* и пр. Ясно е, че подобно значение могат да развият прилагателните *къс, дълъг* и синонимите му, смисловото съдържание на които се свързва с представата за неограниченото нарастване по хоризонтална посока. Това значение е характерно и за някои прилагателни за универсален размер, които могат да ги заместват по смисъл, срв. напр. *голям ден* и *дълъг ден, малък срок* и *къс срок, безкрайно чакане* и *много дълго чакане* и др.

Б. Освен продължителност във времето преносно-метафоричните значения на прилагателните за пространствен размер може да характеризират силата или степента на действието, проявата и пр., които означава определеното от тях съществително. Като основа за създаването на този вид значение е послужила връзката или аналогията между изменението на пространствения размер по вертикалната ос над и под една отправна точка и варирането на дадено явление от по-слабо към по-силно изразяваната от него степен. Ето защо преносното значение за интензивност характеризира смисловата структура на онези прилагателни, които в номинативните си значения изразяват или могат да изразяват в определени контекстуални условия линейни признаци по вертикална посока. Най-често употребявани в това значение са прилагателните *висок, нисък, дълбок, голям, малък*. В съчетания с определяните от тях съществителни те означават най-общо „проявяващ се с голяма сила, в голяма степен“, срв. *голямо вълнение=силно вълнение, висок шум=силен шум, дълбока мъка=силна мъка, дълбока почивка=пълна почивка* и т. н. Разликите в смисловото съдържание на номинативните значения на прилагателните *висок* и *нисък*, от една страна, и на *дълбок*, от друга, обуславят наличието на определени нюанси към общия признак за интензивност в техните преносни значения (срв. смисловото съдържание на съответните съчетания, напр. *висока (ниска) цена, висок (нисък) шум* и *дълбока почивка, сън, мъка* и т. н.). Употребата на прилагателните *висок, нисък, дълбок* в посочените съчетания вместо съответните прилагателни за универсален размер зависи от стилистичните предпочитания на отделните автори (срв. напр. *дълбоко чувство* и особено без-

⁴⁸ Анализ на видовете метафорични връзки, върху които са изградени част от преносните значения на някои от прилагателните за означаване на пространствен размер, намираме у Х. Паул (вж. Г. Паул в. Цит. съч., с. 114—116).

дълга мѣка, т. е. проникваща на дълбоко, завладяваща до краен предел,⁴⁹ и сравнително по-бледото, лишено от конкретна образност *голямо чувство*; също така *висока цена* и *голяма цена* и т. н.). Със стилистични предпочитания може да се обясни и употребата на прилагателните *дълъг*, *къс* и пр. вместо *голям*, *малък* при означаването на продължителност във времето.

В. Прилагателните за пространствен размер могат да означават чрез преносно-метафоричните си значения и оценка за качествено съдържание на определения от тях обект, срв. напр. *тънък слух*, *тънко обоняние*, *тънък усет*, *тънко ласкателство*, *дебел вой*, *тънко изсвирване*, *широка осведоменост*, *високи (ниски) чувства*, *голям (малък) празник*, *голямо (малко) събитие*, *голям лекар*, *дребен чиновник*, *дребно съществуване*, *дълбоко признание*, *плитък отговор*, *обищрно изложение* и др. От приведените примери се вижда, че за разлика от значенията за продължителност във времето и интензивност, които се приемат от ограничен и определен кръг прилагателни за пространствен размер, преносни значения за качествена оценка могат да получават освен голяма част от тези прилагателни (*дълбок*, *висок*, *голям*, *малък*) също така и прилагателните *тънък*, *широк*, *плитък*, *дребен* и др. Принадлежността на дадено значение към качествено-оценъчните може да се провери чрез анализ на прилагателните, с които то в даденото съчетание би могло да се замести. Всички те означават различни качествени нюанси, но никога интензивност или продължителност във времето (срв. *голямо събитие* = *важно*, *забележително събитие*; *тънък усет* = *фин*, *деликатен*; *широки знания* = *разностранни знания*; *високи чувства* = *благородни чувства* и т. н.). Наличието на точно определен и специфичен за даденото преносно значение образ е и причината, поради която замяната с прилагателни за универсален размер при различните качествено-оценъчни значения е невъзможна.

Метонимията е тип пренасяне, получено като резултат от действието на т. нар. асоциации по близост (обикновено пространствени или в областта на времето). Като резултат от това и за разлика от метафората, която се създава върху пренасянето в нова сфера, при метонимията пренасянето на признака става в същата сфера.⁵⁰ Това определя и характера на подтипите метонимичен принос, които обикновено са подчинени на формулите част — цяло (напр. *лице* — название на част от човешкото тяло

⁴⁹ Интересно е да се отбележи, че тук е налице една по-определена тенденция за определяне с прилагателното *дълбок* на онези съществителни, които изразяват чувства с отрицателен емоционален заряд. Така например в използваните тук текстове срещаме често съчетанията *дълбока тъга*, *дълбока мъка*, *дълбока печал*, *дълбоко огорчение*, *дълбоко отчаяние*, *дълбока болка* и само два пъти — *дълбока радост* и *дълбока вяра*. Предпоставка за подчертаната ориентация на признака „дълбок“ към определянето на този вид чувства е естественото движение на отрицателните емоционални реакции отвън навътре. Този техен характер се подчертава и от възможността на съответните съществителни да влизат в съчетания с глаголи като *гриза* и подобни, при които разрушаващият характер на изразяването от тях действие е очевиден. Действително с лекота бихме казали *гризе ме мъка* например, докато употребата на изрази като *гризе ме радост* или *гризе ме вяра* е невъзможна — радостта и вярата „бликат“ от погледа навън.

⁵⁰ За същността на метонимията вж. напр. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Цит. съч., с. 26; Л. Андрейчин. За ролята на метонимията в структурата и развитието на лексиката. — Изв. Инст. бълг. език, кн. 8, 1962, с. 521—524; Д. Н. Шмелев. Цит. съч., с. 59—65 и др. Въпросът за различията в характера на образността, преносимостта и пр. при метафоричните и метонимичните значения е сложен и изисква специално проучване. Тук се излагат съвсем накратко най-общите теоретични положения, приети като основа в настоящото изследване.

и човека като индивид, срв. *заинтересовано лице* и пр.); материал—изделия от този материал (напр. *порцелан* — название на вид материал и на изделия от него); действие—резултат (срв. напр. пътя, по който са се образували някои лингвистични термини като *допълнение, определение* и др.). Възможността от представянето на отношенията, характеризиращи метонимичните преносни значения, в границите на определени формули, ще бъде използвана като формален критерий за определянето им като преносно-метонимични.

Ясното очертаване на подтиповете на метонимичното пренасяне се отнася и за преносните значения на прилагателните за пространствен размер. За тях са характерни метонимични преносни значения, основани върху следните формули:

А. Част — цяло. Характеризирането на целия предмет с прилагателно, което определя някое от неговите измерения или части, е налице в следните случаи:

а. Когато характеристиката на едно от измеренията на предмета, означен със съответното съществително, служи за характеризиране на цялата негова площ, т. е. в определени условия дадено прилагателно за линеен размер може да придобие смисъла на прилагателно за повърхнинен размер. Подобна връзка е възможна и е намерила отражение в смисловата структура на прилагателните *широк* и *тесен*, напр. съчетанието *широка стая* (*ливада* и под. означава „общирна (просторна, пространна) стая (ливада и т. н.)“. Причината за това кръстосване на преносно и основно номинативно значение на прилагателни от две различни подгрупи е ясна: голямата ширина на неудължените по форма площи предполага още по-голяма дължина, което води до увеличаване на цялата площ. Подобно значение са развили и прилагателните *дебел* и *тънък*, които в съчетание с определени съществителни означават размера на напречния разрез, т. е. имат смисъл „съдържащ много (малко) квадратни единици“, срв. *дебело (тънко) дърво, дебела (тънка) пръчка* и пр. Преносно-метонимично значение от този тип е налице и в случаи, когато цялото се определя според размера на съставлящите го елементи, напр. *висока (ниска) гора, едър (дребен) дъжд* и др.

б. Като разновидност на разгледаното значение могат да бъдат определени случаите, когато характеристиката на едно от измеренията на някои предмети определя формата на целия предмет, срв. напр. смисловото съдържание на съчетанията *дълго лице*, т. е. продълговато, овално или *широко лице* (квадратно, кръгло).

Б. Форма — съдържание. Този подтип метонимичен пренос може да се разглежда като резултат от движението на човешката мисъл от видимите към зависещите и определяни от тях скрити качества на характеризираните обекти. Той се проявява в следните разновидности:

а. В съчетание със събирателни съществителни, означаващи неопределени по форма съвкупности от однородни единици, употребените прилагателни за пространствен размер имат смисъл на „многоброен“ или „малоброен“, срв. напр. *голямо стадо* (*многобройно стадо*), *малка група* (*малочислена група*) и т. н. Големият или малкият брой тук е в право пропорционална зависимост от големината на площта, заемана от определения обект.

б. Прилагателните за пространствен размер може да означават възрастови характеристики в следните два случая: първо, като определения на съществителни, названия на лица, при които по-голямата възраст естествено се свързва и с по-големия ръст, срв. напр. *малко дете, голямо дете*,

малко момче, голямо момиче и пр. В съчетание със съществителни като *мъж, жена* и пр. и с названия на животни, където ръстът престава да бъде показател на възрастта, прилагателните пазят конкретното си значение. Второ, пояснявайки съществителни като *брат, сестра*, а също така *син, дъщеря* (когато не се отнасят до единствени деца) и др., които означават лица с определено място в йерархията на роднинските отношения, прилагателните *голям* и *малък* отново имат смисъл на „по-рано (по-късно) роден и следователно по-възрастен (по-млад)“. Поради липса на подобно сравняване и степенуване по този начин не могат да бъдат определяни съществителните *майка* и *баща*.

Разгледаните два подтипа преносни значения са характерни за смисловата структура на прилагателните за универсален размер и преди всичко на прилагателните *голям* и *малък*. Интензивните им синоними в голям брой от приведените примери пазят номинативните си значения (срв. *грамадно дете, огромен син* и др.).

В: Действие — резултат. В този случай чрез преносното значение на прилагателното се означава признак, определян от характера на действието, в резултат на което той е получен. Подтиповете на този метонимичен пренос са два:

а. Признакът остава външен, т. е. той не е притежание на характеризирания обект. Върху този подтип метонимичен пренос са получени съчетанията *високи (ниски) облаци, високо (ниско) небе, висок (нисък) таван, високо (ниско) гнездо, дълбоко (плитко) дъно* и др. В тях прилагателните за пространствен размер имат смисъл съответно на „намиращ се, поставен на голямо (малко) разстояние от (над или под) някакво равнище“. Ясно е, че тези значения характеризират смисловата структура само на прилагателните *висок (нисък)* и *дълбок (плитък)*.

б. За разлика от разгледаните има прилагателни, чиито преносни значения, получени върху същата метонимична формула, означават признак, вътрешноприсъщ на определяния предмет. Най-типични за този случай са съчетанията, в които съществителното означава предмет, получен чрез свързването на определени елементи — негови съставни части — на определени разстояния един от друг. Така в съчетанията *ситна (едра) дантела, ситна (едра) мрежа, ситна (едра) паяжина* и др. под. качеството „ситен“ например има смисъл на „гъст, сбит, получен в резултат на съответен начин на изплитане“. За разлика от това като определения на съществителни, названия на съвкупности от еднородни частици или предмети, при които съставлящите ги елементи по начало не са свързани, тези прилагателни характеризират цялото според размера на елементите, а не разстоянията между тях (срв. напр. *ситен (дребен, едър) пясък, ситна (едра) захар, ситно (едро) стадо* и т. н.). Този метонимичен подтип е характерен в по-голяма или по-малка степен за смисловата структура на прилагателните за обемен размер. Освец посочените тук могат да бъдат отнесени и примери като *едри (дребни, ситни) крачки, едър (дребен) търговец*, а също така *широка прозаяка, дълбоко дишане* и някои други.⁵¹

⁵¹ Направеният анализ на преносните значения на прилагателните за пространствен размер засяга само най-често употребяваните и най-типичните техни разновидности. Поради липса на място анализът на смесените (метафорично-метонимични) типове, както и на някои особености и ограничения в съчетаемостта, в детайлите, свързани с разграничителната роля на контекста, в липсата на семантична аналогия, там, където тя би трябвало да се очаква, и др. остават извън рамките на изследването.

Анализът на преносно-метафоричните и на преносно-метонимичните значения на прилагателните за пространствен размер дава възможност да бъдат направени някои обобщения относно тяхната същност. Първо, прави впечатление, че прилагателните за пространствен размер реализират преносно-метафоричните си значения в съчетание предимно с абстрактни, а преносно-метонимичните — с конкретни съществителни. Тези различия са обусловени от свойството на метафоричното значение да означава преносимост в нова (абстрактна) сфера, а на метонимичното — в същата сфера, резултат от различния характер на асоциациите, върху които те са изградени. Второ, най-богати откъм преносно-метафорични и преносно-метонимични значения са прилагателните за линеен размер. Обяснението на този факт би могло да се търси преди всичко в голямото разнообразие на пространствените посоки, с които са свързани съответните линейни признаци. Това от своя страна дава възможност за разнообразие на образите и асоциациите, получени върху тяхната основа. Действително, направеният анализ показва, че преносните значения на прилагателните за линеен размер са създадени върху основата на онези от семантичните компоненти на номинативните им значения, които означават съответните линейни направления. Именно тези признаци са различителен елемент на смисловото съдържание на прилагателните от отделните подгрупи. Снемането на тяхната различителна роля при антонимите и синонимите пък обяснява съществуващата там семантична аналогия (срв. *висок (нисък) процент, голямо (значително) стадо* и пр.).

Откриването на определени семантични признаци в смисловото съдържание на номинативните, от една страна, и в смисловото съдържание на преносните значения на прилагателните за пространствен размер като резултат от определен вид трансформация (метафора, метонимия) и в определена конкретна форма (продължителност във времето, интензивност и т. н.) в определен етап от тяхното развитие, от друга, е едно доказателство за органичната връзка между номинативни и преносни значения.

Ясно е, че видът на връзката и видът на съответното метафорично или метонимично значение представляват основните признаци, характеризиращи смисловото съдържание на преносните значения на прилагателните за

Таблица 4

Абстрактни съществителни, названия на	Означение	Абстрактни съществителни, названия на	Означение	Конкретни съществителни, названия на	Означение
действия	1	чувства	5	безформени съвкупности	ΣС
състояния	2	вариращи (скалярни) понятия, като процент, цена, глоба и др.	6	видове лица	Е
подразделения на времето	3	качества	7		
звукови прояви	4	други (власт, служба и пр.)	8		

Таблица 5

Типове и подтип. прен. зн. Прилагателно	Метафора			Метонимия		
	Продължителност във времето (Вр)	Степен или сила (Инт)	Качествена оценка (К)	Част-цяло (Ч-ц)	Форма-съдържание (Ф-с)	Действие-резултат (Д-р)
дълъг	+	—	—	+	—	—
къс	+	—	—	—	—	—
широк	—	—	+	+	—	+
тесен	—	—	—	+	—	—
висок	—	+	+	+	—	+
нисък	—	+	+	+	—	+
дълбок	—	+	+	—	—	+
плитък	—	—	+	—	—	+
дебел	—	—	+	+	—	—
тънък	—	—	+	+	—	—
обширен	—	—	+	—	—	—
просторен	—	—	—	—	—	—
едър	—	—	—	+	—	+
дребен	—	—	+	+	—	+
ситен	—	—	—	+	—	+
голям	+	+	+	—	+	—
малък	+	+	+	—	+	—

Забел. Със звездичка са отбелязани случаите, в които са налице две разновидности на съответния тип преносно значение.

пространствен размер. Те са получени в резултат на анализа на тяхната семантична структура, така като бяха установени чрез анализ на структурата на семантичното поле най-същественият признаци на техните основни номинативни значения. За удобство на тълкуването съществителните, които доуточняват и конкретизират съдържанието на тези признаци, са обобщени в типове и са представени символично чрез цифри в табл. 4.

Ориентирането на отделните семантични признаци спрямо смисловото съдържание на преносните значения на най-често употребяваните прилагателни за пространствен размер е показано обобщено в табл. 5.

Като се имат пред вид резултатите от направения анализ, обобщени в приложените две таблици, смисловото съдържание на преносните значения на прилагателните за пространствен размер може да бъде представено чрез подходящ семантичен запис, напр.:

Висок — (Мф)
 |
 (Инт) — [4 ~ глас, смях; 6 ~ цена, процент, глоба]; (Кач) — [Е₁ ~ гост; 8 ~ власт, служба; 5 ~ чувство];
 (Мн)
 |
 (Ч — ц) — [Sc — 12 ~ гора]; (Д — р) — [Sa — 1 ~ етаж, чардак; Sb₁ ~ гнездо; Sc — 6, 12, 13 ~ звезда; облак, пасище, таван; Sc — 9, 10 ~ прозорец; Sd — 14 ~ синор].

Нисък — Анти висок

Дефинициите на преносните значения, изградени върху основата на подобни символични записи, са представени в Приложение 1.

5. Характерът на получените резултати позволява те да бъдат проверени и затвърдени с помощта на определен статистически анализ.⁵² Статистическите методи в настоящото изследване са използвани в следните две направления.

5.1. Така очертаната структура на семантичното поле дава възможност да бъде поставена следната хипотеза. Поради жизнената важност на признаците, които означават, би било естествено да се очаква, че прилагателните

⁵² Прилагането на статистическите методи в езикознанието и по-точно методите на теорията на вероятностите и на математическата статистика се определя от вероятностния характер на появите на езиковите единици в условията на речта. Това дава основание да се смята, че „появата на определена форма или дума сред останалите форми или думи в текст от даден период или на даден автор трябва да се разглежда като случайно събитие, а контекстът от условия, с които даденото събитие е свързано със статистическа закономерност, да се разшири до такива понятия като „текст на руски език от 17 век“, „математически текст на английския език“ и т. н.“ (Р. М. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. М., 1964, с. 86; за ролята и задачите на статистическите методи в лингвистичното изследване вж. Р. М. Фрумкина. Роль статистических методов в лингвистических исследованиях. — В: Машинный перевод и прикладная лингвистика. Вып. 15. М., 1972, с. 3—34). Трябва да се отбележи, че във всички изследвания по въпросите на общата теория на статистиката се обръща специално внимание върху необходимостта от неразривна връзка между количествения и качествения анализ. Набляга се върху приоритета на качествения анализ, разкриващ предварително особеностите и закономерностите, характеризиращи дадения обект на изследване. Правилното интерпретиране на резултатите от количествения анализ е подчинено и зависи от качествената същност на този обект и от неговата специфика. Ролята на статистическите методи има доказателствена сила; т. е. те показват до каква степен твърденията на качествения анализ са верни. (По този въпрос вж. напр. Л. Станев, К. Гатев и Н. Мутафов. Обща теория на статистиката. С., 1966, с. 7—52; И. В. Дуинин-Барковский и Н. В. Смирницкий. Теория вероятностей и математическая статистика в технике. М., 1955, I гл.).

Таблица 6

№ на прилаг.	№ на ранга	Прилагателно	Честота	№ на прилаг.	№ на ранга	Прилагателно	Честота
1	1	голям	779	25	24	необятен	4
2	2	малък	678	26	25	исполински	3
3	3	висок	428	27		необгледен	3
4	4	дълъг	372	28		безмерен	3
5	5	широк	336	29	26	безбрежен	2
6	6	тънък	212	30		безконечен	2
7	7	едър	198	31		колосален	2
8	8	дълбок	164	32		нескончаем	2
9	9	дебел	159	33		пространен	2
10	10	нисък	153	34		незначителен	2
11	11	тесен	144	35	27	значителен	1
12	12	дребен	125	36		миниятурен	1
				37		неизмерим	1
13	13	къс	96	38		неизброим	1
14	14	огромен	95	39		необхватен	1
15	15	грамален	66	40		ширен	1
16	16	безкраен	49	41	28	безпределен	0
17	17	ситен	41	42		великански	0
18	18	просторен	25	43		голиатски	0
19	19	бездънен	17	44		джуджешки	0
20	20	обширен	15	45		крупен	0
21	21	плитък	12	46		лилипутски	0
22		гигантски	12	47		микроскопичен	0
				48		обемист	0
23	22	нищожен	8				
24	23	безграничен	5				

от ядрото на семантичното поле ще заемат централна част в съзнанието и в речта на езиковия колектив. Това означава, че стратификацията, т. е. разслоението на семантичното поле, очертано в резултат на семантичния анализ на взаимоотношенията между неговите компоненти, ще се покрива в основни линии с разслоението, получено според относителната близост между техните честоти на поява в речта. Получаването на подобни резултати би било едно доказателство за логическата точност на изводите от направения анализ.

Тази зависимост, представена като хипотеза, гласяща, че „по съотношението между честотите на думите, принадлежащи към едно и също семантично поле, може да се съди за строежа на полето“, е проверена и доказана от В. А. Москович по отношение на семантичното поле на английските прилагателни за означаване на цвят. Съставът на очерталите се групи, които могат да бъдат наречени статистически подгрупи, до голяма степен съвпада с обособените интуитивно при семантичната им класификация групи от прилагателни, означаващи основните и неосновните цветове на спектъра.⁵³

В зависимост от честотите, с които се употребяват в използваните тук художествени текстове в размер от 500 хил. словоформи, прилагателните за

⁵³ Вж. В. А. М о с к о в и ч. Статистика и семантика, с. 15—22, и Система цветообозначений в современном английском языке, с. 83—87.

Таблица 7

Честота на поява на прилагателните за пространствен размер в авторската реч	Честота на поява на прилагателните за пространствен размер в диалога
1. голям — 779	голям — 45
2. малък — 678	малък — 25
3. висок — 428	дълъг — 8
4. дълъг — 372	широк — 8
5. широк — 336	висок — 7
6. тънък — 212	дребен — 4
7. едър — 198	тънък — 3
8. дълбок — 164	едър — 2
9. дебел — 159	дълбок — 2
10. нисък — 153	дебел — 2
11. тесен — 144	тесен — 2
12. дребен — 125	нисък — 1

пространствен размер могат да бъдат подредени в следния рангов списък (вж. табл. 6).⁶⁴

Според относителната близост между честотите им на поява прилагателните от семантичното поле ясно се обособяват в три статистически подгрупи. Поради значителната числова разлика между честотите на прилагателните, вариращи в границите на стотиците, десетиците и единиците, като приблизително точни се очертават границите между прилагателните *дребен* и *къс* и между прилагателните *гигантски* и *нищожен*, т. е. границите между прилагателните с рангови номера 12 и 13, от една страна, и 22 и 23—от друга. Основните насоки на

провеждания тук семантично-статистически анализ дават възможност да се проверят и евентуално да се закрепят тези резултати по няколко начина.

Първо, ще допуснем, че прилагателните, означаващи основните признаци за пространствен размер и поради това влизащи в основната лексика на нашия език, са неизбежен градивен материал в произведения, принадлежащи към различни стилове на езика. След ексерпция на всички прилагателни за пространствен размер, функциониращи в една неголяма извадка от 50 хил. словоформи диалогичен текст, се оказа, че те покриват напълно първите дванадесет прилагателни, които се появяват най-често в извадката от авторската реч.⁶⁵ Съответните данни са изложени в табл. 7. Експериментът напълно потвърждава неслучайния характер в състава на първата статистическа подгрупа. Ограниченият размер на извадката от диалогичния текст не дава възможност да бъдат направени подобни точни изводи за състава на втората и третата статистическа подгрупа. Ето защо границата, очертана между тях, се приема като приблизителна и условна. Това, че тя съществува обаче, е несъмнен факт. Той красноречиво се потвърждава от стойностите на числовите данни, показващи мястото, което заема всяка статистическа подгрупа в общата структура на семантичното поле. Двадесет и шестте прилагателни от третата статистическа подгрупа представляват повече от половината от общия брой на всички прилагателни, влизащи в състава на семантичното поле. Тяхната обща честота на поява в текстовете обаче съставлява само 1% от сумата на появите на всички прилагателни. На фона на тези числови характеристики ясно се открояват количествените показатели на останалите две подгрупи. Съответните данни са отразени в табл. 8.

⁶⁴ Според стойностите на относителната грешка ($\pm 7,2\% - \pm 25,2\%$) направената тук извадка дава достоверни сведения за честотите на първите 15 прилагателни от ранговия списък. (По този въпрос вж. Р. В. Фрумкина. Статистически методи изучения лексика, с. 87—94).

Азбучен списък на прилагателните за пространствен размер е приложен в края на работата (вж. приложение 2).

⁶⁵ По този начин са получени подобни по характер резултати от А. Я. Шайкевич и В. А. Москович по отношение на английските прилагателни за цвят (вж. В. А. Москович. Статистика и семантика, с. 19—20).

Таблица 8

№ на статистическата подгрупа	Брой на прилагателните	% на общия брой на прилагателните	Сумата от честотите на прилагателните	Количество на появите на прилагателните в % към общата сума на честотите им
1	12	25%	3748	89%
2	10	21%	428	10%
3	26	54%	44	1%
Общо	48	100%	4220	100%

Числовите данни, характеризиращи статистическата структура на семантичното поле, получават още по-голяма яснота и прегледност в табл. 9. Честотите, с които се появяват прилагателните от трите статистически подгрупи, тук са представени според разпределението им във всяка от двадесет и петте извадки от съответните художествени произведения. От таблицата се вижда, че прилагателните, които определят състава на първата статистическа подгрупа, се използват от почти всички автори. Употребата на прилагателните от втората статистическа подгрупа има доста колеблив характер, а прилагателните от последната подгрупа се срещат само в някои от извадките. Намалването на плътността на честотите в тези очевидно изразени три степени може да послужи като едно ново доказателство за правдоподобността на първоначално направеното делене.⁵⁶

Добра илюстрация на количественото противопоставяне между трите статистически подгрупи дават и статистическите величини, показващи обобщено средните стойности на честотите, с които се появяват прилагателните от съответните подгрупи в отделните извадки, и на разсейването около тези честоти. Най-често използваните характеристики в подобни случаи са средната аритметична, средното квадратно отклонение и коефициентът на вариация. Средната аритметична обобщава честотите на отделните елементи от една статистическа съвкупност в едно число, показващо обобщената и типична честота за съвкупността като цяло. Тя се отбелязва обикновено с $\bar{x}$ и се изчислява по формулата $\bar{x} = \frac{\sum x}{n}$, където със $\sum x$ се означава сумата от честотите на отделните вариращи елементи, а с n — техният брой. Чрез стойността на средното квадратично, или стандартно, отклонение (σ) се обобщават отклоненията на честотите на всеки елемент от средната арит.

⁵⁶ Тук е мястото да се отбележи, че извадките от произведенията на един от най-добрите наши майстори на словото, каквито са писателите-класици Й. Йовков и Елин Пелин, не съдържат нито едно от високоинтензивните прилагателни, характеризиращи състава на третата статистическа подгрупа, напр. *безпределен, необхватен* и т.н. Същото се отнася и за произведенията на други наши изтъкнати белетристи, като Д. Талев, Г. Караславов, А. Дончев, за което свидетелствуват данните, изложени в таблицата. Този факт може да се приеме като потвърждение на изтъкнатата вече стилистична ограниченост на голяма част от прилагателните с най-силно изразена степен на интензивност.

Таблица 10

Статистически показатели	I подгр.	II подгр.	III подгр.
Средна аритметична ($\bar{x}$)	150	17,12	1,76
Средно квадратично отклонение (σ)	41,2	9,8	1,9
Коефициент на вариация (V)	27,5%	57%	108%

метична в една средна стойност, характеризираща също цялата съвкупност (формулата, по която се изчислява σ , е $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(x-\bar{x})^2}{n-1}}$). В случай, когато

се работи с една и съща извадка, а между честотите на отделните наблюдавани елементи са налице големи разлики, за характеризиране на разсейването се използва коефициентът на вариация (V). Коефициентът на вариация в подобни случаи представя истински характер на разсейването, тъй като отнася стойността на стандартното отклонение към стойностите на конкретните средни аритметични. (Формулата, по която се изчислява, е $V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100$).

В такъв случай колкото по-рядко се среща една дума в даден текст, толкова по-малка е средната стойност на нейната честота, а толкова по-голямо е разсейването, т. е. коефициентът на вариация. Големата разлика между стойностите на тези статистически величини, характеризиращи разпределението и разсейването на честотите на прилагателните за пространствен размер в 25-те извадки във всяка от трите статистически подгрупи, е очевидна от данните, изложени в табл. 10. Данните за $\bar{x}$, σ и V, представящи средната честота и разсейването около нея за всяко отделно прилагателно, са представени в края на табл. 9.⁵⁷

Второ, напълно основателно е да се допусне, че онези прилагателни, които означават основните признаци за пространствен размер и поради това са най-често употребяваните във всички стилове, същевременно са и най-активни.⁵⁸ Като критерий за силно изразена активност в настоящата работа се приема свойството на анализираните прилагателни да образуват голям брой нови значения (неосновни номинативни, преносни и субстантивирани), нови думи (производни и сложни) и да влизат в състава на фразеологични съчетания и на сложни названия. Данните, необходими за измерването на тези аспекти на активността на отделните прилагателни за пространствен размер, са извлечени от материала, който предоставят

⁵⁷ За справка относно същността на средните величини и на статистическото разсейване, а също така и за начина, по който се изчисляват $\bar{x}$, σ и V, вж. напр. Л. Станев, К. Гатев и Н. Мутафов. Цит. съч., с. 116—131 и 148—171; Л. Казмер. Методи статистического анализа в экономике. М., 1972, с. 61—103; Р. Мутафчиев. Основни статистически характеристики в лингвистичното изследване (средни величини). — Български език, 1970, кн. 5, с. 466—471.

⁵⁸ По въпроса за връзката между честотата и активността, разработен върху конкретен езиков материал, вж. В. А. Москович. Статистика и семантика, с. 23—51, и Опыт количественной типологии семантического поля. — Вопросы языкознания, 1965, № 4, с. 80—82.

Таблица 9

[illegible]

№ на прил. № на извадката																													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
1	43	15	24	12	7	7	5	3	3	3	2	3	3	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	19	22	20	19	28	12	1	4	—	7	9	5	6	5	3	6	3	—	—	—	—	1	—	3	—	1	—	2	2
3	25	43	21	37	14	14	24	8	22	24	8	—	2	6	2	1	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
4	25	21	8	7	14	4	9	8	2	2	3	3	1	2	—	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	43	56	13	16	13	6	13	6	7	11	2	2	1	1	4	2	3	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	24	14	44	18	17	10	9	10	2	11	11	7	6	6	—	1	1	—	1	2	1	1	—	—	—	1	—	—	—
7	26	28	13	13	11	7	9	2	10	3	2	11	2	2	17	8	2	2	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
8	36	40	16	14	13	15	11	4	3	7	13	10	8	9	5	2	3	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
9	28	14	15	8	19	2	10	5	14	7	4	2	1	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—
10	21	30	18	15	9	13	1	3	2	—	2	—	1	6	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	48	40	20	19	19	11	16	21	2	3	—	6	1	3	—	1	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	49	32	24	12	12	8	8	16	2	6	5	3	4	—	—	2	3	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
13	38	41	22	28	22	13	11	7	2	12	8	3	8	4	20	3	—	—	—	—	3	2	1	—	1	1	—	—	—
14	21	23	11	12	19	15	8	4	3	3	9	3	15	4	3	2	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
15	28	29	10	13	6	6	5	7	3	3	5	21	2	—	4	6	2	—	2	—	1	—	3	—	—	—	1	—	—
16	46	22	20	10	16	10	3	1	10	3	5	5	6	3	4	—	1	3	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
17	52	47	15	16	34	8	9	4	4	14	15	11	4	—	—	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
18	44	23	22	18	11	5	6	3	4	10	9	5	5	3	—	—	1	1	1	—	2	—	—	—	1	—	1	—	—

9	28	14	15	8	19	2	10	5	14	7	4	2	1	—	—	—	—	1	—	4	—	—	—	1	—	—	—	—	
10	21	30	18	15	9	13	1	3	2	—	2	—	1	6	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
11	48	40	20	19	19	11	16	21	2	3	—	6	1	3	—	1	2	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
12	49	32	24	12	12	8	8	16	2	6	5	3	4	—	—	2	3	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
13	38	41	22	28	22	13	11	7	2	12	8	3	8	4	20	3	—	—	—	—	3	2	1	—	1	1	—	—	
14	21	23	11	12	19	15	8	4	3	3	9	3	15	4	3	2	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	
15	28	29	10	13	6	6	5	7	3	3	5	21	2	—	4	6	2	—	2	—	1	—	3	—	—	—	—	1	
16	46	22	20	10	16	10	3	1	10	3	5	5	6	3	4	—	1	3	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	
17	52	47	15	16	34	8	9	4	4	14	15	11	4	—	—	—	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	
18	44	23	22	18	11	5	6	3	4	10	9	5	5	3	—	—	1	1	1	—	2	—	—	—	1	—	1	—	
19	31	32	13	23	11	6	9	10	11	5	3	3	6	12	1	1	2	3	1	1	—	1	—	—	1	—	—	—	
20	19	6	11	12	11	5	7	9	19	2	4	8	4	14	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
21	30	12	13	18	1	4	2	2	13	2	3	1	—	1	3	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
22	13	19	6	6	5	8	5	14	1	3	5	6	3	3	—	3	1	2	1	—	—	1	2	—	—	—	—	—	
23	21	19	22	12	12	15	4	5	1	3	11	3	—	—	—	1	3	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	
24	13	28	15	7	4	6	8	5	14	2	4	4	2	1	—	4	1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	
25	36	22	12	7	8	2	5	3	5	7	2	—	5	10	—	—	—	2	4	4	—	4	—	—	—	—	2	—	
Σ	779	678	428	372	336	212	198	164	159	153	144	125	96	95	66	49	41	25	17	15	12	12	8	5	4	3	3	3	
$\bar{x}$	31,16	27,12	17,12	14,88	13,44	8,48	7,29	6,56	6,36	6,12	5,76	5	3,84	3,80	2,64	1,96	1,64	1	0,68	0,6	0,48	0,48	0,32	0,2	0,16	0,12	0,12	0,12	0
σ	11,61	12,13	7,21	5,9	7,39	4,08	4,93	4,77	5,52	5,27	3,94	4,59	3,31	3,93	5,08	2,16	1,22	1,08	0,92	1,19	0,82	0,92	0,75	0,64	0,374	0,332	0,440	0,440	0
V(%)	37	45	42	40	55	48	62	73	87	86	72	92	99	104	192	110	74	108	136	198	171	191	234	323	234	276	366	366	5

Елена Тодорова — Семантичното поле на прилагателните за пространствен размер в авторската реч...

Въпроси на съвременния български книжовен език

с
л
в
к
и
л

Таблица 11

№ на прил. според намаля- ване на често- тите им на поява	Прилагателно	Аспекти на активност			Коефициент на активност
		оценки според броя на значе- нията	оценки според броя на произ- водните думи	оценки според броя на сл. ду- ми, фр. съч. и сложни назв.	
1	голям	1,1	1	1,1	1,07
2	малък	0,9	0,7	1	0,87
3	висок	0,8	0,7	0,8	0,77
4	дълъг	0,4	1,1	0,7	0,73
5	широк	0,8	1,1	0,3	0,73
6	тънък	0,7	0,4	0,2	0,43
7	едър	0,4	0,4	0,1	0,30
8	дълбок	1	0,7	0,2	0,63
9	дебел	0,5	0,9	0,2	0,53
10	нисък	0,6	0,6	0,5	0,57
11	тесен	0,3	0,4	0,1	0,27
12	дребен	0,5	0,4	0,2	0,37
13	къс	0,3	0,7	0,2	0,40
14	огромен	0,4	0	0	0,13
15	грамаден	0,3	0	0	0,10
16	безкраен	0,3	0,3	0	0,20
17	ситен	0,3	0,3	0	0,20
18	просторен	0	0,1	0	0,03
19	бездънен	0,1	0	0	0,03
20	обширен	0,1	0	0	0,03
21	плитък	0,3	0,1	0	0,13
22	гигантски	0	0	0	0
23	нищожен	0,3	0,1	0	0,13
24	безграничен	0,1	0	0	0,03
25	необятен	0	0,1	0	0,03
26	исполиски	0	0	0	0
27	неогледен	0	0	0	0
28	безмерен	0,1	0	0	0,03
29	безбрежен	0,3	0,1	0	0,13
30	безконечен	0,1	0	0	0,03
31	колосален	0,1	0	0	0,03
32	нескончаем	0,1	0	0	0,03
33	пространен	0	0	0	0
34	незначителен	0,1	0	0	0,03
35	значителен	0,1	0	0	0,03
36	миниатюрен	0	0	0	0
37	неизмерим	0,1	0	0	0,03
38	необозрим	0	0	0	0
39	необхватен	0	0	0	0
40	ширен	0	0	0	0

използуваните тук текстове. Следователно активността в настоящата работа представя употребителността на най-типичните за художествената литература неосновни значения, производни и сложни думи и фразеологични съчетания. Оценките, характеризиращи степента на отделните страни на активността, както и стойностите на тяхната средна аритметична, или т. нар. коефициент на активност, са получени според методиката, описана и приложена от В. А. Москович.⁵⁹ Резултатите показват, че степените на активност на прилагателните за пространствен размер се движат в интервала 0—1,1, което означава, че колкото средната оценка на активността на едно при-

⁵⁹ Вж. В. А. Москович. Статистика и семантика, с. 23—46.

лагателно е по-близо до 1,1, толкова то е по-активно. Съответните данни са представени в табл. 11.⁶⁰

Изложените числови стойности показват, че редът на прилагателните за пространствен размер, получен според намаляването на коефициентите им на активност, в общи линии следва реда, установен според намаляването на тяхната честота на употреба. Това ни дава основание да смятаме, че разликата между средните стойности на коефициентите на активност, характеризиращи всяка една от трите статистически подгрупи, ще бъде значителна, тъй както бяха значителни и разликите между съответните стойности на техните честоти на поява. Данните за средните коефициенти на активност, представени в табл. 12, потвърждават приетата хипотеза за право пропорционалната зависимост между честотата и активността на прилагателните за пространствен размер.⁶¹

Установяването на този факт дава възможност да бъде измерена точно степента на корелационната зависимост между честотата и активността на прилагателните за пространствен размер. Тук като неин показател е използван коефициентът на ранговата корелация ρ . Коефициентът на рангова корелация в случая представя теснотата на корелационната връзка между 32 прилагателни от семантичното поле, които са маркирани и по честота, и по активност и съставят т. нар. „общ речник“⁶².

Получената висока стойност на ранговия коефициент ($\rho = +0,98$) показва, че между честотата и активността на прилагателните за пространствен размер е налице извънредно силна връзка. Фактът, че подобни резултати характеризират статистическата структура и на други семантични полета, при това принадлежащи към лексикалната система на различни езици, ни дава основание да твърдим, че в случая е налице един лингвистичен закон.⁶³

⁶⁰ Поради ограничения брой на представящите ги единици данните от последните три аспекта на активността са обобщени в една група.

⁶¹ Наред с това високият коефициент на активност на прилагателното към потвърждава още един път условността на приетата граница между първа и втора статистическа подгрупа.

⁶² Коефициентът на рангова корелация (ρ) обикновено се изчислява по формулата

$$6 \sum_{i=1}^n d_i^2$$

на Спирман, която има вид $\rho = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n d_i^2}{n^3 - n}$, където n е броят на единиците от общия речник, а d_i — разликата между ранговете на съответните сравнявани двойки (вж. напр. Р. М. Фрумкина. Статистически методи изучения лексики, с. 55—63; Р. Мутафчиев. Сравнение на речниковия състав на текстове въз основа на корелационния анализ. — Български език, 1972, кн. 4, с. 359—362). За да се изравнят несъответствията в общия речник, получавани от т. нар. площадки, т. е. последователности от прилагателни с еднакви стойности на честотите и на коефици-

ентите на активност, е използвана формулата $\rho = 1 - \frac{6(\sum d_i^2 + T_x + T_y)}{n^3 - n}$. Тук чрез T_x и T_y се означава количеството на еднаквите рангове в единия и в другия списък. Те се изчисляват предварително по формулата $T_x = \frac{(t_x^3 - t_x)}{12}$ (съответно $T_y = \frac{(t_y^3 - t_y)}{12}$, където t_x — броят на площадките в единия списък, а t_y — броят на площадките в другия списък) — вж. Методика и техника статистической обработки первичной социологической информации. М., 1968, с. 169—170.

⁶³ Вж. напр. данните и резултатите от анализа на зависимостта честота — активност по отношение на английските и украинските прилагателни за означаване на цвят, изложени в книгата на В. А. Москович. Статистика и семантика, с. 43—46.

Таблица 12

Статистически подгрупи	I	II	III
Среден коефициент на активност	0,56	0,14	0,02

Направеният статистически анализ потвърждава приетата хипотеза за съответствието в разслоението на семантичното поле, очертано в резултат както на особеностите в семантичните взаимоотношения между неговите компоненти, така и на зависещите от тяхната същност количествени противоположания. Очевидното обособяване на прилагателните от първата статистическа подгрупа по всички от разгледаните показатели дава пълното основание те да бъдат определяни като ядро в структурата на семантичното поле. Съставлящите я дванадесет прилагателни покриват почти напълно неговата централна част, очертана в резултат и на семантичния анализ на взаимоотношенията между прилагателните за пространствен размер. Единствено прилагателното *плитък* и с известни уговорки *къс* остават извън тези граници.

5.2. Методите на статистическия анализ дават възможност не само да се очертаят взаимоотношенията между компонентите на едно семантично поле, но и да се измери степента на установената семантична близост между тях. За тази цел може да бъде използван методът на дистрибутивно-статистическия анализ. Дистрибутивният анализ в случая се свежда до наблюдения на съществителните, определяни от прилагателни за пространствен размер. Статистическият анализ има за цел да установи кои от разглежданите прилагателни имат най-много и най-често съчетаващи се с тях общи съществителни имена. Поставя се хипотезата, че колкото по-често се срещат две прилагателни в съчетание с един и същ кръг съществителни, толкова по-силна е семантичната връзка между тях. Силата на семантичната връзка между две прилагателни може да бъде измерена с помощта на коефициента на корелация (r).⁶⁴ Тъй като корелационният анализ изследва прилагателните за пространствен размер в контекстуални условия, ясно е, че коефициентът на корелация отчита семантичната връзка между отделните прилагателни като съвкупности от всички видове техни значения — номинативни, преносни и пр. Получените резултати са представени в изложената схема (вж. схема 3).

Силата на семантичната връзка между прилагателните за пространствен размер е отбелязана в схемата по следния начин: от 10 до 20% — слаба връзка, означена с прекъсната линия (— · —), от 20 до 30% — средна връзка — с пунктирна линия (- - -), от 30 до 40% — силна връзка с права линия (—) и над 40% — много силна връзка — с две прави линии (=====).⁶⁵

⁶⁴ За разлика от коефициента на рангова корелация (ρ) коефициентът на корелация r се изчислява чрез конкретни числови данни, поради което дава по-точна представа за характера на корелационната зависимост. (За справка относно същността на коефициента на корелация r и начина, по който той се изчислява, вж. Д. Э. Юли М. Д. Кендэл. Теория статистики. М., 1960, с. 262 и сл.; П. Ф. Роклицкий. Основы вариационной статистики для биологов. М., 1961, с. 104—134, В. А. Москвич. Цит. съч., с. 51—58, и др.).

⁶⁵ Цифрите означават стойностите на r в проценти. Изчисляването на коефициентите на корелация беше осъществено с помощта на електронноизчислителна машина-

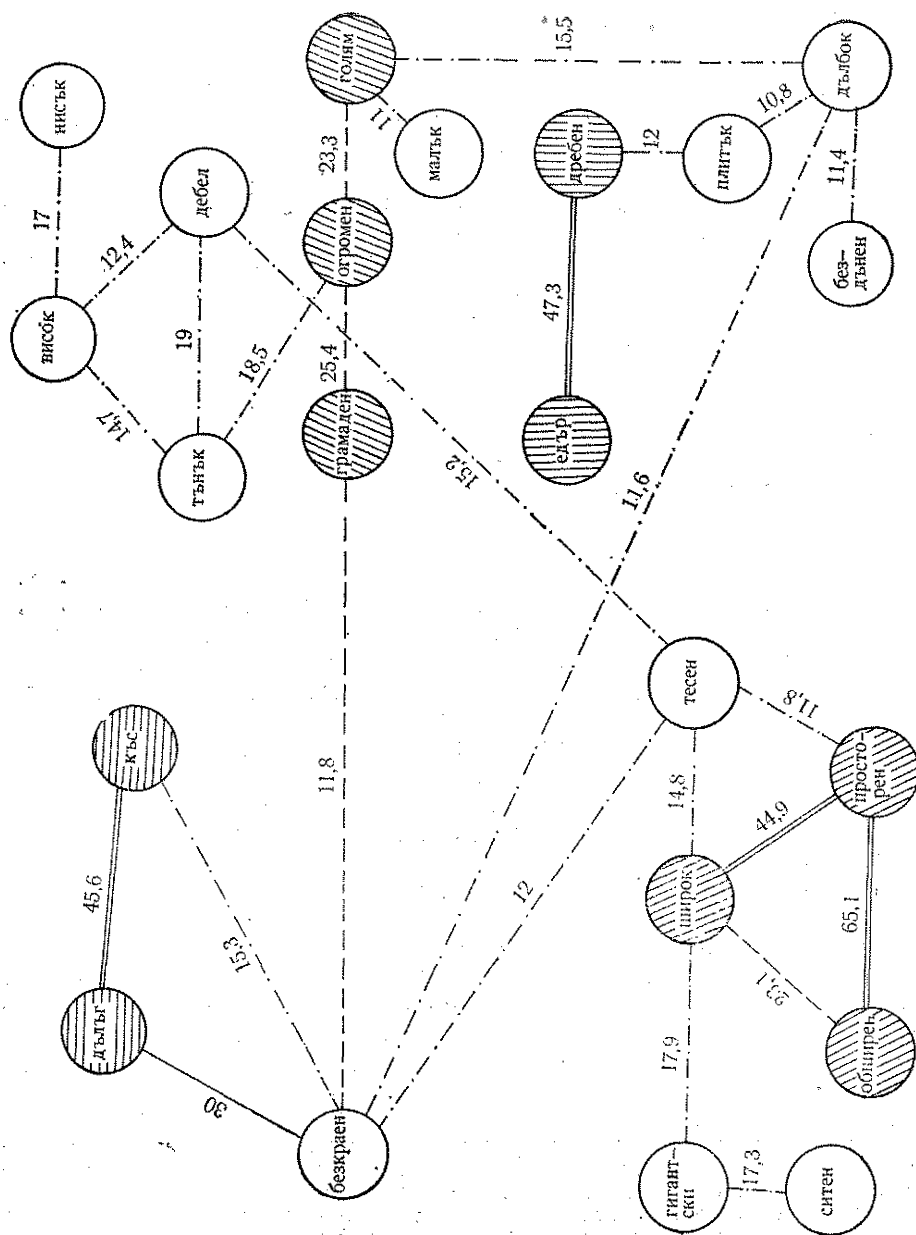

Схема 3. Сила на семантичната връзка между прилагателните за пространствен размер

От схемата се вижда, че най-силна е семантичната връзка между прилагателните *дълъг — къс, обширен — просторен — широк — обширен, голям — огромен — грамаден и едър — дребен*. Това означава, че степента на близост и противоположност между семантичното съдържание на прилагателните от тези синонимни редове и антонимни двойки е най-силна.⁶⁶ Високият коефициент на корелация свидетелствува за успоредните посоки в развитието на техните неосновни значения, поради което семантичната близост засяга цялата им смислова структура. Тъй като четирите групи от прилагателни представят в общи линии всеки един от признаците за пространствен размер — линеен, повърхнинен, универсален и обемен, те биха могли да се разглеждат като своеобразни семантични ядра или центрове в отделните подгрупи, характеризиращи структурата на семантичното поле.⁶⁷

Използването на коефициента на корелация в настоящата работа има това значение, че чрез него се обобщават всички данни, свързани със семантичната същност на разглежданите прилагателни, и се извличат резултати от такава степен на обобщение, която невинаги може да бъде изявена от качествения анализ.

* * *

Анализът на семантичните и на количествените противопоставяния между прилагателните за пространствен размер дава възможност да бъдат направени следните изводи:

Семантичното поле на прилагателните за пространствен размер представлява една богата откъм състав микросистема с ясно очертан и разнообразен характер на взаимоотношенията между нейните компоненти. Тя се състои от четири ясно очертани подгрупи, членовете на които са организирани в антонимно-синонимни редове. Всяка от подгрупите има свой център, оформен от прилагателните, семантичната близост между които е най-силна. От друга страна, антонимните двойки, които се образуват от всички непроизводни, означаващи основните, жизнено важни и най-често употребявани в речевото общуване прилагателни, очертават ядрото на семантичното поле. То представлява един център, около който е групирана останалата част от неговия състав. Границите му се съгласуват с данните, които дава както семантичният, така и количественият анализ на съставлящите го прилагателни имена.

Останалата част от състава на семантичното поле се разпределя в три подсистеми според степента на отдалеченост от неутралното по интензивност

За да се ограничи възможността от случайност в характера на получените резултати, бяха подбрани първите 22 прилагателни от ранговия списък и онези съществителни, които се срещат в съчетание с прилагателни за пространствен размер не по-малко от 10 пъти.

⁶⁶ Предполага се, че увеличаването на текстовата извадка би открито и други антонимни двойки и синонимни редове.

⁶⁷ Може да възникне възражение, че получените резултати не са приемливи, тъй като вследствие на обща съчетаемост биха се оказали семантично свързани и прилагателните от различни семантични полета, напр. прилагателни като *голям* и *хубав*, с които може да бъде определено което и да е конкретно съществително. Подобно твърдение не е основателно, тъй като чрез дистрибутивно-статистическия анализ се измерва степента на установената вече семантична връзка между лексикални единици, обединени около общ семантичен признак, при това въз основа на тяхната реална, а не теоретична възможна съчетаемост. Разпределението на общия на пръв поглед кръг от съществителни в границите на отделните семантични полета има свои специфични количествени ограничения и степени на устойчивост, които се определят от мястото на компонентите в структурата на семантичното поле.

качество за пространствен размер. Тази лексика не е задължително използван материал от всички писатели и във всички стилове на българския език. Употребата на една голяма част от нея е резултат от индивидуалния вкус на автора. Затова разслоението ѝ според честотите на съставлящите я прилагателни не може да покрива детайлно разслоението, получено в резултат на особеностите в техния семантичен характер. Това, което ги обединява, е наличието на интензивна отсянка към съответния вид признак за пространствен размер, поради което излизат извън границите на основната част на семантичното поле.

Резултатите от анализа на структурата на семантичното поле на прилагателните за пространствен размер имат и определено практическо значение. Извличането на необходимите и достатъчните семантични признаци, характеризиращи смисловото съдържание на отделните значения на лексикалните единици — условие за тяхното пълно, точно и логически издържано тълкуване, — може да бъде осъществено само чрез анализ на противопоставянията им върху една обща семантична основа. Очертаните съвкупности от съществителни, които реализират значенията на прилагателните за пространствен размер, в направеното изследване представят особеностите на съчетаемостта им в авторовата реч на българската художествена проза. Може да се предполага, че в произведения с делови, научен, публицистичен и т. н. характер тя ще бъде по-ограничена и специализирана.

Изложените факти, а именно — наличието на взаимна зависимост и връзка между разглежданите прилагателни, която се проявява в качествената и количествената структура на семантичното поле, в целесъобразността на направения компонентен анализ и на приложимостта на неговите резултати в лексикографската практика, дават пълното основание да се смята, че семантичното поле на прилагателните за пространствен размер представлява една микросистема в лексиката на съвременния български език. Това от своя страна доказва, че лексиката изобщо представлява една система, така както е безспорен системният характер на фонетичната и на морфологичната страна на езика.

Приложение I

Речникови статии на прилагателните за пространствен размер

Дълъг

I. Който означава признак за линеен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, с оглед на: 1) по-голямо хоризонтално измерение — в съчетание със съществителни от типа на *сграда, ограда, настилка, река, тунел, ивица, улица, черта, синор, дъска, кутия, капак*, напр. *дълга сграда, дълга ограда* и т. н.; 2) вертикалното измерение — в съчетания като *дълга пръчка, дълга лула, дълга тръба* и под.

II. 1. Прен., метаф. Който означава признак за продължителност във времето над нормалната, напр. *дълго време, дълъг ден, дълга нощ, дълга седмица; дълго пътуване; дълго мълчание; дълъг вик, дълъг разговор; дълга любов*.

2. Прен., метон. Който означава признак, определящ формата на предмета според характеристиката на едно от измеренията му; продълговат, овален,⁶⁸ напр. *дълго лице, дълга чиния, дълъг площад* и др. под.

⁶⁸ Подобни отпратки към смисловото съдържание на основните номинативни значения на прилагателни, които се намират извън границите на разглежданото семантично поле и се тълкуват със свой кръг от семантични признаци, не противоречи на приетите тук теоретични положения.

Къс

I. Който означава признак за линеен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, с оглед на по-голямото хоризонтално или на вертикалното измерение. Противоп. на *дълъг*, напр. *къса река*, *къса лула* и т. н.

II. Прен., метаф. Който означава признак за продължителност във времето под нормалната. Противоп. на *дълъг*, напр. *късо време*, *къс ден*; *къс разговор* и т. н.

Широк

I. Който означава признак за линеен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, с оглед на: 1) по-малкото хоризонтално измерение — в съчетание със съществителни от типа на *сграда*, *настилка*, *река*, *тунел*, *улица*, *иваца*, *дъска*, *кутия*, *капак*, напр. *широка сграда*, *широка река* и т. н.; 2) по-голямото или единственото хоризонтално измерение — в съчетания като *широка стена*, *широка врата*, *широка ниша*, *широк прозорец*, *широк екран* и др.

II. Прен., метаф. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект, обикновено откъм обхвата на неговата изява; разностранен, напр. *широка осведоменост*, *широки знания* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, определящ площта на предмета като надхвърляща нормалния размер според характеристиката на едно от измеренията му, напр. *широк двор*, *широка поляна*, *широко море*, *широка стая* и др.; б. Който означава признак, определящ формата на предмета според характеристиката на едно от измеренията му; кръгъл, напр. *широко лице* и др.; в. Който означава признак, характеризиращ едно действие в зависимост от начина, по който то е извършено, напр. *широка прозявка*, *широка крачка* и др.

Тесен

I. Който означава признак за линеен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, с оглед на по-малкото или на по-голямото или единственото хоризонтално измерение. Противоп. на *широк*, напр. *тясна сграда*, *тясна река*; *тясна стена*, *тесен прозорец* и т. н.

II. Прен., метон. а. Който означава признак, определящ площта на предмета под представата за нормалния размер според характеристиката на едно от измеренията му. Противоп. на *широк* (с известни ограничения в съчетаемостта),⁶⁹ напр. *тесен двор*, *тясна стая* и т. н.; б. Който означава признак, определящ формата на предмета според характеристиката на едно от измеренията му; продълговат, напр. *тясно лице* и др.

Висок

I. Който означава признак за линеен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, с оглед на вертикалното измерение — в съчетание със съществителни от типа на *къща*, *кула*, *дърво*, *стена*, *ограда*, *комин*, *ниша*, *тунел*, *екран*, *чокъл*, *радиопарат*, *бутилка*, *похлупак*, напр. *висока къща*, *високо дърво* и т. н.

II. 1. Прен., метаф. а. Който означава признак за интензивност над нормалната, напр. *висок говор*, *висок смях*; *висока цена* и др.; б. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект, обикновено откъм неговата значимост, напр. *висок гост*; *висока власт*; *високи чувства*, *високи добродетели* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта според размера на съставлящите го елементи над нормата, напр. *висока гора*, *висока нива* и др.; б. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от разстоянието, на което той се намира спрямо някаква повърхност, над нормалното, напр. *високи облаци*, *високи звезди*, *високо пасище*, *висок прозорец*, *висок таван*, *висок етаж*, *висок синор*, *високо гнездо* и др.

Нисък

I. Който означава признак за линеен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, с оглед на вертикалното измерение. Противоп. на *висок*, напр. *ниска къща*, *ниско дърво* и т. н.

II. Прен., метаф. а. Който означава признак за интензивност под нормалната. Противоп. на *висок*, напр. *нисък смях*, *ниска цена* и пр.; б. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект. Противоп. на *висок* (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *ниски чувства* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта според размера на съставлящите го елементи под нормата. Противоп. на *висок*, напр. *ниска*

⁶⁹ Ограниченията в съчетаемостта, характерни за значенията на някои от отрицателните компоненти на антонимните двойки, се отнасят до съществителни, смисловото съдържание на които изключва определяне в отрицателна посока, срв. *широко* (но не *тясно*) *море*, *дълбока* (но не *плитка*) *пропаст*, *високи* (но не *ниски*) *добродетели* и др.

гора и т.н.; б. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от разстоянието, на което той се намира спрямо някаква повърхност, под нормалното. Противоп. на висок, напр. ниски облаци, нисък таван и т. н.

Дълбок

1. Който означава признак за линеен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, с оглед на: 1. вертикалното измерение — в съчетания със съществителни от типа на *река, езеро, прозорец, кошница, кофа, чиния, сняг, кал* и др., напр. *дълбока река, дълбока пропаст, дълбока кал, дълбока кошница* и т. н.; 2. по-малкото или евентуално по-голямо хоризонтално измерение — в съчетания като *дълбока ниша, дълбока сцена, дълбок рафт* и др.

II. 1. Прен., метаф. а. Който означава признак за интензивност над нормалната, напр. *дълбока мъка, дълбока милост, дълбока умора, дълбок сън* и др.; б. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на някои звукови прояви; мъчителен; съкровен; съдържателен, мъдър, напр. *дълбок стон, дълбока въздишка; дълбоко признание; дълбок отговор* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от разстоянието, на което той се намира спрямо някаква повърхност, над нормалното, напр. *дълбоко дъно, дълбок зимник* и др.; б. Който означава признак, характеризиращ едно действие в зависимост от начина, по който то е извършено, напр. *дълбоко дишане, дълбок поклон* и др.

Плитък

1. Който означава признак за линеен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, с оглед на едно от трите измерения. Противоп. на дълбок (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *плитка река, плитък сняг, плитка кошница* и др.

II. 1. Прен., метаф. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на някои прояви, обикновено откъм тяхното съдържание; повърхностен, напр. *плитък отговор* и др.

2. Прен., метон. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от разстоянието, на което той се намира спрямо някаква повърхност, под нормалното. Противоп. на дълбок (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *плитко дъно*.

Дебел

1. Който означава признак за линеен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, с оглед на: 1) по-малкото хоризонтално измерение — в съчетание със съществителни от типа на *стена, врата, зид, ивица, линия*, напр. *дебела стена, дебела линия*, и пр.; 2) вертикалното измерение — в съчетание като *дебел сняг, дебела настилка, дебел килим, дебела книга, дебела монета* и др.

II. 1. Прен., метаф. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект, обикновено откъм плътност или пълнота над нормалната, напр. *дебел глас, дебел вой, дебел човек* и пр.

2. Прен., метон. Който означава признак, определящ напречното сечение на предмета според характеристиката на едно от измеренията му (тук съвпадащо с диаметъра), като надвишаващо нормалния размер, напр. *дебело дърво, дебела пръчка* и др.

Тънък

1. Който означава признак за линеен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, с оглед на по-малкото хоризонтално или на вертикалното измерение. Противоп. на дебел, напр. *тънка стена, тънка ивица; тънък сняг, тънък килим* и т. н.

II. 1. Прен., метаф. а. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект, обикновено откъм плътност или пълнота под нормалната. Противоп. на дебел, напр. *тънък глас; тънък човек* и пр.; б. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на някои абстрактни понятия; фин; хитър, лукав, напр. *тънко изделие, тънък слух, тънък вкус, тънък усет, тънко ухание; тънка усмивка, тънко ласкателство* и др.

2. Прен., метон. Който означава признак, определящ напречното сечение на предмета според характеристиката на едно от измеренията му (тук съвпадащо с диаметъра) под нормалното. Противоп. на дебел, напр. *тънко дърво, тънка пръчка* и др.

Обширен

1. Който означава признак за повърхнинен пространствен размер над нормалния, интензивен, с оглед на хоризонталната повърхност, напр. *обширна равнина, обширна стая* и пр.

II. Прен., метаф. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на писмено или устно изложени фрази, свързани от една обща тема; подробен, изчерпателен, напр. *обширен доклад, обширно изложение* и др.

Пространен

I. Който означава признак за повърхнинен пространствен размер над нормалния, интензивен, с оглед на хоризонталната повърхност. Синоним на *обширен* (с известна тенденция към по-честа съчетаемост със съществителни, названия на помещения), напр. *просторна стая, просторна равнина* и т. н.

Едър

I. Който означава признак за обемен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност, по отношение на предмети с величина изобщо и на предмети, названия на живи същества, напр. *едра звезда, едра паря, едра капка, едър плод; едър човек, едър заек, едра птица, едра риба* и т. н.

II. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от размера на съставлящите го елементи над нормата, напр. *едър дъжд, едър сняг, едра слама, едър път* и пр.; б. Който означава признак, характеризиращ поредица от определени действия над нормата в зависимост от начина, по който те са извършени, напр. *едри крачки*, и др.; в. Който означава признак, характеризиращ определени лица според средствата, с които те разполагат като собственици, купувачи и пр., над нормалното, напр. *едър собственик, едър производител, едър търговец, едър купувач* и др.

Дребен

I. Който означава признак за обемен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност, по отношение на предмети с величина изобщо и на предмети, названия на живи същества. Противоп. на *едър*, напр. *дребна капка, дребен човек* и т. н.

II. 1. Прен., метаф. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект, обикновено откъм неговата значимост; незначителен, напр. *дребен чиновник, дребен служител, дребна случка, дребна сръдня, дребно съществуване, дребна тема* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта в зависимост от размера на съставлящите го елементи под нормата. Противоп. на *едър*, напр. *дребен сняг, дребен дъжд, дребна слама* и пр.; б. Който означава признак, характеризиращ поредица от определени действия под нормата в зависимост от начина, по който те са извършени. Противоп. на *едър*, напр. *дребни стъпки* и др.; в. Който означава признак, характеризиращ определени лица според средствата, с които те разполагат като собственици, купувачи и пр. под нормалното. Противоп. на *едър*, напр. *дребен собственик, дребен търговец, дребен купувач* и др.

Голям

I. Който означава признак за линеен, повърхнинен или обемен пространствен размер над нормалния, лишен от интензивност.

1. Който означава признак за линеен размер с оглед на вертикалното или хоризонталните измерения; дълъг, висок или дълбок — в съчетание със съществителни от типа на *линия, ивица, тояга, пътека, улица, коридор, колона, бор, кладенец, пропаст; сняг* и др., напр. *голяма (дълга) линия; голяма (висока) колона; голяма (дълбока) пропаст*; широк или дебел — в съчетания като *голям екран, голям сняг* и др.

2. Който означава признак за повърхнинен размер като резултат от размера на дължината и ширината или на ширината и височината — в съчетание със съществителни от типа на *нива, стая, порта, прозорец, витрина* и др., напр. *голяма нива, голяма стая, голяма витрина* и т. н.

3. Който означава признак за обемен размер а. по отношение на предмети с величина изобщо и на предмети, названия на живи същества; едър, напр. *голяма (едра) звезда, голяма (едра) капка; голям (едър) заек* и т. н.; б. като резултат от размера на дължината, ширината и височината, дължината, ширината и дълбочината и дължината, ширината и дебелината — в съчетание със съществителни от типа на *камък, къща; кошица, тенджерка; пакет* и др.; напр. *голям камък; голяма кошица; голям пакет* и пр.

II. 1. Прен., метаф. а. Който означава признак за продължителност във времето над нормалната, напр. *голям ден, голямо пътуване, голяма реч* и др.; б. Който означава признак за интензивност над нормалната, напр. *голяма хубост, голяма гордост, голяма смелост, голяма дързост; голяма радост, голяма мъка, голяма скръб, голям ужас; голям шум, голяма глътка, голяма врява; голям студ, голяма тишина; голяма дейност, голямо усилие* и др.; в. Който означава признак, характеризиращ качествената същност на определяния обект откъм неговата значимост, забележителен, напр. *голям празник*,

голяма победа, голям триумф, голям успех, голям идеал; голям лекар, голям адвокат и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта според броя на съставлящите го елементи над нормата, напр. *голяма партия*, *голяма група*, *голямо стадо* и т. н.; б. Който означава признак, характеризиращ възрастта на определен вид лица; израснал, възрастен, напр. *голямо момче*, *голямо момиче*, *голямо дете*; *голям син*, *голяма дъщеря*, *голям брат*, *голяма сестра* и др.

Малък

1. Който означава признак за линеен, повърхнинен или обемен пространствен размер под нормалния, лишен от интензивност: 1. с оглед на вертикалното или на хоризонталните измервания. Противоп. на *голям*. 1. (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *малка (къса) линия*, *ивица* и т. н.; *малка (ниска) тополя* и пр.; *малък (плитък или тънък) сняг*; *малък (тесен) екран*; 2. като резултат от размера на дължината и ширината или на ширината и височината. Противоп. на *голям*, напр. *малка нива*, *малка стая*; *малък прозорец* и т. н. 3. а) по отношение на предмети с величина изобщо и на предмети, названия на живи същества. Противоп. на *голям*, напр. *малка (дребна) капка*, *малка (дребна) патица* и др.; б) като резултат от размера на дължината, ширината и височината, дължината, ширината и дълбочината и дължината, ширината и дебелината. Противоп. на *голям*, напр. *малка къща*, *малка тенджерка*; *малък пакет* и др.

II. 1. Прен., метаф. а. Който означава признак за продължителност във времето под нормалната. Противоп. на *голям*, напр. *малък ден*, *малка разходка*; *малък разговор* и др.; б. Който означава признак за интензивност под нормалната. Противоп. на *голям* (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *малка гордост*, *малка радост*; *малък шум*, *малко усилие* и др.; в. Който означава признак, характеризиращ качествена същност на определяния обект; маловажен. Противоп. на *голям* (с известни ограничения в съчетаемостта), напр. *малък празник*, *малък успех*, *малък чиновник* и др.

2. Прен., метон. а. Който означава признак, характеризиращ обекта според броя на съставлящите го елементи под нормата. Противоп. на *голям*, напр. *малка партия*, *малка рота*, *малко ято* и пр.; б. Който означава признак, характеризиращ възрастта на определен вид лица, невръстен. Противоп. на *голям*, напр. *малко момче*, *малко момиче*, *малка сестра* и т. н.

Приложение 2

Азбучен списък на прилагателните за пространствен размер

безбрежен (2)	лилипутски (0)
безграничен (5)	малък (678)
бездънен (17)	микроскопичен (0)
безконечен (2)	миниатюрен (1)
безкраен (49)	незначителен (1)
безмерен (3)	неизмерим (1)
безпределен (0)	необгледен (3)
великански (0)	необозрим (1)
висок (428)	необхватен (1)
гигантски (12)	необятен (4)
голиатски (голиатовски) (0)	нескончаем (2)
голям (779)	нисък (153)
грамаден (66)	нищожен (8)
дебел (159)	обеимист (0)
джуджешки (джуджест) (0)	обширен (15)
дребен (125)	огромен (95)
дълбок (164)	плитък (12)
дълъг (372)	просторен (25)
едър (198)	пространен (2)
значителен (1)	ситен (41)
исполински (3)	тесен (144)
колосален (2)	тънък (212)
крупен (0)	ширен (1)
къс (96)	широк (336)

Лилия Манолова

УПОТРЕБА НА УДВОЕНОТО ДОПЪЛНЕНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

1.1. Синтактичната конструкция от типа на „Мене ме викат Иван Краличът“ (Ив. Вазов), „Когато се прибрах в къщи, *Едит* я нямаше“ (Б. Райнов), „Обзалагам се, че *тази драма* я очаква голямо бъдеще“ (Вл. Каракашев) са добре познати на българския език. Те са отличителна черта на българския книжовен синтаксис и на българските народни говори. Това синтактично явление е означавано като *удвоено допълнение* или *удвоен обект*. Предпочитаме термина *удвоено допълнение*, а не *удвоен обект*, защото *допълнение* е лингвистичен термин за разлика от логическия термин *обект*.

Както вече отбелязахме, конструкцията *удвоено допълнение* е характерна особеност на българския език, освен това тя е отличителна черта на останалите балкански езици (албански, румънски, новогръцки),¹ а така също и на някои романски езици (испански, френски, италиански).²

1.2. Структурата удвоено допълнение е предмет на разглеждане в много изследвания на славистичната езиковедска литература — учебници по българска граматика³ и специални лингвистични трудове.

¹ Б. Цонев. Езикови взаимности между българи и румъни. — Год. Соф. унив., т. XVI—XVII, 1919—1920 г., с. 1—6; Ст. Младенов. *Geschichte der bulgarischen Sprache*, 1929, с. 9; К. Г. Сапфелд. *Linguistique balkanistique. Problèmes résultats*, 1968, p. 12—13; Б. Цонев. История на българския език. Т. II. С., 1934, с. 8—9; Р. Будагов. Этюды по синтаксису румынского языка, 1958; А. Мазон, А. Вайлап. *L'évangéliste de Kulakia unpralec slave du Bas-Vardar*. Paris, 1938, p. 177—178; О. Вучхóлз. Zur Frage der Verdoppelung-Objekte im Albanischen. *Résumés des communications. Congrès international des Etudes balkaniques et Sud-Est Européennes*. S., 1966, p. 711—724.

² Е. Д. Панфилов. К вопросу о так называемом аналитическом склонении. — Вопросы языкознания, 1954, кн. 1, с. 52; Ш. Балли. *Общая лингвистика и вопросы французского языка*. М., 1955; М. Бобырева. Порядок слов в простом и сложном предложении во французском языке. М., 1956, с. 110 и 122; М. А. Габинский. Автохтонные элементы в молдавском языке. — Вопросы языкознания, 1956, кн. 1, с. 52; А. Минчев. Опыт за интерпретация на модела на удвоените допълнения в българския език. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XVII, 1969, с. 3—50; И. Кънчев. Някои наблюдения върху употребата на удвоено допълнение в испански и български език. — Език и литература, 1972, кн. I, с. 53—58.

³ L. Beaupré. *Grammaire de la langue bulgare*. Paris, 1933, p. 82; П. Калканджиев. Българска граматика. Пловдив, 1936, с. 298—299 и Българска граматика, Пловдив, 1938, с. 347; Н. Костов. Българска граматика. С., 1939, с. 223—224; Ст. Младенов и Ст. П. Василев. Граматика на българския език. С., 1939, с. 223—224 (автор на дял V, Синтаксис, е Ст. Младенов); А. Т. Балани. Нова българска граматика. С., 1940, с. 101 и 448; Д. Попов. Българска граматика. С., 1941, с. 176. Л. Андрейчин. Основна българска граматика; С., 1942, с. 361 и 450. Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов, Ст. Стойков. Български език за педагогическите училища за начални учители. С., 1955, с. 156, Л. Андрей-

Авторите на учебници по българска граматика отбелязват и обясняват най-общо характерната за езика ни конструкция удвоено допълнение. Разбира се, от тях не може да се иска подробно разглеждане на въпросите на удвояването. Тези въпроси намират отражение в съответни езиковедски изследвания.

Проблематиката на лингвистичните трудове, посветена на структурата удвоено допълнение, е разнообразна — генезис и начало на явлениято,⁴ стилно-граматични употреби на удвоеното допълнение (К. Попов),⁵ модел на удвоеното допълнение (А. Минчева),⁶ удвоеното допълнение в историята на българския книжовен език (Х. Ожеховска),⁷ въпросът за местоименната клитика (Ив. Гълъбов,⁸ Г. Цыхун, Фр. Славски), употреба на удвоеното допълнение в народните говори (Т. Бояджиев, М. Сл. Младенов, Ст. Стойков, Хр. Топалова—Симеонова).⁹

Предмет на нашето изследване ще бъдат употребите на удвоеното допълнение в българския книжовен език.

Основната ни задача е да изясним задължителния и факултативен характер на удвояването и мястото му в различните стилове на книжовния език. За нейното разрешаване е необходимо да се проследят конструкциите, в

чин, К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език. С., 1956, с. 225—226; Ю. Маслов. Очерк болгарской грамматики. М., 1956, с. 156; К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958, с. 226; К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1963, с. 165—167.

⁴ А. Селищев. Очерки по македонской диалектологии. Казань, 1918, с. 246—250; вж. становището на А. Мазон, А. Лескин, Фр. Миклошич (у Л. Милетич. Удвояването на обекта в българския език не е балканизъм. — СП на БАН, 1937, LVI, с. 1—20; Л. Милетич. Цит. съч., с. 1—20; А. Врачу. К вопросу о роли субстрата в истории славянских языков. — Romanoslavica, т. IX, 1963, с. 65—85; К. Попов. Стилно-граматични употреби на удвоеното допълнение в българския книжовен език. — Изв. Инст. бълг. език, т. VIII, 1962, с. 459—470; К. Мирчев. Имало ли е още в старобългарски „балканизми“? — Славянска филология, т. I, 1963, с. 318—319; И. Русек. По въпроса за хронологията на удвояването на допълненията в българския език. — Български език, 1963, кн. 2, с. 141—143 и Deklinacja użycie przymiotków w Triodzie chłudowa. Wrocław—Warschawa—Kraków, 1964, с. 194; вж. бележката на Ив. Гълъбов в Славянска филология, т. VII, 1965, с. 301; на П. Илневски. — Славянска филология, т. VII, 1965, с. 142—143; К. Попов. Wortfolge und Intonationsbesonderheiten der doppelten Objekts im Bulgarischen — Die Welt der Slaven, 1967, кн. 2, с. 199; Ц. Младенов. Балканизъм ли е удвояването на обекта. — Изв. Инст. бълг. език, т. XVI, 1968, с. 151—156; А. Минчева. Цит. съч., с. 13 и 45.

⁵ К. Попов. Стилно-граматични употреби на удвоеното допълнение в българския книжовен език. — Изв. Инст. бълг. език, т. VIII, 1962, с. 459—470.

⁶ А. Минчева. Цит. съч., с. 3—50.

⁷ Х. Ожеховска. Удвояване на допълнението в някои български текстове от първата половина на XIX в. — Български език, 1967, кн. 1, с. 323—329 и Podwajanie dopełnień w historii bułgarskiego języka literackiego. Warszawa, 1973, с. 7—123.

⁸ Ив. Гълъбов. Zur Frage der bulgarischen Enklitika. — Zeitschrift für slawische Philologie, т. XX, 1950, р. 414—438; Г. Цыхун. Местоименната енклитика и словоредът в българското изречение. — Български език, 1962, кн. 4, с. 283—291; Фр. Славски. Miejsce enklityki odimennej w dziejacji języka bułgarskiego. Kraków, 1964. (Prace Komisji Językowej, PAN, nr 30).

⁹ Т. Бояджиев. Особени форми за удвоен обект в един български говор. — Изв. Инст. бълг. език, т. XI, 1964, с. 427—431; М. Сл. Младенов. Бележки върху синтаксиса на ихтиманския говор. — Български език, 1965, кн. III, с. 208—224; Ст. Стойков. Банатският говор. С., 1967, с. 307; Хр. Топалова—Симеонова. Синтаксис на Софийския говор. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XVIII, 1969, с. 50—51; Т. Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско, С., 1972.

които се среща удвоеното допълнение, а така също да се обясни зависимостта на удвояването на морфологичната оформеност на глагола.

Наблюденията ни са направени върху материал от художествената и научната литература, от вестници, списания, от предавания по радиото и телевизията, от разговорната практика на работещите в Института за български език, на ученици, студенти и граждани.

Резултатите от нашето изследване биха могли да послужат за създаване на известна нормативност в употребите на удвоеното допълнение, за паралели и сравнения с подобни явления в други езици, а така също и за описание на удвоеното допълнение в балканските езици.

1. СЪЩНОСТ НА УДВОЕНОТО ДОПЪЛНЕНИЕ

2.1. Удвоеното допълнение в народната реч

Синтактичната конструкция удвоено допълнение е, както вече казахме, характерна особеност на българските народни говори и на книжовния ни синтаксис (вж. с. 131). Мнозина езиковеди обръщат внимание на явлението удвоено допълнение в българските народни говори. Така напр. Л. Андрейчин¹⁰ отбелязва, че „В областта на синтаксиса съвременният български книжовен език се характеризира преди всичко с най-съществените особености на народната реч: аналитизъм, т. е. безпадежно и безпредложно изразяване и употреба на лични глаголни конструкции („да-конструкции“) на мястото на старобългарския инфинитив“. . . Измежду характерните особености в по-слаба степен се задържа в книжовния език, но все пак е характерна, а не факултативна особеност удвояването на обекта“. Според К. Попов¹¹ чрез удвоеното допълнение се засилват народностните елементи в синтаксиса на книжовния език. Х. Ожеховска¹² смята, че за разлика от народните говори тази типична за народната реч конструкция отсъствува в черковнославянския език.

На употребите на удвоеното допълнение в народните говори обръща внимание още Б. Цонев¹³. В т. 218 на Програмата той поставя следния въпрос: „Употребяват ли се по вас местоименията, сиреч да се казва: *мене ми, тебе ти* . . . и подобно?“

М. Сл. Младенов¹⁴, изследвайки синтаксиса на ихтиманския говор, е стигнал до интересни изводи, а именно: „Една от важните черти на ихтиманския синтаксис е липсата на удвоен обект. В ихтиманския говор липсата на удвоено допълнение се среща наред със случаи на удвояване, но най-често се явява при допълнения, изразени с местоимения — „Малко е и на мен образованието“. . .“ Авторът отбелязва, че, макар и по-рядко, удвоеното допълнение не се среща в синтактични конструкции, в които то е изразено веднъж със съществително име — „Колата и воловете никъде няма“. Според

¹⁰ Л. А н д р е й ч и н. Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език. — Български език, 1963, кн. IV—V, с. 345—353; Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 155—168.

¹¹ К. П о п о в. Стилно-граматични употреби. . . , с. 459—470.

¹² Х. О ж е х о в с к а. Удвояване на допълнението в някои. . . , с. 323—330.

¹³ Б. Ц о н е в. Програма за изучаване на българските народни говори. — СбНУ, XVI и XVII, 1900, с. 907.

¹⁴ М. М л а д е н о в. Цит. съч., с. 208—224.

М. Сл. Младенов досега в нашата езиковедска наука е общо схващането, че удвояването е повсеместно, общобългарско явление, и ако има някакви отклонения, те са в книжовния език, и то под влияние на чуждоезични образци. Оказва се обаче, че такива отклонения се забелязват и в някои народни говори, и те не могат да се обяснят с влияния на чужди езици. Така например М. Сл. Младенов посочва, че освен в ихтиманския говор удвояването на допълнението липсва също и в някои родопски говори.

На въпроса за липсата на удвоено допълнение в народните говори посвещава свои изследвания и Т. Бояджиев.¹⁵ Проучвайки говора на с. Ёникьой, авторът е намерил само няколко употреби на удвоено допълнение. В с. Съчанли старите информатори по-рядко употребяват удвоено допълнение, но в този говор, макар и не често, удвоени допълнения се срещат. Т. Бояджиев прави предположение, че моделът удвоено допълнение не се е наложил в говора на с. Съчанли, защото по всяка вероятност все още запазените падежни окончания дават възможност ясно да се означават синтактичните отношения. Според автора състоянието на говора дава възможност да се приеме схващането на Л. Милетич,¹⁶ че процесът на удвояване на допълнението върви успоредно с разрушаването на падежната система.

Езиковедската литература не разполага с повече изследвания върху употребите на удвоеното допълнение в народните говори, а това не ни дава възможност да разполагаме с по-системни изводи за особеностите на тези употреби. Затова приемаме констатацията, че удвоеното допълнение е характерна особеност на повечето български народни говори.

2.2. Проникване на конструкцията удвоено допълнение от народния в книжовния език

Интересни наблюдения във връзка с проникването на конструкцията удвоено допълнение от народния език в книжовния е направила Х. Ожеховска.¹⁷ Тя се е запознала с езика на 128 произведения от преди Освобождението и с 53 произведения от епохата след Освобождението. Авторката е стигнала до извода, че конструкцията удвоено допълнение е била избягвана в писмената реч. Не трябва да се забравя, че старата писмена традиция (старобългарско-черковнославянска) е принадлежала на „високия стил“ за разлика например от дамаскината литература, за която е характерен простонародният разговорен стил. Съвсем естествено е било да се избягват народностни разговорни елементи във „високия стил“ на официалната литература. Според Х. Ожеховска¹⁸ картината на проникването или избягване на въпросната синтактична конструкция в различните произведения на различните автори е много пъстра. Авторката смята, че типичната за народните говори синтактична конструкция (удвоено допълнение) е могла да бъде използвана за стилизация на речта на литературния персонаж и постепенно е започнала да прониква в писмения език. Ето защо още в самото начало на 19 в. в новобългарските ръкописи и печатни текстове с художествено-повествователен характер удвоеното допълнение се употребява като стилистично

¹⁵ Т. Б о я д ж и е в. *Особени форми за...*, с. 427 и сл. и *Говорът на...*, с. 116 и 212.

¹⁶ Л. М и л е т и ч. *Цит. съч.*, с. 1—20.

¹⁷ Х. О ж е х о в с к а. *Podwajanie dopełnień...*, с. 7—123.

¹⁸ Х. О ж е х о в с к а. *Удвояване на допълнението в някои...*, с. 323.

средство, което отличава езика на персонажа. Към констатацията на Х. Ожеховска бихме добавили следното: логично е да се смята, че удвоеното допълнение не е могло да не се установи в писмения език и затова, че всеки автор в по-голяма или по-малка степен е носител на характерните особености на народния говорим език. Конструкцията удвоено допълнение дава възможност на пишещия в много случаи да уточни мисълта, да я подчертае, да я направи по-ясна. Така тази конструкция навлиза и в авторската реч на художественото произведение, и в различните стилове на писмения език, но, разбира се, с различна честота и интензивност.

Освен това не трябва да се забравя, че въпросната структура, макар и в твърде ограничена степен, не е чужда както на старобългарските текстове, така и на среднобългарските. Сведения за това дават К. Мирчев, А. Минчева и И. Русек (вж. с. 131 и 132).

2.3. Причини за появяване на явлението удвоено допълнение

Някои автори на учебници по българска граматика търсят и посочват причините за удвояване на допълнението. Така напр. според П. Калканджиев¹⁹ удвояването на допълнението се прави с цел за „усилване“, а удвояването на съществителното име — „за повече яснота и определеност“. На подобно мнение са и Н. Костов²⁰, А. Т. Балан²¹, Д. Попов²², К. Мирчев²³, К. Попов²⁴. Според Н. Костов „често за засилване дългата винителна форма се явява придружена от кратка. Без съмнение с това се постига още по-голяма подчертаност на местоимението“. По същия начин авторът изяснява удвояването на дателните форми. К. Попов е на мнение, че „дублираното допълнение може да има не само традиционна, но и стилно-граматична употреба“. К. Мирчев смята, че „допълнително прибавените енклитични местоимения са целели да уточнят смисъла на изречението и да изтъкнат по-ясно прякото и дателното допълнение“. Интересувайки се от началото на процеса удвояване на допълнението, К. Мирчев обяснява създаването на въпросната конструкция като последица от изчезването на склонението в българския език.

Според П. Калканджиев²⁵ и Г. Цыхун²⁶ необходимостта от удвояване на допълнението при местоименията се е наложила, за да се различават винителните от дателните форми и обратно, тъй като в ед. ч. пълните винителни форми *мене*, *тебе* и дателните *мене*, *тебе* звучат еднакво, докато късите винителни форми *ме*, *те* се различават от дателните *ми*, *ти*. При формите за мн. ч. се наблюдава обратният случай — пълните винителни форми *нас*, *вас* и пълните дателни форми *нам*, *вам* се различават едни от други, а късите съвпадат. Подобно мнение изразява и А. Т. Балан²⁷. К. Попов се противопоставя на такава постановка на въпроса, отбелязвайки, че ако необходи-

¹⁹ П. Калканджиев. Цит. съч., с. 347.

²⁰ Н. Костов. Цит. съч., с. 323—324.

²¹ А. Т. Балан. Цит. съч., с. 101.

²² Д. Попов. Цит. съч., с. 176.

²³ К. Мирчев. Историческа граматика. . . , с. 62 и 226.

²⁴ К. Попов. Съвременен български език. . . , с. 167.

²⁵ П. Калканджиев. Цит. съч., с. 348—349.

²⁶ Г. Цыхун. Синтаксис местоименных клитик. . . , с. 27—131.

²⁷ А. Т. Балан. Нова българска граматика за всекиго. II свезка, С., 1958, с. 228.

мостта от удвояване на местоименията се е появила, за да се разграничат винителните от дателните форми на личното местоимение, след като те са се разграничили по гласеж (староб. вин. пад. *мене, тебе*, дат. пад. *мѣнѣ, тѣбѣ*, новобългарски вин. пад. *мене ме, тебе те*, дат. пад. *мене ми, тебе ти*), то би трябвало същото явление да настъпи и при възвратното местоимение, което има една и съща форма за винителен и дателен падеж.

Случаят действително е по-сложен и се нуждае от по-пълно и по-цялостно разглеждане.

Особено ценни наблюдения върху причините за удвояване на допълнението са направили Ст. Младенов²⁸ и К. Попов²⁹. Според тях удвоеното допълнение служи за разграничаване на субектно-обектните отношения. Изхождайки от това положение, можем да установим две разновидности на това разграничаване:

1. Удвояването на допълнението различава подлога от допълнението.

а. Удвояването на допълнението дава възможност да се различи подлога от допълнението, когато те са имена на лица или одушевени предмети. Освен това, както казва А. Минчева³⁰, „Ако подлогът и допълнението са свързани по еднакъв начин с глаголното действие (т. е. ако се получи определена съвкупност от граматическите признаци на думата — преходен глагол в 3 л., съвпадение в числото на глаголните форми и на съществителното пряко допълнение и др., може да стане объркване на подлога и допълнението“.

Примери:

Димов го уби Мери Лемур (Б. Райнов) и *Димов уби Мери Лемур*; *Синовете му ги убили цигани* и *Синовете му убили цигани*; *Мери я извика проф. Андрейчин* и *Мери извика проф. Андрейчин*; *Петър го извика Георги* и *Петър извика Георги*; *Пилето го клъвна кокошката* и *Пилето клъвна кокошката*.

Ако разгледаме примерите „Петър извика Георги“ и „Пилето клъвна кокошката“, бихме приели, че *Петър* и *пилето* са подлози, тъй като обикновено в български език подлогът стои на първо място в изречението и се членува. В такива случаи удвояването на допълнението единствено дава възможност за различаване на подлога от допълнението. Подобен е случаят в изречението: „Дясната ми ръка се опираше в грапавата стена, *лявата ми ръка я държеше Гюлфие*“ (А. Дончев).

б. Удвояването на допълнението различава подлога от допълнението и в изречения, при които подлогът и допълнението не са одушевени предмети. Удвояването при тях дава възможност те да бъдат разграничавани: „Обзалагам се, че *тази драма* я очаква голямо бъдеще“ (Вл. Каракашев) и „Обзалагам се, че *тази драма* очаква голямо бъдеще“.

в. Удвояването на допълнението е средство за различаване на подлога от допълнението в изречения, при които допълнението е одушевен предмет, а подлогът — неодушевен, напр. „А то отколе да сме ти платили тия пари, ама нă — *магарето го* притисна глината...“ (Хр. Ботев).

2. Удвояване на допълнението в зависимост от словоредата на изречението.

Когато подлогът и допълнението са имена на лица и словоредът е обратен (субективен), удвояването на допълнението е единственото разграничително средство между тях — „Иван удари Петър“, но „*Иван го* удари Петър“. Това

²⁸ Ст. Младенов. Цит съч., с. 356.

²⁹ К. Попов. Стилно-граматични употреби..., с. 459—470.

³⁰ А. Минчева. Опит за интерпретация..., с. 6.

се отнася за всички случаи, които посочихме, с изключение на следния: ако подлогът и допълнението са одушевени предмети (без да бъдат имена на лица), освен удвояването на допълнението, и промяната на словоредата също може да разграничи подлога от допълнението. Примери:

Овцете на убития *ги* продали, а с тях и кучетата му (А. Дончев), но Продали овцете на убития, а с тях и кучетата му; Дясната ми ръка се опираше в грапавата стена, *лявата ми ръка* я държеше Гюлфие, но Дясната ми ръка се опираше в грапавата стена, а Гюлфие държеше *лявата ми ръка*; *Синовете* му *ги* убили цигани, но Цигани убили синовете му.

2.4. Задължително удвояване на допълнението

Изнесеното в позиция пред предлога допълнение задължително се удвоява. То може да бъде изразено с дълга местоименна форма (на личното местоимение) или със съществително име, което трябва да бъде членувано или определено с показателно или притежателно местоимение, а така също с числително или прилагателно име (също членувани). Примери:

Впрочем в случая *мене* ме интересува произношението (Б. Райнов), *Тебе* те води сърцето ти (Д. Талев), *И ней ѝ* беше едно леко, едно леко, едно хубаво, та няма как (Т. Влайков), *На нас ни* тежи гредата, а ние се сърдим на сламката. . . (Л. Каравелов), *Тях ги* предвождаше заптието . . . (Ив. Вазов), *Тези злини ги* предусетих най-напред аз (говорна практика), *Двете момиченца ги* извика майка им (говорна практика).

Това задължително удвояване се обяснява с актуалното деление на изказа. Вместо термина *актуално деление* приемаме *комуникативно деление*, предложен от Св. Иванчев. Според него актуалното деление е израз на комуникативно обусловения строеж на изречението, като всяка от двете части, на които се разпада изречението при това деление, е носител на определен комуникативен заряд. Вместо *основа* на изказа Св. Иванчев³¹ предлага *експозиция*, а вместо *ядка* (на изказа) — *кулминация*. От гледище на комуникативно деление на изказа задължителното начално удвояване се мотивира от факта, че когато удвоеното допълнение е в началото на изречението, то служи за експозиция и не привлича върху себе си логическото ударение. Съществителните са членувани или определени с показателни или притежателни местоимения, с членувани прилагателни или числителни имена. Примери:

Ясно е, че *темата* ще трябва да я продължим друг път (Б. Райнов), Вярно ли е, че *данъкът джидие* го събирали българите помежду си и го носили на тебе? (А. Дончев), *Тия витрини* тя навярно *ги* разглежда по два пъти на ден (Б. Райнов), *Описанието* си го прави по свой начин (говорна практика), *Добрият ученик* го сочат винаги за пример (говорна практика).

Св. Иванчев³² отбелязва, че е напълно възможно удвояване на допълнението и при неопределени съществителни, само че те непременно трябва да означават индивидуален предмет и тази индивидуалност непременно трябва да бъде изразена с неопределителен член или с неопределително местоимение, напр. „Една котка я гони куче“.

2.5. Незадължително (факултативно) удвояване на допълнението

В българския книжовен език има конструкции, които не изискват задължително удвояване на допълнението, напр.: „Остави я тази жена — казвам ти“ (Б. Райнов), „Срещнах го аз моя Иванчо“ (И. Йовков).

³¹ Св. Иванчев. Наблюдения върху употребата на члена в българския език. — Български език, 1957, кн. 4, с. 508—514.

³² Св. Иванчев. Проблеми на актуалното членение на изречението. — Славянска филология, т. X, 1968, с. 45—46.

Върху този вид удвояване е направил особено ценни наблюдения Св. Иванчев³³. Според него, когато удвоеното допълнение се намира на второ място след сказуемото, удвояването не е особено необходимо. То представлява известна плеонастична употреба, установила се под влияние на различни фактори. Не е изключено в този случай да е оказала известно влияние практиката за удвояване на началното допълнение.

Ако разгледаме употребите на удвоеното допълнение в по-горе посочените случаи с оглед на комуникативното деление на изказа, ще установим следното: в изреченията „Остави *я тази жена*“ и „Срещнах *го аз моя Иванчо*“ словоредът е субективен с допълнение-експозиция на второ място след сказуемото. Ако словоредът би бил обективен, в същите изречения допълненията биха представлявали кулминация и не би се чувствувала нужда от удвояване — „Остави *тази жена*“, „Срещнах *аз моя Иванчо*“.

Не е задължително удвояване на допълнението и в случаи, при които сказуемото разделя частите на удвоеното допълнение. Примери: И *вне сте ми омръзнали на мене* (Ел. Пелин), *Никой не ме учи мене* (Й. Йовков), *Ще ги изпратиш и тях* (Ив. Вазов), *А къде го беше пъхнала микрофилмчето* (Б. Райнов), *Ти знаеш ли кой го е унищожил Милко?* (Б. Райнов), *Двете го пишат този материал* (говорна практика).

В конструкции с факултативна употреба на удвоени допълнения причините за удвояването не са граматични, а чисто стилистични. Желанието на говорещия да насочи вниманието към съответен обект, да подчертае казаното, да изрази по-голяма определеност с изказа си, да засили чувството и т. н. води до удвояване на допълнението. Факултативната употреба на удвоеното допълнение дава възможност да се постигне по-голяма нюансировка на изказа. Примери:

Първо — насочване към съответен обект: *Имам ги естествено наградите* (в. Литературен фронт), *Всички ги четяха тия необикновени разказчета* (в. Литературен фронт), *По-добре е да ги правеха тия елхи за бедните* (Б. Райнов).

Второ — подчертаване на казаното: *Знам те аз тебе* (Й. Йовков), *Помниш го и него* (Й. Йовков), *Взех ѝ ума ней* (Ц. Церковски), *Не ми е за нея мене* (Й. Йовков).

Трето — засилване на чувството: *Ти за какво ме имаш мене* (Й. Йовков), *Че ти какво ни мислиш нас* (Ел. Пелин), *Ще го науча аз него* (Г. Караславов), *При следващия мач ще ги видим и тях* (говорна практика).

В конструкциите, при които допълнението е на второ място след сказуемото, или частите му са разделени от сказуемото, употребата на удвоеното допълнение, както вече се изясни, е факултативна. И в двата случая се говори за лица или предмети, известни от предходните изречения, т. е. удвоените допълнения представляват познати лица или предмети, те са допълнения-експозиции.

Когато допълнението (пряко или косвено) е кулминация или влиза в състава на кулминацията, тогава то се употребява неудвоено. Примери: *Питайте мене*, *питайте стария боец* (Г. Караславов), *Божко, мене земи ти, мене* (Ц. Церковски), *Парите не са спечелили мене, аз съм тях спечелил* (П. Р. Славейков).

Разлика в смисъла на изреченията „Питайте *ме мене*“ и „Питайте *мене*“ няма. По смисъл не се различават и изреченията „*Мене ме земи ти*“ и „*Мен земи ти*“, „*Тебе те викат*“ и „*Тебе викат*“.

При съпоставяне или противопоставяне на еднородни допълнения удвояването не е задължително. Примери: *Не изгори тебе, а изгори мене* (П. Р. Славейков), *Тя намери мене, а не аз нея* (говорна практика).

³³ Св. Иванчев. Цит. съч., с. 39—53.

Говорната практика при такива случаи е разнообразна — със и без удвояване. Желанието или стремежът за стилистично подчертаване на допълнението е причина за употребата на неудоена местоименна форма, която привлича, както се изясни вече, логическото ударение. Примери: Той либи мене (В. Друмев). Благодарете на мене (Ив. Вазов), Забрави мене (както бе забравила бога (Д. Талев), Аз тебе търся (Д. Талев).

Според Св. Иванчев³⁴ „Всички пълни форми на личните местоимения са свързани с логическото ударение. Те са подчертано ударени и тази тяхна удареност е станала като че ли неотменна част на формата, затова те не са подходящи за употреба в експозиция. Кратките форми като енклитики изобщо не могат да стоят в началото на изречението. Изход от това положение се намира в съчетанието на силно ударените пълни форми с изобщо неударените кратки форми, като по този начин се получава нова неутрална по отношение на ударението форма, която може да стои в експозиция“.

Началното допълнение, изразено със съществително име, може да бъде неудоено (среща се рядко), когато е кулминация или влиза в състава на кулминацията — „Иван извикаха, а не Петър“.

Казаното за неудоеното допълнение, изразено с дълга местоименна форма, се отнася и за неудоеното допълнение, изразено със съществително име.

2.6. Въпросът за кратката местоименна клитика

Във връзка с удвояването на допълнението в съвременния български език трябва да се разгледа въпросът за кратката местоименна клитика, която за повече удобство ще наричаме *местоименна клитика* или само *клитика*. Тя се свързва с глагола в едно синтактично цяло, т. е. клитиката и глаголят образуват една синтактична група. Според А. Минчева³⁵ клитиката е граматикализиран елемент и в това свое ново качество тя не е еднакво неутрална към двете части на синтактичното отношение — сказуемото и допълнението. Кратката местоименна форма служи за показател на синтактичните отношения не на съществителното име, а на глагола.

Г. Цыхун³⁶ отбелязва, че кратките местоименни форми „губят своето лексическо значение“. Според него местоименната клитика е делексикализиран елемент, изпълняващ в изречението определена граматическа функция. Г. Цыхун³⁷ говори и за степен на делексикализация на клитиките.

Ще отбележим, че кратките местоименни форми нямат самостоятелно лексикално значение, за да се казва, че те губят това свое значение. Местоименията изобщо нямат самостоятелна семантика и затова не може да се говори, че те са делексикализирани.

Местоименната клитика ще разглеждаме само като показател на синтактичните отношения на глагола. На същото мнение е и Голомб³⁸, според когото местоименните клитики изпълняват функцията на чисто граматични показатели на синтактичните отношения в изречението.

³⁴ Св. Иванчев. Проблеми на..., с. 48.

³⁵ А. Минчева. Опит за интерпретация..., с. 49.

³⁶ Г. Цыхун. Синтаксис местоименных клитик..., с. 27—131.

³⁷ Г. Цыхун. О сильных формах в системе местоимений южнославянских языков и их слабых соответствиях. — Вестник Ленинградского университета. Серия история языка и литературы, 1962, № 2, с. 129.

³⁸ G o l a b. Funkcja syntaktyczna proklityki zaimkowej w gwarach macedońskich. — Lingua Posnaniensis, 1953, 4, p. 280.

Според Р. Будагов³⁹ и Г. Цыхун⁴⁰ клитиката може да бъде наречена „втори член“ на въпросната синтактична конструкция.

Ако приемем тазата, че клитиката е втори член на конструкцията удвоено допълнение, можем да се съгласим с мисълта на Г. Цыхун⁴¹; че в състава на сложната удвоена форма клитиката е показател на комуникативния елемент. Или още по-точно казано, клитиката често изпълнява функция на един от показателите на това, че дадената дума е експозиция на изказа. Примери:

Тебе ти нищо, ами аз къде да се дена (Ст. Ц. Даскалов), *Куцаря бяха го забравили в село* (Й. Йовков), *Писмото му го дадох* (говорна практика).

Обратно — отсъствието на този показател (клитиката) в повечето случаи показва, че в същност това е кулминация на изказа — „Писмото му дадох“.

Като имаме пред вид, че местоименната клитика е показател на синтактичните отношения, не можем да приемем мисълта на Х. Валтер⁴², че синтактичното цяло глагол-клитика е обектно спрежение на глаголите в балканските езици. На неговото твърдение се противопоставят Й. Пенчев⁴³ и А. Минчева⁴⁴. Според А. Минчева най-сериозната пречка, за да се приеме становището на Х. Валтер, е обстоятелството, че това обектно спрежение на глагола има чисто синтактични условия на поява — само когато обектът на глагола е членувано съществително.

Към мисълта на А. Минчева бихме добавили, че съществителното може да бъде не само членувано, но и определено по някакъв начин (показателно местоимение, притежателно местоимение, членувано прилагателно и членувано съществително).

Клитиката в българския книжовен език не може да стои на първо място в изречението. Тя е свързана с глагола и, както казва А. Минчева, „Постоянно е мястото на енклитиката до глагола, а съседството ѝ с удвоеното съществително или местоимение е случайно или вторично“⁴⁵. Свързаната с глагола клитика само замества съществителното име. Във връзка с това А. Минчева⁴⁶ посочва, че след като клитиката замества или се отнася към съществителното име, тя има анафорична функция и тази функция неправилно кара някои автори да схващат името и местоимението като комплекс, като формално свързани. Така напр. К. Попов⁴⁷ говори за слаби, силни и усиленни форми (слаби — *ме, те, го, я, ми, ви, им*; силни — *мене, тебе, нея*. . .; усиленни — *мене ме, тебе те*. . .). Според него тази класификация се определя от силата и изразителността на дателните и винителните форми на личното местоимение в българския език.

³⁹ Р. Будагов. Цит. съч., с. 64—103.

⁴⁰ Г. Цыхун. Местоименната енклитика и. . . , с. 283.

⁴¹ Пак там, с. 290.

⁴² Х. Валтер. Zum Problem des sog. Verdoppelten Objekts in den Balkansprachen. I Congrès international des Etudes balkaniques et Sud-Est Européennes des Communications Linguistiques, S., 1966, с. 265—280.

⁴³ Й. Пенчев. За класификацията на значенията на българските рефлексивни по форма глаголи. — Български език, 1965, кн. 3, с. 249—255.

⁴⁴ А. Минчева. Опит за интерпретация. . . , с. 1—50.

⁴⁵ А. Минчева. За някои аспекти на репризата на личните местоимения в българския език. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XVI, 1968, с. 371—379.

⁴⁶ А. Минчева. Опит за интерпретация. . . , с. 1—50.

⁴⁷ К. Попова. Стилно-граматични употреби. . . , с. 459—470.

Това схващане е неприемливо, защото съществителното име и кратката местоименна форма или дългата местоименна форма и кратката не образуват с глагола едно синтактично цяло, а всяка от тях поотделно е свързана с глагола.

И така, местоименната клитика няма самостоятелна семантика, замества съществителното име, свързва се с глагола в едно синтактично цяло и служи за показател на синтактичното отношение на глагола.

2.7. Можем ли да отъждествим удвоените местоименни допълнения от типа *мене ме* и *себе си* с явлението, което намираме в *себе си*

Според някои автори удвоените местоименни допълнения от типа *мене ме* могат да се отъждествят с явлението, което намираме в *себе си*. Така напр. К. Попов⁴⁸ смята, че наред с удвоените форми на личното местоимение като допълнение, и възвратното местоимение в дат. и вин. пад. се дублира — „Човекът на *себе си* всичко прощава“ и „Сам изложи *себе си*“. И според К. Мирчев⁴⁹ не е оправдано старобългарските съчетания *себя си* — *себе си* да не се смятат еднакви по характер с удвояване на обикновените лични местоимения *мене ме*, *мене ми*.

На противоположно мнение са А. Т. Балан⁵⁰ и А. Минчева⁵¹. Според А. Т. Балан „Пълен и кратък облик за същата част от изречение не правят един облик съставни, както правят заедно облици *себе си*, затуй могат да се разделят в думореда (словореда)“. А. Минчева също е на мнение, че не трябва да се отъждествяват формите *мене ме* и *себе си*.

Ние също смятаме, че структурите *мене ме* и *себе си* не са тъждествени. Съставните части на конструкцията *мене ме* могат да се употребяват самостоятелно, а в конструкцията *себе си* самостоятелната част е *си*. В книжовния език *себе* няма самостоятелна употреба. Употребя като: „... епископи, които не ще пожертвуват ни косъм от главата си без корист за *себе*, които мамят с божии думи...“ (Д. Талев) са оправдани от стилистично гледище, защото характеризират речта на литературния персонаж, но в друг стил биха били неправилни.

Не са книжовни удвоявания като: „Първо да си каже, *аз* *ма* не беше много страх (Хр. Ботев), „*Той му* се струва (говорна практика). Те са получени по-късно на основата на формите *мене ме*, *него го* и т. н. чрез контаминация.

2.8. Морфологично изразяване на допълнението

Допълнението се изразява със съществително име — първично или чрез категории имена, които заместват първичните съществителни, местоимения-съществителни, числителни-съществителни и субстантивирани прилагателни имена. Примери:

Тая болка Божура я лекуваше по своему (Й. Йовков), *Болната* я извикаха на преглед (говорна практика). Във втория случай *болната* е субстантивирано прилагателно. Други примери за удвояване на допълнението, изразено със субстантивирано прилагателно:

⁴⁸ К. Попов. Цит. съч., с. 459—470.

⁴⁹ К. Мирчев. За хронологията на основните балканизми в българския език. — Български език, 1966, кн 4, с. 284—286.

⁵⁰ А. Т. Балан. Нова българска граматика..., с. 102.

⁵¹ А. Минчева. За някои аспекти..., с. 371—379.

Чуждото го бий с комата (П. Р. Славейков), *Родното ще го оставим за друг път* (Б. Райнов), *Но виновните отдавна ги няма* (Д. Талев), *Момчета, днес ще ни ги дават класните* (говорна практика), *Харесват го те българския* (говорна практика).

В книжовния език и в разговорната практика се наблюдават и употреби на субстантивирани неопределителни, показателни и обобщителни местоимения-прилагателни. Примери:

И ти ги измисляш едни (Б. Райнов), *Един от центъра го убиха* (Б. Райнов), *Има ги всякакви* (И. Радичков), *Такива ги има много в речника* (говорна практика).

Личните местоимения, когато заместват направо съществителните имена, имат самостоятелна употреба и играят ролята на местоимения-съществителни. Допълнението, изразено с лично местоимение-съществително, се удвоява, както и същинското съществително име. Примери:

Ще го науча аз него (Г. Караславов), *Него и кучетата не го ядат* (И. Йовков), *Тя си я обичаше нея* (Т. Влайков), *Но могат ли да ми кажат те на мене кой отвори очите на този народ* (А. Каралийчев).

В посочените по-горе примери личните местоимения са само заместници на същинските съществителни имена.

Неопределените местоимения-съществителни, показателните местоимения-съществителни и числителните-съществителни в ролята на допълнения се удвояват като личните местоимения-съществителни. Примери: *Това нещо ти да го изпратиш на руския цар* (Д. Талев), *А това го знаеше целият Търновград* (Ем. Станев), *Но всичко това го нямаше* (Вл. Каракашев), *Я да го видя онзи* (И. Йовков), *Дайте ги прежалих вече* (говорна практика).

В говорната и в писмената практика наблюдаваме употреби и на дублирани относителни местоимения — *който, която, което, които, какъвто, каквато, каквото, каквито, що, както* и на относителното наречие *дето* в значение на относително местоимение. Примери:

То млъкна, обеси крехки ръце на майчината шия и сякаш се вслуша в тази тъжна песен, която са пеели дедите му, която я пее баща му и майка му (Ел. Пелин), *Това, което вие го искате, цял свят го търси и никой не го разбира* (Б. Райнов), *Героите са такива, каквито ги желаят хората и времето* (заглавие на статия във в. Народна армия), *Ех, Теофиле, сърцето ти, що не го заслужаваш, се разтупква, като се припомяш* (Ем. Станев), *Хайде, пей от вашите гяурски песни, дете ги пеят вашите гяурски ходжи* (Ем. Станев), *Човекът, дете го чакаш, няма да дойде* (Б. Райнов).

В стила на народния говор конструкцията *дето го* се схваща като едно цяло.

В посочените по-горе случаи относителните местоимения изпълняват и ролята на съюзни думи, които въвеждат съответното подчинено изречение в състава на сложното изречение.

II. СИНТАКТИЧНИ УПОТРЕБИ НА УДВОЕНОТО ДОПЪЛНЕНИЕ

3.1. Конструктивни елементи на удвоеното допълнение

Съществителното име или дългата местоименна форма и кратката местоименна форма са елементи на удвоеното допълнение. Примери:

Мария я зарадвах с хубава вест или Нея я зарадвах с хубава вест, Петър го извика Георги или Него го извика Георги, *Индже остави плячката за другите — нему не му трябваше плячка* (И. Йовков), *Аз да бях я сварил, щях да я науча нея* (И. Йовков).

Дългата форма на дателното местоимение може да има предложна и безпредложна употреба, а кратките винителни и дателни форми не могат да се употребяват след предлог. Примери:

На мене също ми се беше случвало няколко пъти да стрелям на фронта (П. Вежинов), Леко ти е на тебе (М. Грубешлиева), Впрочем на вас други данни не са ви необходими (Б. Райнов), Но какво ми са на мене французите, какъв съм аз на тях (А. Константинов), Ето ти тебе история (Д. Немиров), *Ней ѝ* се представяше този рицарски образ (Ив. Вазов).

Безпредложната употреба на дългата дателна форма на личното местоимение е по-старинна и се среща по-рядко в българския книжовен език.

Съществителните нарицателни имена се удвояват, когато са членувани или определени с показателни или притежателни местоимения, с членувани числителни или прилагателни имена. Примери:

Думай каквото искаш, господине, ама *госпожите* по си *ги* бива (Ел. Пелин), Я *ги* виж синовете ми, шест души са (И. Йовков), *Това стихотворение* го написах по впечатление-ния от родното си село Горна Бешовица, Врачанско (Ив. Фунев), Огън да *ги* гори *тез* цифлици (И. Йовков), Ето *ги* моите факти (Б. Райнов), Тъй като *главният асистент* още го нямаше, а *бъркотията* в стаята нарастваше, Ирина тръгна да си върви (Д. Димов), *Князовото благоволение* Рачу го използваше богато (Д. Ганчев), Обичам си *ги* буквите (говорна практика), Аз я приемам *дефиницията* (говорна практика).

3.2. Синтактични особености на конструкцията удвоено допълнение

3.2.1. Конструкции с подлог и допълнение

Допълнението се удвоява както в подложни, така и в безподложни конструкции.

При конструкции с подлог и допълнение наблюдаваме следните случаи на удвояване на допълнението:

а) *Удвояване на допълнение-лице.*

Допълнението-лице може да бъде изразено със съществително име или местоимение. Примери:

Помня *ги* тия бездушни *люде*, които помислиха, че ще съборят турската империя (Д. Талев), Мене сълзите не ми дават да гърмя, че е близо границата, а то аз знам как да *ги* перя *тези хайдуци* (И. Йовков), Тебе гъркът *те* е проводил да подслушваш и клеветиш (Ем. Станева).

б) *Удвояване на допълнение-предмет (изразено също със съществително име или местоимение):*

Един голям камък сам човек не може го подигна, но като се съберат. . . (И. Йовков) Като че аз *парите* с лопата *ги* рина (Б. Райнов), Ами тези градини, това поле, тези реки и хълмове, че и балканът отсреща кой ли пък *тях* *ги* носи? (И. Радичков).

При конструкции с подлог и допълнение подлогът може да бъде:

Подлог-лице — съществително име или местоимение, или подлог-предмет — също съществително име или местоимение:

Мене ме гледаше дядо Галушко (А. Дончев), Знам *ги* аз *жените* (Ел. Пелин), Тошо *ги* прави *тези работи* (И. Йовков), Книгата ми хареса на мене (говорна практика), Примерът на тебе не би ти харесал (говорна практика).

3.2.2. Словоред на удвоено допълнение в конструкции с подлог и допълнение

Удвоено допълнение в конструкции с подлог и допълнение няма строго фиксирано място в словоред на изречението. Когато подлогът стои на първо място (т. е. при прав словоред) конструктивните елементи на удвоено допълнение могат да бъдат помежду си в контактна или дистантна позиция. Примери:

Ами тези градини, това поле, тези реки и хълмове, че и Балканът отсреща, кой ли пък *тях ги* носи (Й. Радичков), Той я познаваше *тази жена* (Й. Йовков), Той на *мене* ми поднесе хубави цветя (говорна практика).

При дистантна позиция кратката местоименна форма, която е свързана с глагола в едно синтактично цяло, предхожда глагола, а след него следва дългата местоименна форма или съществителното име. Примери:

Аз ще *те* науча *тебе* (Й. Йовков), Ние не бива да я оставим така *тая работа* (Ц. Талев), Ти знаеш ли кой *го* е унищожил *Милко* (Б. Райнов), Ти добре *го* играеш *безстрашието* (Б. Райнов).

При тези случаи е невъзможно кратката местоименна форма на удвоеното допълнение да бъде след глагола — „Той поднесе *ми* хубави цветя на *мене*“ или „Той поднесе на *мене* *ми* хубави цветя“.

Когато изречението има обратен словоред, случаите с изнесеното в начална позиция удвоено допълнение са много чести. Примери:

Мене ме гони потеря (Й. Йовков), *Него* го слушаха само двама-трима крайненци (Й. Йовков), *Ръжта* я ядоха хората, а овеса, като се случеше хубава година, го ядоха и магаретата (А. Дончев), *Него* го привличат остро драматичните ситуации (Програма на Софийската филхармония).

Примерите показват, че съставните елементи на удвоеното допълнение са в контактна позиция и заемат място пред глагола. В изречения с обратен словоред удвоеното допълнение може да заеме място и след глагола — „Обичат *ме* *мене* българите“ или „Привличат *го* *него* остро драматичните ситуации“.

При обратен словоред се наблюдават и случаи на дистантна позиция на въпросните елементи, разположени:

Първо — пред глагола:

На *мене* много *ми* харесва твоята концепция (говорна практика), На *тях* вече *им* омръзна да слушат едни и същи изказвания (говорна практика).

Второ — след глагола:

Знам *те* аз *тебе* (Й. Йовков), Гледай *я* ти *ти* *нея* (Й. Йовков), Въртиш *я* ти *нея* (Ц. Церковски), Каж *ми* ти на *мене*, приятелю, де се роди Христос (Ел. Пелин).

Трето — глаголът се намира между елементите на удвоеното допълнение: Не *ти* увира на *тебе* глупавата глава, хайто (Ем. Станев), Ще *ти* видя аз *тебе* сметките, ще *ти* разгърна тефтерите от първия лист (Н. Антонов), Ами... *я* *ме* остави *ти* *мене* да си отспя тази нощ, че сигурно е последната спокойна нощ (Д. Талев).

Освен традиционното деление на словоредата на прав и обратен Ст. Шобер⁵² предлага три основни словоредни вариации на изречението в българския език: първата вариация съвпада с правия словоред, втората — с обратния, а за третата е характерно това, че граматичният подлог е в средата на изречението, между думите, които съставят граматичното сказуемо.

Като имаме пред вид случаи, при които подлогът се намира в средата на изречението, можем да наблюдаваме следната дистрибуция на конструктивните елементи на удвоеното допълнение:

Първо — конструктивните елементи се разпределят от двете страни на подлога, при което кратката местоименна форма е естествено в контактна позиция със сказуемото. Примери:

Мене той *ме* назначи за преводчик при свищовския губернатор Найдено Геров и аз *занима*х да *заема* службата си (Ив. Вазов), Един *голям камък* сам човек не може *го* *подигна*, но като се съберат (Й. Йовков), *Нашите хора* господ не може *ги* *оправи*, та *ти* *ли* ще *ги* *оправиш* (Ел. Пелин).

Второ — елементите на удвоеното допълнение предхождат подлога: Ако *те* е *тебе* слободия оженила, *мене* *ме* е неволя разженила (П. Р. Славейков).

⁵² Ст. Шобер. Един основен принцип на нареждане на думите в българското изречение. — Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1935, с. 77.

Трето — елементите на удвоеното допълнение се намират след подлога:

Като че аз *парите* с лопата *ги* рина (Б. Райнов).

За някои от посочените по-горе случаи удвояване на допълнението в простото изречение можем да представим следната схема:

S — я — P — O₁ (Той я познаваше тази жена)

S — O₂ — им — P — O₁ (Той на мене ми поднесе цветя)

O₁ — S — ме — P (Мене той ме научи)

O₁ — им — P — S (Мене ме обичат българите)

(S — подлог, P — сказуемо, O₁ — пряко допълнение, O₂ — косвено допълнение).

Ясно е, че елементите на удвоеното допълнение могат да заемат различни места в изречението. Местоименната клитика не може да стои в самото начало на изречението. На тази особеност на българския книжовен език обръща внимание. Л. Андрейчин⁵³, а така също и К. Попов⁵⁴.

3.2.3. Безподложни конструкции

След като разгледахме употребите на удвоеното допълнение в подложни конструкции, ще изясним накратко и употребите му в безподложни конструкции.

В безподложните конструкции (както и в подложните) удвоеното допълнение може да бъде:

а) *допълнение-лице*, изразено със съществително име или с дълга местоименна форма. Примери:

Видяхте ли *го* моя син (Ел. Пелин), *Селямъзъ* *го* избраха за неговата старост и опитност (Ив. Вазов), *Оставиха* *го* човека на сухо и заминаха (Б. Райнов), *Нас ни* колят и сечат и без да правим нещо (Ив. Вазов), *Тебе те* познават по тия места (Ив. Вазов), *Познавам я и нея*, как не (Л. Каравелов).

б) *допълнение-предмет*, изразено със съществително име или с дълга местоименна форма. Примери:

Тоз кабриолет тогаз ми *го* дадох (Й. Йовков), *Даваш ли ми ги* тия документи (Б. Райнов), *Химикалът ли? Него* *го* взех вчера (говорна практика).

В безподложните изречения удвоеното допълнение няма строго фиксирано място, както и в подложните изречения. Наблюдаваме следните случаи на дистрибуция на удвоеното допълнение:

Първо — удвояно допълнение след сказуемото. Примери:

Взеха ми *го* Димитра, турци ми *го* взеха (Д. Талев), *Настигнете, настигнете ги* тия изедници (Д. Димов), *Даваш ли ми ги* тия документи (Б. Райнов), *Срещнах го* Данчо (говорна практика).

Второ — удвоеното допълнение стои пред сказуемото. Примери:

Агнето *го* гледай по опашката, а ерето по гърдите (П. Р. Славейков), *Тоя имот* *го* имам от майка си, на нея ще *го* оставя (Й. Йовков), *Сопот* *го* не закачаха нея година (Ив. Вазов), *Из пътя* връхлетели на Билюкбаши и *него* *го* ранили (Й. Йовков).

Трето — елементите на удвоеното допълнение са разположени от двете страни на сказуемото. Примери:

И тоя дявол се мъчеха да *го* прогонят с молитви, тамян, свещи и литургия (Ем. Станев), *Не я* знам къде е *легацията* (Б. Райнов), *Знам кой ги* забърква *кашиите* (Б. Райнов), *А какво* ще *го* правя *тоя ден?* (А. Дончев).

В посочените случаи елементите на удвоеното допълнение са в контактна или дистантна позиция. Примери:

⁵³ Л. Андрейчин. Характер и произход на някои структурни особености на новобългарския книжовен език. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 77.

⁵⁴ К. Рорow. Wortfolge und. . . , p. 199.

Оставиха го човека на сухо и заминаха (Б. Райнов), Видяхте ли го моя син? (Ел. Пелин), Искам да го направя тоя удар, да получа наградата си в наличност и да почна отново на свободни начала (Б. Райнов), Тоя град наопаки ще го обърне (Д. Талев), Ако го имате тоя доклад, дайте ми го, моля Ви (говорна практика).

Нашите наблюдения върху фреквентността на контактната и дистантната позиция на удвоените допълнения показват, че контактната позиция е по-употребима (наблюденията ни нямат статистическа точност). Особено често се употребяват удвоени допълнения в началото на изречението. Примери:

Мене ми най-повече тъжно и страдам за всички ония предобри люде, които срещнах и обикнах (Д. Миладинов), Мене ме прободe нещо, притъмнее ми — сякаш не ми е той рожден син (Ст. Загорчинов), Тебе ти е все едно, защото на босия цървулите няма да вземат (М. Грубешлиева), Него го интересуваха повече финансите на Италия (Ив. Вазов), Нас ни са записали у дяволския тефтер още щом сме се родили (Ел. Пелин), Ръжта я ядоха хората (А. Дончев).

3.2.4. Конструкции с еднородни допълнения

Въпросът за удвояване на еднородните допълнения представлява безспорен интерес.

В изречението „Като на тебе и на мене влияе зле лошото време“ (Ив. Вазов) и „Видиш ли мене и жена ми“ (Ив. Вазов) еднородните допълнения-лица не са удвоени. При промяна на изреченията: „Както на тебе и на мене ми влияе зле лошото време“ и „Видиш ли ме мене и жена ми“ ще се получи присъединяване на второто допълнение (мене ми, жена ми). В този случай не можем да говорим за удвоени допълнения.

Аналогични са примерите, при които допълнението е предмет — „Взех молива и тетрадката“. При опит за удвояване на еднородните допълнения — „Взех я тетрадката и молива“ или „Взех го молива и тетрадката“ също се получава присъединяване. Естествено се налага следният извод: всяка поява на местоименна клитика в единствено число е признак, че второто еднородно допълнение е присъединено.

Еднородните допълнения могат да се удвояват, когато местоименната клитика е в множествено число независимо от това дали допълненията са в единствено или множествено число. Примери:

Това лирическо стихотворение и подобните нему по ги считам за внимание от всички други (Ив. Вазов), На мене и на тебе ни влияе зле лошото време, Видиш ли ни мене и жена ми, Взех ти моливите и тетрадките.

3.2.5. Удвояване при добавени части

Удвояване на допълнението се наблюдава при добавени части, макар и рядко. Примери:

Аз го убих него, мръсникът (Ив. Вазов), На млечна поляна ги посрещнахме ние тях — клетите бежанци (А. Дончев).

От логическа гледна точка тези случаи могат да се разглеждат като примери за утрояване на допълнението, а от синтактично гледище — не. В посочените примери мръсникът и клетите бежанци са добавени части, а удвоените допълнения са „... ги посрещнахме ние тях“ и „аз го убих него“.

3.2.6. Удвояване в разширени конструкции от типа на S—x—P—y—O₁

Когато между подлога, сказуемото и допълнението има други части на изречението, удвояване на допълнението почти не се среща, например: „Аз вчера срещнах на улицата Иван“.

S—x—P—y—O₁

В този случай може да се употреби удвоено допълнение — „Аз вчера го срещнах на улицата Иван“, но такива употреби според нашите наблюдения са редки. При отдалечаване на допълнението от подлога и сказуемото, и по-точно, когато между подлога, сказуемото и допълнението има други части на изречението (най-често обстоятелствени пояснения), допълнението в повечето случаи не се удвоява, въпреки че удвоените форми са допустими.

3.2.7. Интонация на удвоеното допълнение

За интонацията на удвоеното допълнение е характерно следното: дългите местоименни форми, както и съществителните имена, са интонационно самостоятелни и могат да носят логическото ударение. Кратките местоименни форми обаче имат интонационна несамостоятелност и не могат да привлекат върху себе си логическото ударение.

3.3. Зависимост на удвоеното допълнение от морфологичната оформеност на глагола

а) Лични глаголи

Нашите наблюдения показват, че удвоените допълнения се употребяват особено често при глаголите *слушам, гледам, виждам, питам, казвам, давам*, които имат значение на възприемане или съобщаване на нещо. Примери:

Аз *тебе* *те* не слушам, ти си луда (Ив. Вазов), *Него* *го* слушаха само двама-трима крайнци (И. Йовков). *Нея* *я* гледаха с учудване и *я* смятаха по-скоро за чужденка (И. Йовков), Гледай *я* *ти* *нея* (И. Йовков), *Ще* *ти* *видя* аз на *тебе* сметката (Н. Антонов), *И* *я* *ги* *виж* синовете *ми*, *шест* души са (И. Йовков), Искам да *ви* *питам* аз *вас*, *вие* как бихте се облекли с тая мизерна сума (Б. Райнов), *Ще* *го* *питам* аз *него* (П. Р. Славейков), *А* *баща* *му* *никой* не *го* *пита* (Б. Райнов), *Ще* *ти* *кажа* аз на *тебе* *кой* е *предател* (К. Петканов), *Тия* *думи* *би* следвало да *и* *кажа* на *нея*, но болните трябва да се щадят (Б. Райнов), Не могат да *ми* *кажат* *те* на *мене* *кой* *отвори* *очите* на *тоя* *народ* (А. Каралийчев), *Кон* *и* *дай* *ней* — *родена* на *гърба* *му* (К. Христов), *Ще* *ти* *дам* аз на *тебе* *едно* *оръжие* (К. Ламбрев), *Щях* да *му* *дам* аз *нему* *едно* *ходене* (И. Йовков).

Глаголът *зная* в значение на „познавам, осведомен съм“ много често изисква употреба на удвоени допълнения. Примери:
Него *го* *знаят* навсякъде (Ел. Пелин), *Знам* *те* аз *тебе* (И. Йовков), *Знаеш* *ли* *ме* *мене* *кой* *съм* (И. Йовков).

Глаголът *обичам* в значение на „имам влечение към нещо“ също много често се придружава от удвоени допълнения. Примери:

Сиромаш *човек* *няма* *приятели*, *байко*, *него* *никой* не *го* *обича* (Ел. Пелин), *Ей* *за* *тия* *думи* не *те* *обичам* аз *тебе* (И. Йовков), *Мене* *ме* *обичат* *българите* и *ме* *четат* (Ив. Вазов).

б) Безлични глаголи

Удвоените допълнения се употребяват особено често при безличните глаголи, а също така и при възвратно-безличните глаголи, като: *боли ме, прилошава ми, харесва ми, хрумна ми, домиля ми, струва ми се* (стори ми се),

чини ми се (диалектно-разговорно), случва ми се, иска ми се, вижда ми се и др. Примери:

И мене ме боли (говорна практика), На Иван му прилоша (говорна практика), На мене не ми харесва особено (Д. Димов), Мене веднага ми хрумна на ума (Ив. Вазов), На мене също не ми се отива в болницата (Д. Димов), И ней ѝ се струваше, че то ще изскочи из нагръдките ѝ и ще пръпне из нивата като яребичка (Ел. Пелин), На нея само ѝ се струваше забавно да поживее малко в тази страна (Д. Димов), Но на мене ми се струваше, че той е престанал да чака (А. Дончев), И на нея ѝ се стори, че той мереше времето и очакваше нещо (Д. Димов), Мене ми се чини, че нейното животописание би било още по-оригинално (Л. Каравелов), През есента мене ми се случи път пак да мина край кръчмата на дяда Пуня Мигалото (М. Георгиев), Тия кучи синове ги мързяло да работят (Д. Димов), На мене ми се искаше на бъдни вечер. . . (Ив. Вазов), Но първата редакция и мене ми си вижда по-хубава (Ст. Л. Костов).

Според Г. Тагамлицка⁵⁵ глаголи, показващи психически преживявания (досмешава ме, доядява ме, досрамява ме и т. н.), не могат да се употребяват без кратко лично местоимение. В тези случаи кратката местоименна форма е задължителен структурен елемент в състава им. Според нея обаче твърде широк и активен е процесът на преобразуване на местоименията *ме, те, го, се, си* в частици на речта.

Има случаи (макар и редки), при които кратката местоименна форма („частица на речта“ според Г. Тагамлицка) отсъства при употребата на подобни глаголи или безлично-предикативни думи и се заменя с дълга форма. Примери:

Не зная причините, а мене се чини (Л. Каравелов), На мене ли така се струва — но деият стана по-голям (К. Петканов), Ти мислиш, че мене е весело (Л. Каравелов), Мене хареса особено неговата остра сатирична реч и неговия реализъм (Ив. Вазов).

В говорната практика срещаме употреби като: мене боли, а не тебе, тебе повече дострашава от мене.

Действително намерените употреби у Л. Каравелов, Ив. Вазов, К. Петканов и тези в разговорната практика са редки явления, но все пак съществуват. Ето защо трябва да кажем, че при глаголи, изразяващи психически преживявания, както и при някои безлично-предикативни думи кратката местоименна форма обикновено съпътствува глагола, но в разговорната практика има и случаи, при които отсъствуват. Това отсъствие е особено характерно при случаи на съпоставяне или противопоставяне. При тези случаи логическото ударение пада върху дългата местоименна форма *мене, тебе* и т. н. и от гледище на комуникативното деление на изказа местоименната форма представлява кулминация.

Действително цитираните по-горе употреби само на дълги местоименни форми у Л. Каравелов, а може би и у К. Петканов и др. можем да си обясним с диалектно влияние (употреба само на дългата дателна форма, което е много жива практика и в съвременните диалекти), а така също и с руско влияние. Но как можем да си обясним въпросните употреби в съвременната говорна практика? Може би специално изследване по този въпрос би изяснило по-задълбочено това синтактично явление.

Както вече посочихме, според Г. Тагамлицка процесът на преобразуване на местоименията *ме, те, го, се, си* в „частици на речта“ е особено активен. Подобно гледище застъпва и Кр. Чолакова⁵⁶. Според нея кратката местоименна форма се очертава като „задължителен структурен елемент,

⁵⁵ Г. Тагамлицка. Някои особености в употребата на местоименията в руски и български език. — Славянска филология, 1963, т. III, с. 255—275.

⁵⁶ Кр. Чолакова. За някои глаголи с аналитично оформена структура и тяхната лексикографска обработка. — Български език, 1973, кн. VI, с. 482—488.

който заедно с безличния глагол образува единно лексико-морфологично цяло, структурно организирано аналитично, но с единна семантика, т. е. комплекс с качества на глаголна лексема-форма. Кр. Чолакова смята, че *ме, ми, ми се* са десемантизирани и деграматикализирани като падежни форми на личното местоимение. В качеството си на структурен елемент в аналитично оформената лексема те действуват едновременно и като словообразуващи, и като формообразуващи частици, следователно реализират едновременно и лексеми, и форми“.

Този въпрос е встрани от нашата работа и затова няма да се спираме подробно на него. Ще отбележим обаче, че ако енклитиките *ме, ми, ми се* са структурни елементи, които реализират парадигматични отношения за лице и число, то тогава не бихме могли да говорим за удвояване на допълнението при въпросната група глаголи. Освен това от функционално гледище *мене ме досмешава* и *досмешава ме* са равнозначни. Ако приемем, че клитиката *ме* е структурен елемент на глагола *досмешава ме*, то бихме могли да кажем, че *мене* и *мене ме* също могат да бъдат структурни елементи на глагола.

Кр. Чолакова⁵⁷ е на мнение, че „реализирайки парадигматични изменения за лице и число, елементите *ме* и *ми* (*ми се*) съдействуват глаголните лексеми, аналитично оформени от безличен глагол + *ме, ми, ми се* да функционират като лични“. Авторката разглежда глаголите, показващи психически или волеви състояния (*боли ме, догневява ме, прилошава ми* и т. н.) като „безлични“ по своята повърхностна структура, а по отношение на дълбинната им структура — като лични.

Смятаме, че в концепцията на Кр. Чолакова има смесване на два плана — логически и граматически. Според нас синтактичният показател не е достатъчен, за да отнесем тази група глаголи към личните. Когато разглеждаме глаголите по отношение на тяхната граматическа оформеност и ги характеризираме като безлични, ние нямаме пред вид логическия план, защото обясняваме езиковото явление въз основа на съдържателната му структура. Ние приемаме делението на глаголите на лични и безлични, защото разглеждаме въпроса не от логическо, а от формално, граматическо гледище. При глаголите, показващи психически състояния (*домиллява ми, досмешава ме, доядява ме* и т. н.), които ние приемаме за безлични, както и при други безлични глаголи, удвоените допълнения имат голяма фреквентност.

Наблюдаваме и подчертано голяма честотност на удвоени допълнения при безличната употреба на глаголи като *няма, трябва, бива, има, стига*. Примери:

Няма я Сарандовица, няма го ханът (Й. Йовков), *Нямаше го Момчил, нямаше я Елица* (А. Дончев), *Елиндия я нямаше* (А. Дончев), *Тях ги нямаше сега и гнездата са изоставени като къщата* (Д. Габе), *На мене малко земя ми трябва* (Й. Йовков), *Пари не ми трябва мене* (Д. Талев), *Нам ни трябва наш владика* (Д. Талев), *Не ми трябва мене дружество* (Й. Йовков), *Тук го Ненко най биваше* (Т. Влайков), *А бива го него* (Ц. Церковски), *Бива си я тази щерка* (Й. Йовков), *Стига ми на мене тази болка* (Й. Йовков), *Всичко това го има* — съществуват повечето формални достойнства (в. Народна култура), *Всичко това у Томас Ман го има* (в. Народна култура).

в) Пасивни форми на безличните глаголи

При пасивните форми на глагола е естествена употребата само на удвоени косвени допълнения. Материалът ни показва, че удвояването при па-

⁵⁷ Кр. Чолакова. Залогът като граматична и лексикографска проблема. Славянска филология, 1973, т. XII, с. 177—178.

сивните глаголни форми е сравнително рядко явление. Употреби на удвоени допълнения се срещат при възвратно-средния залог. Примери: Тая година *й* е първата от учителството, но *ней й* се вижда тежка и непоносима (Ел. Пелин), Децата му растяха, а моят дом остана пуст, *мене* деца не *ми* се родиха (Д. Талев), Свежърва *й* *ней й* се радва и трепери *й* като на рождено чедо (Т. Влайков).

3.4. Употреба на удвоеното допълнение в различните видове прости изречения

3. 4. 1. Удвоените допълнения се срещат във всички видове прости изречения, но най-голяма фреквентност имат в разказните изречения, които са най-употребимите в писмения и говоримия език. Значително голяма е употребата им във въпросителните изречения. Примери:

Ти знаеш ли кой *го* е убил *Момчил*? (Б. Райнов), Тебе *що ти* е (П. Р. Славейков), За какво *й* беше *ней* тоя живот? (Ив. Вазов), Бре, синко, *що ти* влиза *тебе* у работата моята беля (М. Георгиев), Ти знаеш ли какво *ми* прави той *мене*? (Й. Йовков), Тебе не *ти* ли дадоха 3000 лева миналия избор? (Хр. Смирненски).

Не са редки случаите на употреба на удвоените допълнения в повелителни, а така също и във възклицателни изречения. Примери:

Тате, тебе никой не *те* закача — мълчи си! (Ел. Пелин), Оставете *го* него! (Г. Караславов), Доведете *ги* тук и *тях*! (Ив. Вазов), Къде *ти* са тебе очите, Киро! (Й. Йовков), Я *го* виж *ти* него, мушморъкът му! (Г. Караславов), Идат — извика някой, — карат я Албена (Й. Йовков),

3. 4. 2. Голяма е фреквентността на удвоените допълнения в безличните изречения. Като имаме пред вид класификацията на безличните изречения, направена от К. Попов,⁵⁸ ще отбележим, че удвоеното допълнение се употребява в безлични изречения с глаголно сказуемо и в безлични изречения със сказуемо, изразено с помощта на безлично-предикативни думи.

а) *Безлични изречения с глаголно сказуемо без се:*

Него не *го* съдържаше на едно място (Ел. Пелин), И *мене* *ме* боли (А. Дончев), *Нея* нищо не *я* болеше (Ел. Пелин), *Мене* веднага *ми* хрумна на ума за булката на майстор Маноля (Ив. Вазов), На *мене* не *ми* харесва особено (Д. Димов), Домиля му на *Мито* (Ст. Ц. Даскалов).

б) *Безлични изречения с глаголно сказуемо със се:*

И *мене* *ми* се сръбва ракийца (Д. Талев), На *мене* също не *ми* се отива в болница (Д. Димов), През есента *мене* *ми* се случи пак да мина край кръчмата на дяда Пуна Мигалото (М. Георгиев), Харесваше *й* се *ней* Панчо (Т. Влайков).

в) *Безлични изречения с безлично-предикативна дума на -о:*

На *мене* *ми* е ясно (Д. Димов), На *мене* тогава не *ми* е нужно (В. Андреев), *Мене* не *ми* е мило, като гледам, че *ти* ходиш в неговата къща (Л. Каравелов), Ей, не *й* било леко на *жената* (Кр. Григоров), Едно *ми* е мъчно на *мене* (А. Каралийчев), На *мене* *ми* е толкова приятно да идвам в него заради вас (Д. Димов), *Мене* всякога *ми* е било жално за прекрасните божии твари (Ел. Пелин), Аз *зная*, че *тебе* *ти* е тежко (Хр. Ботев), На *мене* *ми* беше чудно, че баща *ми* трябваше да седи спокойно на миндера (Д. Талев), Освен това *мене* *ми* е скръбно, че аз съм един от изляганите в надеждите си (Хр. Ботев), На *мене* *ми* е драго да *ти* пиша така (Ив. Вазов), Лесно *ти* е на *тебе*, като си владика нищо не работиш (Д. Талев).

г) *Безлични изречения с безлично-предикативна дума съществително име:*

Мене от нищо не *ме* е страх от тези хора (Д. Димов), Тебе *ти* не било срам да клеветиш гражданина Крамуция Корда (Хр. Ботев), И *мене* *ма* е срам да изляза деня на улицата (Хр. Ботев), Тебе само *те* е яд, че ние сега ще имаме мърша да ядеме до насита (О. Василев).

3. 4. 3. Не са редки случаите на удвоени допълнения в безглаголни изречения. Примери:

⁵⁸ К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1974, с. 70—81.

Ето ти ги *справките* (Б. Райнов), Тежко ми *мене* (В. Друмев), Ето го *бунтовника* (Ив. Вазов), Ето го *дявола*, дето се мъчат да го прогонят (Ем. Станев), Ето я *странната амала-гама* на театралната политика (Вл. Каракашев), Ето ти на *тебе* партия (Г. Караславов). Ей ги *бистричани* (И. Йовков), Ей ги и тях (в. Поглед).

Удвоените допълнения се срещат най-често в безглаголни изречения, при които предметът на мисълта се изразява с помощта на показателните частици и наречия *ей, ето*.

3.5. Употреба на удвоеното допълнение във фразеологични съчетания

Нашите наблюдения показват особено голяма честотност в употребите на удвоеното допълнение във фразеологични съчетания. Примери:

А как *мене ми* е до сърце, братя боляри, Цепино (Ст. Загорчинов), И на *мене ми* дойде до гуша от тоя занаят (Д. Димов), *Тебе ти* сече пипето (Б. Райнов), Слугувал съм при хората, *мене ми* иде отръпки всяка работа (И. Йовков).

3.6. Нередовен характер на удвоеното допълнение

Употребата на удвоеното допълнение в българския книжовен език има нередовен характер. Според К. Мирчев⁵⁹ удвоеното допълнение се избягва в книжовния език. Действително в известни стилове на речта то се избягва или се употребява много рядко (научния стил, публицистичния).

Най-често се употребяват конструкции с удвоени допълнения в говорната практика и в диалогичната реч на художествената литература. Но и в художествената литература нерядко наблюдаваме случаи на избягване на удвоеното допълнение. Тези случаи обикновено се обясняват с влиянието на преводната литература.

Внимателно съпоставяне на руски оригинален художествен текст с български превод ще ни даде възможност да се убедим, че действително руският текст влияе върху ограничаване на употребите на удвоеното допълнение в преведения текст. Примери:

руски
„Садись! Садись! Тебе говорю!“
(А. П. Чехов. Хирургия. — Избранные рассказы. М., 1968, с. 23—28).
„Поварь генеральский идет, эго спросим. . . Эй, Прохор!“ (Пак там, с. 28—33).

български
„Седни! Седни! На тебе казвам“. (А. П. Чехов. Хирургия. — Избрани разкази. Т. I. С., 1969, с. 81—84).
„Готвачът на генерала иде, него ще попитаме. . . Эй, Прохор!“ (Пак там, с. 85).

Прев. Ж. Купенова

„Говорят вам, не смотрите на меня“. (И. С. Тургенев. Первая любовь. — Сочинения. Т. IX, М., 1965, с. 45).
„Я и вас возьму. Вы знаете, что для меня. . .“
(Пак там, с. 47).

„Не до капризов мне теперь; себя дурачить. . .“ (Пак там, с. 40.)

„На вас говоря, не ме гледайте“ (И. С. Тургенев. Первая любовь. Собранные сочинения. Т. VI. С., 1958, с. 287).
„И вас ще взема, вие знаете, че. . .“
(Пак там, с. 289).

„Не ми е до капризи сега; вас да заблуждавам; себе си да заблуждавам. . .“
(Пак там, с. 283).

Прев. И. Николов, В. Гешева

В преводната литература влиянието на руски език или на някои западни езици наистина често ограничава употребите на удвоено допълнение.

⁵⁹ К. Мирчев. Историческа граматика, с. 226.

Но има и случаи, при които преводачът, който добре познава тънкостите на българския език, не се повлиява от липсата на удвоено допълнение в езика, от който превежда, и правилно удвоява допълнението там, където е необходимо. Примери:

руски
„Досада взяла Санина“
(И. С. Тургенев. Вешние воды. М., 1958, с. 116).

„На меня цепей положить нельзя“
(Пак там, с. 119).

„Ведь их тожь в лесу застала гроза“.
(Пак там, с. 129).

немски
„Mir kam es“ (A. Seghers. Der Ausflug der toten Mädchen. — Leipzig, 1962, p. 3).

„Nicht nur mir war aufgefalen“
(Ibidem, p. 35).

български
„Санин го хвана яд“
(И. С. Тургенев. Пролетни води. — Събрани съчинения, Т. VIII, с. 146)
„На мене не могат да ми се сложат вериги“ (Пак там, с. 149).
„Нали и тях ги заварва буря в гората“
(Пак там, с. 150).

Прев. Н. Толчев

„И на мене ми се стори“ (А. Зегерс. Излетът на мъртвите момичета, Човекът и неговото име, С., 1973, с. 90).

„Не само на мене ми беше направило впечатление...“ (Пак там, с. 105).
Прев. Цв. Узунова-Калудиева.

Влиянието на преводната литература действително е причина за избягване на удвоените допълнения. Освен това обаче в книжовния език се наблюдава стесняване на употребите на удвояване на допълнението, вероятно поради това, че то придава разговорност на стила.

III. УПОТРЕБА НА УДВОЕНОТО ДОПЪЛНЕНИЕ В РАЗЛИЧНИТЕ СТИЛОВЕ НА КНИЖОВНИЯ ЕЗИК

4.1. Стилистични причини за удвояване на допълнението

Както вече посочихме, допълнението често се удвоява поради стилистични причини. Когато говорещият иска да насочи вниманието към съответен обект, да подчертае казаното, да изрази по-голяма определеност с изказа си и т. н., той употребява удвоени допълнения. Те от своя страна дават възможност за по-богато и разнообразно изразяване на обекта на мисълта.

4.2. Употреба на удвоено допълнение в разговорния стил

Удвоено допълнение се употребява най-често в разговорния стил. В това отношение не разполагаме със статистически изследвания, а се основаваме на собствените си наблюдения. В разговорната практика на хора с различно образование, професия и езикова култура се наблюдава по-честа употреба на удвоени допълнения, отколкото в писмената им реч. Примерите, които ще посочим, са от разговорната практика на работещите в Института за български език и други граждани.

При удвояване на допълнението в говорната практика не сме установили никакви особености. Срещат се случаи на задължителна и факултативна употреба.

а) Задължителна употреба на удвоени допълнения в говорната практика: Темата трябва да я пригответе до края на месеца, Юлия я няма в къщи, Идеята са я съчетали с други концепции, Това сте го направили много сполучливо, Такива ги има много в речника, Това съм го проверил в съзнанието си, На мене ми е ред да дежури следващата седмица.

б) Факултативна употреба на удвоени допълнения в говорната практика:

Ето ме и мене накрая, Много го обичам *тоз ориз*, Двете го пишат *този материал*, Аз ще го оставя *този ключ* в бюрото, Аз я приемам *дефиницията*, Ние ще го поставим *въпроса*, Пак ли ще ги гледаме *тях* по телевизията.

4.3. Употреба на удвоеното допълнение в стила на художествената литература

В стила на художествената литература удвоеното допълнение се характеризира с голяма фреквентност. Наблюдаваме го по-често в диалога на литературния персонаж, а по-рядко — в авторската реч. Това е естествено, тъй като в диалога се предава разговорна реч, за която, както знаем, са особено характерни структурите удвоено допълнение. Така например в диалога на произведенията на Ел. Пелин, Й. Йовков, Ив. Вазов, А. Дончев, Д. Талев, Б. Райнов и др. удвоеното допълнение има голяма употребимост. Напр. проба от 50 страници текст от Й. Йовков (Събрани съчинения. Т. V. С., 1956) дава 14 конструкции с удвоено допълнение.

У споменатите по-горе автори обаче се наблюдават и немалко случаи, при които в диалога на литературния персонаж се употребяват и неударени форми на допълнението. Примери:

Той мене ще подозре (Ив. Вазов), И мене човек да поиска, и аз ще ида — не може самичка (Ел. Пелин), Всички нас искат да направят еничари (А. Дончев), Тебе щях да заколя, както Аврам е заколял жена си (А. Дончев), Тебе чакат, а ти няма и откъде другде да минеш (Д. Талев), Мене ли ще задържиш, бре? (Д. Талев).

В разказите на Ел. Пелин установихме много по-висока честотност на конструкциите удвоено допълнение, отколкото в повестите му. Проба от 304 страници текст (Ел. Пелин. Събрани съчинения. Т. V. С., 1958) даде само 15 конструкции с удвоено допълнение. Безспорно жанрът тук не е оказал никакво влияние. Употребата на малко удвоени форми в тази проба показва, че у един и същи автор можем да наблюдаваме различна честотност на употребените конструкции с удвоено допълнение.

Също така в речта на литературния персонаж на Вазовите разкази, повести, романи структурите удвоено допълнение имат голяма фреквентност, а в писмата и речите му — допълнението се удвоява рядко. Вероятно стремежът към по-официален стил, изчистен от разговорни елементи, в тези случаи е причина за избягване на удвоените форми.

В творчеството на Ем. Станев и Д. Димов допълнението се удвоява рядко в речта на литературния персонаж. По-често се употребяват неударените форми на допълнението. Примери:

Мене никой не може да измами с преструвки (Ем. Станев), И все нея рисувам, каквато е била като млада (Ем. Станев), Все мене гледа! (Д. Димов), Мене ли питаш? (Д. Димов).

По всяка вероятност Ем. Станев и Д. Димов имат индивидуални предпочитания към неударените допълнения. Например пробата от 228 страници текст от Ем. Станев (Антихрист. С., 1970) дава само 14 употреби на удвоени допълнения.

Примерите, които посочихме, ни дават възможност да направим следния извод: в стила на художествените произведения удвоените допълнения имат голяма честотност, но не са малко случаите, при които се избягват употреби на удвоени допълнения или се предпочитат неударени форми. В това отношение в стила на художествената литература има голяма пестрота, няма закономерност или нормативност.

4.4. Удвоеното допълнение в стила на публицистиката

Нашите наблюдения са направени върху публицистични материали от съвременния печат, а така също и върху публицистичното творчество на Хр. Ботев, Л. Каравелов, А. Константинов, Г. Георгиев и др.

Конструкцията удвоено допълнение не е характерна за публицистичния стил. Проба от 20 уводни статии на в. Отечествен фронт даде само една употреба на удвоено допълнение, а именно: „И ако днес ние с гордост казваме, че социалният оптимизъм, вярата в бъдещето, спокойствието за утрешния ден са едни от най-ценните наши завоевания, отличителна черта на нашия начин на живот, то *това* го дължим на последователното осъществяване на априлската линия на партията (в. Отечествен фронт).

Наблюденията върху уводните статии на вестниците показват, че удвоените допълнения се употребяват много рядко в стила на съвременната публицистика. Понякога тя се среща в съвременния печат (вестници, списания), но това са случаи, при които удвоените допълнения са привнесени от разговорния стил. При тях най-често те са изразени с дълга местоименна форма на личното местоимение, придружена с кратка. Примери: На мен това не ми е нужно (в. Литературен фронт), А на мене ми стана горчиво (в. Отечествен фронт), Та и мен тогава ме завъртя този водовъртеж (в. Работническо дело), Като неспециалист на мене ми е по-лесно да препоръчвам (в. Отечествен фронт), На нея понякога ѝ липсва чувство за обществена отговорност (сп. Жената днес), Питам кое я кара нея, натоварена с цялото напрегнато ежедневие, да се връща към това (сп. Жената днес), А на нас ни разказваха, че на 5 август 1943 г. (в. Поглед), Той ни прие нас двамата журналисти (в. Отечествен фронт), При все туй, *тоз секрет* и прислугата от училището го научаваха (в. Антени), *Моят „Ромео“* го изключиха (сп. Жената днес), Ето я *трайната топлина* от радостта на тези игри (сп. Жената днес).

В публицистичните произведения на Хр. Ботев, А. Константинов и т. н. удвоени допълнения се употребяват често, но и за тях ще отбележим, че са привнесени от разговорния език. Примери: Мъчно *ма* отнеха мене от баща ми и от майка ми (Хр. Ботев), Мене *ма* признават за виновен! без никакви явни доказателства (Хр. Ботев), Па най-сетне мене *ли* ме намериха за най-голям предмет за експертиза (А. Константинов), Него *го* лишиха от възможност да се пробове в гърдите (А. Константинов), Че аз съм щастливец, *това* го знае цяла България (А. Константинов), *Това* го опитахме цели осем години, *това* продължаваме да го изпитваме и днес (А. Константинов).

В стила на посочените по-горе публицисти наред с удвоените допълнения намираме и употреби на неударени допълнения. Примери: Аз ще им покажа, че уважавам законът, защото мене се иска така (Хр. Ботев), А бе Стойлов и на мене каза същото (А. Константинов), Докато работникът стане социалист по убеждение, по съзнание, *нам* предстои една тежка, бавна, уморителна работа (Г. Георгиев).

4.5. Удвоеното допълнение в стила на научната литература

Удвоеното допълнение има ограничена употреба в стила на научните съчинения. В случаите, при които се наблюдават употреби на удвоени допълнения в стила на научната литература, също трябва да се виждат привнесени от разговорния стил елементи. Те се използват, когато авторът споделя мисли с читателя, изразява свое мнение или гледище и т. н. Примери:

В случая обаче нас ни интересува онова, което е здраво и положително в него (П. Дикев), Но нас ни интересува дали преобладаващата част от езика на тези паметници

е в крайна сметка български или сръбски книжовен език (Д. Иванова—Мирчева). От двете проблеми, които се разглеждат в статията, *нас ни* интересува тук втората (К. Мирчев), *Нему* му липсва дълбоко и самотитно възприемане на трагичното или на комичното в ония аспекти (П. Зарев). Въпросът за диахронията се поставя на друга плоскост, а именно когато *нас ни* занимава въпросът (Н. Стефанов), *Тук нас ни* интересуват изследванията (Н. Стефанов), *На мене* върху това явление *ми* обърна внимание др. Добринка Евстатијева (М. Сл. Младенов), Да приемем, че на *нас ни* е известна някаква структура (Н. Стефанов), В случая *нас ни* интересува въпросът (Н. Стефанов), *Нас* ще *ни* интересуват онези минимални синтактични структури. . . (И. Петков).

От направени проби върху научен текст — Хидравлика, 1958 г. от доц. инж. Й. Н. Ганчев (100 с.) и Физикохимия, 1960 от К. Кулелиев, Д. Тотоманов, М. Генчев (50 с.) се установи, че не се срещат удвоени допълнения.

В История на България за X и XI клас, 1971 г. от Ал. Бурмов, Д. Косев и Хр. Христов се наблюдава използване на неударени форми на допълнението, и то в позиция, изискваща задължителна употреба на конструкцията удвоено допълнение. Примери: Дошъл при въстаниците, *нему* било оказано голямо доверие, *Нему* Борис изпратил обширен въпросник.

В заключение ще отбележим, че удвоеното допълнение е структура, която не е характерна за научния стил.

* * *

Синтактичната конструкция удвоено допълнение е отличителна особеност на българския книжовен синтаксис и на българските народни говори, която има два вида употреби — задължителна и факултативна.

Изнесеното в позиция пред глагола допълнение се удвоява задължително. То може да бъде изразено с дългата форма на личното местоимение или със съществително име, което трябва да бъде членувано или определено с показателни или притежателно местоимение, а така също с членувано прилагателно или числително име.

Когато удвоеното допълнение е на второ място след сказуемото или частите му са разделени от сказуемото, удвояването е незадължително (факултативно).

Удвоеното допълнение се употребява във всички стилове на книжовния език с изключение на административния. Най-висока честотност то има в говорната практика и в стила на художествената литература. В стила на публицистиката и на научните съчинения удвоеното допълнение има характер на привнесена разговорна конструкция.

КРИСТАЛИНА ЧОЛАКОВА

ЕЗИКОВИ ФАКТОРИ, ОБУСЛАВЯЩИ СЕМАНТИЧНИТЕ ВАРИАЦИИ НА ЛЕКСИКАЛНАТА ЕДИНИЦА

Лексико-семантичната система на езика, която включва в себе си лексикалните единици, разглеждани на семантично равнище с оглед на сложното смислово вариране на отделната лексикална единица, при възникването на система от лексико-семантични варианти в нейните граници, както и отделните групи лексика и техните смислови взаимоотношения, е предмет на изследване и описание в лексикографията. За да може да бъде представена цялата сложност на тази система по възможност в най-точен и синтезиран вид при лексикографското описание, необходимо е да са проучени всички ония закономерности, на които са подчинени семантичните вариации на лексикалните единици и взаимоотношенията между различните лексико-семантични групи лексика.

Известно е, че лексикалните единици са не само названия на предмети, явления, качества и действия от действителността, но са и носители на значения или на система от значения, или са изразители на отношения. Значението на думата не е само съотношение между означаващо и означаемо. То се определя не само от предметно-понятното съдържание, но и от характерните форми и функции на съответната лексико-граматична категория (част на речта), към която принадлежи лексикалната единица, от възможностите ѝ да установява едни или други връзки в контекста, от емоционално-експресивната ѝ функция в речта и от нейните смислови съотношения с близките ѝ по значение думи.¹ Следователно, за да се разкрие лексикалното значение на думата като обобщаващо отражение на фрагмент от действителността, необходимо е да се види в какви форми, при какви закономерни връзки и в какво съотношение с другите думи се формира и обществено възпроизвежда то. Това сложно по своя характер взаимодействие между лексикалната и граматичната страна на думата я превръща в система от значения, в система от лексико-семантични варианти в нейните граници.²

За да може да бъде сполучливо представен системният характер на лексиката в един филологически речник на един или повече езици при лексикографската обработка на речниковите единици, не е достатъчно само да

¹ Срв. В. В. Виноградов. Основные типы лексических значений слова. — Вопросы языкознания, 1953, кн. 5, с. 6; А. А. Уфимцев а. Опыт изучения лексики как системы. М., 1962, с. 82.

² Използваме термина лексико-семантични варианти на думата, употребяван от А. И. Смирницки. К вопросу о слове (проблема тождества слова). — Труды Института языкознания, т. III, 1954, с. 36, 37; също от А. А. Уфимцев а. Цит. съч.; Общее языкознание [гл. VI. Лексика]. М., 1972, с. 394—455), като включваме в него отделните семантични вариации на лексемата — значение, отсянка на значението и употреба, с които тя функционира в лексико-семантичната система на езика.

Известия на И-та за български език, кн. 23, 1979.

се откриват отделните лексико-семантични варианти на думите, т. е. значенията, съответстващи пряко на предметите и явленията от действителността (на десигната) и оформени в зависимост от характерните граматични свойства (морфологична форма и синтактична функция) на съответната лексико-граматична категория, или,³ с други думи, основните преки номинативни значения, и наред с тях да се определят вторичните (производни) номинативни и преносните значения и употреби. Наложително е още да се разкрият и закономерностите на тяхното развитие. А това изисква да се проследи и целият комплекс от многобройни взаимоотношения между лексикалните и граматични свойства на думата, да се анализират формите на нейната съчетаемост в контекста.

Освен характерните за съответната лексико-граматична категория граматични признаци, които участвуват редовно в оформяването на лексикалното значение на думата, за нейното семантично вариране съдействуват и отделни езикови фактори, които се проявяват единично или комбинирано. Фактори, които свидетелствуват за строга системност при семантичните вариации на лексемата.

Езиковите фактори, които влияят за появата на смислови изменения в границите на думата, които спомагат за реализация на лексико-семантични варианти в пределите на многозначните лексикални единици, са разнородни. Те могат да бъдат от морфологично, синтактично или лексикално естество, а могат да носят и смесен характер. Твърде често те са морфологично-синтактични, морфологично-лексикални или лексикално-синтактични, което показва, че осъществяването на даден лексико-семантичен вариант на думата може да е обусловено или ограничено и от повече от един фактор.

Тези фактори ще бъдат разгледани тук на български материал въз основа на наблюдения главно върху изработените речникови статии за т. I (б. А, Б)³ и от т. II (б. В) на многотомния Речник на българския език, който се съставя в Секцията за българска лексикология и лексикография при Института за български език.

I. Морфологични фактори. Реализацията на лексико-семантичните варианти на дадена лексикална единица може да бъде в зависимост от следните морфологични категории: от членната форма и формите за число при съществителните имена и при някои прилагателни; от някои форми за наклонение и време при глаголите, както и от глаголният вид в известни случаи. Тези фактори — обикновено при глаголите — често действуват комбинирано. Комбинирано могат да влияят и формите за число и членът при имената. Нерядко морфологичните фактори обаче са съчетани със синтактични или лексикални фактори, затова за по-голяма яснота и за удобство тук ще бъдат разгледани и случаи, при които се кръстосват морфологични с други езикови фактори.

I. 1. Ч л е н ъ т (за ед. ч. -ът (-а), -ят (-я), -та, -то и мн. ч. -те) в българския език наред със своите функции — д е т е р м и н а т и в н а (индивидуализираща), като изразител на граматичната категория определеност, и о б о б щ а в а щ а (генерализираща, или генерична), като показател застъпник на родова съотнесеност при съществителните имена,⁴ може да функциони-

³ Речник на български език. Т. I (б. А, Б). С., 1977, т. II (б. В) под печат.

⁴ Вж. Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 214.

ра при тях и като семантично диференциращ елемент. Ролята на члена в българския език като семантичен разграничител се изразява във възможността му да отграничава лексико-семантични варианти в системата от значения в смисловия обем на лексемата — съществително име.

Като ключов елемент за реализация на лексико-семантични варианти при именните лексеми, членът чрез своята детерминативна функция съдействува най-често за поява на семантични варианти със семантема за конкретност. Например сред системата от значения на многозначното отвлечено съществително *власт* се откроява като отсянка към едно от значенията му ('органи на държавното управление') лексико-семантичен вариант с конкретно съдържание 'длъжностни лица на държавното управление', напр. „Лепо отишъл в града, предал се на *властта* и разправил всичко“ (Елин Пелин); или: „*Властта* нареди да се арестуват съмнителните лица“; „На мястото на произшествието пристигна *властта*“. Възникнал по пътя на т. нар. „логическа“ метонимия,⁵ този лексико-семантичен вариант се реализира само в членуваната форма на същ. *власт*. Семантемата за конкретност в случая се свързва с детерминативната функция на члена.

При лексико-семантични варианти с неконкретно, отвлечено съдържание, реализирани само в членувана форма, семантиката за отвлеченост съответствува на обобщаващата (генерализираща) функция на члена, срв. напр. лексико-семантичният вариант на многозначната именна лексема *време* 'продължителност, траене на всичко в битието, измервано със секунди, минути, часове и под.', с който лексемата *време* функционира само в членувана форма, напр.: „Левски спада към ония деца, чието величие *времето* с нищо не може да засенчи“ (Ив. Унджиев); „Всичките си знания той беше добил от безчислените писмена, които *времето* чертае по корите на старите дървета“ (Елин Пелин).

Диференциацията на лексико-семантичните варианти (значения или отсенки към значенията) в смисловия обем на съществителните имена често е резултат на комбинирано действие на членната форма с други лингвистични фактори, като категорията число, определена синтактична позиция на съществителното или определена форма на съчетаемост с други думи в контекста. Например именната лексема *възвод* 'войска единица, която е съставна част на рота, батарея и др.' реализира лексико-семантичен вариант 'всички войници, целият колектив от тази единица', възникнал по пътя на логическата метонимия. С този лексико-семантичен вариант обаче лексемата функционира неслучайно само в членуваната си форма и в единствено число, напр.: „*Възводът* зае още един ред къщи и продължи да се промъква напред“ (П. Вежинов); „В неделя *възводът* почисти помещенията“. Двустранната семантема за конкретност и за сложно, многосъставно цяло естествено се съчетава с граматическо значение за количествена определеност на морфологичния показател членна форма и с граматическото значение за съвкупност на категорията единствено число.⁶ Такава закономерност съществува при цяла верига от съществителни имена, като: *клас*, *курс*,

⁵ Срв. Л. Андрейчин. За ролята на метонимията в структурата и развитието на лексиката. — Изв. Инст. бълг. език, кн. VIII, 1962, с. 522—524.

⁶ Реализация на този лексико-семантичен вариант е възможна и при употреба на същ. *възвод* със съгласувано определение. Тогава обаче определението е членувано, напр.: „Целият *възвод* излезе на полето да помага при прибиране на реколтата“, „Наказаха целия *възвод*“.

училище, институт и под. Например при същ. клас 'подразделение в системата на училищния курс, съответстващо на едногодишно обучение' се диференцира лексико-семантичен вариант 'група ученици от такова подразделение, обучавани заедно' в членуваната форма на лексемата и обикновено в единствено число, напр.: „В стаята беше тихо, *класът* беше излязъл на двора“. „Съобщиха на *класа*, че екскурзията се отлага“.

Освен при серия съществителни имена с основно значение за 'подразделение' или за 'някаква институция' явлението се наблюдава и при многозначни отвлечени съществителни. Реализация на лексико-семантичен вариант в резултат на взаимовръзка между морфологично-синтактичната страна на лексемата (членувана форма или съчетаемост с определение) и нейната семантична стойност се разкрива например при многозначното отвлечено съществително *движение* 'начин на съществуване на материята, всеобщ преход на предметите и явленията от една форма в друга'. В смисловия обем на тази многозначна лексема са диференцирани и следните два лексико-семантични варианта със семантема за конкретност и за многосъставно цяло: а) 'преминаване на много хора и превозни средства по някакъв път', напр.: „*Движението* намаляваше колкото се отдалечаваха от средището на града“ (Ив. Вазов); „Поспях се, . . . , за да се полюбувам на *уличното движение*“ (Г. Белер); б) 'постоянно, редовно действие (пътуване, придвижване) на някакъв вид транспорт за превозване на пътници, стоки и др.', напр.: „*Движението* на влаковете от север и към север беше преустановено вече от много дни“ (Д. Добревски); „— Истинският машинист, говори Пеньо, трябва да спазва всички правила на *движението*“ (Ив. Бурин); „*Трамвайното движение* спря.“ Два лексико-семантични варианта се реализират при употребата на именната лексема *движение* в членувана форма или при свързването ѝ със съгласувано определение, като и в единия, и в другия случай лексемата е в единствено число. И тук двустранната семантема за конкретност и за многосъставно цяло се съчетава с детерминативната функция на члена или със съгласуваното определение и с граматичното значение за съвкупност на категорията единствено число.

При по-сложна езикова ситуация се е развил лексико-семантичният вариант на многозначното същ. *въпрос* 'нещо, което се смята за най-важно, съществено, необходимо в даден случай'. Семантичен диференциал за този лексико-семантичен вариант в системата от значения в семантичната структура на същ. *въпрос* са: членната форма, единственото число (морфологични показатели) и съчетаемостта му със следващо изречение със съюза *да* (сказуемно-определително изречение) или с предлог *за* и друго съществително, срв. напр.: „Върви и ти! . . . Сега *въпросът* е *да* спечелим само няколко часа“ (Вл. Полянов); или: „*Въпросът* е *за* спечелване на време“. Ограничеността във формата (членувана форма + ед. число) и конструктивната обусловеност в контекста са фактори, без които този лексико-семантичен вариант не би могъл да се обособи. Само членувано (с непълен член) в ед. число, употребено като обстоятелствено пояснение за място, само в съчетание с предлозите *на* или *от*, същ. *борд* реализира разширеното значение, 'корпуса, територията на плавателно или въздушноплавателно средство', напр. „Въздушно реактивните двигатели се подхранват с гориво, което се носи

⁷ Срв. основното значение на *борд* 'горен край на странична стена на плавателен съд и самата странична част'.

на *борда* на самолета“ (сп. Математика); „След излитането на самолета от *борда* изпратиха телеграма“.

При семантичното вариране на прилагателните имена членът също може да бъде семантично диференциращ елемент. Явлението се наблюдава обикновено при прилагателни, с които се конкретизира степента в проявата на даден признак или при прилагателни, с които се характеризира обикновено конкретно лице.

В първия случай лексико-семантичният вариант възниква в семантичната структура на прилагателното, когато то е употребено само членувано и е с определителна функция (към съществително име или към друго прилагателно) в контекста. Например при прил. *възможен* с основно значение 'който може да се осъществи, да стане', синоним на *осъществим, изпълним*, членната форма диференцира лексико-семантичен вариант 'който при дадени обстоятелства се проявява в крайната си степен', напр.: „Българската артилерия усили огъня си до *възможния* предел“ (П. Вежинов); „Трябваше да се движат с *възможната* най-голяма бързина“. Тук появата на семантема за конкретност е свързана с детерминативната функция на члена, но само при определена синтактична позиция на прилагателното име. Следователно реализацията на лексико-семантичния вариант в случая е резултат от комбинирането на морфологичен и синтактичен фактор.

Във втория случай лексико-семантичният вариант се осъществява също в членувана форма на прилагателното, но само когато то е свързано в контекста със съществително за одушевен предмет, най-често за лице или с лично местоимение. Така между системата от значения в семантичната структура на многозначното прилагателно *беден* членната форма отграничава лексико-семантичен вариант 'който буди съжаление, който е за окайване'. С него прилагателното *беден* функционира като експресивен синоним на *нещастен, клет, злочест*, напр. „*Бедната* Елка, хубавата невестица, на какво е заприличала!“ (Елин Пелин); „*Бедните* хорица, не знаеха още какви беди ги очакват“; „*Бедното* куче, останало само, гладува и мръзне“. Ясно е, че лексико-семантичният вариант 'който буди съжаление, нещастен, клет, злочест', възникнал по преносен път, се реализира само когато прил. *беден* е употребено в контекст като определение към съществително собствено или нарицателно за лице (или изобщо за одушевен предмет). В зависимост от закономерностите при членуването на прилагателните имена в българския език, употребени като определения към собствено име или в словосъчетание, сочещо определен обект,⁸ прил. *беден* може да функционира в това си значение само в членувана форма. Следователно синтактичната позиция, в която се реализира въпросният лексико-семантичен вариант, допринася той да бъде диференциран също и от членната форма. Тук обаче за разлика от първия случай (вж. по-горе) членът със своята детерминативна функция не влияе пряко за оформянето на лексико-семантичния вариант, а само по косвен път се явява като задължителен семантичен диференциал в смисловата структура на прил. *беден* за значението 'нещастен, злочест'. В съответен контекст при лично местоимение тази членувана форма може да се употреби и субстантивирано в определена синтактична позиция със значение 'нещастен човек (нещастник, нещастница)', напр.: „Защо се занимавам с тебе, когато тя, *бедната*, може би в тоя момент бере душа“ (Г. Караславов). Очевидно е,

⁸ Вж. Ст. Стоянов. Цит. съч., с. 256–257.

че прил. *беден* в членуваната си форма и в позиция на обособено приложение е променило не само смисловото си съдържание, но и граматическото си категориално значение. В случая в смисловата структура на лексемата *беден* се диференцира конкретно значение не за качество, а за лице със съответно качество. Тук семемата за конкретност се свързва с детерминативната функция на члена. В нечленувана форма и извън дадената синтактична позиция това значение не може да се осъществи. Следователно за появата на лексико-семантичен вариант 'нещастник /нещастница' в пределите на прил. *беден* действуват в комбинация морфологичен и синтактичен фактор.

1.2. Взаимодействието между смислово съдържание и граматични форми ярко се очертава при семантичните вариации на имената, когато диференциращ елемент на семантично равнище е категорията *число*. Граматичната категория *число* при съществителните имена като изразител на количествен признак съдържа в себе си две противопоставящи се граматични значения, съответно изразени с граматически форми за единствено и множествено число. От тях първата, формата за ед. число, е носител на граматически значения за единичност, съвкупност, неделимост, единство или изобщо не носи белег за численост, а втората — формата за мн. число е изразител на граматическо значение за множество от еднородни единици или множество, което е съвкупност или представя отделни части на едно цяло.⁹ Наред с чисто граматичната си функция категорията *число* при съществителните имена може да диференцира и смислови изменения в тяхната семантична структура.

Появата на лексико-семантични варианти в смисловия обем на имената е в най-тясна зависимост от отделните граматически значения на категорията *число*. Многозначните съществителни имена, със семантема за конкретност в основното си, номинативно значение, употребявани в ед. и мн. число, функционират в преносните си значения обикновено във форма за единствено число. Преносното значение поради своето естество в тези случаи се свързва с общата, неопределена функция на категорията ед. число и не носи признак за единичност.¹⁰ Едно от преносните значения на многозначното същ. *венец* например е 'успешен завършек на значително и трудно дело', напр.: „Масовизацията на стопанствата е исторически акт, *венец* на усилията на партията да сложи основите на социализма в село“ (И. Петров). Този лексико-семантичен вариант на лексемата *венец* може да се реализира само във формата за ед. число, но не носи признак за единичност, а отразява общата неопределена функция на категорията ед. число.

Семантичните вариации при други многозначни съществителни, немалко на брой, се свързват с различните значения на категорията мн. число. Редица многозначни съществителни с основно значение за конкретен предмет са носители на производни значения, реализирани само във форма за мн. число със значение за съвкупност, многосъставност. Например в семантичната структура на многозначното същ. *върх* с основно значение 'най-високата, най-горната, обикн. заострена част на нещо' се диференцира лексико-семантичен вариант 'най-влиятелната или ръководеща част от общество, класа, организация и под.', синонимично свързан със словосъчетанието *ръководни кръгове*, само във форма за мн. число. Семемата за сложност

⁹ Вж. В. В. Виноградов, *Русский язык (грамматическое учение о слове)*. М.—Л., 1947, с. 156—159; 163—166.

¹⁰ Пак там, с. 158.

многосъставност в този лексико-семантичен вариант явно се свързва с граматичното значение на мн. число за съвкупност. Същата семантична обусловеност от формата за мн. число с граматическо значение за множество като съвкупност се открива при многозначната лексема *врѣзка* в значението ѝ 'близки отношения и познанство с влиятелни лица, на чиято подкрепа може да се разчита', с което тя функционира само във форма за мн. число.¹¹ При същ. *вътрешност* лексико-семантичният вариант 'органи на човек или животно в гръдната или коремната кухина', реализиран само във формата за мн. число, също е обусловен от граматичното значение за множество като многосъставност.

При други съществителни реализацията на лексико-семантичен вариант само във форма за мн. число е мотивирана от граматическото значение на мн. число за множество от отделни единици (разделително множество). Многозначното същ. *безобразие* например, с основно значение 'крайно неприлична, нередна, непочтена проява, която предизвиква възмущение' се употребява и в значение 'крайно груби и обидни думи, казани някому или по адрес на някого' само във форма за мн. число, напр.: „Как смееш да говориш такива *безобразия* за момичето“; „Наговори ми сума *безобразия*“. Семемата за конкретност, съдържаща се в този лексико-семантичен вариант, съответствува на граматическото значение на мн. число за разделително множество.

В българския език съществуват цели категории съществителни имена, чиито форми за число имат смислоразличителна функция. Реализацията на лексико-семантичните варианти при многозначните съществителни в зависимост от граматичната категория число е проучена най-обстойно в български език от С. Спасова-Михайлова в изследването „Лексико-семантични различия при съществителните имена в българския език с оглед към категорията число“¹², където наред с отделни частни случаи са разгледани и групи съществителни, вариациите в смисловата структура на които са свързани с формите за число. Такива групи думи са например категорията отвлечени съществителни на *-ост* за к а ч е с т в о, *singularia tantum* в основното си значение, при които формите за мн. число са релевантен признак за конкретизация на семантиката им, като мотивират при тях лексико-семантични варианти за проява, постъпка — (срв. *грубост*, (качество) — *грубости* (прояви), *подлост* (качество) — *подлости* (прояви), *нежност* (качество) — *нежности* (прояви) и др.); или категорията съществителни със значение за в е щ е с т в о, чиито форми за мн. число означават видове от съответното вещество (срв. *брашно* (вещество) — *брашна* (видове от това вещество), *лепило* (вещество) — *лепила* (видове), *ракия* (вещество) — *ракии* (видове) и др.).¹³

Явлението е маркирано и при други категории съществителни освен описаните в споменатия труд. Тук може да се добави напр. и категорията многозначни съществителни, названия на различни дървета, като *бук*,

¹¹ Срв. обаче разговорната употреба в ед. и мн. число на *врѣзка* с конкретно значение 'близко или познато лице, с помощта на което може да се постигне някаква цел, да се осъществи някакво намерение'. Тук конкретизираната семема за лице естествено се свързва с другите граматични значения на категорията число — с ед. число за единичност и с разделително множествено число.

¹² Вж. С. Спасова-Михайлова. Лексико-семантични различия при съществителните имена в българския език с оглед към категорията число. — Изв. Инст. бълг. език, кн. VII, 1961, с. 225—306.

¹³ Вж. по-подробно С. Спасова-Михайлова. Цит. съч., с. 234—279.

бряст, дъб, явор, абанос, махагон и под., които, сравнени с разгледаните в труда категории съществителни, илюстрират семантични вариации в обратен семантично-граматично съотношение. По пътя на логическата метонимия при тези съществителни с основно значение за вид на съответното дърво (във форма за ед. и мн. число) е възникнал лексико-семантичен вариант със семема за *вещество* — 'материалът от съответното дърво', напр.: „Ти ми подари два летни двореца край Босфора и шест къщи, изградени от *кедър* и *абанос*“ (Н. Райнов); или „Коларите правят нови каруци с главини от *осен* и *бряст*, наплати от *бук*“ (А. Каралийчев). Този лексико-семантичен вариант се реализира само във формата за ед. число на съответното съществително. Тук семантемата за веществена съвкупност съответствува на граматическото значение за съвкупност, неделимост на категоријата единствено число.

Не е безинтересен и фактът, че група относителни прилагателни с общ семантичен признак за *роднинство*, като *бабин, мамин, какин, лелин, вуйчов* и под., субстантивирани във формата си за мн. число, означават сборно понятие със значение за предметност (в най-общ смисъл) — 'домът и семейството на . . .', срв. *бабини* 'домът и семейството на баба', *лелини* 'домът и семейството на леля', *какини* 'домът и семейството на кака' и т. н. Този лексико-семантичен вариант е мотивиран морфологично от формата за мн. число с граматично значение за множество като съвкупност, много-съставност и синтактично от самостойната употреба на прилагателното в контекст без определяемо. Следователно за оформянето на лексико-семантичния вариант в случая съдействува смесен морфологично-синтактичен фактор.

Смесен морфологично-синтактичен фактор действа за формирането на лексико-семантични варианти и при други прилагателни, обединени от някакъв общ семантичен признак. Например прилагателни, произведени от названия на растения и животни, субстантивирани само във форма за мн. число, функционират с лексико-семантичен вариант със семантема за 'разред или група от съответните растения или животни', съответстваща на граматическото значение на мн. число за съвкупност, срв. *абаносови, бобови, борови* и др. съответно от *абаносов, бобов, боров*; или прилагателни с общ семантичен белег за *цвет*, субстантивирани само във форма за ед. число, реализират лексико-семантични варианти: а) със семантема за самия цвят, която се свързва с общата, неопределена функция на категорията ед. число и б) със семантема за облекло в съответния цвят, съответстваща на значението на ед. число за съвкупност, неделимост, единство, напр.: *бяло* а) 'бял цвят, бяла боя' „До есента стегнаха всичко, отвън измазаха [къщата] с *бяло*, вътре баданосаха стените със светлосиния боя и се нанесоха“ (Н. Тихолов) и б) 'облекло в бял цвят' „Ще бъдеш в *бяло* — с вейка от маслина“ (П. К. Яворов), от *бял*; *алено* а) 'яркочервен цвят' и б) 'яркочервено облекло' „Дай му червено, *алено*. . . , макар и вехто, като се облече. . . не се излезва напреде му“ (Ц. Гинчев), от *ален* и др.

1. 3. За разлика от имената глаголет манифестира много по-голям понятиен обем и повече граматически категории. Оттук и смисловото му вариране е по-богато и по-разнообразно и семантичният му обем много по-широк. Условия за по-разнообразни смислови модификации в границите на многозначните глаголни лексеми обаче се създават преди всичко в резултат на тяхната съчетаемост (синтактична и лексикална) в контекста. Сравнително по-ограничена е ролята на морфологичните фактори като

граматичните категории глаголно време и наклонение или глаголен вид (несвършен и свършен), които могат да диференцират отделни лексико-семантични варианти в семантичната структура на глаголните лексеми. Освен това за семантичното вариране на глаголите могат да влияят не изобщо глаголните времена или наклонения, а само отделни техни форми.

Обикновено формите за повелително наклонение или формите за бъдеще време, в някои случаи и едните, и другите, обуславят лексико-семантични варианти в системата от значения при многозначните глаголни лексеми. Такава парадигматична дефективност, свързана с отделни значения, се очертава например при многозначните глаголи, като *бягам*, *бързам*, *видя*, *взема*, *вървя*, *ида*, *седна* и др. В семантичната структура на гл. *бягам* например повелителното наклонение диференцира лексико-семантичен вариант 'отдръпни се, махай се', срв. „—Назад, свини гяурски! *Бягайте!* Жените се отстраниха“ (Ив. Вазов); или: „*Бягай* оттам, че ще пренасям багаж“. Многозначната лексема *бързам* с основно значение 'вървя, движа се с голяма скорост' също само в отрицателната форма на повелително наклонение реализира значението си 'имай търпение', с което е експресивен синоним на *чакай*, *потърпи*, напр.: „Ама как? Това ми кажи ти на мене! . . . Не *бързай*, ще ти кажа“ (И. Йовков); „Не *бързай*, всичко ще се нареди“. И в двата случая посочените лексико-семантични варианти се осъществяват само когато трябва да се изрази експресивно-модална отсянка на повелителност и наложителност за незабавно извършване на действието, носител на която е повелителното наклонение. Затова и формата, която ги диференцира, е повелителна. Следователно чрез тези лексико-семантични варианти и двата глагола са емоционално-експресивни синоними на неутрални синонимни лексеми. За оформянето на значението на втората глаголна лексема — *бързам* влияе и отрицанието *не*, което внася и по-голяма експресивна оцветеност. За лексико-семантичния вариант при първия глагол — *бягам* обаче (ако и не съвсем обичайна), възможна е и употреба в бъдеще време само във въпросително изречение, напр.: „*Ще бяга*ш ли оттам най-сетне? Виждаш, че пренасям багаж“ — със силно изразена интонационно емоционално-експресивна отсянка на недоволство. Такъв паралелизъм на формите (пов.накл. и бъд. време във въпрос. изречение) при реализацията на лексико-семантичния вариант със семема за 'отстраняване, отдръпване от някъде' при гл. *бягам* не е случаен. Въпреки че за този лексико-семантичен вариант редовна, задължителна форма е повелителната, възможността за поява и на форма за бъдеще време е свързана с модалния характер на бъдещето време, което може да изразява и модална отсянка с повелително-наложителен характер, сходна с повелителната модалност на императива.¹⁴ Такова паралелно съжителство на двете форми (за пов.накл. и бъд. вр.), обуславящи даден лексико-семантичен вариант, се наблюдава и при други глаголи (вж. по-нататък при гл. *видя*).

При някои многозначни глаголни видови двойки се открояват лексико-семантични варианти, чрез които действието се възприема или само като процес, или само като цялостен, приключен акт. Реализацията на такива лексико-семантични варианти е обусловена съответно или само от несвършения вид, или само от свършения вид.

Например при глаголната видова двойка *вкусям/вкуся* с основно значение 'хапвам или пийвам малко' се реализира лексико-семантичен вари-

¹⁴ Вж. В. Станков, *Българските глаголни времена*, С., 1969, с. 136—138.

ант само от несвършения вид *вкувам*, свързан с отрицанието *не* 'не обичам да ям, не ям или не пия нещо, не лизвам', напр.: „В стаята имаше едно момиче, което *не вкуваше* мляко“ (Н. Каралиева). Реализацията на този лексико-семантичен вариант е обусловена закономерно само от несвършения вид. Значението 'не обичам да ям (пия)', сочейки непрекъснато действие, естествено се свързва с признака за неизчерпаност, неприключеност на действието на несвършения вид или по-точно с неговото неограничено-кратно значение, което „представя действието като редица от повторения, които не се извършват конкретно в някакъв определен момент, а имат неограничен характер и при това се извършват неопределен брой пъти“¹⁵. Същевременно лексико-граматичният вариант е ограничен не само видово, но и темпорално. Глаголната лексема *вкувам* функционира с него само в сегашно и минало несвършено време. Несвършеният вид тук е в хармония с времена, на които е присъща непрекъснатост на действието, с които се изразява постоянно осъществяващо се действие — т. е. обобщено сегашно и обобщено минало несвършено време. При това в случая семемата 'не обичам да ям (пия)', чрез която се прави характеристика на дадено лице, съответствува на квалификативното обобщено сегашно и минало несвършено време.¹⁶

Срв. още: глагола *благославям/благословя* 'изказвам благопожелания за успех, щастие и под.', при който само в несв. вид се развива значение: 'изразявам признателност, благодаря за стореното ми добро' „Няма човек, който... да не ги хвали и *благославя*, и всякой говори за тях само добро“ (Т. Влайков).

В сложната семантична структура на видовата глаголна двойка *виждам/видя*¹⁷ са диференцирани няколко лексико-семантични варианта, при които функционирането на несвършения вид на глагола е изключено. Например лексико-семантичният вариант 'определя, реша как да постъпя', напр.: „Аз ще ида в града да се допитам до някой адвокат и тогава *ще видим*“ (Елин Пелин); или: „—Сичко, що стана, то стана вече и замина. Стани сега... да *видим* какво ще направим“ (Ил. Блъсков) е изразител на цялостно, приключено действие и естествено се реализира само от свършения вид *видя*.

Ограничението при един и същ лексико-семантичен вариант може да бъде комплексно — в и д о в о т е м п о р а л н о и в и д о в о м о д а л н о. При същата видова двойка *виждам/видя* съществува лексико-семантичен вариант 'погрижа се, постарая се да извърша нещо', напр.: „Почакайте. *Ще видя*, ще намеря малко хляб“ (И. Йовков); или: „—Булка, *виж* приготви нещо да нагостим хората!“ (И. Петров). С това значение функционира само свършеният глагол *видя*, и то само в бъдеще време или в повелително наклонение. Реализацията на този лексико-семантичен вариант във формите за бъдеще време или повелително наклонение е резултат от свързването на съдържащата се в него семема за 'грижа, готовност, желание да се извърши нещо' с модалното значение на бъдеще време за потенциална готовност¹⁸ (намерение, желание) за осъществяване на действието или с модалното значение на повелителното наклонение за желание, молба. Същевременно действието е представено в своята единичност, приключеност и затова лексико-семантичният вариант се диференцира от свършения вид, и то в неговото кон

¹⁵ В. Станков. Конкуренция на глаголните видове в българския книжовен език. С., 1976, с. 24—25.

¹⁶ Срв. В. Станков. Българските глаголни времена, с. 13, 98, 99.

¹⁷ В т. II (б. В) на Речник на българския език (под печат) при гл. *виждам/видя* са посочени 20 значения и 11 отсенки.

¹⁸ Срв. В. Станков. Българските глаголни времена, с. 134, 138.

кретно-фактическо значение, което често се свързва с бъдеще време и с повелително наклонение¹⁹.

От разгледаните морфологични фактори, които внасят семантични модификации в смисловата структура на глаголните лексеми, със сравнително по-активна роля се очертава повелителното наклонение. Лексико-семантичните варианти, свързани с формите на това наклонение, манифестират не само по-голяма честота, но разкриват и по-особен смислов характер. Някои глаголни лексеми в повелителна форма престават да са носители на граматичен признак глаголно действие и функционират като изразители на субективно-обективно отношение към фактите от действителността, т.е. добиват значения и функции на модални думи. Ето някои примери: многозначните глаголи *взема* и *вървя* в повелителна форма могат да бъдат и лишени от признака за глаголно действие и да са носители само на граматичната функция на повелителното наклонение, т.е. да маркират само наклонението, като служат за изразяване на подкана за някакво действие (изказано с друг глагол), което се схваща от говорителя като необходимо или желано, и да функционират като семантични еквиваленти на модалната подбудителна частица *хайде*, напр.: „— *Че вземи* да си купиш едно палто! — посъди го строго Еньо“ (Й. Йовков); „Вуйчото му подаваше ръката си. — *Хайде* от мен да замине — рече той. — *Добре* си дошъл! Майка му повторно го подтикна. — *Върви*, сине, *върви*, целуни ръка на вуйча си; кръстник ти е! Неохотно Васил пристъпи. . . хвана месестата ръка на архимандрита и я целуна“ (Ст. Дичев); „*Върви* да се окъпем в ръката!“; „*Върви* да обядваме“.

Значението на повелителното наклонение за подкана може да избледнее по-малко или повече и повелителната форма на глагола да получи функция на модална дума с дубитативен характер. Такъв лексико-семантичен вариант се откроява в смисловата структура на гл. *вървя*, който в пов. форма може да служи и за придаване на изказването отсянка на съмнение, неувереност във възможността за благоприятен резултат от някакво действие, изразено в контекста от друг глагол в постпозиция спрямо повелителната форма, напр.: „Още утре ще ме раздрънка, помисли си той веднага след нанесения удар. . . *Върви*, че се оправяй след това“ (К. Калчев). Същата функция има и гл. *ида* в пов. форма, срв.: „*Иди*, че доказвай“; „*Иди* се оправдавай“. При гл. *вземам/взема* повелителната форма може да добие и указателна, уточняваща функция в резултат на затъмняване на функцията на пов. наклонение наред с десемантизирането на признака за глаголно действие и да се доближи смислово до частицата за уточняване *например*, напр.: „— Вълчан не е предишният. Жертвува, помага. Ето, *да вземем* вършачката. . . Може да се каже, че той я докара само със свой добитък“ (Й. Йовков); „— В старогръцките градове дори цивилното население е било заставено да носи еднообразно облекло. *Вземи* Спарта. Прическите на жените са все еднакви“ (М. Грубешлиева).

Не е трудно да се види в примерите, че понякога не само морфологичното ограничение е ключов елемент за реализацията на модална функция. Морфологичният елемент се кръстосва с определена синтактична съчетаемост (с определена конструкция) в контекста — в случая повелителната форма се свързва с друг глагол също в пов. форма (проста или описател-

¹⁹ Срв. В. Станков. Конкуренция на глаголните видове. . . , с. 36, 39.

на) или със съюз *че* и друг глагол (вж. примерите по-горе). Следователно появата на лексико-семантичен вариант, с който глаголната лексема функционира като модална дума, се обуславя от морфологичен или от морфологично-синтактичен фактор. Наличието на такива лексико-семантични варианти говори за извънредно широкия спектър на семантичните вариации на глагола, който от автосемантична лексикална единица вследствие на десемантизация на признака за глаголно действие може да се превърне в синсемантична лексема.

II. Синтактични фактори. II. I. Синтактичната съчетаемост на лексикалните единици в своите различни форми (в зависимост от характера на лексико-граматичните категории) може да бъде и смислоразличителен показател. В много случаи тя е основен и единствен признак, който диференцира лексико-семантичните варианти в семантичната структура на лексемата. Словните модификации в границите на лексикалните единици са подчинени на строго определени синтактични форми. Те могат да бъдат обусловени: 1) от свързване на лексемите с предложно допълнение, обстоятелствено пояснение или несъгласувано определение, формиращи със строго фиксиран предлог; 2) от свързване с подчинено изречение, въведено с определени съюзи; 3) от съчетаемост със съгласувано определение или с просто обстоятелствено пояснение.

II. I. I. Реализацията на лексико-семантични варианти най-често е резултат от съчетаемостта на лексикалните единици в контекста с други думи чрез определен предлог.²⁰ Такава конструктивна обусловеност на значенията манифестират най-широко глаголните лексеми. Например в семантичната структура на многозначния гл. *въртя се* се откроява лексико-семантичен вариант 'постоянно или често се намирам някъде, около някого, навъртам се около някого или някъде', който се осъществява само когато глаголят е в съчетание с предлозите *около*, *край*, *в*, напр.: „Старата шета-ше, *въртеше се* о к о л о гостите, приказваше с тях и се усмихваше от време на време“ (Г. Караславов). Свързан обаче с предлозите *в* или *из*, същият глагол реализира значение 'поддържам контакт, връзки, дружа, общувам с хора от някоя среда', напр.: „Личеше си, че е развит човек, но *се е въртял* в грубичка и непридирчива среда“ (Ив Вазов). Разпределението на предлозите при реализацията на лексико-семантични варианти с няколко предлога често се диференцира от екстралингвистични фактори (от категорията, одушевеност/неодушевеност), срв.: *въртя се* о к о л о, к р а й някого и *въртя се* в, о к о л о, к р а й нещо (вж. знач. по-горе). Още някои примери: гл. *възлизам/възлиза* с основно значение 'вървя, движа се нагоре' в съчетание с предлог *на* означава 'достигам определен брой', напр.: „Групата *възлизаше* н а 20 души“; „Сумата *възлиза* н а 100 лева“; гл. *въздишам* функционира със значение 'копнея, жадувам за някого или нещо' само когато е свързан с предлозите *по* или *за*, напр.: „Той беше беден, но известен ерген *въздиша* по него“ (Й. Йовков); а при гл. *вързвам се* предлогът мотивира значението 'съответствувам, подхождам на някого или на нещо', напр.: „Той беше запомнил онзи замислен и тъжен израз на лицето ѝ там, на скелите, а след това високия, преднамерен, предизвикателен, весел смях. Едното никак не *се вързваше* с другото“ (Ем. Манов).

²⁰ По терминологията на В. В. Виноградов това са конструктивно обусловените значения на думите (вж. цит. статия, с. 26 и сл.).

Предлогът може да бъде ключов елемент за семантично разграничаване в смисловата структура и при многозначни имена — прилагателни и съществителни.

Предлогът *до* например при прил. *близък* мотивира значението 'който е сходен по своите качества, подобен на някого или на нещо', напр.: „Това не беше обич като оная, която хранехме към мама, но все пак бе нещо *близко до обич*“ (Т. Влайков), а предлозите *към* и *за* са ключови елементи за реализацията на лексико-семантичния вариант при прил. *безчувствен* 'който не проявява чувствителност, отзивчивост към нещо или някого, равнодушен', бездушен, напр.: „Удряше глуха и *безчувствена* за писъците му“ (Г. Караславов); „Остана *безчувствен* към сълзите ѝ“.

Някои преносни значения при съществителните имена могат да се реализират само когато са обусловени конструктивно от задължително несъгласувано (предложно) определение, формирано с определен предлог. Преносното значение например на същ. *буря* 'изблик на неудържимо чувство, обикн. у много хора' е диференцирано от предлозите *от* или *на*, напр.: „*Буря* от възторжени викове“; „*Буря* на негодувание“; също преносното значение на същ. *арсенал* 'наличен запас от средства, опит, познания' е обусловено от предлозите *от* или *на*, напр.: „Срещу него [бика] излезе прочутият испанец Кордобас. . . Кордобас показва невиждан *арсенал* от точни хватки“ (Л. Стефанова); или: „Някои от изразните му средства са заимствувани от *арсенала* на старата поезия“ (Лит. фронт).

II. I. 2. Категорията преходност не всякога е достатъчна да мотивира лексико-семантичните варианти. В такъв случай тяхното диференциране се основава на свързване на глагола освен с прякото допълнение и с друго съществително посредством строго фиксиран предлог (предложно допълнение или обстоятелствено пояснение). Например лексико-семантичният вариант 'превъзхождам някого в някакво отношение' при гл. *бия* се реализира от свързването му с друго съществително с предлог *по* наред с прякото допълнение, напр.: „Аз имах по-добри бележки от тебе и особено те *бих по математика*“ (Г. Караславов). Гл. *впрягам/впрегна* реализира значението си 'възлагам на някого да се заеме с извършването на нещо, да изпълни някаква задача' само когато освен с прякото си допълнение се свързва и с друго същ. и предлозите *на*, *в* или със следващо подчинено изречение със съюз *да*, напр.: „Отведе ни в кухнята, . . . и веднага ни *впрегна* на работа. Трябваше да чистим лук и да подклаждаме огъня, на който варяха казани фасул“ (Г. Белев); „*Впрегнаха* ни да почистим стаята“.

II. I. 3. Показател за семантична модификация при многозначните глаголи може да бъде съчетаемостта им със следващо подчинено изречение, въведено със съюзите *да* или *че*. Семантичните вариации в тези случаи имат по-отвлечен смислов характер, най-често модален. При такава конструктивна обусловеност на лексико-семантичния вариант за конкретизацията на семантемата помага постпозитивното подчинено изречение. Свързването например на многозначния гл. *вдигам се/вдигна се* със следващо изречение със съюзите *че* или *да* диференцира лексико-семантичен вариант 'пристъпвам към някакво действие, заемам се с нещо' — действието е изяснено в следващото подчинено изречение, напр.: „—*Я вдигнете се* вие, цялата махала, че е елате на помощ“ (Н. Каралиева); „*Вдигат се* всички да посрещат гостите“. Лексико-семантичният вариант с модална функция понякога може да се реализира в две синтактични форми. За илюстрация ще посочим гл.

бързам. Едно от неговите значения 'стремя се да направя, да завърша нещо в най-кратко време' може да се реализира при свързването на глагола със следващо изречение със съюз *да*, напр.: „Предстоеше му женитба и той *бързаше* да измаже къщата“ (Д. Ангелов); или при съчетаемостта му с предлог *с*, напр.: „*бързаше* с вземането на изпитите си“; „*Бързаше* съ с сватбата“.

Този вид синтактична съчетаемост на глагола води понякога до пълна десемантизация на неговия признак за глаголно действие. Формираният лексико-семантичен вариант носи експресивен характер и служи за предаване на известни отсенки на думите, към които се отнася в контекста. Следователно глаголната лексема в тия случаи като изразител на експресивност или модалност добива служебна функция и се превръща в синсемантична дума. Ето един пример: многозначният гл. *вземам/взема* в съчетание с подчинено изречение със съюзите *че*, *та* и в някои случаи *да* служи за подчертаване на действието на глагола в подчиненото изречение и за внасяне на отсянка на неочакваност по отношение на настъпването на това действие, напр.: „Цяло село ергените търчаха по щерка му, а той *взе*, че я даде чак в Еново“ (Г. Караславов); или: „—Бе оня, даскалът от Сърнено. . . да *вземе* да застреля дъщерята на Сарандовица“ (И. Йовков).

При това конструктивно изграждане на лексико-семантичните варианти (при определени синтактични форми) релевантни семантични показатели — ключови елементи са строго фиксираният предлог (т. II. I. 1 и II. I. 2) или съюз, когато съчетаемостта е с изречение в постпозиция спрямо семантично вариращата лексема (т. II. I. 3).

II. I. 4. Задължително обстоятелствено пояснение — наречие или предложно съчетание (примери за последното бяха дадени по-горе с оглед на предлога, вж. т. II. I. 1,2) също може да бъде ключов елемент за реализация на лексико-семантичен вариант при глаголна лексема. Многозначният гл. *вървя* например може да означава 'имам определена посока, простирам се' (за път), напр.: „Турската граница *върви* по билото на бърдото, дето е Царев връх“ (Ив. Вазов); „Пътят *вървеше* у с п о р е д н о на брега“ или 'показвам развитие в известно отношение', напр.: „Вървеше до бре в училище“; „*Вървах* н а р а в н о по успех с другарите си“. И двата лексико-семантични варианта са разграничени от другите значения на многозначния гл. *вървя* чрез задължително обстоятелствено пояснение, без което значението не може да се реализира в контекста. Едно от значенията на гл. *вземам/взема* 'изминавам известно разстояние, път по определен начин, за определено време' също не може да се осъществи без обстоятелствено пояснение, напр.: „Той е сиромах човек. . . и затуй разстоянието от града до тук и обратно. . . го *взема* п е ш “ (И. Йовков); или: „*Взех* пътя з а т р и ч а с а“; „Изтича по стълбата, като *вземаше* стъпалата п о д в е н а в е д н ъ ж“.

II. I. 5. Съгласуваното определение подобно на несъгласуваното също може да обуславя семантични вариации при някои съществителни имена. Например само при наличието на съгласувано (съответно и на несъгласувано) определение многозначното същ. *връх* реализира лексико-семантичен вариант 'най-висшата, крайна, пределна степен в проявата на нещо', напр.: „Към вечерта на 4 юли радостното оживление достигна с в о я *връх*“ (Д. Линков); „Вълчан беше на *върха* н а с л а в а т а с и“ (И. Йовков).

II. II. Семантичните вариации на лексикалната единица могат да бъдат обусловени и от синтактичната ѝ функция в границите на изречението. Известно е, че съществителните в позиция на обръщение, сказуемно

определение, приложение, обособено определение, както и наречията, употребени предикативно като категория състояние, добиват предикативно характеризиращо значение (формулирано още като функционално-синтактично-ограничено значение).²¹ Например същ. *змия*, употребено като обръщение, предикативно, като особено приложение или като дума-изречение служи за емоционално-експресивно характеризиране на някого, реализирайки лексико-семантичен вариант — преносна употреба: 'за зъл, злобен, коварен човек', напр.: „И ти, вероломнико, *змия* гнусна, на която трябваше да стъпча главата още при Клокотница“ (Ив. Вазов); „Свежърва ми, люта *змия*; [тя ме хока, тя ме бие“ (Ц. Церковски); „Кого продаде? Мъжа си! . . . Тоя . . . ,когото уж си обичала цял живот! *Змия!*“ (А. Гуляшки);²² или наречieto за степен *възможно* напр.: „Изтича с *възможно* най-голяма бързина“ във функция на сказуемно определение означава, че може нещо да стане или да съществува, напр.: „Не беше *възможно* тая честна физиономия да крне предателска душа“ (Ив. Вазов).

Тук към характеризирането на фактора синтактична позиция като семантично диференциращ елемент трябва да се добави и функцията на някои многозначни глаголи в съставно глаголно сказуемо, както и вметнатата употреба на отделни групи наречия, в чиято семантична структура ограничената им синтактична функция диференцира също лексико-семантични варианти.

В първия случай лексико-семантичният вариант, реализиран само в позицията на глаголната лексема като първи компонент на съставно глаголно сказуемо, маркира преди всичко начина на глаголното действие. Например многозначният глагол *вземам/взема* само като първи компонент на съставно глаголно сказуемо функционира с лексико-семантичен вариант 'почвам, започвам'. Тук гл. *вземам/взема*, означавайки начало на действие, което се изразява от втория глагол на синтактичната цялост — съставно глаголно сказуемо, се откроява като носител само на семантема за ингресивен начин на глаголното действие, напр.: „Кум Милен е човек весел, ще ни срещне царски — *взе* да мечтае Стойчо“ (Елин Пелин); „*Взе* да се кара“; „*Взе* да става вече студено“. Също многозначният глагол *впушам се/впуска се* като първа част от съставно глаголно сказуемо означава 'увличам се в извършване на някакво действие' — действието е изразено от втория глагол на съставното сказуемо, напр.: „Гануш, . . . , *се впусна* да разправя за неминуемата победа на маркс-ленинските идеи“ (Д. Ангелов); „*Впусна се* да описва обстановката с най-големи подробности“²³. В случая гл. *впушам се/впуска се* манифестира само резултативно-инкурсивен начин на глаголното действие.²⁴ Следователно някои многозначни глаголни лексеми, ограничени в синтактичната си функция само като компоненти на съставно глаголно сказуемо, значително се аб-

²¹ Вж. В. В. Виноградов. Цит. съч., с. 24—26.

²² Примерите са взети от Ръководство за съставяне на Речник на българския език. С., 1966, с. 141.

²³ Частно гл. *впушам се/впуска се* реализира лексико-семантичния вариант 'увличам се в някакво действие' и при съчетаемостта със съществителни и предлог *в*, напр. *Впусна се* в спомени“; „*Впушам се* в авантюри“.

²⁴ Тук (както и по-нататък вж. с. 172, 173) при посочване на начините, характеризиращи глаголното действие, се приемат формулировките и термините, предложени от К. Иванов. (Начини на глаголно действие в съвременния български език. С., 1974, с. 42—43; 94).

страхират от основното си лексикално значение и реализират лексико-семантичен вариант, изразител само на начина на глаголното действие.

Във втория случай някои групи наречия (за начин, степен, време, място), както и глаголни лексеми-форми (като *разбира се, види се, виж* и др.), само в позицията на вметнати думи се абстрахират от своето основно значение и семантично модифицирани, стават носители обикновено на с у б е к т и в - н о - о б е к т и в н о о т н о ш е н и е към действителността, изразявайки най-често различни степени на достоверност.²⁵ Наречието *буквално* напр. с основно значение 'предадено дума по дума, дословно' във вметната употреба като лексема с модална функция служи 'за подчертаване на факта, отговарящ на действителността по мнението на говорещия', напр.: „Свят!... *Буквално* яйце няма де да пуснеш!“ (Ал. Константинов); или нареч. *видимо* — 'външно, по външен вид' във функцията на вметната дума означава непълна увереност или предположение, че нещо въз основа на външни признаци отговаря на действителността', напр.: „*Видимо* той прие предложението“.

III. Лексикални фактори. 1. Редица лексикални единици се употребяват в речта с известни ограничения в съчетаемостта си с други лексикални единици. Те реализират лексико-семантични варианти само когато се свързват с лексеми от определен (по-широк или по-тесен) семантичен кръг, а в някои случаи — при съчетаемостта си само с една определена лексема. Лексикалните единици, които функционират като семантични показатели, представят ключови елементи спрямо лексемите, в чиято семантична структура се диференцират лексико-семантичните варианти. Такъв тип значение, обусловено от даден семантичен кръг лексеми, действащи като ключов елемент за реализацията му, може да се определи като лексикално свързано.²⁶ Ето и някои примери: многозначната лексема *влача* реализира няколко лексико-семантични варианта, обусловени от лексикална съчетаемост. Един от тях е 'продължително, мъчително понасям, търпя, изживявам нещо', реализиран при ключови елементи *наказание, мъка, неволя* и под., напр.: „Той е наказал безжалостно поета още на ранни младини — и *наказанието* си той *влачи* през цял живот“ (П. П. Славейков). От ключовите лексикални единици *смисъл, подигравка, поука* и под. в съчетание с многозначния гл. *влагам* е диференциран лексико-семантичният вариант на този глагол 'придавам, внасям някакъв смисъл, поука и под. обикн. на нещо казано', напр.: „Паникьорките и враговете си приличаха. Те... говореха едно и също, макар да *влагаха* различен с м и с ъ л в думите си“ (К. Ламбрев). Прилагателното *верен* само в съчетание с *изстрел, удар* реализира лексико-семантичен вариант 'при който не е възможно отклонение, грешка' със синоними *точен, безпогрешен*, напр.: „Слезни там и с *удар* и *верни* разбивай, разлюшквай, руши, /разкъртвай тез пластове черни, /тез робски души“ (Хр. Смирненски), а в съчетание с *ръка, око* — 'който не допуска отклонение, грешка', напр.: „Той основно изучи и устрой-

²⁵ Вж. Кр. Чолакова. За някои вметнати думи и вметнати съчетания от думи и тълкуването им в речниците. — В: Славистичен сборник. С., 1963, с. 213—224, където семантико-функционалните вариации на вметнатите думи са разгледани подробно.

²⁶ По терминологията на В. В. Виноградов това значение е определено като фразеологично свързано значение (цит. ст., с. 16—20). Терминът лексикално свързано значение считаме за по-точен, тъй като диференцирането на лексико-семантичните варианти е обусловено от ключови елементи лексикални единици.

ството на леката картеница... доби и много *вярно* о к о. Двамата със Сирма се очертаваха като най-добрите картечари“ (Д. Ангелов).

2. Някои семантични модификации са обусловени двойно. При тях действа комбинация от лексикална и синтактична съчетаемост — лексико-синтактичен фактор. Например при глаголните лексеми *вкарвам* и *въвличам* лексико-семантичният вариант 'ставам причина някой да бъде подложен на нещо или да извърши нещо, изразено със съществителното' е диференциран от задължителната съчетаемост на глагола с ключовите елементи: предлог *в*+съществителните *беда, беля, грях* и под. (*вкарвам в беля, въвличам в грях* и т. н.), напр.: „А и дяволът си няма работа: лесно *вкарва* той човека *в грях* и *в зло*“ (Т. Влайков); „—Какъв народ!... Не проклина и съди тези, които са го *въвлекли в* такава обща и безмерна несправедливост“ (Д. Тален), а гл. *влизам/вляза* (също многозначен) при свързването си с ключовите елементи предлог *в*+лексемите *действие, употреба, експлоатация* и под. реализира значение 'започвам да действувам, да работя, да бъда използван', напр.: „Завъртява се колелото на мелницата, *влиза в действие* е тепавицата“ (Веч. новини); „Новият завод за синтетични влакна *влез в експлоатация*“.

3. Лексико-семантичният вариант може да бъде обусловен и от задължителната синтактична съчетаемост на ключовия елемент. Например лексемите *вид, форма, характер* и под. само в съчетание с някакво съгласувано определение могат да реализират значението 'приемам, придобивам някакъв вид, изменям се по някакъв начин' при многозначната глаголна двойка *вземам/взема*, напр.: „Най-сетне разговорът *взе по-открит и пряк характер*“ (Д. Димов); „Спорът *взе ожесточен характер*“.

Не са редки случаите, а това се вижда и от някои от примерите, посочени по-горе, когато ограничената лексикална съчетаемост води до такава семантична абстракция, че глаголната лексема в лексикално свързаното си значение се откроява като носител на семантема, характеризираща преди всичко категорията начин на глаголното действие.

Например група многозначни глаголни лексеми при задължителна съчетаемост с отвлечени съществителни, изразяващи някакво чувство, настроение, състояние и др., функционират с лексикално свързано значение 'правя да се появи, пораждам', т. е. с лексико-семантичен вариант с доминираща семантема за общорезултативен начин на глаголното действие.²⁷ Сравни глаголите: *вливам* — при ключови елементи *радост, гняв, ненавист, смелост, надежда* и под., напр.: „Първите успехи *вляха* мъничко *радост* в измъченото му сърце“ (Г. Райчев); „О боже!... *Влей* *смелост* в нашето гърмящо сърце“ (Г. Милев); *всявам* в съчетание със *страх, ужас, омраза, ненавист, паника* и под. като ключови елементи, напр.: „Погледът му *всяваше* *ужас* — толкова жестока сила се съдържаеше в него“ (З. Сребров); *вносям* — при ключови елементи: *бодрост, радост, спокойствие, паника, разложение* и под., напр.: „Победата *внесе* *бодрост* в душите, изпълни погледите с надежда“ (Л. Стоянов); или *внушавам* — също при съчетаемост със: *страх, омраза, бодрост, доверие, увереност, спокойствие* и под., напр.: „Тук тя [майка ми] скри своята тъга и с нежни и крепки думи се стараше да ми *внуши бодрост*“ (К. Величков) и др.

²⁷ Срв. К. Иванова. Цит. съч., с. 83—84.

Още по-висока степен на семантична абстракция сочат група многозначни глаголни, при които ограничената им лексикална съчетаемост, понякога комбинирана и с ограничена синтактична съчетаемост, диференцира лексико-семантичен вариант, изразител преди всичко на ингресивен или на финитивен начин на глаголното действие. Имат се пред вид глаголи от типа на гл. *вдигам/вдигна*, който при съчетаемост със съществителни, означаващи борба (обикн. въоръжена), като: *бунт, въстание, стачка*, реализира лексико-семантичен вариант 'поставям начало на някакво действие; започвам да осъществявам някакво действие' като действието се конкретизира от съответните съществителни — ключови елементи, напр.: „Де ги сега ония харсьзи да ги питам аз кого питаха да *вдигат* б у н т“ (Ив. Вазов), „—Казвам да целувате револвера и това е. . . напролет *вдигаме* в ъ с т а н и е т о“ (Ст. Дичев). В случая глаголната лексема манифестира ингресивен начин на глаголното действие. Същият гл. *вдигам/вдигна* пак при ограничена лексикална съчетаемост с членувани съществителни *обсада, блокада, карантина* и под. като ключови елементи, осъществявайки лексико-семантичен вариант 'прекратявам някакво действие' — действието се съдържа в значението на съществителното ключов елемент, функционира като носител на финитивен начин на глаголното действие,²⁸ напр.: „Тази нощ *ще вдигнат* б л о к а д а т а и от утре ще се разшетаме“ (Г. Караславов).

Лексико-семантичен вариант със семантема за начинателност — ингресивен начин на действие — реализират многозначни глаголи и при задължителна лексико-синтактична съчетаемост. Например при гл. *влизам/вляза* ключовите елементи *в+спор, противоречие, конфликт, бой, борба, война* и под. диференцират лексико-семантичен вариант 'започвам да осъществявам някакво действие' — действието се конкретизира от съответния ключов елемент, напр.: „Повечето от войниците за пръв път *влизаха* в б о й и близостта на врага ги смущаваше“ (П. Вежинов); или гл. *вземам/взема* — при ключови елементи *под+наблюдение, покровителство, ръководство* и под., напр.: „Илия Славков телеграфира. . . незабавно да пръснат секретни постове. . . и да *вземат* п о д н а б л ю д е н и е всички горски пътеки“ (Д. Ангелов).

При ограничената лексикална съчетаемост на многозначните глаголни лексеми се наблюдава не само различна степен на семантична абстракция, но и пълна десемантизация — пълно изпразване от собствено лексикално значение. Запазвайки граматичния си признак за глаголно действие, някои многозначни глаголи при определена съчетаемост със съществителни реализират лексико-семантичен вариант с най-широк обем. Този лексико-семантичен вариант се индивидуализира в зависимост от семантиката на съответното съществително ключов елемент. В сложната семантична структура на пример на многозначния гл. *вземам/взема* се диференцира лексико-семантичен вариант при ключови елементи: *решение, участие, поука* и др., който лексикографски се дефинира 'означава извършване или осъществяване на действие, което се съдържа в значението на съществителното': *в з е м а м р е ш е н и е* — решавам, *в з е м а м у ч а с т и е* — участвувам, *в з е м а м п о у к а* — поучавам се, и т. н. Сравни също при глаголите: *водя*: *в о д я п р е г о в о р и* — преговарям, *в о д я в о й н а* — воювам; *давам/дам*: *д а в а м о б е щ а н и е* — обещавам, *д а в а м с ъ в е т* — съветвам, *д а*

²⁸ Срв. К. Иванова. Цит. съч., с. 52.

вам разрешение — разрешавам; *имам*: *и*мам желание — желая, *и*мам намерение — възнамерявам, *и*мам нужда — нуждая се, *и*мам успех — успявам; *слагам/слож*а: *с*лагам ред — нареждам, пореждам, *с*лагам подпис — подписвам се, *с*лагам преграда — преграждам, *с*лагам резолюция — резолирам и др.²⁹

IV. Дефразеологизация. Появата на лексико-семантичен вариант може да е резултат и на декомпозиция на фразеологичната единица. Редовно явление при редица фразеологизми е функционирането им в речта в пълна и съкратена форма по отношение на техния компонентен състав. По пътя на съкращаването от формалната структура на фразеологичната единица могат да отпаднат един, два или повече компонента, без обаче тези структурни видоизменения в материалния ѝ състав да окажат влияние на нейната семантико-граматична страна. Количествените видоизменения във формата на някои фразеологизми могат да стигнат до своя краен предел и да станат причина за дефразеологизация, когато от фразеологичната единица остане само един, най-устойчивият ѝ компонент — граматически ръководещият³⁰. При дефразеологизацията устойчивият компонент запазва значението на фразеологичната единица по силата на обстоятелството, че структурните трансформации във формата на фразеологизмите са неутрални към смисловото им съдържание — в пълните и съкратени форми значението на съответния фразеологизъм е едно и също. По този начин в семантичната структура на лексемата, която участва и като устойчив компонент във формалната структура на фразеологизма, се реализира лексико-семантичен вариант вследствие на дефразеологизацията на съответната фразеологична единица. С този лексико-семантичен вариант лексемата функционира редом с фразеологичната единица, така както съжителствуват пълните и съкратени форми на фразеологизмите. Дефразеологизацията на фразеологичните единици настъпва обикновено при съкращаване на вариращия (подвижен) компонент, срв.: *Не бръсна за лула тютюн* → *не бръсна за слива* → *не бръсна за пара* → *не бръсна за нищо* → *не бръсна* 'не се отнасям с уважение към някого, никак не зачитам някого', напр.: „Казвам им кой съм, откъде съм, не ме бръснат“ (Г. Караславов); „Кмета, кой го бръсне

²⁹ В лингвистичната литература този вид съчетаемост се интерпретира различно. Според Ш. Б а л и напр. това са перифрази на прости глаголи (Французкая стилистика, М., 1961, с. 94). В. В. В и н о г р а д о в поставя резултатите от този вид съчетаемост между фразеологичните съчетания (Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. — Сб. акад. А. А. Шахматов. М. — Л., 1947, с. 360—361). Това становище се приема и поддържа у нас от З. Г е н а д и е в а — М у т а ф ч и е в а (Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в българския език. — Изв. Инст. бълг. език, кн. VI, 1959, с. 142). В лексикографията обаче резултатът от този тип лексикална съчетаемост правилно е отнесен към значенията на съответните глаголи (вж. Речник на съвременния български книжовен език. Т. I—III. С., 1955—1959; Ръководство за съставяне на Речник на българския език; Речник на българския език. Т. I. С., 1977 и т. II (под печат), а така също Словарь русского языка в четырех томах. М., 1957—1961; Словарь современного русского литературного языка. Т. I—XVII. М. — Л., 1949—1965 и др.). Едва ли може да се смята за сполучливо и определеното „обобщаващо значение“ за този лексико-семантичен вариант (вж. Ръководство за съставяне на Речник на българския език, с. 44).

³⁰ За термина граматически ръководещ елемент вж. Кр. Ч о л а к о в а. За лексико-граматичната еквивалентност на фразеологичната единица с думата. — В: Славистичен сборник. С., 1969, с: 201—219.

кмета! Ако е кмет, да си седи в канцеларията“ (Й. Йовков). Следователно в семантичните граници на гл. *бръсна* се реализира лексико-семантичен вариант, обусловен от дефразеологизацията на фразеологична единица с граматически ръководещ компонент *бръсна*.

Явлението дефразеологизация е сравнително по-рядко в езика, но все пак и то се очертава като фактор за реализацията на лексико-семантични варианти при лексемите.

* * *

Изложената интерпретация на езиковите фактори, които влияят за появата на семантични вариации в границите на лексикалните единици, показва колко сложни и многообразни са взаимоотношенията между смисловото съдържание на лексемите и елементите от морфологично, синтактично и лексикално равнище. Сложността на взаимодействието между лексикалната и граматическата страна на думите идва от разнородния характер на тези фактори, от различните форми на тяхното действие и от комбинацията на формите. Изхождайки от различни езикови равнища, те действуват единично съответно като морфологични, синтактични и лексикални фактори, или комплексно — като морфологично-синтактични, морфологично-лексикални или лексикално-синтактични фактори.

Лексико-семантичните варианти, диференцирани в семантичната структура на думите от строго определени езикови фактори — морфологични категории, синтактична или лексикална съчетаемост, синтактична функция и дефразеологизация, разкриват система от закономерности, обуславящи тяхното възникване.

Изучаването на закономерностите за реализацията на лексико-семантичните варианти има важно теоретично и приложно практическо значение. От една страна, то дава възможност да се изясни същността на лексикалното значение на думата, а, от друга — помага това значение да може да бъде лексикографски описано във всичките му модификации заедно със съответните фактори, които го обуславят.

В един тълковен речник от академичен тип, като научно произведение, в което трябва да е представена лексико-семантичната система на езика в цялата ѝ сложност, при описанието на семантичната структура на лексикалните единици е необходимо да бъдат отразени в тяхната възможна пълнота морфологичните и синтактичните свойства и особености на думата, обуславящи семантичните ѝ вариации. Само при такова описание може да бъде точно и пълно представена семантичната характеристика на лексикалните единици.

Разкриването на езиковите фактори, които диференцират лексико-семантичните варианти в пределите на думата, при лексикографската обработка на лексикалния материал и даването на точни и най-пълни указания за формите, под които те действуват, придават не само висока научна стойност на речника, но откриват възможности за различни теоретични проучвания върху проблемите за съчетаемостта (лексикална и синтактична) на лексемите, за характера на лексикалното значение, обусловено от синтактико-лексикални показатели, за зависимостта между морфологичните категории и семантичните модификации на думите и др. Лексикографската

обработка на конкретните езикови факти винаги представя надеждна опора за теоретичните обобщения.

Езиковите фактори, диференциращи лексико-семантичните варианти, както и формите, чрез които се манифестира тази диференциация, трябва да бъдат представени в речника в систематизиран вид. За тази цел трябва да има изработена система от указания и бележки за тях, които да придружават дефинициите за съответните значения в речниковата статия. Затова в лексикографията, която като научно-приложна езиковедска дисциплина има за задача не само да описва смисловата природа на лексикалните единици, но и да разработва теоретично проблематиката за принципите и формите на описанието на семантичните явления и да създава унифицирана система за характеристиката на сходните явления, би трябвало да се отдели повече внимание на въпроса за разработката и унификацията на указанията в речниковата статия, с които се дават сведения за условията за реализирането на лексико-семантичните варианти.³¹

Точното представяне в тълковните речници на различните езици системата от закономерности, на които са подчинени семантичните вариации на лексикалните единици, дава възможност да се установят типологическите успоредици и различия в съответните лексико-семантични системи, а това е от особена важност и за съпоставителното изследване на езиците, и за двуезичната лексикография, която изучава и използва еквивалентите елементи (пълните и частични еквиваленти) на два езика.

³¹ В българската лексикография този проблем бе поставен във връзка със съставянето на многотомния Речник на българския език и до известна степен разрешен в Ръководството за съставяне на Речник на българския език. Практическата работа над т. I и II на Речника на българския език обаче показва, че са необходими допълнителни уточнения и разработки в това отношение.

Кети Ничева

ПЪТИЩА ЗА ВЪЗНИКВАНЕ НА ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ

(ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК)

В досегашните изследвания по фразеология у нас въпросът за възникването на фразеологичните единици е разглеждан главно с оглед да се установят изворите, от които водят началото си отделни фразеологизми (Библията, митологията, художествената литература и др.), или с оглед на средата, на жизнените условия, при които се заражда дадена фразеологична единица (бит, различни професии и т. н.). Важният за теорията на фразеологията въпрос за механизма на създаването, на възникването на фразеологичната единица като специфичен род езикова единица не е бил обект на проучване.

Пътищата за възникването на фразеологичните единици (по-нататък ФЕ = фразеологична единица, фразеологични единици) са разгледани в някои (не много на брой) статии на съветски фразеолози (А. В. Кунин¹, А. П. Хазанович², А. Г. Ломов³ и др.) и отчасти в една статия на полския езиковед Ст. Скорупка⁴.

В тази студия ще бъде направен опит да се разгледа механизмът на възникването на ФЕ въз основа на материал от българския език (без да претендираме за изчерпването на всички случаи). При това няма да се спираме на ФЕ, възникнали по вариантен път (освен по изключение), естествено доколкото може да се твърди, че се касае за подобен развой, а не за паралелно създадени ФЕ. Вниманието ни ще бъде насочено към зараждането, създаването на ФЕ като специфичен род езикова единица.

Тъй като съществуват различни схващания за характера и същността на ФЕ, трябва да отбележим, че за ФЕ приемаме само онези устойчиви словесни комплекси (УСК), които имат единно значение, получено вследствие семантичната трансформация на компонентите им-думи, експресивни са по характер и семантично и функционално са близки до лексикалната единица.⁵

Наред със същинските ФЕ ще разгледаме и възникването на т. нар. от нас преходен тип ФЕ (ПФЕ), които са затворени изречения без парадигма

¹ А. В. К у н и н. Пути образования фразеологических единиц. — ИЯШ, 1971, кн. 1, с. 8—21.

² А. П. Х а з а н о в и ч. К вопросу о возникновении фразеологических единиц. — Ученые записки ЛГУ, № 318, вып. 65, германская филология, 1962, с. 131—146.

³ А. Г. Л о м о в. О взаимодействии лингвистических и экстралингвистических факторов при деривации ФЕ. — Вопросы фразеологии. IX, Самарканд, 1975, с. 286—294.

⁴ S t. S k o r u p k a. Jdymatizmy frazeologiczne w języku polskim i ich geneza. — Славянская филология. Сб. статей. IV межд. съезд славистов. III. М., 1958, с. 124—155.

⁵ По-подробно по този въпрос вж. К. Н и ч е в а. Към въпроса за експресивността на фразеологичните единици. — В: Въпроси на българската лексикология, С., 1978, с. 146—158.

Известия на И-та за български език, кн. 23, 1979.

и за разлика от същинските ФЕ се употребяват за косвена, а не за пряка характеристика на лице, предмет, действие, ситуация и под.⁶ Така че когато говорим за фразеологизация, ще разбираме възникване, създаване както на същински ФЕ, така и на ПФЕ.

Всички изследвачи са единодушни, че при възникването на ФЕ играят важна роля не само лингвистични, но и екстралингвистични моменти. Налице е обаче голяма неизясненост в схващането за характера на екстралингвистичното. Докато Л. И. Ройзензон, един от първите, засегнали този въпрос, под екстралингвистична фразеологизация разбира случаите, когато значението на възникналите УСК се формира на базата на съдържанието на едни или други малки, къси творби (анекдоти, приказки), а също на базата на различни исторически факти, истински случки и под.,⁷ други, като напр. А. Г. Ломов, са на мнение, че всички ФЕ съдържат екстралингвистична основа, като дори в онези случаи, когато тя не се осъзнава, е била налице в миналото.⁸

Като разглеждаме съотношението между екстралингвистичните и лингвистичните моменти при отделните ФЕ, трябва да наблегнем върху следния факт, на който обръща внимание същият автор: в основата на много ФЕ от руския език (а същото важи и за българския език) лежи конкретната реалност. Наред с тях обаче във фразеологичния фонд са налице и ФЕ, сформирани въз основа на друг тип реалност — върху продукцията на умствената дейност на човека. Прав е Ломов, като отбелязва, че изразите от втория тип получават общоупотребимост „не только потому, что являются ёмкими семантическими языковыми образованиями, . . . но и потому, что являются лаконично сформулированными конструкциями. Их образование поддержано также эстетической потребностью человека создавать выражения, образно и эмоционально богатые“.⁹

Веднага трябва да отбележим, че (както това ще стане ясно в хода на изложението) и при ФЕ, възникнали на базата на конкретната реалност, особено при народно-разговорни и жаргонни по произход ФЕ в много случаи е налице съзнателно търсена експресивност, свързана именно с естетическите нужди на човека.

Една от задачите ни тук ще бъде именно да установим (макар и в най-общи линии) доколко механизмът на създаването на ФЕ е един и същ при образуването на ФЕ въз основа на посочените по-горе два типа реалност (конкретна и резултат на умствената дейност на човека), а също и при различните подгрупи от тези два основни дяла.

Интересни наблюдения във връзка с произхода на ФЕ намираме у полския езиковед Ст. Скорупка в цитираната по-горе негова статия. Според него ФЕ могат да бъдат натурални и конвенционални. Натуралните ФЕ, както отбелязва авторът, често са обща за много езици, възникват независимо една от друга, когато имат обща основа в природните явления, в общите физически и психически черти на човека, в общите условия на развой.

⁶ Вж. К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език (ФР). Т. I. С., 1974, с. 17.

⁷ Вж. Л. И. Ройзензон. Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд, 1973, с. 93—94.

⁸ Вж. А. Г. Ломов. Цит. съч., с. 294.

⁹ А. Г. Ломов. Цит. съч., с. 293.

Конвенционалните ФЕ пък са свързани със специфичните условия на развой на даден народ (или дори област): с работата му, с битовите условия, с обичаите, религията, с икономическия живот и т. н., с една дума, с развой на материалната и духовната култура на съответния народ — създател на дадената фразеология.

За да илюстрираме разликата между натуралната и конвенционалната фразеология, ще разгледаме начина на възникване на ФЕ (по-точно на ПФЕ) от тематичния кръг 'надявам се, че ще имам успех, сполука, че ще дочакам щастливи дни'.

В основата на следните ПФЕ лежат по-общи или по-частни природни явления, т. е. тези ФЕ са натурални:

и на нашата улица ще съмне; и на нашата улица ще огрее слънце; и нашия петел ще кукуригне; и нашата кукувица ще прикука.

Характерно за ФЕ от този тип е, че те са мотивирани, вътрешната им форма е ясна за всеки, дори и за човек, който ги чува за пръв път и е непознат със значението им.

С един определен разпространен навсякъде вид човешка дейност — именно лов, са свързани следните ФЕ:

и моето куче ще улови заек; и моята хрътка ще хване заек.

Със земеделие и др.: *ще се чуе глас и на нашата нива; ще протече вода и на моята воденица.*

Механизмът на преосмислянето и тук е същият — по пътя на обобщаването, на откъсването от една конкретна случка, се стига до значението 'частие, сполука, успех'. Тези ПФЕ също могат да се приемат като натурални или натурално-конвенционални.

Като конвенционални ще определим следните ПФЕ от същия тематичен кръг, свързани с определени религиозни и други обичаи:

и на нашата улица ще дойде Великден (празник); ще дойде и моя Коледа, ще дойде и на наше село сбора.

Тези ПФЕ също са мотивирани, но вътрешната им форма е ясна само ако лицето, което ги чуе за пръв път, е запознато със съответните обичаи и празници (Великден, Коледа и особено обичая сбор — специфичен за българското село, обичай — местен празник на манастир, църква, село, при който народът се събира на поклонение и да се весели; събор).

Значително по-голямо преосмисляне, неясна вътрешна форма, а и по-висока степен на фразеологизацията — съответните единици са ФЕ, а не ПФЕ, имат парадигма, е налице при *крекна ми гвската* 'настъпиха и за мене добри, щастливи дни, сполучих и аз в нещо, ощастливен бях' и *крукна ми жабата* 'имах голям успех, спечелих много'.

Съвсем своеобразен е пътят на възникване на ПФЕ *и нашата върба ще роди круши*. Това е ПФЕ от групата „съзнателно търсена експресивност“ (вж. тук с. 215 и сл.), ПФЕ, съдържаща алогизъм. Срв. също *роди ще и нашата върба грозде*. Съществуването на ФЕ *кога(то) върба(та) роди грозде* 'никога' ни дава основание да предположим, че ФЕ *роди ще и нашата върба грозде* е образувана на базата на първата по пътя на контраста, на анти-тезата (възможно е и самостоятелно възникване). Важното е в случая да отбележим специфичния характер на тези ФЕ, своеобразната им връзка с конкретната действителност (вж. по-подробно тук — част III).

Ще разгледаме и ФЕ от два други тематични кръга — 'умирам' и 'на умиране съм'.

Част от ФЕ, които означават 'умирам', са възникнали на базата на погребалните обичаи: *ще ми изпелят дългото „и“, ще ми изпелят дългото „свети боже“* — тук отправната точка за възникването на тези ФЕ е церемониалът при погребението, по-точно църковните песни, които са назовани с перифрази, придаващи експресивност на съответните ФЕ.

С начина на погребване — полагане на мъртвия в гроб — са свързани ФЕ с най-слабо преосмисляне *лягам в земята и отивам в гроба* (рус. *сойти в могилу*).

С много голямо преосмисляне — ФЕ от групата търсена експресия — е *влизам на попа в джоба* — тук отправната точка е печалбата, която свещениците получават при смъртта и погребението на някого.

Друга група ФЕ със значение 'умирам' са свързани с различни религиозни представи за другия свят; за света, където умрелите отиват след смъртта си: *заминавам за оня свят; отивам си от този (тоя) свят; отивам при аллаха* (тук личи влияние на мюсюлманската религия — аллах — бог у мохамеданите); *отивам при свети Петър* (отразено е християнското вярване за ключаря на рая св. Петър). Понякога (особено в руски език) се отразяват във ФЕ и някои допълнителни черти на „другия свят“ — вечното му съществуване, схващането, че е по-добър от земния и т. н., срв.: *отлитам (преселвам се) във вечността; уйти в лучший мир; отправиться к праотцам*.

Всички ФЕ от тази група са образувани по образец на свободни съчетания, а не чрез преосмисляне на съответно свободно съчетание.

Трета група ФЕ са свързани с религиозното християнско вярване, че бог е господар на живота и смъртта на хората: *предавам богу дух; прибра го господ; духа ми господ свеещицата* (свързана и с народното поверие, че всеки човек има свеещица, и когато тя угасне, той умира).

Отправна точка при създаването на следните ФЕ са определени, общочовешки характерни черти, свързани със смъртния акт: *заклопя очи*, срв. рус. *смежить очи*; *опъвам краката, изтягам нозете*, срв. рус. *протягивать ноги*. При тези ФЕ преосмислянето е най-слабо, то се изразява в елиминирането на действието, описано със съответната ФЕ. По-голямо преосмисляне (пренасяне на действия, характерни за животни, върху човека — нещо, което в случая води и до снижаване на експресията) е налице при *хвърлям (мятам) петалата*. Немотивирана е *хвърлям топа* — вероятно значението 'умирам' тук е вторично, създадено на базата на значението 'фалирам'.¹⁰

Отправна точка за създаването на *платих обичия дълг и отивам по реда си* е съзнанието за неизбежността и общовалидността на смъртта.

Ситуативни са (свързани с конкретна ситуация и следователно със случайна мотивировка — вж. тук с. 201 и сл.) следните ФЕ: *ще ида в Орландовци 'ще умра'* — тук значението се свързва с обстоятелството, че софийските гробища се намират в квартал Орландовци; *отишъл на Голо бърдо 'умрял'* — от местността Голо бърдо край Габрово, където се намирали гробищата. И двете посочени ФЕ имат регионален характер — употребяват се само в съответните градове. Естествено понякога е възможно ситуативна ФЕ да получи общонароден характер — срв. напр. *Марко Тотев*.

От групата ФЕ със значение 'на умираме съм' с най-слабо преосмисляне е *на смъртно легло съм* — тук описанието на съответното състояние, свързано с необичайното значение на думата „смъртен“, водят до значението на ФЕ.

¹⁰ Тази ФЕ е калка от турски език.

Най-много ФЕ от тази група са свързани с погребални обичаи (главно с обичая да се вари жито — коливо при промените за умрелите, и с обичая да се кади тамян), срв.: *нося си коливото (житото) в устата; държа тамяна под носа си; нося си тамяна под носа (у ушите); захапал съм тамяна у зъбите* (срв. рус. *дышать на ладан*). Всички изброени ФЕ са от групата с търсена експресивност, възникнали са, като на базата на съответните обичаи са създадени определени образи.

Други, също така образни ФЕ, възникнали с голямо преосмисляне, са свързани с обичая мъртвите да се поставят в гроб: *над гроб съм надникнал; погледнал съм в гроба; мириша на гроб; с единия крак съм в гроба (съм стъпил в гроба)*.

Най-силно преосмислена е *душа под наем нося*, възникнала със съвсем явно търсена експресия.

Както личи от направения преглед на тези две тематични групи, ФЕ в тях имат различен характер — някои са натурални, други — конвенционални (свързани с погребални обичаи и вярвания). Характерно е, че конвенционалните ФЕ са създадени обикновено с прескачане на стадия на преосмисляне на свободното съчетание. Специфична разновидност на конвенционалните ФЕ са ситуативните ФЕ. Най-слабо е преосмислянето при натуралните ФЕ, най-ярка (случайна) е немотивираността при ситуативните ФЕ.

I

Най-напред ще разгледаме ФЕ, образувани въз основа на конкретната реалност.

Често повтаряното твърдение, че ФЕ са разделно оформени езикови единици, при които е налице семантична трансформация на компонентите им-думи, преосмисляне на тези компоненти, се нуждае от детайлиране и доуточняване. Тъй като механизмът на създаването на различните ФЕ не е еднакъв, пътищата за образуването им са доста различни, то и преосмислянето има различен характер.

Много важна в това отношение е констатацията на С. И. Ожегов, че част от ФЕ, макар и да се създават по образец на свободни съчетания, „не всегда являются соответствующим переосмыслением уже готовых свободных словосочетаний“¹¹ (к. м. — К. Н.). Към тази група авторът отнася ФЕ, които са иронични, хиперболични, каламбурни или други експресивни образи.

Трябва веднага да отбележим, че тази група ФЕ, които условно ще наречем „ФЕ, създадени със съзнателно търсена експресивност“¹², са най-силно въздействащи, с най-висока степен на фразеологизация, най-ярко изразяващи самата същност на ФЕ като специфична езикова единица.

Тъй като тези ФЕ се образуват, както вече се каза, по образец на свободни съчетания, а не минават стадия на свободно (или евентуално устойчиво съчетание),¹³ ясно е, че при тях не е налице съответно омонимично

¹¹ Цит. по А. В. Кунин. Пути образования фразеологических единиц. — Иностранные языки в школе, 1971, № 1, с. 11.

¹² Тук имаме пред вид експресивността с оглед на значението, на образа, на използваните художествени изразителни средства, а не експресивността, базирана на външни (фонетико-синтактични) черти. За втория вид експресивност вж. К. Н. и ч. е в а. Към въпроса за експресивността на фразеологичната единица.

¹³ А. В. Кунин. Цит. съч., с. 12, като цитира горната мисъл на Ожегов, говори за образуване на ФЕ по пътя на преосмисляне както на свободни съчетания,

свободно (респ. устойчиво) съчетание. („Омонимично“ е употребено условно.) Тази група ФЕ заслужава да бъде обект на отделно проучване, затова по-нататък ще бъде разгледана по-обстойно от останалите групи.

Проучвайки възникването на ФЕ на базата на конкретната действителност, ще ги групираме за удобство по следния начин: ФЕ, възникването на които е свързано с природната среда; с действия, реакции на човека; с професии и други видове човешки занимания; с бита; с обичаи, поверия, вярвания; с определени конкретни случки, събития както от локален характер, свързани с отделни лица, така и свързани с исторически личности или с исторически събития.

ФЕ, свързани с природната среда. Част от ФЕ, чието образуване е свързано с природната среда, се създават по логически път — скрита причина — следствие. При подобни ФЕ преосмислянето е най-слабо, срв. *по роса* 'рано сутрин' (т. е. тъй като роса има рано сутрин, когато има роса = рано сутрин, оттук *по роса* означава именно 'рано сутрин'). Докато при тази ФЕ съответното природно явление е дадено без допълнителни моменти, при други ФЕ то става база за образуването им, но вече с естетическа обработка или със специална обработка по форма (или едното и другото). Така напр. на базата на наблюдението, че при студено време лисиците се събират в една дупка, за да се топят, се създават ФЕ *девет лисици в една дупка ще спят* и *дванайсет лисици в една дупка* със значение 'много е студено'. Тук виждаме използването на кабалистичното число девет, много типично за народните песни и приказки, а 12 вероятно се свързва с дванайсетте месеца, така че употребата му също не е случайна. Оформена като пожелание за зло, нещастие, по-точно като клетва, е следната ФЕ: *да не дочакаш кукувица* 'дано скоро да умреш, още преди да настъпи пролетта'.

Тук е оформена във ФЕ една природна особеност — че кукувицата почва да кука, когато се запролети. Преосмислянето е съвсем слабо — да не дочакаш, когато ще почне да кука кукувицата — със съкращаване: *да не дочакаш кукувицата* (с елементи на метонимия: *кукане на кукувица* → *пролет*). Значително по-ясна метонимия (и по-ярка екстралингвистичност, по-голяма немотивираност, тъй като ФЕ се свързва с обичай) е налице при ФЕ-клетва *да не дочакаш червеното яйце* 'да умреш преди Великден'. Тук е налице метонимия, *червено яйце* → *Великден* (тази ФЕ възниква на базата на обичая да се боядисват яйца на Великден). И двете ФЕ-клетви са образувани по един и същ начин, но докато при първата е налице природно явление и затова тя е натурална, втората се базира на обичай и затова е конвенционална.

По-особен характер имат някои ФЕ, в основата на които лежат названия на представители на флората и фауната и др. Интересно е да се отбележи, че преосмислянето на названия на неприятни растения и животни или насекоми създава ярко експресивни ФЕ, с които се изразяват отрицателни чувства, състояния, характеристики, срв. *гъби и коприва ям* 'заканвам се жестоко в яда се на някого, говоря заканително и със злоба'; *блোвам гуцери и жаби*, *блোвам зелени гуцери* 'в силно раздразнено състояние съм и говоря язвително, с озлобление, с омраза срещу някого или по някакъв повод'; *гълтам зелени жаби* 'много ми е неприятно да говоря по някакъв въпрос и затова мълча'; *яхнал е на оса* 'много е зъл, говори зли, лоши думи' (срв.

така и на „устойчиви съчетания от нефразеологичен характер“ (напр. термини и професионализми, употребени в буквален смисъл, срв. *play first (second) fiddle*—*свиря първа (втора) цигулка*. Повече по този въпрос вж. тук с. 192 и сл.

ФЕ от друга група с компонент *зехир* 'отрова' *блювам зехир* 'извънредно силно се гневя; много ме е яд'.

Всички изброени тук ФЕ са от групата търсена експресия. Такива са не само ФЕ като *блювам гущери и жаби* и под., при които самият им иреален характер подсказва, че те не са се образували чрез преосмисляне на свободно съчетание (впрочем може би тази ФЕ води началото си от народна приказка), но и за *гъби и коприва ям*, която на пръв поглед може да се сметне за възникнала на базата на съществуващо свободно съчетание. В същност тук отправна точка е преосмислянето на *коприва* като неприятно растение и създаване на ФЕ с посоченото вече значение за изразяване на отрицателни емоции.

ФЕ, свързани с действия, реакции на човека. ФЕ, създадени на базата на естествени, общовалидни реакции на човека, заслужават специално внимание, тъй като при някои от тях се натъкваме на *status nascendi* на ФЕ.

В редица случаи все още е трудно да се определи дали можем да говорим за вече оформена ФЕ. Касае се за случаи на спонтанни, неволни мимики и жестове, които често, постоянно съпровождат определени психически състояния и при които е налице вътрешна връзка между дадената ФЕ и мимиката, жеста, срв *със зяпнала уста*, *с л у ш а м* 'с най-голямо внимание, в захлас'; *ококорвам очи* ¹. Силно се учудвам на нещо, смайвам се от нещо'; *прегълщам слюнките си* 'много ми се яде нещо, което виждам или за което се говори'.

За да имаме право да говорим при подобни случаи, че е налице ФЕ, нужно е в съответния контекст да е напълно елиминирано съответното действие и то да е легнало в основата на самата ФЕ. С други думи, тук имаме най-прост тип фразеологизация, когато едно действие, значещо, изразяващо нещо само по себе си (срв. *прегълщането на слюнките* — указание, че ми се яде нещо; *слушане със зяпнала уста* — проява, която говори, че внимавам, че съм смаян; *ококорване на очите* — проява, от която личи, че съм учуден) се замества с описването със съчетание от думи на това действие, без самото то да е налице. Ако от съответния контекст е ясно, че се описва самото действие (срв. *детето го слушаше със зяпнала уста* — ако устата на детето са отворени), тогава не можем да говорим за ФЕ.

Малко по-други са случаите, когато се касае не за спонтанна мимика, а за по-осъзнат, волеви жест, който сам по себе си е символичен, срв. *напр. вдигането на рамене като отговор* 'не знам, не съм осведомен' и др. В тези случаи е възможно преплитането на две знакови системи — на това, което се изразява екстралингвистично, чрез жеста, и на лингвистичния израз с помощта на съчетанието от думи — ФЕ. Този въпрос сме разгледали вече по-рано в една статия.¹⁴

Към разгледаните случаи в посочената статия тук ще добавим още и следните: *суча мустак (мустациите си)* ². За мъж — заглеждам някоя жена и се стремя да ѝ покажа, че я харесвам (обикн. придружено с характерно движение на ръката при мустациите); *играят ми очите* 'Обикн. за жена — гледам предизвикателно мъжете; кокетирам, флиртувам'; *да се прекръстиш с лява(та) си ръка (с двете ръце) и с лявата (с ръка) ли да се прекръстят, с дяс-*

¹⁴ Вж. К. Н и ч е в а. Към характеристиката на фразеологизмите в българския език. — Бълг. език, 1967, кн. 1, с. 23—35.

ната ли 'като възклицание за изразяване на недоумение, недоволство, възмущение от нещо нередно, необичайно; да се чудиш и да се маеш'.

Цитираните ФЕ не са еднакви по характера си. За истинско преплитане на двете знакови системи можем да говорим при третата ФЕ — при нея жестът почти винаги придружава самото съчетание от думи — ФЕ. Тук фразеологизацията се базира на нарушаване на естественото, общоприетото (кръстенето става с една ръка, и то с дясната), т. е. фразеологизира се съзнателен, целенасочен, волеви жест, несвързан органично с изразяваното чувство (възмущение), както е при другите две ФЕ. При другите две ФЕ в същност се описват реакции (при втората — с употреба на образно значение на глагола *играя*), характерни за двата пола при взаимното им привличане (като втората има по-спонтанен, по-нецеленасочен характер от реакцията, означена със *суча мустак*). При ФЕ *суча мустак* също се преплитат двете знакови системи — тук не може да се елиминира действието, и затова фразеологизацията е на най-ниска степен. При *играят ми очите* е възможно елиминирането на действието и следователно и пълното мианаване в друга знакова система¹⁵ (срв. знам я, на нея много й играят очите).

При *катран ми капе от брадата* 'много съм сърдит, почернял съм от яд', наличието на компонента *брида* е попречило тази ФЕ да разпространи употребата си и за жени, при все че значението ѝ позволява това.

Типични мимики и жестове лежат и в основата на ФЕ като *през зъби, изговарям* (к а з в а м и под.) 'със сдържан яд, гняв, злобно изговарям'; *преглъщам сълзите си* 'правя усилие да се въздържа, за да не заплача'.

За разлика от посочените по-горе ФЕ тук се натъкваме на по-голямо преосмисляне, тъй като при тези мимики няма такава ясна, открита, психологически мотивирана връзка между самия жест и съответното психологическо състояние. Още по-голямо преосмисляне на естествено състояние — отворени очи, след като човек умре — е налице при *ще умра с отворени очи* 'ще умра, без да се изпълни някакво мое много голямо, съкровено желание'. Тук се натъкваме вече на търсена експресия.

На базата на действия, състояния, положения, типични за дадено психично или психо-физично състояние, с по-голямо или по-малко преосмисляне, са създадени следните ФЕ: *ококорвам очи* '2. Не мога да заспя, нямам сън' (ясно е, че тук е налице по-голямо преосмисляне, отколкото при получаването на първото значение на същата ФЕ (вж. тук с.182), тъй като когато човек се старее да заспи, той държи очите си затворени, и тъкмо на това противоречие с естественото положение и с противопоставянето на затворените при сън очи се гради експресивността на ФЕ).

Други примери: *още мляко бозая* 'млад и неопитен съм още'; *с майчиното мляко* 'от рождение'; *с мозък в главата* 'разумен, умен'. С по-голямо преосмисляне: *с мляко по устата* 'много млад, незрял и съвсем неопитен'

¹⁵ „Знакова система“ е употребено условно. Докато за фразеологичния фонд можем да кажем, че той е система, за останалите случаи под „знакова система“ разбираме в същност изразяване на дадено значение, смисъл (най-общо казано) с помощта на друг вид знаци, с имволи (в противоположност на изразяването на значението чрез езиковите единици, в случая чрез ФЕ). Тези знаци символи могат да имат различен характер: спонтанни реакции; целенасочени, осъзнати, волеви жестове; символични действия, приети в дадена среда и епоха (*хвърляне на ръкавица; вдигане на бяло знаме; връщане на китка* и др.); сигнали (*зелена и червена светлина, пътни знаци*) и др.

(тук виждаме иронична употреба на конкретен факт — само бебетата имат мляко по устата — оттук; много млад → неопитен). Срв. образуваните по същия начин, обаче базирани на наблюдения върху живота на птиците ФЕ *с жълто на (около) устата; имам жълто на гаята* (със същото значение).

Голямо преосмисляне е налице при ФЕ, при които известни пози, жестове по пътя на преосмислянето почват да означават съответни качества или прояви на човек, срв. *вирвам глава* '2. Ставам надменен, надут; възгордявам се, надувам се'; *вирвам нос* със същото значение; *вирнат нос* 'надут, надменен човек'.

На базата главно на символични действия с различно значение, макар и изразени с едно и също действие — плюене — се образуват съответно различни ФЕ.

Известно е, че заплюването, особено в лицето, е израз на върховно презрение към някого. На тая база се образува *плюя в лицето на някого* 'изказвам презрението си към някого (обикн. в негово присъствие)' и с още по-експресивен вариант с турската дума *сурат* — *плюя в сурата на някого*. И тук за ФЕ можем да говорим само при елиминиране на съответното действие.

На базата на обичая, свързан с поверие, че ако се плюе в пазва, човек се предпазва от зли сили, от нещастия, е създадена ФЕ *плюя си в пазвата* [Често: *Плюй си в пазвата*] 'успокоявам се, след като силно съм се уплашил, или когато ме е страх много'.¹⁶

Третото, конкретно действие с този глагол се прилага при започване на работа — тогава човек си плюе на ръцете, за да може да хване здраво, плътно дървената дръжка на инструмента, та да не се търка тя о кожата на ръцете му и да не му излязат плюски. На тая база се създава ФЕ *плюя си на дланите (ръцете)* 'залавам се здраво за някаква работа, дейност'. Би могло да се предположи, че *плювам си на краката* '1. Бързо побягвам, махам се отнякъде' се е образувала на базата на горната ФЕ, по аналогия на тази ФЕ.

Пак със същия глагол е образувана силно експресивната *плюя си на (в, върху) лицето* 'постъпвам така, че загубвам уважение към себе си, изгубвам чувство за срам и самоуважение' — експресивността тук се обуславя от използването на алогизъм.

Пак с търсена експресия е създадена жаргонната ФЕ *плюя в мозъка на някого* 'поставям някого в лошо, притеснено положение, създавам някому много големи неприятности'. Яркийт образ, основан на алогизъм, усилва експресивността (вж. тук с. 215 и сл.).

Нека разгледаме ФЕ, образувани с компонент *пикая*. Най-напред ще се спрем на ФЕ *пикая си в калеврите* 'много съм остарял, стар съм вече'. Тук се преосмисля конкретно действие, свързано с определено, в случая типично за дадена възраст състояние. Механизмът на създаването на ФЕ е логически — 'тъй като съм стар, пикая в калеврите си'. И тук, разбира се, се елиминира конкретното действие. Нужно е да се подчертае обаче и дру-

¹⁶ Във ФР погрешно е даден следният пример при тая ФЕ: „Излязох аз навън и си плюх в пазвата. Е, викам, свърши и тая...“ (П. Незнакомов). Тук все още е налице описание на самото конкретно действие и в този контекст още не можем да говорим за ФЕ. Срв. „Страх ме е. — Плюй в пазвата и тръгвай“ (разг.реч) — тук вече имаме ФЕ, тъй като действието е елиминирано (лицето няма да плюе в пазвата си).

го — за характеризирането на възрастовото състояние „старост“ се избира един драстичен момент (в основата на ФЕ не лягат такива характерни за старостта черти като побеляване, сбръчкване и пр.). Избирането именно на драстичен момент безспорно усилва експресивността на съответната ФЕ.

Не е безинтересно да се отбележи, че останалите ФЕ с компонент *пика* са все от групата търсена експресия. (Това не е чудно, като се вземе под внимание семантиката на самата дума.) Няма да ги анализираме, а само ще ги изброим: *пикая накриво* (жарг.) 'извършвам нещо нередно, несъобразено с общите изисквания; сбръквам'; *пикоя отвисоко* (жарг.) 'стигнал съм до добро служебно положение, заемам хубава служба'; *одеколон пикая* (жарг.) 'държа се надменно, защото си въобразявам, че превъзхождам другите, че имам някакви изключителни качества'.

Всячки изброени дотук ФЕ са жаргонни. Вече обърнахме внимание на факта, че ФЕ с търсена експресия са характерни преди всичко за жаргонната фразеология и за ~~народнооразговорната~~ реч. Ето и няколко диалектни ФЕ от същия тип, при които се използват и названия на неприятни екземпляри от флората и фауната: *пикал на коприва* 'много ядосан, разгневен'; *на оса (оси) пикал* 'много ядосан, раздразнен, готов да се разсърди и да избухне по най-нищожен повод'.

Ще се спрем и на ФЕ *побеля ми главата* [*ще ми побелее главата*] (*побеляха ми косите*) от няког о и ли нещ о 'много се измъчих, изстрадах от някого или нещо'. Както виждаме, побеляването на косите не е използвано за създаване на ФЕ със значение 'стар съм'. То е разгледано като явление, следствие на тежки преживявания (нещо, което, както е известно, се случва, макар и много рядко — при големи стресови преживявания и млади хора побеляват, понякога дори за една нощ, напр. при очакване на екзекуция). Тук ФЕ се изгражда на базата на хиперболата, от една страна, и на логическа фигура (причина — следствие), от друга („тъй като много се измъчих от някого или нещо, побеля ми главата“). Инкорпорирането в дадената ФЕ не на явлението само по себе си, а като обусловено от някого или нещо влече подире си и задължителната реакция „от някого или от нещо“.

Интересен материал за разкриване на механизма на създаването на ФЕ представят следните случаи:

Съчетанието *напъхват ми се очите със сълзи*, в което се описва една ситуация, не е още ФЕ. След отпадането на компонента *сълзи* и затъмняване на описваното действие се създава ФЕ *напъхват ми се очите* 'изпитвам скръб, мъка, болка, която предизвиква появата на сълзи в очите ми'. Отпадане на конкретизиращата дума е следователно един (рядък) път за създаване на ФЕ.

Също и при *къса ми се сърцето* от мъка (от страх, от гняв) по-голяма фразеологизация настъпва след отпадането на компонента *мъка*, значението на който се включва в самата ФЕ, подразбира се, срв. *къса ми се сърцето* 'изпитвам голяма скръб; страдам, измъчвам се'. Аналогичен е случаят с възникване на ФЕ *и майчиното си мляко, и здавам (и зкавам)* 'всичко, което знам, което ми е известно (издавам)'. У Ил. Блъсков срещаме тази ФЕ в по-старата ѝ, разширена форма, когато още не е била настъпила фразеологизацията ѝ, срв.: *имаха те [фанариотските владци] своя поддръжка в градищата: слепи техни приверженици... които за едно владишко кафе са били готови да изкажат на майка си млякото, черно ли е било*

то, или бяло“ (Ил. Блъсков. Двама братя, 1888). От цитираната по-горе форма след отпадането на съответните части от съчетанието и с голямо преосмисляне в посока към хиперболизация и абсолютизация (срв. — ’всичко’ типично за ФЕ значение) се създава горната идиоматична, немотивирана ФЕ.

За да закръглим случаите с този тип фразеологизация, ще посочим тук някои ФЕ, които се отнасят към други групи съгласно приетата от нас класификация.

Първо ще се спрем на *влача си пояса* ’държа се предизвикателно, давам повод, за да се разправят с мене’. Тази ФЕ произлиза от съчетанието *влача си пояса за кавга*, което се свързва със следното: в миналото някои разюздани побойници-турци нарочно оставяли пояса си да се влачи, та ако някой неволно го настъпи, да имат повод да го бият. Фразеологизацията настъпва след отпадането на компонента *за кавга*, с който се разкрива причината за влаченето на пояса.¹⁷ Налице е преосмисляне, вътрешната форма е неясна; едва след изясняване на произхода мотивираността изпъква.

По-друг е случаят с жаргонната ФЕ *отивам на кино* (*с билет от 6 до 5 часа*) или в друг вариант *отивам на кино* (*с билет за доизкъпване*). Това е ФЕ — неологизъм, който светкавично бързо се разпространи в разговорната реч в съкращения и вариант. Именно разширените варианти разкриват мотивацията и (значенията и са: ’1. Претърпявам неуспех, несполука, изпадам в неблагоприятно положение; загазвам; 2. Пропадам, загубвам се’). Съкращаването е настъпило вероятно поради принципа за икономия — при честата и употребата в речта по-удобен е съкратеният вариант.

ФЕ, свързани с бита. Разгледаните дотук ФЕ са свързани главно с обусловени от самата природа човешки прояви и черти.

ФЕ, свързани с регулярно повтаряни обичайни действия, прояви, с елементи от облеклото и т. н., ще отнесем условно към раздела бит.

Най-напред ще се спрем на ФЕ, при които е налице най-слаба фразеологизация. Това са ФЕ, които имат съответни свободни съчетания и при които преосмислянето става по пътя на елиминиране на съответното действие, проява, срв. диалектните ФЕ *ходи без гащи* ’дете е още’ и *обули му гащи* ’За дете — станало е голямо, пораснало е вече’. Тук два типични за народния бит момента — наличието или отсъствието на дадено облекло (на малко и на пораснало дете), по силата на връзката им с определено възрастово състояние, чрез елиминиране на съответното действие, се преосмислят във ФЕ.

За да проличи ниската степен на фразеологизация при тези ФЕ, нека ги сравним със следните диалектни ФЕ, които също означават моменти във възрастовия и психичен развой на човека: *ритнало я магарето* ’За момиче — замомяло се е, личат му вече, порасли са му гърдите’; *м о м а т а троши паниците* ’(момата) иска да се жени’. Докато при първите две ФЕ е съвсем ясна вътрешната форма, последните (особено *ритнало я магарето*) са съвсем немотивирани.

¹⁷ По устни сведения от Ст. Илчев. За да не се разшири обемът на студията, не посочваме отгде са взети данните за произхода на отделни ФЕ в случаите, когато тези данни са дадени в справочния отдел при статиите на съответните ФЕ във ФР. Такива данни посочваме обаче 1) ако дадена ФЕ не е регистрирана във ФР; 2) ако е включена там, но не е даден произходът и 3) ако във ФР има обяснителни бележки за произхода на дадена ФЕ, но е пропуснато да се отбележи отгде са взети.

Преосмисляне на отделен момент, характерен за значението, което получава самата ФЕ, пак чрез елиминиране на действието, наблюдаваме в следните случаи: *вдигам се от леглото (от постелките, на крака)* 'възстановявам здравето си след тежко боледуване, оздравявам'. Тук преосмислянето се свързва с конкретен момент — тежко болният престава да лежи и „се вдига“ от леглото. Аналогичен е механизмът и на създаването на *не из-правам кръст* 'непрекъснато работя най-усилено'; *не прегъвам (подгъвам) крак* със същото значение.

Характерно за всички тези ФЕ, както вече се каза, е съществуването на паралелни свободни съчетания — съответните ФЕ са получени по най-прост начин, чрез преосмисляне на съответното свободно съчетание и елиминиране на действието, затова те са най-слабо експресивни, тъй като при тях е най-беден естетизиращият момент.

Наличието или отсъствието (получаването или лишаването) от известни, характерни за дадени професии, социално положение и под. облекло и атрибути на облеклото също става база за създаване на ФЕ. Така напр. въз основа на думата *расо*, дреха, характерна за свещеници и монаси, възникват антонимичните ФЕ *обличам расото* 'ставам свещеник (монах)' и *хвърлям расото* 'преставам да бъда монах или свещеник' (срв. също и *хвърлям калимявката*).

Аналогичен е начинът, по който се създава още не съвсем затвърдената ФЕ *хвърлям фереджето*, образувана на базата на типичната за жените-мюсюлманки, част от облеклото — *фередже*. Тази зараждаща се ФЕ има значение 'За жена — представям да се придържам към обичаите и предразсъдъците, на които е подложена жената-мюсюлманка'.

С по-голямо преосмисляне и с използване на метонимия и метафора на базата на характерна за турците-мъже част от облеклото — *чалма* — се създава ФЕ *нося чалма на главата си* 'консервативен съм в разбиранията си и в отношенията си към съпругата си' (*чалма* → турчин (метонимия), и чрез метафора — мъж, който се държи в семейството си към жена си като турчин). Тази ФЕ е от типа търсена експресивност и затова е по-силно въздействаща от разгледаните по-горе.

ФЕ *хвърлям пагоните* 'преставам да бъда военен' е близка по начин на образуване до *хвърлям расото*.

По-друг е механизмът на възникването на *смъквам (свалям) пагоните* на някого 'наказвам военен, като го лишавам от чин; *разжалвам*'. Известно е, че разжалването е съпроводено със символично действие — смъкване на пагоните — така че тук е налице преминаване от една знакова система в друга (т. е. характерът на възникването на тази ФЕ не е съвсем същият както при *обличам (хвърлям) расото*).

Що се отнася до цитираната по-горе *хвърлям пагоните*, трудно е да се каже дали тя е възникнала самостоятелно или по аналогия и във връзка с *хвърлям расото* и *свалям пагоните*.

В други случаи ФЕ се създават въз основа на атрибути на облеклото или на специфична дейност, характерна за един от двата пола. И тук имаме различни степени на преосмисляне. Така *гледай си хурката* 'Към жена — не се меси в мъжките работи' е създадена със слабо преосмисляне (*хурка* — инструмент на женска дейност — предене, чрез метонимична замяна: *хурка* → предене обобщено — работа = *гледай си работата*, но ограничено по отно-

шение на субекта (само за жена), докато *гледай си работата* е с по-общо значение (и за двата пола).

Интересно е, че възникналата на базата на мъжки занимания близка по значение ФЕ *гледай си масата* (свързани с пиене, с кръчма) е претърпяла пълна фразеологизация и се употребява и за мъже, и за жени.

Съвсем друг е механизмът на създаване на ФЕ *ще ми закачат забрад-ка връз капата*, основана на два типични за селското мъжко и женско облекло елемента, а именно *забралка* (за жена) и *капа* (шапка на мъж) със значение 'За мъж, който живее в дома на жена си — няма да ме почитат, няма да бъде зачитан'. Тук е налице търсена експресия, образът не е реалистичен, търсен е, и метонимичното пренасяне *забралка* → жена, *капа* → мъж, на което се гради образът, се използва, за да се посочи подчиненото, унизителното положение на мъжа спрямо жена му; срв. аналогичното по значение *под чехъл съм*.

Към най-простия тип фразеологизация спада и *затварям очите* и *як о м у* 'намирам се при някого в последните му минути, когато умира'. Тук е налице метонимична връзка и от конкретното значение на съчетанието *затварям* (в смисъл 'приклопвам') *очите* и *як о м у* (на мъртвец) се развива горното значение, омонимично със свободното съчетание, от чието преосмисляне е произлязло.

Също по пътя на метонимията се създават ФЕ, в основата на които лежат предмети от бита, срв. *от люлка до дупка* 'през целия си живот' (*люлка* → от рождение; *дупка* → гроб → смърт = през целия си живот; *до мотика и лопата* 'до смърт'). Тук метонимията е по-особена, преосмислянето се гради на действие, при което двата компонента са свързани взаимно — изкопаване и зариване на гроб, и оттук чрез метафорично пренасяне преосмисляне — смърт. При създаването на значението на тази ФЕ играе роля и биномният ѝ характер, който обуславя логическата операция обобщаване.¹⁸

Преосмисляне на момент от целенасочено действие води до възникването на *завързвам възел* 'успявам да спестя пари, спестявам' (от обичая парите да се завързват във възел на дреха). Тук целта, с която се извършва даденото действие (завързвам във възел пари, за да ги спестя) дава значението на съответната ФЕ. Този начин на създаване на ФЕ не е много чест — има обаче и други случаи, при които се преосмисля отделен момент от дадено действие (вж. тук с. 188).

Към най-простия тип фразеологизация се отнася и ФЕ *вадя нож* '1. Правя опит да убия някого, обикн. с нож, заплашвам някого с убийство; 2. Готов съм да се бия за нещо, почвам да се бия'. И тук при създаването на първото значение се преосмисля един момент от действието — изваждането на нож с цел да се убие някой, като оттук се получава значение 'правя опит да убия някого'. При това в значението все още се съдържа и самото действие *вадя нож*, нещо, което личи от рекцията на тази ФЕ: *вадя нож* на (срещу) някого, срв. „На мене бяха вадили нож Бурунсуза... и крив Салих“. (Н. Хайтов).

Интересно е да се посочи, че при фразеологизацията на съчетанията, които означават 'убивам', не настъпва пълно преосмисляне на компонентите им, а в значението се запазва като допълнителен нюанс начинът,

¹⁸ Вж. по-подробно К. Ничева. Функционално-семантична характеристика на фразеологизмите биноми в българския език. — Бълг. език, 1978, кн. 2, с. 99—111.

по който бива извършено убийството (с оглед на съответното оръжие). Вече видяхме това по-горе за *вадя нож*. Същото важи за *тегля куришума* 'убивам някого, като го застрелвам'. Срв. също *куришум не ме лови (не ме хваща)* 'неуязвим съм, не мога да бъда убит, застрелян'. *Тегля (удрям) ножа* означава 'заколвам, убивам някого', а *тегля въжето* 'обесвам някого'; *под нож* 'на сеч'; *качвам на въжето* '1. Обесвам някого' и т. н.

Пълно преосмисляне на компонентите *нож* и *въже* и по-висока степен на фразеологизация наблюдаваме при *забивам нож в гърба* някому 'постъпвам подло спрямо някого, като предателски го нападам', с ярка метафора при създаване на значението, и при *за въже съм* 'провинил съм се, заслужавам голямо наказание', където *въже* по метонимичен път означава 'наказание' и чрез обобщаване от конкретния тип наказание към наказание изобщо, дава горната, съвсем преосмислена ФЕ.

Тук ще отворим една скоба, за да отбележим следната обща закономерност: като оставим настрана ФЕ от групата *търсена експресия*, които прескачат стадия на свободни съчетания или на УСК, при останалите ФЕ, които се образуват чрез преосмисляне на свободни съчетания или на УСК, можем да говорим за пълна и частична десемантизация на компонентите им. При метафоричния път на създаване на значението на ФЕ преосмислянето е пълно и експресивността е много по-силна. Сравнително по-слаба е тя при получаване на значението по метонимичен път, където се натъкваме на друг вид преосмисляне, в някои случаи с частична десемантизация на компонентите (срв. *от ученическата скамейка* 'от времето, когато бях ученик; *на подсъдимата скамейка* 'под съд, бидейки съден, обвиняван в нещо'). Най-слаба е фразеологизацията в посочените по-горе случаи с глаголни ФЕ, при които ярко просветва значението на единия от компонентите, именно на съществителното име: *нож*, *куришум*, *въже*. При тези ФЕ значението е равно на действието, което се извършва с помощта на предмета, назован със съответното съществително: *тегля въжето* 'обесвам'; *тегля куришума* 'застрелвам' и т. н. Посочените глаголни ФЕ са близки до глаголните перифрази от типа *давам съвет* — *съветвам*, които според нас не са в рамките на фразеологичния фонд на езика.

Анализът пък на ФЕ *за въже съм* разкрива друг от пътищата за фразеологизация — метонимия + обобщаване, издигане над конкретния вид (в случая вид наказание) и чрез абстракция и обобщаване достигане до общото, родово понятие — изобщо наказание.

Интересно е да разгледаме като илюстрация на различната степен на фразеологизация и другите две значения на ФЕ *качвам на въжето*. Второто значение е 'ставам причина някой да бъде обесан', а третото — 'приписвам някому действия, които той не е извършил; обвинявам някого в нещо, за което той може невинно да пострада'. Ясно е, че докато първото значение 'обесвам някого' е все още мотивирано, с ясна вътрешна форма, при второто е налице известно отдалечаване от изходната форма, докато третото се създава с много голямо преосмисляне и съвсем скрита метафора.

Също с прост тип фразеологизация — ФЕ е усложнена само формално (има форма на клетва), е следната ФЕ: *на църквата пред вратата да те видя* 'дано станеш просяк'. Механизмът на създаването на тази ФЕ е същият като на *да не дочакаш кукувица*, но докато втората е натурална, първата е конвенционална — свързана е с обичая едно време просяците да стоят пред вратите на черквите, когато просят милостиня. Ясно е, че тук нямаме

никакво преосмисляне, а немотивираността на ФЕ и особената ѝ форма ни дават право да я отнесем към фразеологията (срв. със съвсем конкретни клетви: *да ти изпръснат очите; да ти изсърхнат ръцете*, които не са ФЕ). Срв. от друга страна с клетви с търсена експресия, при които се забелязва съвсем ясно голямо преосмисляне: *да се засмееш на попа в петите; да се изпружиш на попа между нозете; да идеш на божии гроб по калцунни (чехли) да умреш*.

С по-голямо преосмисляне, с повече или по-малко ясни метафори са образувани следните ФЕ: *голяма клечка* 'човек с високо служебно или обществено положение' (вероятно от названието на част от колата със същото название); *насаждам на пачи яйца* 'поставям някого в крайно неприятно положение'; *минавам зеленката* '1. Изработвам по-голямата част от някаква работа, свършвам по-трудното', и с преосмисляне в друга посока — '2. Навлизам във втората половина от живота си (обикн. за човек над 35—40 год.); срв. също *дохождам до зеленката*. (Произхода на последните 3 ФЕ вж. във ФР). Метафорично преосмисляне също в две посоки констатираме при *обрах си зелен бостаня*. При първото значение 'предварително, без време изхарчих доходите си' метафората е по-близка до конкретното значение на компонентите. При второто значение 'развалям си сам работата' е налице много по-голямо преосмисляне — постъпката, която се крие в свободното съчетание и която сама по себе си показва неуспех, лошо уреждане на работата, се обобщава именно в такова значение; срв. близката по значение ФЕ *разливам си млякото сам* 'създавам си неприятности по своя вина, ставам причина за собственото си лошо положение'.

Също по пътя на обобщаване и минаване от частен случай към общ на базата на метафорично преосмисляне е създадена ФЕ *ще ми вдигне хляба нависоко* 'ще ми създаде затруднения'. Едноконкретно действие — поставяне хляба нависоко в бедните семейства, за да не го достигат децата, се преосмисля. Пак преосмисляне с метафора и обобщаване на конкретно действие, свързано с бита, лежи в основата на *изваждам от рантията* 'възлагам работа на някого, който дотогава е бил изоставен, забравен' (*рантия* — непотребни парцали от стари дрехи, използвани за пльнки на дюшеци и възглавници). Съвършено по същия начин е възникнала и ФЕ *изваждам от архивата* (второто ѝ значение е същото), в чиято основа лежи момент от канцеларския бит.

Важно е тук да наблегнем върху две неща:

1. При метафоричното преосмисляне, чрез което се създава дадена ФЕ, не е важно каква е екстралингвистичната основа — ~~народен бит~~, друг бит и т. н. Механизмът на създаването на ФЕ е един и същ, преосмислянето, както вече се каза, е по-голямо, наличието на образ придава естетическа стойност на съответната ФЕ и е причина за експресивността ѝ.

2. Характерно за ФЕ, образувани по този път, е, че те обикновено се създават на базата на съответни свободни съчетания и следователно имат съответни свободни 'омонимични' съчетания. Само в редки случаи можем да се съмняваме, че съответното свободно съчетание не съществува реално, а е само потенциално възможно.

Не на базата на свободно съчетание, а на базата на устойчиво съчетание се създава ФЕ *на къси вълни*, и то чрез много голямо преосмисляне: преосмисля се семата 'забранено, незаконно' — в една съвсем конкретна област — незаконна продажба — и се получава значението 'незаконно и

на много висока цена' (за покупка, продажба на търсена дефицитна стока). Произходът се свързва с военновременната обстановка през Втората световна война в Германия, когато е било строго забранено слушането на радиостанции, предаващи на къси вълни (Радио Москва, Радио Лондон). Тази ФЕ днес вече почти не се употребява.

Тук ще отворим скоба и ще отбележим, че колкото по-обща сема се преосмисля в по-частна посока (срв. по-горе механизмът на преосмисляне на *на къси вълни*), толкова по-голяма е степента на фразеологизацията, неясна е вътрешната форма и по-вероятен е ситуативният произход на съответната ФЕ (вж. тук с. 201 и сл.). При подобни ФЕ не може да се открие чрез лингвистичен анализ значението им и мотивацията им, те са идиоматични по характер; вътрешната форма става ясна едва след изясняване на произхода им.

ФЕ *зелена улица* се получава по съвсем друг начин — чрез минаване от една знакова система в друга. Значението на тази ФЕ е 'възможност за преуспяване, за свободно развиване на нещо'. Тук се преосмисля обаче не символичен жест или символично действие, както при разглежданите досега възникнали по този начин ФЕ (вж. тук с. 182), а знак, сигнал, използван в ежедневната международна практика — зеленият цвят на семафорите да означава право да се пресича улицата; виждаме, че ФЕ се създава на базата на семата — право, свобода. Тук не можем със сигурност да говорим за преосмисляне на свободно съчетание, защото не е сигурно съществува ли в езика свободно съчетание *зелена улица* или то е само потенциално.

Тук ще разгледаме и ФЕ *вдигам бяло знаме*, тъй като по характера на образуването си е същата като *зелена улица*, при все че тя не е от групата на ФЕ, чийто произход се свързва с бита. При тази ФЕ се преосмисля международно използван при бойни действия сигнал — вдигането на бяло знаме е знак, че съответната сражаваща се страна, група се предава. Тук все още в известни случаи е налице преплитане на двете знакови системи и само елиминирането на съответното действие ни дава право да говорим за възникване на ФЕ със значение 'При въоръжена борба — предавам се, искам примирие'. С по-голямо, вторично преосмисляне се получава второто значение — 'съгласявам се с нещо, след като дълго време съм се противопоставял, признавам се за победен'. Тук вече влиза в действие метафората, изградена върху значението 'признавам се за победен, щом като искам примирие'.

От групата търсена експресия е *обливам с помия някого* 'обсипвам някого с обиди или клевети; безчестя'.

Особен е начинът на преосмисляне и при *видела вода свекървина риза* 'за недобре изпрано пране'. В основата на тази ФЕ лежат иронично преосмислени лошите взаимоотношения между снаха и свекърва и се подразбира, че снахата няма да изпере добре ризата на свекърва си. И тази ФЕ се създава без преосмисляне на съответно свободно съчетание, и тя е от групата търсена експресия.

ФЕ, създадени на базата на професии и други занимания на човека. Специфична особеност на много ФЕ, създадени на базата на професии и др., на която обръща внимание А. В. Кунин, е, че те за разлика от другите ФЕ се създават чрез преосмисляне не на свободни съчетания, а чрез преосмисляне на устойчиви съчетания от нефразеологичен тип — главно термини и професионализми (вж. тук с. 182).

Ще посочим за илюстрация ФЕ от различни области. Често се фразеологизират термини от математиката, срв. *на ента степен* '1. Извънредно много, крайно; 2. Извънредно голям, изключителен, безподобен'; *на квадрат* 'извънредно голям, в много голяма степен'; *квадратура на кръга* 'нещо, което изобщо не може да бъде разрешено, да бъде осъществено'.

При преосмислянето на тези ФЕ се използват странични моменти, които нямат нищо общо със самото значение на тези УСК като математически термини: в първите два случая се преосмисля неопределеността, високата, респ. удвоената степен, за да се получи типично за ФЕ значение; в третия се взима за база на преосмислянето фактът, че проблемът за квадратурата на кръга е неразрешим, тъй че тук е налице скрито сравнение.

По-близо до значението на самия термин е значението на ФЕ *подвеждам под общ знаменател* 'уеднаквявам, изравнявам различни неща, хора в някакво отношение'?

Само на пръв поглед се базира на математически „термин“ *кръгла нула* 'съвсем незначителен, нищожен човек'. Математическият термин е *нула*; думата *нула* има преносно значение, еднакво с това на посочената ФЕ. Тук се натъкваме на специфичен начин на фразеологизация — с цел да се усили експресията, към съответното преносно значение на дадена дума — в случая съществително, се прибавя прилагателно: „той е нула“ → „той е кръгла нула“ (срв. „той е идиот“ и „той е кръгъл идиот“). Това е ФЕ от групата търсена експресия.

Ясна метафора наблюдаваме при създаването на ФЕ на базата на военни термини, като *откривам фронт* срещу някого или нещо 'почвам борба срещу някого или нещо'; *отпускам* (охлабвам) *фронта* 'намалявам съпротивата си, почвам по-слабо да се съпротивявам'; *димна завеса* 'думи или дела, които служат като прикритие на нещо'; *слагам оръжие* и др. Същото нещо наблюдаваме и при музикални и театрални термини: *под сурдинка* 'тихо, едва чуто'; *зад кулисите* 'тайно, скрито и обикн. не по почтен начин'; с метафорично преосмисляне на термини от други области: *в глуха линия съм* 'отстранен съм, изолиран съм и не ми се дава възможност да се проявя, да напредна служебно или обществено'; *запазен периметър* 'определена област, над която някой си е присвоил право на действие (от капиталистическата икономика)'. С промяна във формата, на базата на термините *акциите се вдигат* (*падат*) се създава ФЕ с парадигма *вдигат ми се акциите* '1. Добивам по-голямо значение, по-голям престиж; 2. Добивам по-голямо самочувствие от отправени към мене хвалби, похвали' и *вдигам акциите* на някого 'прекомерно хваля някого и ставам причина да си въобрази, че е особено значителен, да добие високо самочувствие'. Тези ФЕ ярко илюстрират пътя на създаване на ФЕ на базата на термини — тук за разлика от посочените по-горе случаи терминът се изменя (срв. *акциите* на дружеството се *вдигат*), като се отнася метафорично към лице (лица) и значението се преосмисля. На базата на *вдигам акциите* се създава вече съвсем отдалечена по форма и по значение ФЕ *вдигат ми се акциите* и антонимичната ѝ ФЕ *падат ми акциите*.

Типично за голямата част ФЕ, създадени чрез преосмисляне на термини, е, че те имат книжен характер. Разговорен характер обаче имат ФЕ, които се създават, често пред очите ни, на базата на термини, свързани с автомобилното дело (тук играе роля и масовото разпространение на този вид транспорт у нас в последните години), срв. *давам газ* 'изведнъж засилвам,

ускорявам някаква работа, дейност'; на педал съм 'готов съм да действам, да започна да върша нещо' (възможно е възникването на последната ФЕ да е свързано с велосипеда, а употребата ѝ да се е засилила от посочените по-горе причини).

Като обобщение за ФЕ, образувани на базата на професии, можем да отбележим, че с редки изключения при тях е налице преосмисляне по метафоричен път. В повечето случаи, ако човек е запознат със съответната терминология, вътрешната форма на дадената ФЕ ще му бъде ясна. В повечето случаи също така е налице омонимично съчетание, УСК, а не свободно съчетание.

Вътрешната форма е неясна (без етимологичен анализ) при наличието на по-голямо преосмисляне (срв. *квадратура на кръга*). При съвсем редките случаи на търсена експресия (*кръгла нула*) не съществува съответно омонимично съчетание (свободно или устойчиво).

Близко до ФЕ, образувани на базата на професии, стоят ФЕ, възникнали във връзка с различни игри — най-вече игри на карти, също на табла, хора и т. п.

ФЕ, възникнали във връзка с игра на карти: *имам (държа) коз в ръцете си; поставям (слагам) на карта; давам коз в ръцете; изигравам (хвърлям) козовете си; хвърлям последния си коз; залагам на една (единствена) карта; издавам (откривам) картите си; хвърлям последната си карта; играя с открити карти* и др.

Всички изброени дотук ФЕ (с изключение може би на *играя с открити карти*) имат омонимични устойчиви съчетания — термини, употребявани при съответните игри. Ясно е, че и тук ФЕ са образувани с метафорично преосмисляне. Само в следния случай едва ли може да се приеме, че съществува съответен термин — тук ФЕ е създадена на базата на съответната игра на карти: *улавям (хващам) спатиштите* на някого '1. Разбирам, узнавам тайните на някого, хитрините му, дяволните му; 2. Узнавам какви интимни тайни връзки има някой'.

Възможно е някои от изброените тук ФЕ да са заемки или калки, но в случая установяването на произхода им лежи вън от задачата на изследването ни.

От някои хазартни игри, при които в определен момент се играе ва-банк, т. е. залагат се наведнъж всички пари, намиращи се в банката, произлиза *играя ва-банк* 'постъпвам много смело, дръзко, постъпвам така, че рискувам всичко'. Пак чрез метафоризация на УСК — термин при игра на табла, е получена ФЕ *завардвам (хващам) капия <та>* 'осигурявам положението си'.

С по-голямо преосмисляне, на базата на различни игри, възникват следните ФЕ: *ада бала* 'нещо несериозно, без значение или смисъл, празна работа' (тук се фразеологизират безсмислените думички, с които децата си служат, когато броят кой да бъде пръв в някаква игра); *бия се с пета по задника* 'живея много добре, богато, щастливо'. Тази ФЕ се изгражда на базата на едно от типичните движения при играта на ръченица; тук се натъкваме на преосмисляне по линията: играта е нещо весело → весело ми е → щастлив съм. Ясно е, че в този случай не е налице съответно свободно съчетание, при все че потенциално то е възможно. С още по-сложен, също лишен от съответно паралелно съчетание набор от думи е създадена диалектната ФЕ *викам баба да води кривулако* 'възлагам някаква работа на съвсем не-

подходящ човек' (*крибулак* е название на вид хоро; хорото се води от опитен, изкусен и, естествено, издръжлив млад човек). Ясният ироничен характер на горната ФЕ я отнася към категорията на ФЕ с търсена експресия.

Изводите за ФЕ и от тази група са същите, както за ФЕ, възникнали на базата на професии.

ФЕ, свързани с обичай. Характерно за тези ФЕ е, че те са мотивирани конвенционално, базата, на която се изгражда образът, не е общовалидна, общочовешка и затова вътрешната им форма е ясна само ако на лицето, което ги използва, е познат съответният обичай (или при изясняване на етимологията им).

Повечето ФЕ от тази група са образувани на базата на наши народни обичай.

На базата на съответни обичай се образуват ФЕ-пожелания или клетви (с известна, съобразена със специфичната форма на самата ФЕ промяна), срв. *честита риза* 'казва се на този, на когото се е родил син' (от обичая родителите на момчето при женитбата му да бъдат дарявани с риза от снахата им) и съответно *честити обуца (чехли)* 'казва се на този, на когото се е родила дъщеря' (от обичая младоженецът да плаща на родителите на момичето пари под название „обуца“).

Клетвата *босилек да ти занесат* 'да умреш' се свързва вероятно с обичая да се носи босилек при смъртник. Във връзка с обичая да се палят свещи при опяване на мъртвец стои възникването на ФЕ-клетва *воцена свещ да ти занесе* 'да те видя умрял', както и ФЕ *свещ ми търси* 'много съм зле, на умираме съм'. Тук имаме съвсем слаба фразеологизация, без никакво преосмисляне, освен метонимична връзка. Също на метонимична връзка се базира и възникването на ФЕ *скоро ще чуя алилуя* 'няма да живея дълго, ще умра' (свързва се с обичая да се пее алилуя при погребалните церемонии). Близък е механизмът на образуване и при *ще хапна от коливото* и *а някого ще преживея някого* (свързва се с обичая да се вари и яде коливо за помен на умрял). Чрез елиминиране на съответно действие — ритуал, който символично означава нещо, и описването му със съчетание от думи (преминаване от една знакова система в друга) е възникнала ФЕ *връщам китката* 'развалям годежа си' (от обичая да се връщат при разгодяване даровете, както и китката, дадена в знак на обич). Със същия механизъм възниква и *с хляб и сол посрещам* 'радушно (посрещам)'.

Обобщаване, преминаване от конкретно действие към по-общо лежи в основата на създаването на ФЕ с отрицателна форма, свързани с някакъв обичай. Тези ФЕ са експресивни, изразяват обикновено пренебрежение, срв. *не съм викалс карамфил* 'някойго' 'съвсем не съм канил някого специално' (от обичая да се кани на сватба или кръщение със стрък карамфилов цвят); срв. също *не съм канил с бъклица*. Друг пример: *не си (нима си) кихнал на Бъдни вечер, та да ти го харижа* 'казва се при отказ на някой, който иска да му се подари нещо' (от обичая да се подарява нещо на онзи, който пръв кихнал на Бъдни вечер). Експресивна е и ФЕ *няма да ми сложат под главата* 'нещо' 'няма вечно да имам нещо', образувана на базата на обичая при главата на умрелия да се поставя негова любима вещ или вещь, която е била постоянно с него.

Разширяване на конкретното значение и обобщаване, свързано с метафора, откриваме при създаването на следните ФЕ: *ще ми дохождаш с кравай* 'ще ти стана учител' (от обичая калфата да носи кравай, когато на празника

отива у майстора си на гости); *ще ми месят прощъпалник* 'За оздравяващ болен — почвам вече да ставам, да ходя след тежка и продължителна болест' (тук е налице разширяване и пренасяне на значението: от дете → болен (от обичая да се меси питка — прощъпалник, когато детето прохожда). Не само обобщаваме, но и метафора е налице при *омърсявам се на Разпети петък* 'преждевременно свършвам някаква работа, свършвам я, когато не трябва' (тук в създаването на ФЕ лежи нарушаването на обичай, на религиозно предписание, нарушение, смятано за грях — да се яде блажно, преди да са изтекли постите, и то на връх Разпети петък). Тъкмо на това се гради и експресията на съответната ФЕ.

В основата си логически е механизмът, по който е създаден ФЕ *не ми е пял поп на главата* 'не съм женен, не съм венчаван' (.. тъй като не ми е пял поп на главата — не съм женен — както е известно, при венчавката част от ритуала е пеенето на попа).

„Прерастването“ на отделен момент от конкретен обичай за създаване на ФЕ личи в следните два случая: *хвърлям ги на тупан* 'давам, без да държа сметка, давам щедро като подарък или бакшиш' (от обичая на сватба сватбарите да хвърлят на тъпана бакшиш за свирачите). Самата обстановка предполага щедрост и именно този момент ляга в основата на създадената ФЕ. При *връзвам го на пръст* пък 'непрекъснато припомням, повтарям, не забравям нещо казано или направено' (от обичая да се връзва конец на пръста, за да не се забрави нещо), е преосмислен моментът 'да не се забрави нещо'.

Във връзка с обичая да се слага камък на турските гробове възниква *да спи зло под камък* с първоначално значение 'да умре някой турчин и да лежи под камък'. Оттук с пълна абстракция се получава заклинателната формула 'нека не се чуе, да не се разправя, да се премълчи. (употребява се, когато се каже нещо лошо за някого)'.

Повечето от разгледаните ФЕ от тази група са създадени, както личи, чрез преосмисляне на съответни свободни съчетания. Много по-голямо преосмисляне наблюдаваме при ФЕ, които се създават на базата на народни обичаи, но по образец на свободни съчетания (ФЕ от групата търсена експресия). Такава е напр. следната ФЕ, създадена с алогизъм: *изпили съм си и преливката* 'голям пияница съм' (*преливка* — вино, с което се прелива гробът при панихида). Обичаят тук е използван като отправна точка за създаване на силно експресивна ФЕ по пътя на иронията и алогизма. Същото нещо е налице и при *влизам на попа в джоба* 'умирам'.

Като база за създаване на ФЕ са използвани погребални и сватбени обичаи в следните случаи: *човек ще си умре без свец с тебе* 'казва се като укор на извънредно бавен човек'; *хващам с едно дете много кумове* 'постигам нещо голямо, значително с малко усилие'.

На базата на обичая у някои народи (между които е и нашият) да се носи черно в знак на траур (у други народи, напр. у китайците, траурният цвят е белият) се създават жаргонни ФЕ с общо значение 'безразличен съм към постъпките на някого' (ФЕ от групата търсена експресия), срв. *ще вържа черна кърпа* и с по-голяма експресивност (поради неестествеността на изразеното) *ще вържа черно на метлата* и *ще си вържа черно на подметката* (срв. образуваната на друга база ФЕ със същото значение, също експресивна — ефектът се дължи на неестествеността — *ще си отпоря джоба за някого*). Пак във връзка с този обичай, също така създадена, без да се преосмисля съответно съчетание, е народноразговорната ФЕ *с черен повой ме е по-*

вила майка ми 'много съм нещастен, нямам късмет, имам злочеста участ'. Че тук не е отразена реална действителност, личи от следното: на никоя майка няма да хрумне мисълта да повива с черен повой детето си, след като черният цвят е символ на траур, скръб, нещастие. Ясно е, че образът е създаден специално с цел да се изрази и респ. събуди експресия.

На базата на обичай възниква и *така ще си го поръси попа* 'няма да се завърши дадена работа, няма да се доизработи нещо' (означено материално в състава на самата ФЕ с прякото допълнение *си(го)* — подразбира се работата, за която в конкретните случаи става дума). При създаването на тази иронична ФЕ отправна точка е конкретен религиозен обичай, извършван един път годишно (на Водици, Богоявление, 6/19 януари по път да ходи от къща на къща и да ръси със светена вода за здраве домашните и покъщнината). Именно еднократността на извършването действие се използва като база за проектиране в бъдещето на конкретната работа, за която става дума, и за създаване на експресивното, художествено изразено значение 'нещо няма да бъде извършено'.

Никаква връзка с обичая няма при ПФЕ — укорна, груба реплика *да ти се направи темия на главата* 'употребява се, когато някой на питането направил ли е нещо, отговаря, че го е направил, но в същност не го е направил добре' (свързва се с обичая да се хвърлят от селяните камъни край пътя на селото, от което се образува купчина — темия, когато проклинали някой извършил престъпление темен съселанин).

В някои случаи при възникване на ФЕ се преплитат обичай и вярвания. Такава е напр. ФЕ *раздирам котката на прага* 'искам да събудя страх у някого, да покажа, че ще командувам и няма да търпя да ми се възразява'. Тази ФЕ се базира на обичай (свързан със съответно суеверно вярване) младоженецът да разчеква котката на прага в деня на сватбата, за да сплаши булката и да ѝ внуши да му се подчинява. Механизмът на създаване на значението е минаване от една знакова система в друга (естествено, чрез елиминиране на съответното действие и с разширяване на значението — по-сложен случай).

Също на обичай, преплетен с поверие, се базира и ФЕ *пъпът ми е хвърлен* и я к ъ д е 'обичам, предпочитам да прекарвам по-голямата част от времето си някъде, често да бъда някъде'. Значението е възникнало от преосмисляне на следния обичай — след раждането на детето родителите хвърляли пъпаму на определено място (училище, учреждение и пр.), тъй като съществувало поверие, че детето, като порасне, ще се насочи към дейност, професия и под., свързани със съответното място, дето е бил хвърлен пъпът му.

В други случаи пък (*мома под корито* и сродните с нея ФЕ) се преплитат обичай с народна приказка (вж. тук с. 205—206).

Обичаи на чужди народи лежат в основата на следните ФЕ: *хвърлям прах в очите* на няког о 'правя нещо привидно с цел да заблудя някого' (от обичая в древния Рим при състезание за надбягване бегачът, излязъл пред другите, да хвърля шепи прах зад себе си, за да затрудни бягането на останалите бегачи). Тук виждаме голямо преосмисляне, както и при *хвърлям камъни* в неч и я градина 'правя намеци, подмятания за някого' (от разпространеното през древността сурово наказвано престъпление да се хвърлят камъни в земята на врага, за да я направят неплодородна).

По-ясно е преосмислянето (по пътя на разширяването и обобщаването) при *поставям* (*приковавам*) на *позорния стълб* 'публично заклеямвам някого като престъпник' (от средновековния обичай да завързват на стълб осъдени престъпници за публично поругание и опозоряване).

От направения преглед на ФЕ, създадени на базата на обичаи, е ясно, че и тук, както и при предишните групи, констатираме различни типове преосмисляне.

ФЕ, създадени на базата на вярвания, поверия. И при ФЕ от тази група механизмът на възникването е различен.

Интересно е да отбележим, че на базата на суеверия и вярвания възникват не само наши, домашни ФЕ, но и ФЕ от международния фразеологичен фонд.

При ФЕ, възникнали на базата на домашни вярвания, ще се спрем най-напред на онези, които са възникнали във връзка с т. нар. на руски „приметы“ (признаци), т. е. признаци (определени усещания, случки и др.), които според суеверните представи предвещават, предсказват, че ще се случи нещо (лошо или добро).

Така напр. съществува вярване, че ако някого го сърби лявата длан, той ще получи пари; ако го сърби дясната ръка — ще дава пари.¹⁹ Ясно е, че подобно вярване е свързано с типичните жестове при получаване (resp. при плащане) на пари — обикновено парите се дават, се броят с дясната ръка.

Механизмът на възникването на ФЕ *сърби ме лявата ръка (длан)* 'ще вземам, ще получавам пари' и *сърби ме дясната ръка (длан)* 'ще давам пари' е ясен — тук се елиминира действието (в случая усещането) и се описва с думи самото усещане, което чрез преминаване от една знакова система в друга води до ФЕ. В случаите, когато продължава да се подразбира и самото усещане, още се преплитат двете знакови системи.

Напълно немотивирани са следните ФЕ, свързани с определени суеверия: Както сочи същият записвач Ц. Сталийски, в Царибродско е съществувало вярване, че „който яде от кокошка крак, не може да пази поверени тайни“²⁰. На базата на това поверие се създава ФЕ *ял съм от кокошка кълка* (*ял съм от кокошка нога*) 'не мога да пазя тайна, издавам поверените ми тайни'. Също на базата на народното поверие, че когато пътят на някого бъде пресечен от котка (особено черна) или от друго някое животно (мишка, лисица, мечка и др.), няма да му върви, ще му се случи някакво нещастие, се създават ФЕ *мина ми (черна) котка път* [*Ще ми мине (черна) котка път*]; *мина ми лисица (мечка, мишка, заек) път* 'не успях да постигна (няма да постигна) това, което желях, което бях предприел (ще предприема)'. Освен елиминиране на действието при посочените ФЕ е налице и логическа фигура причина — следствие (естествено нереална, неистинска каузална връзка, базирана на суеверни представи — ... тъй като ми мина котка път, няма да ми върви). Трябва да подчертаем, че в отделни случаи съчетанието *мина ми черна котка път* в даден контекст (особено в разговорната реч) може все още да не е фразеологизирано, тъй като посоченото по-горе суеверие е съвсем живо и още широко запазено дори в средите на интелигенцията. Напр. ако вървя по улицата и котка мине пред мене, в израза: „А х, мина ми котка път, няма да

¹⁹ Вж. Тълкувания на природни явления, разни народни вярвания и прокобвания от Царибродско. Записал Цано Сталийски. — СбНУ, VI, с. 90.

²⁰ Пак там.

м и в ъ р в и“ не може да говорим за ФЕ — тя се създава едва тогава, когато се елиминира самото действие.

Ако внимаем по-детайлно в механизма на образуване на тези ФЕ, ще видим, че значението на дадената ФЕ представя следствието, а самата ФЕ — причината, която обуславя това значение, срв. *късмета ми свири на тамбура* 'беден съм, злочестен съм'. Значението на тази ФЕ се свързва с поверието, че късметите на богатите работят дено и ноще, а на бедните свирят и се веселят: . . . тъй като късмета ми свири на тамбура, съм беден.

ПФЕ *брада сива, глава дива* 'за упорит човек' е създадена така: тъй като брадата му е сива, е упорит (съгласно с народното вярване, че сивият косъм показвал упоритост). От същия тип е и *роден (родил се) под щастлива звезда*, която се гради на не чисто домашни суеверия.

В други случаи вярването служи като отправна точка за създаване на ФЕ — възниква (без съответно паралелно свободно съчетание, което да се преосмисля) експресивна, образна ФЕ, срв. *свети Илия ме скълца* 'бивам ударен от гръм'. Според народното вярване свети Илия се разхождал по небето в златна колесница и търсел да убие ламята, която отивала да пасе житото и от огнените стрели, които хвърлял подире ѝ, се получавала гръмотевицата.²¹

С голямо преосмисляне и без мотивировка (за разбирането на вътрешната форма на дадената ФЕ са нужни специални проучвания) е създадена *дървен господ* 'бой'. Както това е установено от Ст. Младенов, този израз е останал от езическо време, когато образите на боговете са били правени от дърво.

Следната ПФЕ има по-особена форма — повелително наклонение: *да чукна на дърво (чукни на дърво)* 'употребява се, когато някой каже, че нещо е добро, добре върви или че е станало нещо хубаво'. Тук също имаме символичен жест — чукане на дърво, който има и заклинателен смисъл — свързан е с вярването, че подобно чукане може да предотврати зло. При тази ПФЕ също се преплитат екстралингвистични и лингвистични моменти.

Пак чрез използване на образи, създадени на базата на поверия, вярвания възникват и следните ФЕ: *влязла ми е змия в кесията* 'голям скъперник съм' (от поверието, разпространено и в приказките, че змията пази съкровища); *набрал ми е като змия на опашката* 'много съм разгневен, много ме е яд' (свързва се с вярването, че змията си събира зехира, отровата на опашката); *да идеш на Божии гроб по калцунци (месеви, чехли)* 'да умреш' (свързано с народното поверие, че всички мъртви ще се съберат на Божии гроб).

Докато разгледаните дотук ФЕ се основават на народни поверия и самите те са народни, диалектни, в следните случаи образът, който лежи в основата на дадена ФЕ, се базира на поверия, характерни за книжни по произход ФЕ: *лебедова песен* 'последното, предсмъртно, обикновено най-хубаво произведение на поет или художник, на някакъв творец' (от поверието, че лебедът пее един път в живота си, преди смъртта си); *крокодилски сълзи* 'неискрена, лицемерна сръб' (от поверието, че крокодилът уж плачел, изяждайки жертвите си).

От направения анализ на ФЕ, възникнали на базата на поверия, вярвания, е ясно, че в повечето случаи те не са мотивирани за съзнанието на говори-

²¹ Вж. М. Арнаудов. Българските празнични обичаи. Походна войнишка библиотека, № 48. С., 1918, с. 135.

теля (с изключение на случаите, когато му е известно самото поверие). Освен това и тук, както при ФЕ, възникнали на базата на народни обичаи, се натъкваме на различни случаи на фразеологизация — преход от една знакова система в друга, създаване на образ на базата на дадено поверие и др.

Специфична група са онези ФЕ, които съдържат фантастични образи, свързани, естествено, с различни поверия, суеверия, вярвания и пр. (вж. за тях тук с. 214). Съгласно приетата от нас условна работна класификация тези ФЕ, доколкото в основата им лежи нереална, фантастична действителност, не би трябвало да се разглеждат в първата част, при ФЕ, създадени на основата на конкретната реалност. Те се базират на своеобразна продукция на умствената човешка дейност, на продукцията на човешката фантазия, нещо, което ги приближава до ФЕ от втората група (създадените на базата на художественото творчество — устно или писмено). От друга страна обаче — те са израз на определени суеверия, вярвания, нещо, което ни дава право, след като направихме съответната уговорка, да ги разгледаме веднага след групата ФЕ, възникнали на базата на вярвания и поверия. При това тук ще се спрем както на ФЕ, базирани на суеверни представи, свързани с религията (напр. *бог* — *дявол* като символи, най-общо казано, на доброто и злото в християнската религия), така и на ФЕ, свързани с други суеверни представи (*юди*, *самовили*, *ламя* и т. н.).

Най-напред ще разгледаме ФЕ, образувани с думата *дявол*, срв. *оставил съм дявола*, *опашката му не пуцам* 'не съм се отказал да действам по същия непочтен начин, отказал съм се само привидно от непочтени действия'; срв. също *оставил съм дявола*, *уловил съм сатаната*.

Посочените ФЕ са от групата търсена експресия, те са ярко експресивни. На базата на вярването, че дяволът, като нечиста сила, се плаши от тамяна (и от кръста), са създадени ФЕ *бягам като дявол(а) от кръст*; *бягам като дявол(а) от тамян* . . . 2. Много се страхувам от нещо или от някого и най-старателно го избягвам'. На базата на вярването, че дяволът внушава на хората да вършат зли, долни, грешни постъпки, са създадени ФЕ: *блазни ме дявола* 'иска ми се да направя нещо лошо'; *влиза ми дявола под кожата*; *дявола ме изду (наду, надъха, подстори)*; *кой ме дявол караше*; *ставам с дявола ортак* и т. н. При други ФЕ, образувани с използване образа на дявола, се прави сравнение с дявола, за да се изтъкне изключителното превъзходство на някого, изключителните му качества, срв. *и дявола подковавам (на леда)*; *и дявола продавам* 'голям хитрец съм, много съм хитър'; *и на дявола джуван давам* и др.

Няма да изброяваме и характеризираме останалите случаи, образувани с компонента *дявол* — това е тема за отделно изследване. Ще отбележим, че многобройни са и ФЕ с компонент *бог*, на които също няма да се спираме. Важното е да се наблегне на факта, че в повечето случаи ФЕ от тази група са с търсена експресия.

Други ФЕ, образувани на базата на нереални, митически обаче същества, са тези с компонент *ламя*: *знал съм като ламя*; *отивам в устата на ламята*; *смазвам главата на ламята* 'унищожавам или обезвредявам най-големия си неприятел'; с компонент *хала*: 'и хала, и врана; хала и неведа'; с компонент *веда*: *веда ме блазни* 'иска ми се да върша злини, не съм добър човек'.

ФЕ, образувани с митически, нереални същества, не са много на брой (изключваме тези с компонентите *бог* и *дявол*). Прави впечатление, че не се

срещат ФЕ с компоненти — названия на митичните същества *самодива, самовила, орисници, юда, вила, русалка* (съществува обаче ФЕ с прилагателното *юдински: играят юдинско хоро* 'тържествуват, радват се на нещастieto, несполуката на някого'). Оттук може да се направи заключение, че българската народноразговорна фразеология е изградена в основната си част върху реалната, конкретна, заобикаляща човека действителност и фантастичният мир играе малка роля в нея.

ФЕ, свързани с конкретни случки и събития (ситуативни ФЕ). Своеобразно място сред останалите ФЕ заема групата ФЕ, които ще наречем ситуативни ФЕ. Това са преди всички ФЕ, в основата на които лежат конкретни случки и събития. Често пъти определена случка, станала с дадено лице (или историческа личност), както и някоя негова реплика се преосмислят и заживяват като ФЕ. Затова тук ще разгледаме и ФЕ, възникнали при определени случки, свързани с отделни исторически лица, а също и с исторически събития.

Характерно за много ФЕ от тази група (нещо, което не се наблюдава при възникването на другите ФЕ) е, че понякога връзката между значението на ФЕ и компонентите ѝ е съвършено случайна, обусловена от самата ситуация, при която се ~~заражда~~ заражда дадената ФЕ. Това ни дава основание да смятаме, че именно при тези ФЕ са най-ярко застъпени екстралингвистичните моменти и че при възникването им (в повечето случаи) не са налице семантични, лингвистични процеси. ~~От само себе си се разбира, че вътрешната форма на тези ФЕ е неясна, те са немотивирани — едва след установяване на произхода им тя се изяснява.~~

За да проличи случайният характер на създаване на значението на ФЕ от тази група, ще цитираме примери от т. нар. „семейна фразеология“ (ФЕ, създадени и употребявани в тесен семеен кръг). В едно познато семейство се употребяваше ФЕ *кака Гица се оженила* със значение: '1. Гузен си, и затова искаш да отклониш вниманието от себе си' и 2. *Добър ден* (новината, която съобщаващ, е стара и известна на всички). Тази ФЕ възниква по следния начин: една вечер един от синовете се връща по-късно и при тогавашните патриархални нрави се почувствува виновен и за да отклони вниманието от себе си, произнася горната фраза (а на всички в къщи било много добре известно, че въпросната „кака Гица“ се е оженила). Ясно е, че и двете посочени значения са обусловени от разказаната случка, а не се базира на преосмисляне на съответен словесен комплекс със съответни семантични процеси, както е при разгледаните преди това ФЕ.

В моето семейство употребяваме следната, възникнала пак във връзка с конкретна ситуация ФЕ: *те малки мишки* (ирон)' употребява се в случаи, когато някой, користо заинтересован, иска да омаловажи някакви съществени слабости, недостатъци'. Възникването е следното — при летуване в с. Синеморец в квартирата ни имаше мишки, поради което се наложи да поставим капан, за да се опитаме да ги изтребим. Един от хазяите, старец, като видя една от уловените в капана мишки, каза горната фраза.

Пак във връзка с определена случка, с дадена реплика, възниква семейната ФЕ *я ти казвам, сложи капак* 'употребява се, когато някой дава съвети при някаква неприятна житейска ситуация, и с това не помага, а само раздразва лицето, към което отправя думите си'. Тук е налице ПФЕ, която има само ситуативна, немотивирана връзка със значението си. Произходът ѝ е следният: бащата напразно се мъчел да оправи някаква повреда

в комина, а едната от дъщерите на многодетното семейство непрекъснато повтаряла горната фраза, с което изкарала баща си от търпение и той я скастрил. Оттогава в семейството почва да се употребява горната ФЕ при аналогични ситуации.

Общопотребимата ФЕ *Марко Тотев* 'човек, на когото не върви' води началото си (както това е установено от Ст. Илчев) от репликата „на Марко Тотев все тъй ще се случи“, казана при някаква поредна несполука от търновеца шегобиец и веселяк Марко Тотев.

Истинска случка — безсмислената жертва на войника Гюро Михайлов, който изгорял на поста си при запалване на хазната, лежи и в основата на ФЕ *Гюро Михайлов* 'човек който се жертвува безсмислено, който проявява криворазбран героизъм'. И той *Радоилев син* 'упорит, своенравен човек' води началото си от времето на потурчването на с. Арда, когато се потурчило цялото население, освен двама братя, синове на някой си Радоил.

Без да отбелязваме значението и произхода им (едното и другото е дадено във ФР), ще посочим още ФЕ, възникнали във връзка с определени случки или лица, обикновено на базата на сравнение: *като Ломотица*, я м; *като Мано у гайдите*, з а н а с я м с е; *като свини за Оршова* и др. Не е отбелязан произходът на *като Симеончо преди Девети*, ж и в е я 'безгрижно, хубаво, волно (живея)'. Произходът се свързва с името на сина на монарха Борис — Симеон — и има определена идейна насоченост — показва безгрижния живот на монарха и семейството му.

В отделни случаи като ФЕ (по-точно като ПФЕ) започва да функционира отделна фраза, произнесена при даден повод от някое лице. Такъв е напр. произходът на *така Драган знае, така деца плаши* 'казва се обикн. в отговор при забележка, че някой не върши никаква работа както трябва, а както е свикнал'. Произходът се свързва с някой си Драган, когото една жена, отиваща на пазар, помолила да „уплаши“ (да съгълчи) детето ѝ, защото то вървяло след нея и плачело; той го напсувал и когато тя му направила бележка защо постъпва така, Драган ѝ отговорил с горната фраза.

Друг пример за реплика, която се фразеологизира точно в същия вид, в който е била произнесена, е ФЕ *бащи ми го Георги мой* 'употребява се (иронично), когато някой сам се натрапва да му се обърне внимание, да бъде и той приласкан покрай другите, да му се подари нещо и на него и т. н.'. Произходът се свързва със следната случка: веднъж, когато се били струпали много жени с децата си и жените целували онези деца, които им се нравели, защото били хубавички и привлекателни, майката на някое си грозничко детенце — Георги — помолила с горната фраза да целунат и нейното дете (в българските говори в Македония *бацам* означава целувам). При създаване значението на тази ФЕ виждаме известна метафоризация и обобщаване.

Пак от реплика води началото си ПФЕ *стигам до булката* 'употребява се като отговор, когато питат гост дали стига до всичко, което е на трапезата'. В тази ПФЕ са инкорпорирани думите на госта, който казал „аз стигам оттук чак до булката“, а домакинът му отговорил „аз стигам до ръжена“.

На основата на реплики, както това е установено от Ст. Илчев, са възникнали и ФЕ *няма го майстора* и *върбова сянка* (вж. по-подробно във ФР).

Специално проучване е необходимо, за да се установи дали някои ФЕ, които се употребяват винаги само в отговор, са възникнали първоначално

като реплики. За ФЕ да *запалим черяслото* 'и аз не зная какво да правим, като няма нищо' (употр. се като ироничен отговор), Л. Каравелов дава обяснение, от което е ясен именно такъв произход: „когато се свършвали свещите и снахата или дъщерята отивали да питат свекървата (майката) какво да запалят, като няма свещи, свекървата (майката) т а к а о т г о в а р я л а (к. м., КН) (вж. във ФР). Подобни ФЕ-реплики имат пренебрежителна отсценка и при тях няма ясна смислова връзка между значението им и компонентите им — нещо, което е обусловено от ситуативния им произход.

Вероятно такъв е произходът и на ФЕ *прави липови капиш* 'казва се в отговор на човек, който се оплаква, че няма какво да прави, не знае с какво да се заеме', а също така и на *да острижем жабата*; на *кьоравата полица* и др.

От посочените примери е ясен ситуативният произход на подобни ФЕ. Важно е да се подчертае, че докато в едни случаи (*кака Гица се оженила*; *я ти казвам, сложи капако* и др.) наблюдаваме пълна липса на каквато и да е смислова връзка между значението и компонентите на ФЕ (тук значението се определя от ситуацията, в която е възникнала съответната ФЕ), в други забелязваме известна връзка и някои семантични процеси — сравнение, метафоризация (напр. при *Марко Тотев*; *бащи ми го Георги мой* и др.). И в едните, и в другите случаи обаче вътрешната форма е неясна, защото дори в случаите, когато при възникването на ФЕ са използвани и семантични моменти, тези ФЕ се базират на прояви на лица или случки, а не на общовалидни, общохарактерни (природни или общочовешки прояви, реакции); затова са немотивирани.

Освен това не е важно дали в основата на значението на дадена ФЕ ляга истинско, конкретно лице с неговите характерни черти и прояви, или герой, персонаж на литературна творба с характерните му, обрисувани от автора черти, — и в единия, и в другия случай механизмът на преосмисляне е един и същ, и едните, и другите ФЕ са немотивирани (вж. тук с. 210—213), и произходът им става ясен едва след като се изясни ситуацията на възникването им.

Думи и постъпки на исторически лица лежат в основата на следните ФЕ: думи на Цезар: *жребият е хвърлен*; думи на поета Хораций: *златната среда*; на Цицерон — *атицеска сол*.

При ФЕ, в основата на които лежи някакво историческо събитие, е възможно осмислянето да има повече или по-малко случаен характер. Така напр. случаен характер има значението на *Вартоломеева нощ* 'масово избиване на невинни хора, кръвопролитие', което възниква във връзка с известното историческо събитие — избиването на 3000 хугеноти във Франция срещу празника на св. Вартоломей. Тук избиването на невинни хора се уподобява на станало веднъж вече подобно избиване, а че въпросното историческо събитие е станало срещу празника на св. Вартоломей — това е случаен факт, който ляга в основата на значението на дадената ФЕ.

По-други са случаите с възникването на *кръстоносен поход* 'масова и организирана кампания, акция срещу нещо' и *пуническа война* 'дълга, непримирима вражда', където самите значения на думите *поход* и *война*, компоненти на съответните ФЕ, загатват вече, подсказват значението им, получено чрез преосмисляне по пътя на абстракцията и обобщаването. За разлика от *Вартоломеева нощ*, която е напълно немотивирана, тук са налице различни степени на мотивираност.

Още по-голямо преосмисляне откриваме при *източен въпрос* 'събитие, случка, за която безсмислено, напразно се вдига много шум, какъвто тя не заслужава'. Тук ФЕ се е създала на базата на най-обща аналогия със съответното историческо събитие.

Ситуативни са и ФЕ, в основата на които лежи някакво географско название, название на квартал и т. н. Така напр. в *Диарбекир* 'много далеч' води началото си от гр. Диарбекир на река Ефрат в Мала Азия, където в турско време заточавали българските борци за свобода. При ФЕ *ще ида в Орландовци* 'ще умра' значението се обуславя от названието на квартала, в който се намират софийските гробища, а *ще ида на четвърти километър* 'ще полудея' се свързва с обстоятелството, че лудницата в София се намира на четвърти километър. Срв. също *ще пратя в Карлуково* и *яко го 'с действията си, с постъпките си ще подлудя, ще влудя някого'*, чието възникване се свързва с това, че в Карлуково има лудница. Всички разгледани ФЕ са немотивирани и връзката на значението с компонентите им е ситуативна, случайна, обусловена от екстралингвистични фактори.

И при ситуативните ФЕ няма пълно еднообразие. Важно е обаче да подчертаем, че при повечето от тях — и в това се състои спецификата им — „преосмислянето“ е съвсем случайно, не е обусловено от семантични процеси, а от съответната ситуация, случка.²²

II

Втората голяма група ФЕ възникват на базата на продукция на умствената дейност на човека. Тук ще отделим две подгрупи: 1) ФЕ, възникнали от неписано, устно творчество (фолклор, митове и под.) и 2) ФЕ, възникнали от художествено и друго, писмено фиксирано творчество (Библията, различни художествени творби и пр.).

ФЕ, възникнали на базата на устно творчество. Тук ще се спрем най-напред на онези, които са създадени на базата на фолклора. Редица ФЕ водят началото си от народни приказки и анекдоти. Повечето от тези ФЕ са с неясна вътрешна форма, тъй като тя може да се разбере само когато се знае съдържанието на съответната приказка, от която са произлезли. Характерно за фразеологизацията при тази група е създаването на немотивирани ФЕ.

Какви са начините на фразеологизация при тази група ФЕ? Голяма част от тези ФЕ представят в същност реплика на някой от героите, откъснала се от приказката и заживяла като ФЕ или като ПФЕ. По този начин са получени: *болен здрав носи; не е косено, ами е стрижено; мамин Гъргалчо; посвали, Манго, посвали; що ти прай кучето* и др.²³

²² За случайна връзка между лингвистичната същност и екстралингвистичната основа на ФЕ говори и А. Р. Номов (вж. цит. съч., с. 292). Той обаче стига до извода, че тази връзка може да не е вътрешно обусловена, а случайна, сравнително-съпоставителна, неизвикана от жизнената необходимост, но в други случаи, именно при разглеждане характера на ФЕ, основана на сравнение. Авторът сочи евангелския израз *гроб поваленный 'лицемер'*, като отбелязва, че преосмислянето (сравнението) тук „носи случаен характер: лицемерите спокойно биха могли да бъдат сравнени с някои други явления или факти от действителността“.

²³ По-подробно сме разгледали въпроса за създаване на ФЕ на базата на приказки в статията ни *Възникване на фразеологизми на базата на български народни приказки*. — В: Славистичен сборник. С., 1978, с. 145—151.

Други ФЕ, откъснали се от приказки или създадени на базата на народни приказки, представят било име на герой от дадена приказка (*Кума Лиса* 'хитър, умен човек'), било характерни качества на даден герой (*малък като пиперка* 'дребен на ръст, но хитър'), било някакво преосмислено действие на герой от приказката (*премятам се като Настрадаин ходжа у чаршаф* 'нищо не върши или върши безполезни неща' (от приказката за Настрадаин ходжа, който разрязал един чаршаф и се премятал в него, защото жена му му се карала, че седи без работа). В други случаи пък се запазва значението на отделен момент, на отделно действие от фабулата на приказката, като това значение почва да се употребява обобщено, чрез абстракция и за други аналогични случаи, срв. *пращам за зелен хайвер* 'измамвам' (жената — героиня на съответната приказка, измамва мъжа си и отгук се обобщава значението 'измамвам'). С по-голямо преосмисляне е получено значението на *изплювам камъчето* 'казвам нещо лошо за някого или за самия себе си, което дълго съм премълчавал поради страх или неудобство' (данни за произхода на тези ФЕ вж. във ФР).

Интересно е наблюдението на А. В. Кунин, че някои ФЕ възникват въз основа на сюжета на дадена творба.²⁴ Той сочи предимно примери за възникването на ФЕ от Библията, като отбелязва, че в някои случаи и двата компонента се срещат в текста, но поради дистантното им разположение не образуват словосъчетание, а понякога дори нито един от компонентите на бъдещата ФЕ не е употребен в текста.

Тук ще посочим случаи с ФЕ, образувани въз основа на сюжета на народна приказка. Такава е напр. ФЕ *бързам като таралеж за мерудия* 'върви или работя едва-едва, много бавно'; тя води началото си от приказката, в която се разказва, че на Гергьовден изпратили таралежа да набере мерудия и гъозум за агнетата, които се колят курбан, а той се върнал чак на Димитровден.

ФЕ *дядовата ръкавичка* 'тясно, натъпкано с много хора жилищно или работно помещение', употребявана засега в разговорната реч, води началото си от обработена от Елин Пелин украинска народна приказка. Тук се преосмисля метафорично типична обстановка от народна творба, свързана в последна сметка с целия сюжет на тази творба.

Логически начин на фразеологизация (причина—следствие) се среща (рядко) и при тази група, срв. *не съм си понел (със себе си) торбите* 'не говоря, мълча'; тази ФЕ се базира на народна приказка, според която човек си държал думите в торба (т.е. ... тъй като не съм понел със себе си торбите с думите, не говоря, мълча).

Прави впечатление, че повече от половината ФЕ, възникнали на базата на приказки, са от преходен тип. Особено много са ФЕ от този тип при групата, в която ФЕ представят реплики, откъснали се от дадена приказка: ясно е, че колкото по-малки са промените при създаването на ФЕ, колкото по-близо е тя до текста на приказката, въз основа на която се е създала, толкова по-слаба е фразеологизацията и в резултат се създават не същински ФЕ, а ФЕ от преходен тип (ПФЕ).

В редки случаи при фразеологизацията се кръстосват два момента: народна приказка и някакъв обичай — срв. изнесеното от С. Спасова-Ми-

²⁴ Вж. А. В. Кунин. Цит. съч., с. 20.

хайлова за произхода на *злата* *кака* *под* *корито*; *мома* *под* *корито*; *захлупвам* (*турям, слагам*) *под* *корито* (*то*).²⁵

Много по-рядко ФЕ възниква на базата на народни песни, срв. в *гори тилилейски* 'някъде много далеч'. Както това е посочено от Н. Геров, в народните песни и баяния *тилилейско горе* означава 'далечна, незнайна пуста планина'.

По-особено място заемат ФЕ, произлезли от пословици. Нужно е да отбележим, че редица езиковеди, особено онези, които слагат знак на равенство между УСК и ФЕ, приемат и пословиците за ФЕ. Тъй като ние се придържаме към по-тясно схващане за характера на ФЕ (вж. тук с. 177), според нас пословиците са вън от рамките на фразеологичния фонд на езика, и затова ще разгледаме тук и случаи с възникване на ФЕ от пословици и поговорки.²⁶

В някои случаи пословиците са произлезли от народни приказки или басни, напр. от Езопови басни.²⁷ Тоя въпрос обаче е слабо проучен. При това нас все пак ни интересува непосредственото възникване на ФЕ, а те се образуват именно на базата на съответните пословици, така че няма да навлизаме в предисторията на създаването им.

Фразеологизацията при създаването на ФЕ от пословици и поговорки има своите особености. Трябва да подчертаем, че се фразеологизират само образни пословици и поговорки.

Фразеологизацията на пословици и поговорки, която води, както и при ФЕ, получени от приказки, най-вече до създаване на ФЕ от преходен тип (ПФЕ), в повечето случаи се състои в промяна във формата (новите УСК са по-кратки, като се запазва същото значение). Най-често се фразеологизира първата част на пословицата (поговорката), като се изпуска краят ѝ, срв. *Хванала се царската дъщеря за (на) работа* 'употребява се за човек, който се е заел с непривична за него работа или изобщо с някаква работа и е пострадал леко при нея' (от поговорката *хванала се царската дъщеря на работа, че си избола ръцете*). При тази ФЕ значението е същото, както значението на изходната поговорка. Същото нещо наблюдаваме и при *всяка коза на (за) свой крак* 'употребява се, когато някой иска да изтъкне, че е независим от другите, че за собствените си постъпки сам отговаря' (от поговорката *всяка коза на свой крак виси*). Срв. също *Харизан умрял* (от поговорката *Харизан умрял, син му Зарезан останал*). В други случаи значението на поговорката, по-ясно при самата поговорка, се поема от първата ѝ част, която се фразеологизира, като става ПФЕ, срв. *научил се поп на джуркан боб* (подигр.) 'употребява се, когато някой е свикнал на нещо хубаво, а трябва да се откаже, да се лиши от него' (от поговорката *научил се поп на джуркан боб, свършил се боб, отучил се поп*; срв. също *научил се поп на пражен боб* (от поговорката *научил се поп на пражен боб, свършил се боб, отучил се поп*); *научил се попец на джуркан бобец* (от поговорката

²⁵ Вж. С. Спасова-Михайлова. За някои думи и фразеологизми с еднакъв произход. — Бълг. език, 1973, кн. 6, с. 573—575.

²⁶ Диференциране на пословици от поговорки и критичен преглед на литературата по тоя въпрос вж. у К. Ничева. Фразеологизми със структура на изречение в българския език. — Изв. Инст. бълг. език, кн. XV, 1967, с. 193—197.

²⁷ Вж. А. Ничев. Една Езопова басня в българския фолклор. — Език и литература, 1962, XVII, кн. 2, с. 57—61.

научил се попец на джуркан бобец, довършил се бобец, отучил се попец) и т. н.

В редки случаи се елиминира част от значението на пословицата — отпада причинната връзка между двете ѝ изречения и се експлицира само лицето — вършител на едното действие, т. е. тук е налице по-съществена трансформация на пословицата както по форма, така и по значение, срв. *не е луд, който изяде зелника* 'казва се за някого, който е получил някаква облага съвсем незаслужено' (от пословицата не е луд, който изяде зелника, а който му го дава).

Без промяна в значението се образуват ПФЕ като поговорки с сложна форма — две изречения — се разпадат и всяка от двете части става отделна, нова ПФЕ: от *на коте ряпа и на жаба хързулка* се получават *на (по)коте ряпа* и *на жаба хързулка*, а от *на коте ряпа, на комар ботуши* — *проници ПФЕ*, които се употребяват, за да се изтъкне, че нещо не подхожда на някого, не му прилича, не му подобава. Същото значение има и получената чрез откъсване на средната част на съответна поговорка ПФЕ *на свиня звънец* (от прилича му като на свиня звънец и на тиква обръч).

По-голямо преосмисляне е налице при следната ПФЕ: *отиде за рога, че си дойде без уши* 'употребява се, когато някой загуби и това, което е имал, въпреки че е очаквал да получи нещо повече' (от поговорката *ходила камилата за рога, че си дошла без уши*) (вж. тук с. 211).

При възникване на същински ФЕ от пословици и поговорки промените са по-големи и са не само формални, но и смислови. Новообразуваните ФЕ са най-често глаголни и естествено, имат парадигма, след това субстантивни, най-малко адвербиални и само една адективна: *в гаванка да го изпнеш* '1. За човек — много хубав, много красив; 2. Ирон. За човек — лош по характер; проклет' (от поговорката в гаванка да го изпнеш, в корито да го избълваш).

При фразеологизацията на пословици, при които се получават глаголни ФЕ, може да набележим следните тенденции:

1. Менят се модалните моменти в пословицата (напр. повелително наклонение се заменя с изявително). Имплицитно посочената в пословицата забрана или по-точно невъзможност, непрепоръчване да се върши нещо се трансформира в 1 л. ед. число, срв. *нося две дини под една мишница* от *две дини под една мишница* не се носят. Примери за замяна на повелително наклонение с изявително: от не плачи на чужд гроб, да си не хабиш очите (или според друг вариант не плачи на чужди гробища, да не останеш без очи) се получава ФЕ *плача на чужд гроб* (*чужди гробища*). В този случай се извършва фразеологизация на пословицата, която по структурата си е сложно съставно изречение, като при прехода ѝ във ФЕ освен посочената по-горе промяна отпада причинната на действието и се получава езикова единица — ФЕ.

С подобни промени се създават и следните ФЕ: *голяма дума* (*големи думи*) *не казвам* (от пословицата *голям залък изяж* (лапни), *голяма дума не казвай*); *не хвърлям камък в рядка кал* (от пословицата *в рядка кал камък не хвърляй*, защото ще те опръска).

2. Отпада конкретният вършител на действието, като то се обобщава, получава парадигма и се прилага изобщо за всички лица. Така от поговор-

ката агите с кола ловят зайците се създава ФЕ *ловя с кола зайци* 'върша работата си с хитрост, по лесен начин' (срв. също от баба знае две и двеста → *зная две и двеста*).

3. Докато пословиците и поговорките (както и ПФЕ) не могат да се включат в изречението и се използват само косвено за характеристика на лица по повод на характеризираното лице, ФЕ са част на изречението, имат парадигма и характеризират пряко, а не косвено лицето, за което се отнасят. Именно такъв е пътът на фразеологизация при създаване на ФЕ от пословици (поговорки). Тук се крие и основната разлика между ФЕ, която е езикова единица, и пословицата, която е фолклорен жанр, употребява се по повод на отделни събития, лица, а не е езикова единица.

Да поясним казаното с примери:

Пословицата *на заем брашно тъпкано се връща* може да се отнесе към различни ситуации и да се приложи за различни лица, но тя си остава фолклорна творба, а не е езикова единица (не е без значение и фактът, че тя има характер на сентенция, на умозаклучение: „за сторено зло се отмъщава с още по-голямо зло“). След фразеологизацията ѝ се получава ФЕ *връщам го тъпкано* 'отмъщавам си жестоко на някого като отплата за сторено ми, макар и по-малко зло'. Тази ФЕ има парадигма, поради което може да се включи в изречението и вече по лингвистичен път да се отнесе към различни лица. Освен това значението на ФЕ няма характер на сентенция, на умозаклучение.

Фразеологизират се пословици с различна структура — както прости, така и сложни (сложни съчинени и сложни съставни) изречения. Фразеологизацията на простите изречения е най-простият случай — тук се запазва значението на пословицата, като се фразеологизира семантичното ѝ ядро, срв. от два остри камъка брашно не мелят — *не меля брашно* с някого 'несепогаждам с някого'; или от давещият се в морето изасламката се хваща — *хващам се за сламката*. Също от в мътна вода лесно се лови риба — *ловя риба в мътна вода*.

При фразеологизацията на сложните изречения се наблюдава в някои случаи интересно явление — възникналата ФЕ има сложна семантика, поглъща в значението си и изпуснатата част от пословицата, срв. *събирам парсата* (възникнала от поговорката един бие тъпана, друг събира парсата), която има значения: '1. Възползвам се от облагите на някаква работа, за която не съм се трудил, или не съм дал нищо' (тук в значението „за която не съм се трудил“ се трансформира и първата част на пословицата „един бие тъпана“). Срв. също при ФЕ *пускам вълка в кошарата* 'поради необмислените си действия сам ставам причина враговете ми да ме заловят, намерят', образувана от пословицата куче, което не знае да лае, само пуска вълка в кошарата, или *тупам брашнения чувал* 'извличам още облаги от нещо, от което вече е изчерпано почти всичко' (от пословицата брашнения чувал, колкото го тупаш, сепуща брашно).

Значението на тези ФЕ е обусловено от произхода им и не може да се обясни само по лингвистичен път. В тези случаи е съвсем ясен екстралингвистичният произход на дадените ФЕ.

По-редки са случаите, когато се фразеологизира само една част от пословицата — онази, която съдържа причината на действието в главното изречение, срв. от дорде кучката не навире опашка, куче

четата не тръгват подирей ФЕ *навирвам опашка*¹ 'За жена — държа се предизвикателно, давам повод да ме задирят'. Възможен е и друг път на възникване на тази ФЕ — чрез метафоризация на съчетанието *навирвам опашка* (такъв път наблюдаваме при ФЕ *навирвам опашка*² 'възгордявам се, не слушам никого').

В редки случаи при фразеологизацията е налице формална промяна, напр. преход във въпросително изречение: от сливи му в устата, че не може да продума — *слива (сливи) ли имаш в устата си? 'защо мълчиш?'*. Нововъзникналата ФЕ вследствие на трансформацията на пословицата във въпросително изречение е по-експресивна.

Възможен е обаче (само като изключение) да се изгуби при трансформацията част от експресивността: от планина се мести, думата му се не мести се получава ФЕ *дума(та) ми се не мести* 'винаги се изпълнява това, което аз заповядвам, кажа': ясно е, че пословицата с противопоставянето и хиперболата, алогизма, който съдържа, е по-експресивна.

Субстантивни ФЕ се получават при фразеологизацията било на подлога на съответната пословица, било на допълнението. Повечето от тези ФЕ са двукомпонентни, и то съставени от прилагателно (определение) и съществително, срв. *орташка кобила* (от поговорката *орташка кобила и псетата не я ядат*); *двоен дикши* 'повтаряне на някакво действие, повторно извършване на някаква работа' (от пословицата *двоен дикши по-здраво държи*); *покрит въглен* 'потаен, скрит, но опасен човек' (вероятно от пословицата *покрит въглен под пари*); *сърдит Петко* (от поговорката *сърдит Петко, празна му торбата*); *дяволска унука* 'голям хитрец' (от поговорката *попско чедо, дяволска унука*); *долен господ* 'влиятелно лице, на чиято подкрепа някой може да разчита' (от поговорките — тук са налице две — ако имаш долен господ, надявай се и на горния и ако имаш долен господ, смисли ще те и горния). Среца се по-рядко и тип съществително + съществително (атрибут): *майстор Груйо* (ирон.) 'човек, който се старее да направи нещо, но не му се удава това' (от поговорката *майстор Груйо вретенаря, от трибуки — три вретена и едно то наддадено*); *вуйчо владика* (от поговорката *имаш ли вуйчо владика, ще станеш поп*). Съвсем рядко се фразеологизира предложно съчетание — част на пословица, срв. ФЕ *от бога росица* (ирон.) 'факт, който не заслужава внимание; нищо (употребява се при случай, когато човек без достойнство за лична изгода се преструва, че не забелязва обиди или ругатни, отправяни към него обикн. от по-високопоставени лица)' (от пословицата *ти го плюеш, той вика от бога росица*).

Във всички посочени дотук случаи при фразеологизацията се запазва формата на съчетанието, както то е в пословицата (естествено, членната форма, ако тя е налице, се елиминира, срв. *орташка кобила*). В следния случай множественото число се трансформира в единствено число: от *два остри камъка брашно не мелят* се получава ФЕ *остър камък* 'ръзък, неговорчив човек, с когото мъчно може да се живее или върши обща работа'. Интересно е да се отбележи, че при фразеологизацията на горната пословица се получават две ФЕ — наред с цитираната субстантивна ФЕ и разгледаната вече глаголна ФЕ *не меля брашно с някого*.

Адвербиалните ФЕ също се получават чрез откъсване и фразеологизиране на част от пословица, срв. *като се прекатури колата* 'твърде късно,

след като вече се е случило някакво нещастие или неприятност¹ (от пословицата като се прекатурят колата, пътища много). С трансформиране на част от пословица в подчинено обстоятелствено изречение за време е получава ФЕ *кога(то) се броят билетата 'най-накрая'* (от билетата се броят на есен 'результатите се виждат най-накрая'). И тук е налице преход от неезикова единица — пословица с характер на сентенция към езикова единица — ФЕ, която няма характер на сентенция, не е със структура на изречение, а се включва в изречението като негова част и е с фразеологично значение.

Други адвербиални ФЕ, получени от трансформация на пословици: *доде е на хармана* 'докато е време, докато е удобен моментът да стане нещо или да се вземе, получи, даде нещо' (от *доде е на хармана*, или *вземи*, или *да ѝ*); *с голяма кошница*, *тръгвам* (от *на прехвалени ягоди с голяма кошница не ходи*).

Вече посочихме случай, когато са налице две близки пословици, всяка от които може да е послужила като база за възникването на дадена ФЕ (вж. тук с. 207). Ето още такива примери: *дума(та) ми се не мести* — от *нога му се мести*, *дума му се не мести* и *планина се мести*, *дума та му се не мести*; *дявола не оре, не копае* от *дявола не оре, не копае*; а учи хората на зло и дявола не оре, не копае, само гледа зло да направи; *плача на чужд гроб* (*чужди гробища*) от *не плачи на чужд гроб*, *да си не хабиш очите и не плачи на чужди гробища*, *да не останеш без очи и др.*

Друг вид устно творчество, на чиято база възникват ФЕ, са митовете, които са древни народни сказания. Няма да се спираме на ФЕ, възникнали на базата на митологически сюжети — те са общоизвестни, част са от международния фразеологичен фонд. Само ще посочим, че вътрешната им форма е неясна за онези, които не познават съответния мит, легнал в основата им. Ще отбележим тук по-малко известната ФЕ, създадена на базата на холандска легенда, *летящият холандец* 'човек, който постоянно скита'.

ФЕ, възникнали на базата на художествено писмено фиксирано творчество. Тук няма да се спираме на ФЕ от международния фразеологичен фонд, възникнали на базата на Библията, на отделни творби от западноевропейската и друга литература (от творби на Шекспир, Шилер, Грибоедов, Пушкин и др.).

Ще разгледаме от чуждите по произход извори само онези ФЕ, които водят началото си от Езопови и други басни, тъй като те не са били обект на внимание.²⁸ Такива са напр. следните: *надула се жабата да надмине вола* 'за човек, който иска да извърши нещо, което не е по силите му'; *кисело е гроздето* 'употребява се, когато някой лицемерно заявява, че не харесва и не желае нещо, което в същност желае, но не може да го постигне или да го има' (срв. със същото значение *не ще лиса грозде, че е кисело*). Други ФЕ: *орала мухата на вола на рогата* 'употребява се, когато някой си представя, че е свършил някаква работа, а в същност нищо не е направил'; *за вълка есворим и (а) вълка (той) в кошарата; вълка в свецете; за вълка приказваме и (а) вълка (той) насреща; за вълка хората и (а) вълка (той)*

²⁸ Условно не отнасяме тези ФЕ към групата на фолклора, защото те все пак имат автор и са издавани.

в кошарата, която е възникнала на базата на известната, приписвана на Езоп басня, *Lupus in fabula*.

Също от приписвана на Езоп басня е произлязла ФЕ *отишла камилата за рога, върнала се без уши* 'употребява се за човек, който в желанието са да получи още, свръх това, което има, губи и онова, което дотогава е притежавал'.

Трябва да отбележим тук една важна особеност на тези ФЕ — докато другите крилати фрази са проникнали в езика ни по книжен път, ФЕ, възникнали на основата на Езоповите басни, са характерни и за народните говори (имат и диалектни варианти, както това личи от посочените по-горе примери). Както е известно, по време на Възраждането преводите на Езоповите басни (напр. от Софроний Врачански и др.) са се използвали като учебни пособия. Освен това би могло да се предположи и навлизане на Езопови басни всред народа и по устен път. Ето защо е трудно да се установи с точност кога и как са възникнали у нас тези ФЕ. Възможен е и паралелен развой — възникване (по-точно заемане) в народните говори (напр. *не ще лиса грозде, че е кисело*) паралелно с *кисело е гроздето*, което би могло да влезе в литературния език по книжен път.

Повечето ФЕ, произлезли от басни, са от преходен тип. Механизмът на създаването им напомня този на някои ФЕ, произлезли от приказките, с тази разлика, че тук се откъсва от баснята и заживява като ФЕ обикновено заключителната ѝ част, поантата ѝ.

По-рядък е случаят, когато на базата на самия сюжет се образува ФЕ (срв. *не ще (не яде) лиса грозде, че е кисело*).

Орел, рак и щука възниква чрез фразеологизация на заглавие на басня от Крилов, преведена на български от П. Р. Славейков.

Специален интерес за нас представят онези ФЕ, които са възникнали на базата на българската художествена литература.

Разглеждайки начина на фразеологизация при тази група ФЕ, ще направим някои съпоставки с механизма на възникване на ФЕ от приказки.

Специфична за тоя вид ФЕ е фразеологизацията на заглавия на художествени творби, срв. посочените в досегашните изследвания²⁹ *мамино детенце* (от заглавието на повест от Л. Каравелов); *немили-недраги* (заглавие на повест на Ив. Вазов; съчетанието води началото си от известното Ботево стихотворение „На прощаване“: „да ходим, да се скитаме немили, клети, недраги“); *изгубена Станка* (заглавие на повест от Ил. Р. Блъсков). Може да добавим още: *и я че изокам* *некой ден* — заглавие на разказ от Чудомир, също *не съм от тях* (заглавие на разказ и сборник с разкази от Чудомир) и др.

Ако разгледаме механизма на възникване на изброените ФЕ, трябва да отбележим, че при повечето от тях се преосмислят по пътя на обобщаването или метафората характерни черти или постъпки на героите на съответните художествени творби. Така *мамино детенце* 'разглезен, разхайтен човек, обикн. младеж' има значение, получено от обобщаване значението на чертите на героя на Каравеловата повест. При *орел, рак и щука* 'несговорни хора, които не могат да доведат докрай предприетата от тях работа' е налице

²⁹ Няма да посочваме изследвачите (З. Геннадиева, Цв. Македонска и др.), които са отбелязали в проучванията си тези извори за възникването на съответните ФЕ. Ще отбележим онези, които са установени за пръв път от нас. Тук се използват данните за произхода на разгледаните ФЕ откъм друг ъгъл, с оглед на целите на работата ни.

метафорично преосмисляне (несговорни животни — несговорни хора — тук играе роля и жанрът на самата литературна творба — басня, — за която е типичен подобен род метафора). При ФЕ, които произлизат от творбите на Чудомир (тези ФЕ са в процес на затвърдяване), наблюдаваме интересна особеност — те представят реплики на героите на съответните разкази, използвани от автора, тъй като са типични за героите му, като заглавия на творбите му. *И я че изокам nekaj ден* означава 'най-после ще намеря сили и кураж да посоча, да разкрия всички несправедливости, нередности там, дето работя (обикн. след като съм убеден, че няма как да пострадам)'. *Не съм от тях, (как' Сийке)* съдържа иронична отсценка и се употребява за характеризиране на лица, които, възмущавайки се от някои некрасиви според тях прояви на други лица, тържествено декларираат, че те самите не са такива, докато собствените им постъпки ги опровергават. И при двете посочени ФЕ значението възниква във връзка с преосмислянето на типични моменти от съответните художествени творби, така че те са напълно немотивирани.

На друг тип фразеологизация се натъкваме при *изгубена Станка* 'разсеян, завезан човек'. Значението на тази ФЕ няма нищо общо с характера на героинята и с творбата, то по-скоро се свързва с преносното значение на *изгубен*. Тук е налице ФЕ от групата съзнателно търсена експресия и при възникването ѝ превалират лингвистичните моменти. В жаргона се употребява още по-експресивен вариант — *Станка пердо* (с необичайното съчетаване на френската дума *perdu* с типичното селско, народно име Станка — нещо, което усилва експресията).

Освен заглавия фразеологизират се също имена на герои на литературни творби (същото наблюдаваме и при приказките, вж. тук с. 205), срв. *Генко Гинкин* 'мъж под чехъл'; *кака Гинка* 'жена, която командва мъжа си' — по името на двамата от героите на „Под игото“ от Ив. Вазов; *бай Ганьо* 'прост, недодялан, хитър и недоверчив човек; дебелак, простак' — по името на героя на Ал. Константинов.

При създаването на подобни ФЕ наблюдаваме скрито сравнение и аналогия — лице със същите качества като Генко Гинкин (мъж под чехъл) по аналогия се назовава така. Механизмът на възникването тук е същият, както при случаите, когато се създават ФЕ във връзка с характерни черти или прояви на конкретно съществувало лице (Марко Тодев и др., вж. тук с. 202). Виждаме, че възникването на ФЕ на базата на конкретната действителност и на базата на опосредствана действителност — творби на човешката интелектуална дейност — за някои случаи е еднакъв.

Други ФЕ възникват от цитати, обикн. реплики на персонажи на художествени творби (фразеологизацията на реплики, както видяхме, е характерна и за народните приказки). Такива ФЕ са напр. *каквото сабя покаже* 'както се случи, какъвто ни е късметът' (от стихотворението на Хр. Ботев „На прощаване“); *топчето пукна* 'стана, осъществи се (обикн. за нещо, което се чака много дълго време)' (от романа „Под игото“ на Ив. Вазов — перифразирани думи на Боримечката; *тежка е царската корона* (от драмата „Иванко“ на В. Друмев); *за народа загуба велика* 'употребява се иронично, когато някой изказва съжаление, че са изгубени, унищожени някои негови, според него важни, хубави творби, а в същност творби с незначителна стойност или без всякаква художествена стойност' (от думите на Иванчо

Йотата — от повестта „Чичовци“,³⁰ Вазов герой). Тази реплика е на път да се затвърди като ФЕ и при нея е налице най-слабо преосмисляне — тя се употребява по отношение на лица, подобни на Вазовия герой (или при самоиронизиране) и е иронична — и в самата Вазова творба за читателя е ясно добродушно-ироничното отношение на автора към героя му.

При останалите две ФЕ виждаме по-голямо преосмисляне. Значителна семантична трансформация претърпява *каквото сабя покаже*. Наред с примери, в които все още се загатва за въоръжена борба, за резултати, които ще се постигнат вследствие на борба (каквото е първоначалното значение на съчетанието и у самия Ботев), го срещаме употребено и в примери, при които преосмислянето води до значението 'както се случи, какъвто ни е късметът' (с това именно значение тази ФЕ се закрепва във фразеологичния фонд на съвременния ни книжовен език, срв.: „Да вървим, брат — на добър път, па каквото сабя покаже“ (Сл. Трънски. Неотдавна); „Докато ни държат ръцете и краката, ще работим, а сетне каквото сабя покаже“ (В. Нешков. Настъпление).

Още по-голямо преосмисляне е налице при *топчето пукна*, където метафората се гради само на най-общо сходство с конкретното събитие — стана нещо дългоочаквано.

Подробното, целенасочено проучване на ФЕ, които водят началото си от българската художествена литература (тема, неизследвана досега), може би ще разкрие и други моменти при художествените творби, които раждат ФЕ.

Употребата на цитираните по-горе крилати фрази не само в разговорната реч, но и в художествената литература, и в публицистиката е ярко доказателство за фразеологизацията им. Така напр. крилатият израз *мили родни картинки*, който води началото си от творчеството на Елин Пелин (срв. заглавие *Мила родна картинка*. — В: Събр. съчинения. Под манастирска-та лоза. С., с. 103) и се употребява с иронично значение за осъждане, неодобряване на някои типични за нашата действителност явления, случки, прояви, се среща (малко изменен) у следните писатели: у Св. Минков. Разкази в таралежова кожа, С., 1947, с. 107: „Ние няма да описваме подробно всички по-нататъшни мили картинки и сцени из живота на познатото ни семейство“; у Ив. Мирски. През девет земи, 1957, С., с. 18: „Трезвото състояние ни позволи да наблюдаваме „милите картинки“ от последната оргия на богатите европейци“ (в този случай ФЕ е отнесена към чужда действителност и затова е изпуснат компонентът „родни“). Срещали сме същата ФЕ в пълния ѝ състав в разговорна реч.

Значително по-рядко, отколкото в руския език (впрочем този въпрос също не е проучван) в българския език се създават ФЕ на базата на филми или естрадни песни. В процес на затвърдяване е на *всеки километър 'навсякъде'* (ирон.) — по заглавието на серийния телевизионен филм, проектиран неотдавна у нас. В потвърждение, че тук наблюдаваме зараждане

³⁰ Срв.: „За жалост всичките тия съкровища, не знам как, изгорели и той [Йотата] често в кафенето, като разказваше за това славно поприще, свършваше със сърдечно съкрушение: „— Кешки аз да изгорех, та не списанията ми. . . За народа загуба велика“ (Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. VI. С., 1976, с. 227).

на ФЕ, ще приведем следните ѝ употреби: в новогодишната телевизионна програма срещу 1976 г. тая ФЕ беше употребена в „Пеещите каруци“ от Й. Радичков; същият израз се среща и в популярен виц за българите, които били на луната, когато там кацнали първите космонавти, и на въпроса, как са успели да стигнат там, българите отговарят „ние сме на всеки километър“. Изразът се среща често и в разговорната реч.

В определени, главно интелектуални среди се употребява ПФЕ *героните са уморени* (с полушеговита интонация) и със значение 'употребява се, за да се посочи, че човек, който дълго е отстоявал позициите и мненията си, вече е уморен и повече не може да се бори'. Този преходен фразеологизъм води началото си от заглавието на нашумелия през 50-те години френски филм „*Les héros sont fatigués*“ („Героните са уморени“).

На базата на моден в миналото шлагер (градска песен) възниква ироничната ФЕ *дете на моите години* (неотразена във ФР) 'съвсем не млад човек, доста възрастен човек (мъж или жена) (употребява се обикн. от възрастен човек по отношение на негов връстник (връстница))'.

III

От направения дотук анализ е ясно, че пътищата за възникване на ФЕ и от двете основни групи са разнообразни (по-подробно вж. тук при изводите с. 224 и сл.).

Известно е, че ФЕ са едно от изразните средства на езика и че те се отличават с ярка експресивност, нещо, което играе голяма роля при възникването им. Ето защо тук ще разгледаме причините за експресивността на ФЕ и средствата, начините за получаване на тази експресивност, като отделим специално внимание особено на групата ФЕ, наречени от нас ФЕ със съзнателно търсена експресия.

Преди това ще се спрем обаче на някои моменти, изтъкнати от А. В. Кунин.

Няма да разгледаме изцяло дадената от него класификация на начините за възникване на ФЕ. Ще отбележим обаче интересните му наблюдения, според които променливото, т. е. свободното съчетание е единица на речта, потенциалната ФЕ (т. е. ФЕ в етапа, когато още не е разширила сферата на употребата си, още не се е затвърдила като ФЕ) е преходно образование, а самата ФЕ — единица на езика.³¹

В класификацията си Кунин определя онези ФЕ, които не минават през стадия на преосмисляне на свободни съчетания или на УСК с нефразеологичен характер като образувани на основата на потенциални ФЕ.

Към тази група (наречена от нас ФЕ със съзнателно търсена експресия) Кунин отнася следните случаи: ФЕ, в чиято основа лежи нереален образ, роден от фантазията на човека, както и ФЕ, основани на въображаема ситуация; ФЕ с хиперболи и преумалвявания; шеговити, иронични, фамилиарни обрати; ФЕ, възникнали във връзка с обичаи, традиции, поверия, легенди, с реални и с исторически факти.³²

Според нас не е целесъобразно да се поставят в една група всички изброени по-горе ФЕ. Към групата ФЕ с търсена експресия се отнасят из-

³¹ Вж. А. В. Кунин. Цит. съч., с. 9.

³² Пак там, с. 12—13.

цяло ФЕ с различни хиперболи и литоти, ироничните ФЕ (тук бихме добавили и ФЕ, възникнали на базата на алогизъм).

Що се отнася обаче до ФЕ, възникнали във връзка с обичаи, поверия, легенди, реални и исторически факти, както това личи от направения в първата част на студията анализ, те по начало не спадат към горната група. При тях са налице разнообразни, различни пътища за възникване. Освен това класификацията на Кунин не е издържана — смесени са пътищата, начините за създаване на експресивност при ФЕ, от една страна — хипербола, литота, ирония, и жизнените условия, при които се зараждат ФЕ, от друга — обичаи, поверия, исторически факти и т. н.

Експресивността³³ на ФЕ е обусловена от следните причини: I. Противоречие между реалната действителност и образа в съответната ФЕ и II. Неестественост, необичайност, нетипичност на онова, което се изразява с образа.

Да разгледаме поотделно различните случаи, при които е налице противоречие между реалната действителност и значението на образа на ФЕ.

I. 1. Най-ярко се изразява това противоречие в случаите с алогичност, срв. и *бика му теле родил 'забогатял е'; снася ми петела 'много съм богат'* и др.

Всички ФЕ, при които е налице алогизъм,³⁴ са от групата търсена експресия — тяхното възникване не е обусловено от преосмисляне на свободни съчетания, те се създават по образец на свободни съчетания, но прескачат този стадий (стадия на преосмислянето). Затова те нямат съответни свободни омонимични съчетания (при все че те са потенциално възможни).

Към същата група ще отнесем и ФЕ, които според Ройзензон не са алогични построения, а само се доближават до тях. Касае се за такива ФЕ, при които не се нарушават никакви закони на логиката, обаче в обикновената реч по правило техните словоеlementи не се съчетават, при все че логически подобна връзка е допустима (*артист погорелого театра, професор кислых щей*).³⁵

* Тези ФЕ също нямат съответно свободно омонимично съчетание, при все че то е потенциално възможно (срв. в български *инженер по улиците 'безделник, празноскиращ се'*). Отнасяме ги към групата търсена експресия,

³³ Дефинирането на понятието „експресивност на ФЕ“ е крайно сложна задача. Към казаното досега (вж. тук с. 181) ще добавим, че за експресивност на ФЕ може да се говори в две насоки: те имат за цел да изразят емоции и едновременно с това да събудят емоции. Същевременно ФЕ (и това е също момент от експресивността им, вж. тук с. 178) задоволяват естетическата потребност на човека да създава и използва образно и емоционално богати изрази. Силата на въздействието върху слушателя е също момент от експресивността (обусловена от образността, използването на специалните изобразителни средства на езика, специфични семиотично-логични средства, лаконичност на изказа и т. н.). Налице е двойна зависимост — стремежът с ФЕ да се изрази определено емоционално състояние води до създаването на силно въздействащи върху чувствата и въображението езикови единици — ФЕ. Трябва да подчертаем, че колкото е по-необичаен, по-неочакван, по-невъзможен образът, толкова по-силно е въздействието му, т. е. толкова по-силна е експресивността. Също така по-силно е експресивното въздействие при използване на драстични моменти, прояви и др. които действуват неприятно.

³⁴ Л. И. Ройзензон (в цит. съч., с. 94) правилно отбелязва, че създадените на алогична основа ФЕ не възникват на лингвистична основа, а на логично-семиотична (макар и специфична).

³⁵ Пак там, с. 94.

защото е ясно, че при тях образът е съзнателно търсен, именно с цел да бъде въздействащ.

Ще посочим някои типични примери на ФЕ, образувани с алогизъм: *не вземам уста назаем* 'мога винаги да намеря подходящ отговор'; *пробила му се е шапката от ум* 'много глупав човек е'; *оставям си ръцете* '1. Пренебр. Извършвам някаква работа много лошо, несръчно, не както трябва; . 2. остават ми очите в (н а) н е щ о 'много харесвам нещо или някого'. Ясно е, че механизмът на създаването на тази ФЕ е следният: толкова много гледам нещо, което ми се харесва, че очите ми остават в него; срв. също *изглеждат ми се очите* . '2. много ми се харесва нещо' — толкова много гледам нещо, че очите ми се изглеждат. Тези ФЕ са създадени на базата на тънко психологическо наблюдение — непрекъснато насочен взор към лице или нещо, което се харесва, желае. При *падат ми очите* 'много се засравам' алогизмът се гради на характерното за съответното психологическо състояние движение на очите — навеждането им надолу, съответно хиперболизирано.

В случай като *оставям без ръце* '1. Много се изморявам от някаква работа' и *крака не ми останаха* 'изморих се много от продължително ходене или от много работа, свързана с движение' хиперболата и алогизмът се основават на подчертаването на голямото, нечовешко напрежение на съответните органи на човешкото тяло, които са взели участие в извършването на съответната работа. Друг вид алогизъм е налице при *дете в майчин корем писна (дете в майка проплака)* 'положението стана много тежко, лошо поради жестокостите, зверствата на някого'. Тук е използван парадоксален образ, за да се подчертае голямото тегло, тежката орисия. Както е известно, отрицателните емоции по-често раждат ФЕ. Примери за отрицателни емоции, породили алогични ФЕ: *понижна ми (израсна ми) на корема* 'много ми омръзна, втръсна ми се (употребява се, когато много често се яде едно и също ядене)'; *червата ми се обръщат* 'става ми крайно противно при вида на нещо или при мисълта за нещо'. Освен на базата на невъзможни реакции на човешкия организъм неестетични ФЕ се създават с използване на названията на човешки екскременти и други секреции, за да се изрази върховно пренебрежение и определени отрицателни качества (тези ФЕ говорят и за ниската култура на създателите си), срв. *и от лайното си ошав прави* 'много голям скъперник е'; *да е кабил,що изсере,да изяде* 'голям скъперник е'; *цифката си (сопола, плюнката) да не хвърлиш на него* (тук няма налице парадокс, но я сочим, за да закръглим начина на образуване) 'много е грозен, мръсен, противен'. Също на базата на парадокс, но по-благовиден, и пак със значение 'скъперник съм' са образувани ФЕ *стрижа бълхите (мухата, комара, яйцето)*.

Други ФЕ с алогизъм се градят на невъзможен вид селскостопанска или друга дейност. Наред с посочените по-горе ще отбележим още на *стриг мухи* 'никога'; *прострял съм си брашното на въже* 'нищо не съм свършил, нищо не съм направил'. Почти цялата поредица експресивни ФЕ със значение 'никога' се създава на базата на търсени алогизми, кой от кой по-чудат: *кога стрижат яйцата;кога(то) вълка се ожени за агнето;кога(то) върбата роди дренки (грозде);кога(то) дойде конски Великден;кога(то) дойде четвъртък подир петък;кога(то) ми израсте върба в гъза (задника);когато ми поникнат на дланта (дланите) косми;кога(то) на коня пораснат рогове;когато поникнат на късето мутаци;кога(то) се върне баща ми от гроба;*

кога(то) стане вълка куче; когато стрижат бръмбарите. Всички изброени дотук ФЕ са народноразговорни. Ясно е, че народът е черпел вдъхновение главно от околната природна среда.

По-друга е жаргонната ФЕ със същото значение когато *цъфнат налътмите* (срв. на свети Мук) — тук експресията се базира на по-специфичен вид алогизми.

Друг тематичен кръг народноразговорни ФЕ, изградени върху алогизъм, са ФЕ със значение 'върша нещо безсмислено', срв.: *търся вълна под езика на бълхата; търся вълна по яйцето; търся грозде на трън; търся на трън кравай; тража пуйчо сирене; бия водата да изкара масло* и др. Ще посочим и ФЕ, образуващи на базата на невероятно по силата на логически обстоятелства явление (а не на алогизъм, както при горните ФЕ), срв. *търся огън на ланско огнище; търся на кучешко легло кокал*.

Тук ще отворим скоба, за да отбележим, че *търся игла в слама*, която на пръв поглед изглежда образувана по същия начин, в същност води началото си от приказка.³⁶

Алогични, по-скоро невероятни действия лежат в основата на ФЕ от тематичния кръг 'подмазвам се на някого, угоднича', срв. *лижа подметките на някого; лижа праха (калта) от подметките на някого; лижа краката на някого* и по-драстичното *лижа задника на някого* и т. н.

Ще изброим още ФЕ, основани върху алогизъм, без да даваме значението и да разкриваме механизма на образуването им: *изваждам на къравия (кържавите) очите; излизам сух от (из) водата; изпотих се под езика; изпратил си мустаките на перачка; излял съм си ума в гладното (време); имам две леви ръце* и др.

Особена разновидност на случаите с алогизъм представя немногочислената група ФЕ, при която се свързва отвлечено понятие с конкретно (на тази база възниква специфична алогичност), срв. *отидишъл съм зад срама* 'станал съм безочлив, безсрамен'; *похвалата зад вратата* 'употребява се, за да се наблегне, че някой остава непохвален, въпреки че е трябвало да го похвалят'; *посоли си приказката да се не осмърди* 'не говори без доказателства'; *не си оставям думата в пепелта* 'не премълчавам, реагирам, когато ме засегнат'; срв. също *скаран съм с истината* 'спестявам истината, лъжа' (евфемистични ФЕ). Жаргонна е ФЕ *бръквам в здравето на някого* 'засягам някого, навреждам така на някого, че го разболявам'. Пак жаргонна е и *гълтвам си граматиката* 'изплашвам се силно и не смея или не мога да кажа нищо'.

Както вече отбелязахме, най-ярко се изразява противоречието с действителността при случаите с алогизъм (често или обикновено съпроводени с хипербола). Тъкмо на базата на това най-голямо отдалечаване от действителността се гради и силната експресия. Подобни ФЕ са създадени не на базата на преосмисляне на свободно съчетание, а съзнателно е търсен силният, въздействащ образ. Тези ФЕ са характерни най-вече за народноразговорната реч и за жаргона.

2. Друг тип противоречие с действителността — персонификация, приписване човешки качества на предмети, животни и т. н.; срв. *засмели ми (са) се и дрехите на гърба* 'много съм радостен'; *на къравата полица*

³⁶ Вж. К. Ничева. Възникване на фразеологизми на базата на български народни приказки.

'употребява се като отговор на някого, който търси нещо и пита къде е то, а то е пред очите му'; когато засвирят биволите (билбюлите, славеите) с кавали и др.

3. Деперсонификация (приписване качества, свойствени на предмети, на лица — нещо, което също въздействува експресивно): *не мога да си кажа заглавието* (жарг.) 'много съм уплашен, същисан и нищо не мога да проговоря' — срв. с *и името си не мога да кажа* и *(и) името си забравям* със същото значение. Сравняването на тези разговорни ФЕ с посочената по-горе жаргонна ФЕ ясно показва, че жаргонната ФЕ благодарение на използвания начин (за него никъде не се говори в литературата) е много по-експресивна. В скоби ще отбележим, че и горните две ФЕ сами по себе си също са доста експресивни — изградени са на хипербола (човек не може да забрави или да не може да каже името си). И двата посочени способа — персонификация и деперсонификация — не се използват често при създаването на ФЕ.

4. Противоречието с реалната действителност може да се изрази и в нарушаването на точността, което се постига с използването на фигурите (тропите) хипербола и литота — и двете често преплетени с алогичност.

ФЕ, създадени с тези тропи, служат да се изрази ярко емоционално състояние и са силно експресивни, срв. *одирам кожата (от гърба)* на някого '1. Наказвам някого много сурово, като го бия жестоко'; с *четири леви крака* 'който не умеє да играє добре' (обикн. за футболист); с *14 очи* 'много умен, буден'; *куцам(и)с двата крака* '1. В много лошо положение съм'; *свалям звезди(те)от (небето)* 'говоря някому смайващи неща; хваля се пред някого с невероятни неща или му давам големи обещания'; *и на врата си имам очи* и др.

Образуването на ФЕ с хипербола е разгледано в литературата, затова няма да се спираме повече на него. Ще посочим случаи с литота³⁷ *давам си (и) залъка(от устата)* 'лишавам се от храна и от най-необходимото, за да пе-
стя да имам средства за някого или за нещо'; *давам си (и) калта (черното) под ноктите* 'готов съм да жертвувам или жертвувам всичко, което имам'; *давам си (и) слюнката от гърлото; вземам и дрехата (ризата) от гърба на някого; безмилостно ограбвам някого, като го оставям без каквито и да е средства; вземам(и)калпака от главата (и праха от цървулите, (и) шапката от главата); огребвам и пепела от огнището* със същото значение

Ще изброим още ФЕ, образувани с литота, без да сочим значението им: *за бързев гребен, не струвам; колкото едно добрутро, не струвам; не струвам ни калпака си; не съм слагал залък (троха(хляб))в уста; не ща да зная ни колкото една муха; нямам троха хляб; не бутвам (свалям) косъм от главата; с половин уста; не давам пукната пара* и т. н.

С помощта на тези тропи се създават обикновено ФЕ, които означават висока степен в проявата на нещо, в някакво действие, качество и т. н. Тъкмо това абсолютизиране, което може да се изрази по-общо така: 'всичко'; 'нищо' е характерно за тази група ФЕ.

II. Неестествеността, нетипичността, необичайността на изразеното с образа на ФЕ се състои в нарушаване на онова, което е обичайно, общо-

³⁷ Вж. Чъонг Донг. О способах образования фразеологизмов в русском языке. — Русский язык в школе, 1972, кн. 3, с. 81—83. За термина „литота“ вж. също Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. Словарь — справочник лингвистических терминов. М., 1976.

прието, срв. *станал съм с краката нагоре (със задника си нагоре; станал съм с дирника си напред)* 'без причина съм сърдит'; *сякаш с левия крак съм тръгнал* със същото значение. Нормалният, обичайният начин на тръгване е с десния крак; *с лявата си ръка ли да се кръстя, с дясната ли*. За да се създаде експресивен ефект, се използва противопоставяне на обичайното.

Както е известно, езикът разполага със специални изобразителни средства, които се използват в художествената литература. Към специалните изобразителни средства на езика Г. Л. Абрамович отнася следните: епитети, сравнения, а също тропите (троп — дума и израз, употребени в преносно значение): метафора, олицетворение, алегория, метонимия, синекдоха, хипербола (художествено преувеличение), литота (художествено преумалчаване), ирония.³⁸

При създаването на ФЕ, които са едно от изразните средства на езика, се използват в максимална степен изброените по-горе специални изобразителни средства на езика. Тъкмо използването на тези средства придава на ФЕ експресивност (в различна степен, в зависимост от използваното средство).

Един от честите пътища на възникване на ФЕ е чрез използване на сравнението. Изучаването на сравнителните обрати — ФЕ е специална, отделна задача — в нашата литература те са слабо проучени. Според А. В. Кунин компаративните ФЕ също по правило прескачат стадия на свободно съчетание от думи.³⁹

Особен интерес представляват онези компаративни ФЕ, които се употребяват както в разширен, така и в съкратен вариант (с изпускане на компаративните компоненти) — естествено, след отпадането им тези ФЕ престават да бъдат компаративни обрати. Този тип ФЕ обаче сочи един от пътищата на създаване на фразеологизми — по пътя на сравнението като първоначален етап, и оттам, с още по-висока степен на фразеологизация, към изграждане на некомпаративна ФЕ: *(като) на тръни съм*⁴⁰ 'непокоен съм в очакване на нещо неприятно, нещо ме безпокои, тревожа се за нещо'; *(като (сякаш)) трън съм в очите на някого* 'неприятен съм на някого, ненавиздан съм от някого, дразня го'; *(сякаш (като че ли)) сме си плюли в устата* 'говорим, твърдим все едни и същи неща, като че сме се наговорили'; *(сякаш) с левия крак съм тръгнал; (сякаш (като)) с парà разрязана (разрязани)* 'За уста — много хубава, малка'.

Почти всички цитирани примери са все от типа търсена експресия и за тях напълно важи отбелязаното по-горе твърдение на Кунин.

Също прескачат стадия на свободни съчетания ироничните ФЕ — и те са от групата на съзнателно търсена експресия. Често иронични са алогичните ФЕ. Освен посочените там ще отбележим също: *търся си пътя* 'скитам се без цел, шляя се'; *броя гаргите* 'нищо не върша'; *цар съм на жабите*, 'никакъв не съм'; *по просяна жътва* 'никога'; *поп без калимавка* 'човек, който няма най-потребното нещо'; *хващам господ за пардесюто* 'постигам големи успехи, сполучвам много (употребява се, когато някой се е възгордял от въобразяем успех)'; *ръкувал съм се два пъти с някого* 'много сла-

³⁸ Вж. Г. Л. Абрамович. Введение в литературоведение. М., 1961, с. 173—185.

³⁹ Вж. А. В. Кунин. Цит. съч., с. 13—14.

⁴⁰ Заградените в ъглести скоби <> компоненти са факултативни — ФЕ се употребяват и без тях.

бо познавам някого, никак не съм близък с него'; *мъча се да изкарам от две баби мома* 'полагам безполезни усилия за нещо неосъществимо'; *живо ли ти е магарето, що се обеси лани* 'за неуместно питане'; *моя майка и негова на една река си прали ризите* 'не сме близки, не сме роднини', срв. със същото значение *на шурия ми шурулинката*; *роднини по бялата кобила*; *метнал съм се на майка си* 'къосе съм'; *скривам в издънената кошница* 'изяждам нещо'; *потурчил се пашата*; *на спукани пети жълти чехли*; *искам да доя от ялова крава мляко* и др.

Често иронията се преплита с алогичност и хипербола, срв. *на калу-геро децата заплакали* 'употребява се, за да се подчертае, че някой не го е грижа за нещо, че не се е разтревожил'; *баща си искам да кръщавам* 'само-надеян съм и се опитвам да поучавам по-опитните от себе си'; *погни келча, че му изскуби брадата* 'употребява се, когато не може да се получи, вземе нещо от някого, защото той го няма'; срв. също *диря от къорав очи*; *хвани босия, та му вземи опинците*; *умен в краката* 'много глупав'. Иронични и алогични са често ФЕ, употребявани в диалог или в обръщение към някого; срв. *подмладил съм се с младите камъни* 'употребява се като отговор, когато се каже на някого, че се е подмладил'; *баба ти госпожица ли е* 'казва се на някого, който се опитва да хитрува, да шмекерува, за да се покаже, че хитрините му се разбират'.

ФЕ, изградени с помощта на метафора, не са еднообразни. Някои от тях имат съответно свободно „омонимично“ съчетание, срв. *повеждам хорото* 'поставям началото в някакво дело, като давам пример за следване, за подражание'; *сапунен мехур* '1. Нещо краткотрайно, несигурно, преходно'; *стоя на кръстопът* 'двоумя се как да постъпя'; *стъпвам (бос) в огъня*; *стоя на сянка*; *опъвам юздите*; *турям (и) пискюл отгоре* и др.

Към специална група ще отнесем ФЕ, при които качества, характерни за животинския свят (животни, птици), се пренасят върху хората, срв. *опервам уши* 'започвам да се чувствавам и да изглеждам добре; оправям се физически'; *позачервявам гребена* 'оправям се до известна степен физически, телесно; понапълнявам, понадебелявам'; срв. също *заглаждам (лъсвам) косъма* и др.

От тази група са и силно експресивните ФЕ: *подвивам си опашка(та) (куйрука)* 'преставам да се съпротивявам или да върша своеволия, защото се уплашвам или се съобразявам с нещо; ставам мирен, кротък; смирявам се'. Изброените дотук ФЕ имат съответни „омонимични“ свободни съчетания, чрез преосмислянето на които са образувани.

Към групата търсена експресия обаче ще отнесем *духвам (плюя) под опашката* и я к о м у 'изпъждам, изгонвам някого, обикн. от работа, от служба'.

По-друг характер има метафоризацията при група трикомпонентни ФЕ, образувани с глагола *имам*, прилагателно и съществително, като прилагателното е тяхно семантично ядро. Метафората се гради именно върху преосмислянето на прилагателното, а значението на цялата ФЕ е 'качество на човек': *имам заешко сърце* 'много съм страхлив'; *имам ламбови уста* 'лаком съм' (срв. *като ламя ям*); *имам кучешка душа* 'мъжествено, твърдо понасям всички мъки и неволи'; *имам женско сърце* 'за мъж — страхлив съм'; *имам желязно сърце* 'упорит, неразбран, неотстъпчив съм'; *имам пилешко сърце* 'много съм страхлив'; *имам бучимшиново сърце* 'много съм стра-хлив'.

За разлика от разгледаните по-горе ФЕ случаите от тази група са образувани по аналогия на случаи с преосмисляне на свободни съчетания, но не с преосмисляне на свободно съчетание, т. е. те са от групата търсена експресия.

Както вече отбелязахме, при създаване на ФЕ по метафоричен път в едни случаи е съвсем ясно, че се преосмисля съответно свободно съчетание, а в други този стадий е прескочен и е налице търсена експресия. Естествено крайно трудно е да се определи границата между тези два случая. Важно е обаче да се посочи самият факт.

Ще илюстрираме горната мисъл със следния пример:

пека на огън (рвѣсен, шии) н я к о г о 'създавам големи неприятности на някого, подлагам го на големи изпитания, мъчения; измъчвам, изтезвавам'. Ясно е, че тези ФЕ са създадени чрез преосмисляне на съответното свободно съчетание.

Малко по-друг е случаят със синонимната им ФЕ *пека риба на устата* н а н я к о г о 'измъчвам жестоко някого'. Необичайността на образа, който лежи в основата на тази ФЕ, ни дава основание да заключим, че тук се касае за търсена експресия и че съответното ~~омонимично~~ "свободно съчетание е само потенциално възможно, но не и реално употребимо (според нас това е един от критериите наред с необичайността на образа, който показва прескачането на стадия на свободно съчетание при създаването на съответната ФЕ). По същите причини към разглежданата група ще отнесем също на трѣн задоеи 'много нервен, опак, сприхав'; на змиите в устата плюе 'много зъл, проклет'; купило си крака 'откраднали го, изчезнало'; кѳорава ми е кобилката з а н я к ѳ д е 'не ми се отива някъде'; с половин око 'скришом, незабелязано' (също и останалите ФЕ с компонент половин: с половин уста; с половин ухо; с половин глас; с половин душа) и др.

Всички изброени ФЕ са създадени на базата на специално търсени образи — това, както вече нееднократно подчертахме, усилва експресията им. При някои от тях е налице скрито сравнение, а при тези с компонент ~~половин~~ — ~~цитота~~.

Съзнателно търсен образ виждаме и при следните жаргонни ФЕ: *от таралѣж възглавница* 'нещо, свързано с неприятности, безпокойства'; *очите ми са на ластик* 'започвам да гледам с голям интерес и възхищение нещо'; *очите ми станаха на понички* 'гледам с голям интерес и възхищение нещо'. За да стане ясна разликата в механизма на създаването, нека сравним последната ФЕ с *ококорвам очи* (вж. тук с. 183). Докато при *ококорвам очи* е налице най-слабата степен на фразеологизация, същата външна проява (разширяването на очите поради гледане нещо, което буди голям интерес и възхищение) при жаргонната ФЕ се изразява със съвсем неочакваното и необичайно сравняване на очите с понички — нещо, което буди силния ефект.

За да закръглим казаното за търсена експресия при жаргонните ФЕ, ще посочим и няколко случая със ~~създадени по-вариантен път~~ ФЕ (чрез лексикална замяна на компонентите), срв. срещу *затварям си устата* 'млъквам, преставам да говоря' — *затвори си човката* и още по-грубо *затвори си плювалника*. Също така срещу *отварям си очите* — *отварям си фаровете*. Усилването на експресията тук се гради на замяната на конкретните компоненти (*уста, очи*) с преносни образни компоненти (*човка, плювалник, фарове*). В други случаи се заменя неутрален компонент със сти-

листически обигрен — крака с картинки (отсичат ми се краката — отсичат ми се картинките) и очи със зъркелки (отваряй си очите — отваряй си зъркелките). Малко по-друг е случаят, когато става не синонимна замяна, а се изменя образът, като се прави по-драстичен, срв. *ходя по нервите* и *як о м у 'дразня, нервирам'* и *ходя по нервите с налъми* някому.

Отбелязахме вече, че невинаги може да се установи с точност дали ФЕ е прескочила стадия на съответно свободно съчетание. Така напр. при *пробити ми са ушите* 'не искам да слушам каквото ми говорят, нищо не възприемам' може да се допусне и едното, и другото. Същото се отнася и за *намествам кокалите (костите, ребрата)* и *як о м у 'набивам някого'*. По-вероятно е и двете да са от втория тип (търсена експресия).

Възникването на някои ФЕ с по-сложен, съзнателно търсен образ предполага и логически моменти. Така напр. на базата на констатацията, че животните пият вода, а човек — и вино, е създадена сполучливата диалектна ФЕ *на хайваните хака не взимам* 'не пия вода, а само вино' (*хайван* — животно). Също с *намесата* и на логически моменти — поучил съм се от горчив опит и взимам прекалени предпазни мерки — се създава образът *на мъртва глава юзда турям* 'патил съм и се предпазвам и там, където е излишно' (срв. също *духам тиквите отдалеч* и още по-ярката *духам тиквата на плета* с подобно значение).

В специална група ще отделим ФЕ, които се създават за експресивно назоваване на предмети, разновидности на предмети и т. н. Тези ФЕ са близки до сложните названия и термини, които според нас не са ФЕ. Отличават се от тях по това, че обикновено имат неутрално синонимно название на съответния денотат, срв. *паръ* — *Юдино желязо*. Тук в основата на названието-ФЕ лежи евангелската легенда за 30-те сребърника, срещу които Юда предава Христос. Други такива ФЕ: *бяла Рада* 'ракия'; *червен Петко* 'вино'; *заешка кръв* 'хубаво таниново вино'; *кметско мастило* 'ментовка'; *мляко от бясна крава* 'алкохол, ракия, мастика' и др. Както личи от примерите, тези ФЕ са създадени със съзнателно търсена образност и са ярко експресивни. Те заслужават специално проучване.

Метонимията се използвава по-рядко от метафората при създаването на ФЕ, срв. *очи и уши* 'шпиони' (очите и ушите почват да означават лица, които наблюдават и слушат); *още* от *пелени* 'от най-ранно детство'; *от люлка до дупка* 'през целия си живот'; *от люлката* 'още от рождение, от най-ранно детство'. Често метонимията се преплита с метафора, срв. *запалвам къщата* и *як о м у* 'причинявам голяма неприятност, щета на семейството на някого, докарвам му несъщастие'; срв. също *запалвам чергата* (метонимия къща и черга → семейство); *попадам на езика на някого* 'одумван съм от някого, някой говори по мой адрес'.

Рядко се използва и синекдохата: *под един покрив* 'заедно, в една къща, сграда'; *покрив (керемида) над главата си*, и *м а м (н я м а м)* 'собствено жилище или подслон (имам, нямам)'; *имам си и под керемидка* 'не съм безимотен, притежавам къща и други имоти'.

В българския език сравнително рядко се срещат ФЕ, образувани с оксиморон — съчетание от думи, изразяващи пряко противоположни понятия и затова предметно-логически на пръв поглед свършено несъединими: срв. *жив труп*, *живи мощи* 'човек осакатен или много зле болен, у когото едва мъждука живот'; *излязъл чист като помия*; *топло ми е като лед в стомна* и др.

Съвсем своеобразно място всред останалите ФЕ заемат група ФЕ, възникнали по лингвистичен път, без преосмисляне на съответни свободни съчетания. Тук можем да отбележим следните случаи: 1. Звукова близост на компонентите им с други думи, срв. *продавам спанак* 'спи ми се'; *точа спаначник* 'спя'; *пошел съм на Спанчевци* 'спи ми се и се каня да спя, легнал съм си вече да спя'; *ще вървя на Спънците* 'спи ми се'; *дреновите наближиха* 'додремало му се, dospало му се' (обикн. за дете); *дряновчени ме викат* 'доспива ми се, дреме ми се'; *да не те пратя на Плачковци* 'да не те накарам да плачеш' (употребява се като закана); *да не идеш на Боевци* 'да не ядеш бой'; *бае Боен одил у них* 'били се'.

Както личи от изброените примери, значението на ФЕ се гради на чистото звукова близост — съответните компоненти нямат нищо общо по значение със значението на създадената ФЕ. Образуваните по този начин ФЕ се отличават със специфична експресия.

2. Близки до горния тип са ФЕ, при които значението се гради на компоненти — думи, несъществуващи в езика, а създадени специално за съответната ФЕ с цел да ѝ придадат експресивност. Такива са: *да не дойде Пухо и Рево* 'да не ядеш бой и да ревеш (заканително предупреждение, обикн. към деца)'. Тук се сблъскваме с двете несъществуващи съществителни имена *Пухо* и *Рево* (налице е съвременен олицетворение): *Пухо* — от *пухам*, 'бия' и *Рево* от *рева* 'плача'. В реплика при въпрос „Къде ядохте“ се употребява ФЕ на *Гладникоолу на хана* 'не сме яли никъде'. Експресивността на тази ФЕ се гради на несъществуващото собствено име *Гладникоолу* (от корен *гладен*), образувано по аналогия на имена като *Гочоолу*, *Дочоолу* и под. По аналогичен начин (но вече с несъществуващо прилагателно, а не съществително) е създадена и ФЕ *с хаджипешовите файтони* 'пеша, пешком'.

По-друг характер имат следните ФЕ, при които ефектът се гради на необичайната, неочаквана употреба на думата *свети*: *крепя се на свети крепки* (с използването на несъществуващата дума *крепки*)¹. За предмет — *зле съм закрепен, поставен*; *стягат ме свети безсребърници* 'останал съм без пари' — в същност тук иронично се преосмисля съчетанието „*свети безсребърници*“, употребявано обикн. като епитет към имената на светиите Козма и Дамян.

3. В други случаи фразеологизацията се обуславя от сближаване на значението на един от компонентите на дадена ФЕ с определена дума поради народна етимология, срв. *минало покрай кадията* 'За ястие — опушено, окадено'. Както това е установено от Ст. Младенов (вж. Български тълковен речник. С., 1951, с. 981), значението на тази ФЕ се гради на сближаването, по народна етимология, на глагола *кадя* със съществителното *кадия*. Пак въз основа на народна етимология се преосмисля собственото име *Кринка* — име на конструктора на вид пушка, чех, полковник от австрийската армия, и от названието *кринка* 'вид пушка', наречена така по името на създателя ѝ, се създава *стара кримка* — първоначално 'пушка от Кримската война', и после, по метафоричен път на преосмисляне се стига до ФЕ 'опитен, обигран човек'.⁴¹ Вероятно пак поради народна етимология (сближаване на *Чирпан* с *чиреп* 'парче от счупен съд') възниква ФЕ *пратих на Чирпан* и ещо 'счупих съд на парчета' (възможно е тази ФЕ да е и от първата разгледана група — просто звуково сближаване за постигане на ефект). Разгледаните случаи на възникване на ФЕ на базата на народна етимология са съвсем редки.

⁴¹ Вж. Т. Добрев. *Стара кримка*. — Бълг. език, 1957, кн. 3, с. 265—266.

4. Към четвърти тип ще отнесем фразеологизация, характерна вече не за народните, а за разговорните ФЕ — използване на специфичен вид абривиатура (название на буква, с която се означава нецензурна дума), срв. *сядам си на д-то* (= *дупето*), или пък специфична „лингвистична“ перифраза на същото название на част от човешкото тяло: *сядам си на четирите букви* (тъй като съответната дума има 4 букви). Този лингвистичен тип фразеологизация е също съвсем рядък. Трябва да подчертаем, че в случая се касае за създаване на ФЕ по вариантен път с цел да се получи евфемизъм и да се създаде специфичен ефект (срв. *сядам си на дирника (задника)*)¹. Заемам се усърдно и продължително с някаква работа' и 5. Условно ще отнесем към лингвистичния тип и ФЕ, чието възникване е свързано с определени промени в лексико-фразеологичния фонд на езика, срв. *от игла до конец* 'изцяло, всичко, подробно', която според К. Мирчев се създава чрез прибавяне на съчетанието *от игла* към адвербиализирания израз *до конец* 'напълно, изцяло' по пътя на асоциацията, след като думата *конец* получава значението 'нишка'. *През куп за грош* 'повърхностно, небрежно' пък се свързва според Л. Милетич с първоначалното значение на *презкуп* 'сбор, вкупом, съвкупно, всичко'. Изразът е означавал, че много неща, наедно оценени, струват само един грош, т. е. са много евтини. Днешната си форма този идиом, тази немотивирана ФЕ получава след отпадането от езика на думата *презкуп*, поради стремежа на говорителя да му станат ясни компонентите на тази ФЕ.

Изводи:

Начините за възникване на специфичния вид езикова единица, наречена ФЕ, са твърде разнообразни. Съвсем своеобразно място тук заемат ситуативните ФЕ, при повечето от които е налице случайна връзка между значението на дадената ФЕ и компонентите ѝ — значението е обусловено от самата ситуация на възникването ѝ. При тази група са най-ярко застъпени екстралингвистичните моменти. Съвсем различни е групата на ФЕ със съзнателно търсена експресия; тези ФЕ се създават без преосмисляне на съответни свободни съчетания, при тях са налице ярки естетизиращи моменти и затова те са най-силно въздействащи експресивно. Тук ще отнесем и ФЕ, създадени по чисто лингвистичен път, при които е налице своеобразна експресивност.

При ФЕ, които се създават чрез преосмисляне на съответни съчетания, може да отделим две групи: 1) ФЕ, създадени чрез преосмисляне на свободни съчетания (по-голямата група) и 2) ФЕ, създадени чрез преосмисляне на УСК с нефразеологичен характер (това са главно ФЕ, възникнали на базата на названия, свързани с професии или с други занимания на човека).

Като оставим настрана ФЕ, получени на базата на продукция на умствената дейност на човека, механизмът на възникването на ФЕ, създадени на базата на конкретната реалност, може да бъде: 1) логически (причина — следствие); 2) логическа операция обобщаване, при която от сливане на две понятия се получава трето „имплицитно“ понятие от висш разред (*кьораво и кьопаво* 'всички'); 3) на специфична логико-семиотична основа (алогизмите); 4) по-слаба фразеологизация е налице при възникването на ФЕ чрез елиминиране на съответното действие и описването му със съчетание от думи (*ококорвам очи*); 5) също слаба фразеологизация е налице при формално условжени (клетви и пожелания) немотивирани ФЕ (*на църквата пред вратата да те видя, честита риза*); 6) по-малко експресивност се наблюдава

дава при обобщаване и преосмисляне на отделен, конкретен момент (*вдигам се от леглото*); 7) в повечето случаи при елиминиране на действието и описването му със съчетание от думи фразеологизацията се състои в минаване от една знакова система в друга (това, което е символично изразено с жест, действие, ритуал, се изразява вече само с езиковата единица ФЕ, само по лингвистичен път — срв. *вдигам рамене; измивам си ръцете; вдигам бяло знаме; раздирам котката*); 8) с използване на специалните изобразителни средства на езика — сравнения, а също тропи: метафора, метонимия, синекдоха, олицетворение, хипербола, литота, ирония, оксиморон.

Характерно за ФЕ и ПФЕ, възникнали на базата на продукцията на умствения дейност на човека, е, че те са немотивирани (вътрешната им форма е ясна само ако читателят, респ. слушателят, е запознат със съответната творба, на базата на която те са възникнали). Въпреки същественият разлики между тези ФЕ и ситуативните ФЕ, нещо, което ги обединява, е липсата на ясна вътрешна форма, обусловеността на значението им в единия случай от художествени творби, на базата на които са възникнали, и от конкретната ситуация — във втория случай. ФЕ от посочената група също се отличават със своя специфика. Най-често те се създават на основата на отделни моменти от съответните художествени творби (фразеологизират се заглавия, имена на герои, реплики на герои, отделни моменти от съответни творби, откъсват се и заживяват отделни части — напр. от пословици и др.). Понякога отделни ФЕ се създават на базата на целия сюжет на съответната творба.

При възникването на отделни ФЕ играе определена роля и взаимодействието между отделните ФЕ от фразеологичния фонд на дадения език, от една страна, и взаимодействието между ФЕ и лексикалния фонд на съответния език, от друга.

Тук може да набележим следните случаи: 1) възникване на ФЕ по аналогия (или контраст) с друга ФЕ (*роди ще и нашата върба грозде* по контраст с *когато върба(та) роди грозде; плюя си на краката* по аналогия на *плюя си на ръцете*); 2) под влияние на преносното значение на отделна дума и по аналогия на свободно съчетание с компонент същата дума се създават експресивни ФЕ (с използване на преносното значение на съответната лексикална единица, което се прибавя към дадена дума, за да усили експресията, като значението ѝ се запазва без промяна — срв. по аналогия на *кръгъл идист, кръгъл глупак* създаване на ФЕ *кръгла нула* с прибавяне на *кръгъл към нула*); 3) възникване на ФЕ при промени в лексико-фразеологичния фонд на езика (вж. казаното за *от игла до конец*, тук, с. 224).

Ще отбележим и някои изводи в други отношения, напр. относно механизма на преосмислянето и относно възникването на ФЕ:

1. За частична десемантизация на компонентите на ФЕ не можем да говорим при групата търсена експресия — там винаги е налице пълна десемантизация. Пълна десемантизация наблюдаваме и при метафоричния път на възникване на ФЕ. Частична десемантизация има в някои случаи при метонимичното преосмисляне (*от ученическата скамейка*). Ярко просветва значението на единия от компонентите (съществителното) при глаголни ФЕ от типа *тегля ножа, вадя нож, тегля въжето, крушум не ме лови* и др.

2. По-голяма е степента на фразеологизацията, ако по-обща сема се преосмисли в по-частна посока (срв. *на къси вълни* — преосмисля се се-

мата 'забранено, незаконно' в конкретна посока, област — незаконна продажба).

3. Отпадането на конкретизираща дума води понякога до фразеологизация (от *напълват ми се очите* със *сълзи* след отпадане на *сълзи* се получава ФЕ *напълват ми се очите*; също от *влачи пояса си за кавга* — *влачи си пояса*).

4. Необичайността на образа, легнал в основата на ФЕ, и само потенциалното съществуване на съответно свободно съчетание недвусмислено показват, че е налице търсена експресия и че стадият на свободно съчетание е прескочен: *нека риба на устата на някого*; *очите ми са на ластик* и др.

5. Трябва да подчертаем, че в редица случаи при създаването на ФЕ се преплитат по няколко момента — алогичност и хипербола, ирония и алогичност, метафора и метонимия и т. н.

В заключение ще отбележим, че твърде различните начини, по които възникват ФЕ, са причина за голямото разнообразие на фразеологичния фонд за различните групи ФЕ (с ясна и неясна вътрешна форма, с по-силна или по-слаба фразеологизация — ФЕ или ПФЕ и т. н.).

Тодор Сарафов

ТРАНСКРИПЦИЯ И ИЗГОВОР НА СТАРОГРЪЦКИТЕ И ЛАТИНСКИТЕ СОБСТВЕНИ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИ

Идеята да бъдат разгледани формите на старогръцките и латинските собствени имена, заети в български език, както и на онези, които занаяпред ще разширяват своята популярност или тепърва ще влязат в нашия език чрез научната и художествената литература, е предизвикана от конкретна необходимост. Голямото разнообразие в практиката отдавна налага да бъдат разработени и предложени стройни и системни единни правила, според които трябва да се предават на български старогръцките и латинските лични и географски имена.

Необходимо е да се отбележи, че в няколко статии вече са разглеждани в известна степен думите, проникнали в нашия език като заемки от класическите езици. Тези публикации обаче са насочени по-скоро към пътищата на проникването им и етимологията на думите, а не към формата им. По-конкретно към интересувания ни въпрос се отнасят две статии на А. Милев¹ и една — на Г. Батаклиев². Това са интересни и задълбочени наблюдения, които предоставят и богат илюстративен материал. Те сочат верни принципи положения, отнасящи се до възприемането на заемките от класическите езици в лексикалния фонд на нашия език. Статията на Г. Батаклиев е конкретно насочена към транскрипцията и изговора на старогръцките имена в български език (предимно собствени и по-малко нарицателни). Проучване на латинските собствени имена в български от подобен вид не е правено. Цитираната статия на А. Милев с изключение на няколко само посочени по-популярни собствени имена в същност третира в един много убедителен вид проникналите от латински думи (същ. нариц.) в нашия език.

Настоящата публикация цели да разгледа по-пълно и по-системно, чертейки опит от предшестващите я проучвания и привличайки допълнителен илюстративен материал и въз основа на нови наблюдения, транскрипцията и изговора на старогръцките и латинските собствени имена в български. неоретичните положения, вложени в нея, ще бъдат насочени към нуждите на

¹ А. Милев. Гръцките собствени имена в български. — Бълг. език, 1955, кн. 2, с. 127—147; А. Милев. Латинските имена в български език. — Бълг. език, 1957, кн. 1, с. 54—66 (и двете статии посочват полезна библиография на предлагащата ги литература).

² Г. Батаклиев. Изговор и транскрипция на старогръцките имена в български език. — Бълг. език, 1967, кн. 6, с. 543—550.

Тук е уместно да се изтъкне, че предложеното проучване беше обсъдено на специална теоретична конференция, състояла се в Софийския университет през април 1972 г. Авторът на статията за класическите думи в излезлия две години по-късно сборник Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език. С., 1974 имаше на разположение този текст.

практиката, към преодоляването на порочната разностранност, своеволност и дори неграмотност при предаването на имената. По-конкретните цели на предложеното проучване могат да се формулират така:

1. Да се изработят норми за транскрипция и изговор на латинските собствени имена в български.

2. Да се допълнят направените предложения за възприемането на старогръцките собствени имена (напр. с конкретни схеми за предаването на гръцките звукове на български, с мястото на ударението, с ролята на латински и модерните езици като посредници при заемаването на гръцките имена и др.).

3. Да се изгради една единна система от норми за транскрипцията и изговора на собствените имена, проникнали в родния ни език от старогръцки и латински.

1. СТАРОГРЪЦКИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА НА БЪЛГАРСКИ

При определянето на звуковата стойност на старогръцките букви трябва да бъдат взети под внимание известни разлики в зависимост от съществуващите т. нар. Еразмово произношение и Райхлиново (византийско) произношение — наричани още „етацизъм“ и „итацизъм“, според произнасянето на гласната *η* (*ēta*) като „e“ — според Еразъм и като „и“ — според Райхлин (заедно още с *v*, *u*, *ui*). Еразмовото произношение, което учените приемат за научно, т. е. доближаващо се до античното произношение (доколкото можем да го познаваме), в същност възприема адекватността между знак и звук. При него следователно понятията транскрипция и транслитерация се покриват. Райхлиновото произношение представлява прилагане на византийското и новогръцкото произношение към старогръцки език. У нас до 1907 г. е било в сила Райхлиновото произношение, наложило се под влияние на проникващата през Възраждането гръцка култура. След 1907 г. то е заменено официално от Еразмовото, което се е наложило в почти всички европейски страни. Трябва все пак да направим известна уговорка. Голям брой старогръцки собствени имена са проникнали дълбоко в нашия език и са добили, така да се каже, гражданственост още отдавна, по времето, когато е било в сила Райхлиновото произношение. Освен това някои имена са били възприети пряко или чрез посредничеството на латински, на някои западноевропейски езици (френски, немски) или на руски език. Естествено е, че такива популярни имена на старогръцки поети, писатели, исторически дейци или пък митологически герои, имена на страни, области, градове, острови, планини и реки от античната литература, история и география на Гърция, проникнали у нас чрез художествената или научната литература, не бива да се променят. При това заслужава да прибавим, че Райхлиновото произношение на дифтонгите, особено когато те предшествуват окончанията на думите, фонологично (учленително) е по-присъщо на българския език и с право се е наложило. Трябва да подчертаем все пак, че такива наложили се у нас имена сравнително слабо се отклоняват от съответния техен изговор в старогръцки и не могат и да бъдат сравнявани с техните съответствия в западните езици (напр. *Zeús* — бълг. и рус. Зевс; нем. *Zeus*, произнасяно „Цойс“; англ. *Zeus*, произнасяно „Зийс“; итал. *Giove*, произнасяно „Джовѐ“; фр. *Jupiter*, произнасяно „Жюпитѐр“ и т. н.). Освен това у нас четенето на старогръцки става строго по възприетите правила на Еразмовото произношение, без да има нагаждане на зву-

кове (особено дифтонги и гласни) към удобствата на нашата артикулация. В повечето западни страни (най-типично е за Англия) при четенето на старогръцки текстове е възприето произношение, близко до учленителната специфика на родния език. Така че ако у нас има стремеж към строго спазване на Еразмовото произношение при четенето на старогръцки, както и към предаването на заети от този език думи в нашия език във форма, по възможност по-близка до оригинала им, то другите народи се ползват от много по-голяма свобода.

Старогръцката азбука има следните букви и съответни звукови стойности (като отчитаме и двата вида произношение):

Буква	Еразм.	Райхл.	Буква	Еразм.	Райхл.	Буква	Еразм.	Райхл.
α	а	а	ι	и	и	ρ	р	р
β	б	в	κ	к	к	σ(ς)	с	с
γ	г	г	λ	л	л	τ	т	т
δ	д	д	μ	м	м	υ	ю	и
ε	е	е	ν	н	н	φ	ф	ф
ζ	дз	з	ξ	кс	кс	χ	х	х
η	е	и	ο	о	о	ψ	пс	пс
θ	тх (англ. th)	тх (англ. th)	π	п	п	ω	о	о

Освен това в старогръцки се употребяват следните съчетания от две гласни (дифтонги):

Еразм.			Райхл.		
αι	ай	е	αυ	ау	ав
ει	ей	и	ευ	еу	ев
οι	ой	и	ου	у	у
ιι	юй	ий			

Макар и по-рядко, в старогръцката азбука се употребяват още три дълги гласни (по произход дифтонги), имащи звуковата стойност на съответните прости гласни:

α—а	η—ε (и)	ω—ο
-----	---------	-----

Те имат следните два варианта при изписването: 1. α, η, ω (с подписано ι — *iota subscriptum*) се употребяват вътре в думата и в началото на думата, ако тя е съществително нарицателно, т. е. като малки (прости) букви. 2. Α, Η, Ω (с приписано ι — *iota adscriptum*) се употребяват като главни букви в началото на собствени имена или при нарицателно, ако с него започва изречение.

В старогръцки всяка гласна, дифтонг, както и съгласната ρ в началото на думата носи т. нар. придихание. Придиханието стои над простата гласна или вляво от нея, ако е главна. При дифтонгите стои винаги върху втората гласна (ι, υ). Има две придихания: 1. *Spiritus lenis* (') — слабо

придихание. То няма звукова стойност. 2. *Spiritus asper* (') — силно придихание. То стои освен върху гласна и дифтонг също и върху начално *q*(*β*). *Spiritus asper* има звуковата стойност на нашето „х“, което при изговор поставяме пред гласната, която носи придиханието. Според Райхлиновото (византийско) произношение *spiritus asper* (') не се произнася, също както и *spiritus lenis* ('). При съгласната *q* придиханието само се изписва, но не се произнася.

Една особеност на старогръцкото произношение е назализацията на *γ* пред *γ*, *κ*, *ξ*, *χ*. В такива случаи *γ* има звукова стойност „н“. Следователно *γγ*=нг, *γκ*=нк, *γξ*=нкс, *γχ*=нх.

При четенето не отчитаме дължината на гласните, напр. *ε*, *η*=*ε* (по Еразм. произн.), *ο*, *ω*=*ο*; теоретически *ε*=*ĕ*, *η*=*ē* (и), *ο*=*ō*, *ω*=*ō*.

Следователно, ако възприемем за основа Еразмовото произношение, виждаме, че Райхлиновото се отличава от него в следните случаи:

<i>β</i> =„в“ в.м. б	<i>η</i> , <i>υ</i> , <i>ελ</i> , <i>οι</i> =„и“ в.м. е, ю, ей, ой
<i>ζ</i> =„з“ в.м. дз	<i>υι</i> =„ий“ в.м. юй
	<i>αι</i> =„е“ в.м. ай
	<i>αυ</i> , <i>ευ</i> =„ав“, „ев“ в.м. ау, еу

(') *spiritus asper* няма звукова стойност.

При изработването на таблица (норма) на транскрибирането на старогръцките собствени имена на български трябва обаче да вземем за основа Райхлиновото произношение. Това се налага поради следните съображения:

1. Не може да се прекъсне приемствеността, след като по-голямата част от заетите и наложили се твърдо в български старогръцки собствени имена са по Райхлиновото произношение.

2. Удобно практически за българската фонетика е предаването на *υ*, *αι*, *ελ*, *οι* чрез „и“, а *αυ*, *ευ* — чрез „ав“, „ев“. Така че възприемането на Райхлиновото произношение се налага не само по традиция, но и поради фонетични удобства, съобразно структурата на българския език. Няка веднага да добавим, че Райхлиновото произношение се взема само като основа, но не се прилага напълно. Известна корекция внася Еразмовото произношение, а именно: *β*=„б“, а не *в*, *η*=„е“, а не *и*, *spiritus asper* (')=х. Освен това отпада предаването на *θ* с т^х, означавано на фр., нем., англ. с th, а на рус. с „ф“.

При изработването на схемата за транскрибиране сме се ръководили следователно от набрания материал, наложил се вече в езика ни, и от него въз основа на ясно проличали тенденции са извлечени нормите, а не на базата на предварително взета схема, нито пък на възприемането а priori на едното от двете произношения. Схемата е изградена върху съчетаването на Райхлиновото с Еразмовото произношение и с едно отклонение и от двете — предаването на *θ*, съобразно с фонетиката на български език.

В същност на практика се получава така, че в Университета четем старогръцки автори по Еразмово произношение, а предаваме заетите в родния ни език имена във форма, по-близка до Райхлиновото. И все пак така е по-добре, отколкото и при четенето на старогръцки текстове да се ръководим от артикулационната специфика на нашия език и по този начин да нарушаваме принципа за универсализма на класическите езици.

Таблица за транскрибиране на старогръцките букви, съчетания и знаци в български език

Знак	Транскр.	Знак	Транскр.	Знак	Транскр.	Знак	Транскр.
α	а	λ	л	φ	ф	α	а
β	б	μ	м	χ	х	η	е
γ	г	ν	н	ψ	пс	φ	о
δ	д	ξ	кс	ω	о	γγ	нг
ε	е	ο	ο	αι	е	γκ	нк
ζ	з	π	п	ι	и	γξ	нкс
η	е	ρ	р	οι	и	γχ	нх
θ	т	σ, ς	с, з {между гласни}	αυ	ав	.	—
ι	и, й {в нач. пред гласна}	τ	т	ευ	ев	.	х
κ	к	υ	и	ου	у		

Забележки:

1. При четене и транскрибиране на старогръцки имена не се различават кратки и дълги гласни (ε, η = е, ο, ω = о)

2. Удвоените съгласни (κκ, λλ, μμ, νν, ππ, ρρ, σσ) се изговарят и транскрибират като прости (κ, λ, μ, ν, π, ρ, σ), тъй като у нас изобщо не е възприето изписването на геминати.

Примери:

α = а: *Αἴδα* — Лéда, *Πανδώρα* — Пандóра.

β = б: *Βάκχος* — Бакх, *Βοιωτία* — Беóтия, *Νιόβη* — Ниóба, *Λέσβος* — Лéсбос, но (β = в): *Ἀλκιβιάδης* — Алкивиáд, *Βαβυλών* — Вавилóн, *Βιθυνία* — Витиния, *Βυζάντιον* — Визáнтий, *Θῆβαι* и *Θήβη* (два различни града) — Тíва, *Μεσημβρία* — Месéмврия.

γ = г: *Ἀγαμέμνων* — Агамéмнон, *Πολύγνотος* — Полигнóт.

δ = д: *Δῆλος* — Дéлос, *Πίνδαρος* — Пíндар.

ε = е: *Ἐπίκουρος* — Епикúр, *Περσεφόνη* — Персефóна.

ζ = з: *Ζεύς* — Зевс, *Τραπεζοῦς, οὖντος* — Трапезу́нт. (Всички имена, съдържащи ζ, са се наложили с произношение „з“, което е много по-присъщо на български, отколкото „дз“).

η = е: *Δημοσθένης* — Демостéн, *Μίλητος* — Мíлет, но (η = и): *Ἀθῆναι* (градът) — Аті́на, *Ἀθηνᾶ* (името на богинята) — Аті́на, *Θῆβαι* и *Θήβη* (два различни града) — Тíва, *Κρήτη* — Крит, *Μηδία* — Мíдия, *Ὀμηρος* — Омир.

θ = т: *Θεόκριτος* — Теокрít, *Κόρινθος* — Корíнт (θ, произнасяно от древните гърци като аспирирован дентал т^х = англ. th, не е присъщ на български език, затова е удобно и правилно да се предаде с „т“).

ι = и: в началото на думата пред гласна = й (единични случаи): *Ἀντίοχος* — Антиóх, *Κιλικία* — Кили́кия, *Ἰάσων* — Язóн, *Ἰοκάστη* — Йокáста, *Ἰωνία* — Йóния. (В старогръцки език ι навсякъде се е произнасяло „и“. Произношението „й“ се явява под влияние на латински език в старогръцките заемки в европейските езици.)

κ = к: *Κῶς* — Кос, *Λυκία* — Лíкия.

λ = л: *Λουκιανός* — Лукиáн, *Μιλτιάδης* — Милтиáд.

μ = м: *Μίνως* — Мíнос, *Σάμος* — Сáмос.

ν = н: *Νικόπολις* — Никóпол, *Χάρον* — Хáрон.

- ξ=кс: *Ξέρξης* — Ксеркс, *Ζεύς* — Зевксис.
ο=ο: *Διογένης* — Диоген, *Ὀρέστης* — Орест.
π=п: *Ἑυρώπη* — Еврoпа, *Πάρις* — Парис.
ρ=р: *Λέρος* — Лерос, *Πρόκνη* — Прокна.
σ=с, но между гласни=з: *Σωκράτης* — Сократ, *Πόλυστратος* — Полистрат; също така σ=с, ако то в старогръцки се намира в интервокално положение, но при отпадането на последната сричка в български остава в крайно положение: *Ἔφεσος* — Ефес, *Πήγασος* — Пегас, обаче *Κροῖσος*, вероятно под латинско влияние се е наложило като Крез; *Ἄϊωλος* — Езоп, *Σίσυφος* — Сизиф (но пък *Μωσημβρία* — Месемврия, *Ποσειδών* — Посейдoн). В старогръцки (и според Еразмовото и според Райхлиновото произношение) σ между гласни се е изговаряла като „с“, но под влияние на латински език, чест посредник при приемането на старогръцки имена в европейските езици, се е наложил изговорът на σ в това положение като „з“.
τ=т: *Πολύκράτης* — Поликрат, *Τάνταλος* — Тантал.
υ=и: *Πυθία* — Пития, *Ὀλύμπος* — Олимп, *Ἰακινθός* — Иакинт (Райхлиновото произношение се е наложило във всички наши заемки без изключение).
φ=ф: *Ἀφροδίτη* — Афродита, *Φώκαια* — Фокéя.
χ=х: *Ἀνδρομάχη* — Андромаха, *Χαρίδημος* — Харидем.
ψ=пс: *Πέλοψ* — Пелопс, *Ψαμμήνιος* — Псамнит.
ω=ο: *Νέστωρ* — Нестор, *Σιμωνίδης* — Симонид.
αι=е: *Ἀίγινα* — Егина, *Φαίdra* — Фédра, но: *Αἴας* — Аякс (от лат. *Aíax*), *Λαῖος* — Лай, обаче в тази дума *αι* не е дифтонг.
ει=и: *Ἀριστείδης* — Аристид, *Φειδίας* — Фидий, но: *Ποσειδών* — Посейдoн (единствено име, което пази старото произношение на *ει* — късна заемка или по-вероятно чрез френски: *Poséidon*), *Μήδεια* — Медéя, *Πολύκλειτος* — Поликлét, *Σπέρχειος* — Сперхéй (заети чрез латинско посредничество — *Medæa*, *Polyclētus*, *Sperchēus*).
οι=и: Примерите са малко: *Φοινίκη* — Финикия, но пък: *Τροία* — Трoя. Останалите пет имена, съдържащи *οι*, го предават чрез „е“, идващо от лат. *oe*, тъй като те по всяка вероятност са преминали в нашия език чрез латински: *Βοιωτία* — Беóтия (лат. *Boeotia*), *Εὐβοία* — Евбéя (лат. *Euboea*), *Κροῖσος* — Крез (лат. *Croesus*), *Οἰδίπους* — Едip (лат. *Oedipus*), *Φοῖβος* — Феб (лат. *Phoebus*).
αν=ав: *Γλαῦκος* — Главк, *Λάβριον* — Лаврион, *Ἀγαθή* (*Ἀγανή*) — Агава (*Ταΰγετον* — Тайгét не е изключение, защото *αν* не е дифтонг, а представлява две отделни гласни).
ευ=ев: *Εὐριπίδης* — Еврипид, *Λέβκτρα* — Лéвктра, *Εὐαγόρας* — Евагóр.
ου=у: *Θουκυδίδης* — Тукидид, *Οὐρανία* — Урания.
α=а, η=ε, φ=ο: *Ἅιδης* — Хадес, *Θράκη* — Трáкия, *Ἀχελῷος* — Ахелóй.
γγ=нг, γξ=нкс, γχ=нх: *Σίγγος* — Синг, *Σφίγξ* — Сфинкс, *Ἀρχίσις* — Анхис.
'==: *Ἀγρεύς* — Егréй, *Ἐπιδάυρος* — Епидáвър.
'==х: *Ἥρα* — Хéра, *Ἱπποκράτης* — Хипократ, но: *Ἑλλήνη* — Елéна, *Ἑλλάς*, *ἄδος* — Елáда, *Ὀμηρος* — Омир (по Райхлиновото произношение като ранни и популярни заемки, с новогръцко посредничество и под влияние на други модерни езици).
ρ(ε)=р: *Ῥοδόπη* — Родóпи, *Ῥόδος* — Рóдос.

жж, λλ, μμ, νν, ππ, ρρ, σσ = κ, λ, м, н, п, р, с: *Περδίκκας* — Пердик, *Καλλι-
νος* — Калин, *Ψαμμίτης* — Псаменит, *Κόρινθα* — Корина, *Φίλιππος* —
Филип, *Πύρρος* — Пир, *Μεσσηνία* — Месения.

* * *

Във връзка с транскрипцията и изговора на старогръцките имена стои и въпросът за привеждането на техните завършъци към съответните български изгласи, т. е. привеждането им към форма, близка до нашата артикуляция. В това отношение трябва да възприемем следните положения:

1. Имената от м. р., завършващи в именителен падеж на *-ας, -ης* (I и III скл.) и на *-ος* (II скл.), изгласят на български на съгласната, намираща се непосредствено пред тези завършъци. Например: *Ἀρισταγόρας* — Аристагór, *Πυθαγόρας* — Питагór, *Λεωνίδας* — Леонíd, *Ἀλκιβιάδης* — Алкивиáд, *Εὐριπίδης* — Еврипíd (I скл.), *Ἀριστοφάνης* — Аристофáн, *Δημοσθένης* — Демостéн, *Διογένης* — Диогéн, *Περικλῆς* — Перикъл, *Θεμιστοκλῆς* — Темистокъл (III скл.), но: *Σκόπας* — Скопáс, *Ἑρμῆς* — Хéрмес, *Ἀπελλῆς* — Апéлес, *Ἄρης* — Áрес (чрез лат. *Scorax, Hermes, Apelles, Ares*), *Καλλίνος* — Калин, *Κύρος* — Кир, *Ὀλύμπος* — Олимп. Ако пред окончанието има 2 или 3 съгласни, то пред съчетанието *muta vel v cum liquida vel pasali* (γ, ж, χ, δ, τ, θ, β, π, φ, υ + ρ, λ, μ, ν) се вмъква за благозвучие (артикуляционно улесняване) гласната „ъ“ (анаптика на „ъ“), докато други съчетания от консонанти остават непосредствено свързани. Например: *Ἀλέξανδρος* — Алексáндър, *Ἰσθμός* — Истъм, *Κῆπος* — Кépър, *Ἐπιδάυρος* — Епидáвър, *Περικλῆς* — Перикъл, обаче: *Ἐπίχαρμος* — Епихáрм, *Εὐμόλπος* — Евмóлп, *Ἥφαιστος* — Хéфест, *Πλούταρχος* — Плúтарх. Ако пък непосредствено пред тези завършъци — *-ας, -ης, -ος* стои гласна или дифтонг (*-ιας, -υας, -ιος, -еиос, -аос, -аиос, -оос, -φос*), то на български тези имена получават окончание „ий“ и съответно изгласят на -ий (*-ιας, -υας, -ιος, еиос*), -ай (*-аос*), -ей (*-аиос*), -ой (*-оос, -φос*): *Ἰππίας* — Хипíй, *Τυρρεΐας* — Тирéзий, *Μάρσωνας* — Мáрсий, *Δημήτριος* — Демéтрий, *Διονύσιος* — Дионíсий, *Δαρείος* — Дáрий, *Μενελάος* — Менелáй, *Δαναός* — Данáй, *Ἀλκαῖος* — Алкéй, *Ἀνταῖος* — Антéй, *Ἀντίνοος* — Антинóй, *Ἀχελῷος* — Ахелóй. Всички останали имена са по III скл. и завършват в именителен падеж на съгласна. При тях именителният падеж най-често представлява самата основа на думата или пък основата и окончание *ς*. Те са се наложили у нас, нещо съвсем закономерно, със същия именителен завършък. Например: *Ἑκτορ* — Хéктор, *Ἀγαμέμνων* — Агамéμνον, *Ἀλκμάν* — Алкмáн, *Σφίγξ* — Сфíнкс, *Πέλοπ* — Пéлопс. Опростените пък консонантни завършъци (за да се избегне натрупване на неблагозвучни за гръцкия език консонантни съчетания или вследствие на асимилационно упростяване) в изглас, възстановяват пълната основа чрез род. п. ед. ч.: *-ας, αντος; -ης, ητος; -ις, ιδος; -ων, -οντος; -ους, ουντος*. Например: *Κήβης, ητος* — Кéбет, *Σελινοῦς, οὔντος* — Селинóнт, *Τραπεζοῦς, οὔντος* — Трапезóнт, *Ἀχερών, οντος* — Ахерóнт (по-добре, вм. Ахерóн), *Θεογνίς, ιδος* — Теогнíд (по-добре, вм. Теогнίς), *Ἐυπολῖς, ιδος* — Евполид (вероятно по-добре, вм. Евполис). Някои от тях са се наложили с именителната си форма: *Ἀτλας, αντος* — Атлас, *Κάλχας, αντος* — Кáлхас, *Πάρις, ιδος* — Пáрис, *Ἀνακρέων, οντος* — Анакреóн (наложило се повече, отколкото Анакреóнт), *Θάλης, ητος* — Тáлес (по-добре, вм. Тáлет, още повече, че има и форма *Θάλης, έω*), *Ἀστινάξ, ακτος* — Астиanáкс (по-добре, вм. Астиа-

на́кт). Както се вижда, при всички думи от този тип се явява в различна степен колебание между именителната форма и основата. Полезно обаче би било да се вземе определено становище и да се изключат евентуалните дублети. Пътят за разрешаване трябва да върви по тази линия: в полза на именителния падеж при наложили се по-стари заемки, в полза на основата при сравнително по-новите и не толкова популярни заемки: Евпо́лйд, Теогни́д, Ахеро́нт. Единственото име на -ως, ωος (Μίνως) се е утвърдило правилно като Μίνος. Също така и имената на -υς, υος съответно в: Ἄτυς — Атис, Ἄλυς — Халис. Значителните на брой имена на -εύς (род. п. -έως) са се наложили правилно без изключение на -ей: Θεσέυς — Тезей, Ὀδυσ(σ)εύς — Одисей, Ὀρφεύς — Орфей, Προμηθεύς — Прометей и т. н.

Възприемането на окончания на съгласна, на -й (-ай, -ей, -ий, -ой) при заети старогръцки собствени имена в български е напълно съобразно с окончанията на българските собствени имена от м. р., срв. Стоян, Петър, Любомир, Игнат, Евтимий, Матей.

2. Имената от ж. р. се скланят в старогръцки също и по трите склонения. Ако второ гръцко склонение е типично за м. р., то за ж. р. типично е първо склонение. Немалко лични и географски имена обаче от ж. р. се скланят по III скл. Също така известен брой имена на градове и острови от ж. р. се скланят по второ склонение. Възможните завършъци на имената от ж. р. в старогръцки са: -α (-сълг. + α, -αα, -εα, -ια, αια, -ειά, -οια), -η (-сълг. + η, -ηη) — I скл.; -ος (с предхождаща съгласна) — II скл.; -ας (род. п. -αδος), -ις (род. п. -ιδος), -ις (род. п. -εως), -ις (род. п. υος), -τη (род. п. -τρος), -υς (род. п. -υος), -ώ (род. п. -οῦς). Най-честите имена от ж. р. по III скл. са на -ας (-αδος) и ις(-ιδος). Трябва да се подчертае, че у нас правилно навсякъде са се наложили типичните и за българските женски имена завършъци -а (след съгласна), -я (след гласна). Ето примери: Λῆδα — Лéда, Κασσάνδρα — Касáндра, Ναννικία — Навзикáя, Ῥέα — Рéя, Ἰωνία — Йо́ния, Φώκαια — Фоке́я, Ἀλεξάνδρεια — Алекса́ндрия, Τροία — Тро́я, Ἀφροδίτη — Афроди́та, Μεσσηνία — Месéния, Ἑλλάς, ἄδος — Елáда, Παλλάς, ἄδος — Пала́да, Ἀρτεμις, ἰδος — Артеми́да, Χρυσή, ἰδος — Хризе́йда, Δημήτηρ, τρος — Демéтра, Ἐρινός, υος — Ери́ния. От примерите става ясно, че имената от първо склонение възприемаме чрез тяхната именителна форма, като при тези на -η поставяме на български -а срещу -η, а при имената от трето склонение вземаме основата от формата за род. п. (като отнемем оконч. -ος) и прибавим завършъка -а (Παλλάς, Παλλάδ-ος — Пала́да). Същото положение имаме и при имената от м. р. по III скл., с тази разлика, че там се явяват заемки, колебаещи се между формата за именителен падеж и чистата основа, получена от родителния падеж и завършваща на консонант, без прибавка на нов завършък (Ξενοφών, Ξενοφώντ-ος — Ксенофо́нт). Тъй като имената от ж. р. по III скл., възприети в нашия език, получават завършък -а, никога не се получава колебание между именителната форма и формата, представляваща чистата основа, както се случва при имената от м. р. Обаче имената на градове и острови от ж. р. на -ος, -ις (-ίτος), -ις(-εως), тъй като за български език е характерно съществителни от този вид да бъдат от м. р. (а може би и по аналогия на имената от м. р. на -ος), са се наложили с окончание на съгласна вм. на -а. Тази форма се получава при II скл. от именителен падеж без завършъка -ος, а при III скл. — от родителния падеж без завършъка -ος: ἡ Δαμασκός — Дамáск, Ἐπίδαυρος — Епидáвър

**Ἐλευσίς* (ἵνοῖς) — Елевсін, *Νικόπολις* (-εως) — Никѡпол. Нещо повече, почти всички имена на острови, завършващи на -ος (II скл.), по доста необясним начин (може би защото са двусрични и се натрупват в тях по 2 или 3 съгласни пред завършъка -ος, така че евентуална форма на български Лемн или Лемън е немислима от гледище на благозвучието) се явяват на български в своята пълна именителна форма (на -ος): *ἡ Λέμνος* — Лѣмнос. *Λέσβος* — Лѣсбос, *Ἰμβρος* — Ъмброс, *Ἄνδρος* — Ђндрос, *Δῆλος* — Дѣлос. Само *Κῆρος* се е наложил като по-популярен, като Кипър (пък и съчетаването на *puta cum liquida* в основата при помощта на анаптика на „ъ“ дава тази възможност). Що се отнася пък до женските лични имена на -ώ, то те са запазили своето окончание на български и сега не трябва тепърва да нарушаваме техния типичен гръцки колорит: *Σαφώ* — Сафѡ, *Καλυψώ* — Калипсо.

3. Собствените имена от ср. р. са изключително географски и завършват на: *ον* (съгл. + *ον*, -*ιον*, -*αιον*) — II скл.; -*ος* (род. п. -*ους*) — III скл. (единични случаи). Тук важат същите правила, както при мъжките имена на -ος, т. е. завършват на български на съгласна или на -й(-ий, -ей): *Ταῦρετον* — Тайгѣт, *Βυζάντιον* — Визѡнтий, *Διρράχιον* — Дирѡхий, *Πάργαιον* — Пангѣй. Само **Ἄργος* (род. п. -*ους*) — Ђргос е по III скл. (наложил се с пълната именителна форма, която представлява в същност чистата основа на думата).

4. В старогръцки език съществуват и известен брой имена (предимно на градове), които имат форма за множествено число (*pluralia tantum*). Тъй като те почти всичките са имена на големи градове, популярни у нас, и при това не са много на брой, не бива да ги променяме въз основа на единно правило. Това са имена от трите рода. На български във всички случаи би трябвало да имаме окончанието за мн. ч. -и. Но на практика срещаме в нашия език следните случаи: *Ἀθήναι* — Аѣна, *Μυκῆναι* — Микѣна, *Πάτραι* — Пѡтра (от ж. р. I скл.), но: *Θερμοπύλαι* — Термѡпѣли; *Δελφοί* — Дѣлфи (м. р. II скл.); **Ἀβδήρα* — Абдѣра, *Λεύκτρα* — Лѣвктра, *Κύθηρα* — Китѣра (ср. р. II скл., по аналогия на I скл. — пак със завършък -а на български); *Κυκλάδες* — Циклѡди (Киклѡди), *Σάρδεες* (*Σάρδιες*) — Сѡрди (ж. р. III скл.).

В старогръцки е възприето имената на народи, племена (както и на отделните им членове), на жителите на градове и на острови да се пишат с главна буква. Ако ортографически в старогръцки те имат вид на съществителни собствени, то в нашия език те са съществителни нарицателни (субстантивирани прилагателни по своя произход) и няма място тук да се занимаваме с тях. Все пак, за да има пълнота в нашето изложение, нека кажем само няколко думи за тях. Тези имена са също от трите склонения, но проблемите около предаването им на български са разрешени по следния начин: към корена на думата (получен чрез отнемането на именителния завършък) поставяме следните окончания (които са общи и за всички съществителни от тази категория, означаващи народностна или локална принадлежност, свързани по произход с всякакъв друг език): ед. ч. -ец, -нец, -нин (по-рядко и други суфикси), мн. ч. -ци, -нци, -ни и др. Също така често думата в български език изглася на корена (без окончание). Така че можем да приведем следните няколко примера: *Ἑλλήν* — ѣлин, *Ἑλλήνες* — ѣлини; *Θραῖξ* — тракийец, трак, *Θράκες* — траки, тракийци; *Πέρσης* — персийец, *Πέρσαι* — перси, персийци; *Ἀθηναῖος* —

атинянин, *Ἀθηναῖος* — атиняни, атинци; *Σπαρτιάτης* — спартанец, *Σπαρτιάται* — спартанци; *Λήμιος* — лёмносец, *Λήμιοι* — лёмноски и т. н.

* * *

Един много важен въпрос във връзка с предаването и изговарянето на чуждите имена в български е ударението. Туке най-болният въпрос при изговарянето на старогръцките (пък и на латинските) имена. Станало е тъй, че специалистът по класическите езици у нас има вече психическа нагласа, щом се спомене антично име (а да не говорим за цитати на текстове на античните езици) по радиото, телевизията, от сцената — да го чуе вече погрешно изговорено. Това се дължи, разбира се, на един недостиг от елементарни познания по класическите езици (поне по латински) сред най-младото поколение.

Наистина малко трудно е да бъдат поставени норми за ударението на заетите старогръцки имена. На практика (така е и при другите чужди езици с подвижно ударение) името се заучава заедно с изговора му и с ударението.

Нека все пак да се опитаме да направим възможните изводи за поставянето на ударението върху заетите старогръцки имена въз основа на материала от навлезлите в нашия език думи.

В старогръцки език върху всяка дума се поставя задължително ударението. Изключение правят само известен брой думи, т. нар. енклитики и проклитики, които не носят ударение (те са само едносрични и двусрични и се опират на ударението на предхождащата или следващата дума). Обаче енклитики и проклитики между собствените имена няма. Така че в старогръцки всяко собствено име носи върху себе си означено ударение. Това ударение, независимо кое от трите вида старогръцки ударения представлява (*accentus acutus* ('), *accentus gravis* ('), *accentus circumflexus* (~) сочи сричката, която се произнася по-силно, по-подчертано в сравнение с останалите. Следователно за нас ударена сричка е всяка една, която носи едно от трите вида ударения (' , ' , ~). В старогръцки език ударение могат да носят само последните три срички на думата.

По принцип ние възприемаме, че където стои ударението в името на старогръцки, там би трябвало да бъде и в заетата дума на български. Повечето от заетите старогръцки имена пазят своето ударение. Ето няколко примера: *Λήδα* — Лéда, *Ξαντίπη* — Ксанти́па, *Ὀρέστης* — Оре́ст, *Ἀνταῖος* — Анте́й, *Ἀγαμέμνων* — Агаме́мνον, *Λοκρίς, ἰδος* — Локри́да и т. н.

Обаче много голям брой думи у нас се явяват с изместено ударение. За това играят роля три фактора:

1. Ударението върху последната сричка на старогръцката дума, ако сричката отпадне при предаването на името на български (при имената на *-ός, -ής*), загубва мястото си.

2. Много от старогръцките имена сме възприели чрез латински. В латински ударението не може да стои върху последната сричка, а само върху предпоследната (ако тя е дълга) или върху третата от края (ако предпоследната е кратка). Така че повечето старогръцки думи, заети чрез латински, носят ударението си върху предпоследната сричка.

3. В редки случаи върху ударението е играло роля посредничеството на някой друг език: руски, френски, немски.

Като вземем под внимание тези фактори, можем да приемем следната схема за ударението на заетите и заемани старогръцки имена в български:

1. Когато ударението се намира върху крайната (последната) сричка на старогръцката дума и когато тази сричка отпада при заемаването на името в български (думи на *-ός, -ής*), ударението стои (или по-добре — се премества) върху съседната, т. е. предхождащата я (втората от края) сричка от гледище на старогръцки, а от гледище на български — върху последната сричка на заетата българска дума. Примери: *Ἀλικαρνασός* — Халикарна́с, *Παρνάσος* — Парна́с, *Δαμῶκος* — Дамáск, *Ὀρχομένος* — Орхо́мев, *Σιλήνός* — Силéн, *Σπέρχειος* — Сперхéй, *Λουκιάνος* — Лукиáн. При имената на *-κλῆς*, завършващи на български на *-къл*, за удобство (понеже ударението не може да се носи от гласната на анапиксата „ъ“) ударението се измества една сричка по-напред — *къл*. В същност и при заетите думи на *-ός* и *-κλῆς* поставяме ударението върху предпоследната сричка на гръцката дума, но погледнато откъм българските форми, има изместване (разлика) с една сричка, поради вмъкване на паразитното сричкообразуващо „ъ“ при думите на *-κλῆς*. Така че при имената на *-κλῆς* можем да посочим следните няколко по-употребявани примера: *Περικλῆς* — Перикъ́л, *Θεμιστοκλῆς* — Темистóкъл, *Ἐμπедокλῆς* — Емπεдо́къл, *Ἡρακλῆς* — Хера́къл, и т. н. Ако пък ударението е върху последната сричка на старогръцки, която при предаването на български не отпада, а се запазва, то пак се премества една сричка по-напред (върху предпоследната) на български, ако името е от I или II скл. Например: *Ἑρμῆς* — Херме́с, *Κλαζομένα* — Клазо́мена, *Ἀπείλλης* — Апéлес, *Δελφοί* — Дéлфи, но *Ἀττικῇ* — А́тика (от лат. Attica). Ако ударението стои върху последната сричка при имена от III скл. — то запазва мястото си върху тази сричка, напр. *Ξενοφών*, *ὄντος* — Ксенофóнт, *Ἑλλάς*, *ἄδος* — Ела́да, *Ἀργολίς*, *ἰδος* — Аргóлида, *Θηρῆς* — Тезéй, *Προμηθεύς* — Прометéй, *Σαφός* — Сафó, но (под латинско влияние): *Ἐρινός* — Ериния (лат. Erinys), *Καλνψώ* — Кали́псо (лат. Calypso), *Κλώθω* — Клóто (лат. Clotho), *Ἐράτω* — Ера́то (по аналогия с Кали́псо, или като заемка през модерни евици, тъй като на лат. е Erato).

2. Когато ударението стои върху предпоследната сричка на старогръцката дума, то запазва мястото си и при предаването ѝ на български. Изключение от това правило правят имената, минали в нашия език чрез латински, имащи кратка предпоследна сричка — при тях ударението минава върху третата сричка от края. Примери: *Αἰγίνα* — Егíна, *Ἀνδρομάχη* — Андрома́ха, *Ἀναξαγόρας* — Анаксагóр, *Ἀλκιβιάδης* — Алкивиáд, *Αἰσχύλος* — Есхíл, *Ἀνταῖος* — Антéй, *Ἄνδρος* — Андрóс, *Ἐλπένωρ* — Елпéнор, *Πλάτων* — Платóн. Но: *Ἀιτωλία* — Етóлия (лат. Aetolia) и изобщо имената на *-ία*, които под латинско влияние изместват ударението една сричка по-напред: *Βοιωτία* — Беóтия (лат. Boeotia), *Ἀσσυρία* — Аси́рия, *Λυδία* — Ли́дия, *Μακεδονία* — Македóния, *Ἀσπασία* — Аспéзия, *Πυθία* — Пíтия, също и *Λιβύη* (лат. Libya), — Ли́бия и т. н. Също така подобно на тези имена и мъжките имена на *-ίας* изместват ударението си една сричка по-напред: *Κριτίας* — Кри́тий (лат. Critias), *Λυσίας* — Лизий (лат. Lysias), *Παυσανίας* — Павса́ний (лат. Pausanias), *Φειδίας* — Фидий (лат. Phidias), също *Μαρσώας* — Ма́рсий (лат. Marsyas).

Има и такива случаи, които представляват отклонение от горните правила. Това са няколко думи, които по аналогия на сродно звучащи думи изместват ударението от предпоследната на последната сричка: *Ἀπόλλων* — Аполон, *Δευκαλίων* — Девкалион, *Ἀνακρέων* — Анакреон (по аналогия на други думи на *-ων*, напр. *Κιθαρώων, ὄνος* — Китерон), също *Ἀριστοτέλης* — Аристотел (от лат. *Aristotēles*).

3. Най-нестабилно за български заемки е гръцкото ударение върху третата сричка от края. Можем да кажем така: във всички заемки без изключение ударението от третия слог преминава върху втория. Причините за това са латинско посредничество или пък създадените вече условия за аналогия на българска почва, в основата на което има значителна степен склонност към особеностите на българската артикулация. Ще си послужим този път с малко повече примери: *Ἀἰσώπος* — Езоп (лат. *Aesōpus*), *Ἀλέξανδρος* — Александър (лат. *Alexānder*), *Μένανδρος* — Менандър (лат. *Menānder*), *Ἀριστάρχος* — Аристарх (лат. *Aristārchus*), *Ἐπίκουρος* — Епикюр (лат. *Epīcurus*), *Εὐβοία* — Евбея (лат. *Euboea*), *Διώνυσος* — Дионис (лат. *Dionysus*), *Λαρίσα* — Лариса (лат. *Larīssa*), *Μέδουσα* — Медюза (лат. *Medūsa*), *Μήδεια* — Медея (лат. *Medēa*) и т. н., но *Πατρόκλος* — Патрокъл (лат. *Patrōclus*) — по аналогия пък на други думи на *-къл*: Перикъл, Софокъл, а *Καύκασος* — Кавказ (лат. *Caucāsus*) — от руски, и т. н., *Ἀρτεμίδος* — Артемид (по аналогия на Темид, Арголита). А пък *Δαίδαλος* (лат. *Daedālus*) — Дедал и *Ἰκάρος* (лат. *Icārus*) — Икар, не можем да обясним с латинско посредничество, а с някаква аналогия или френско влияние. Вероятно единственото име, което пази ударението върху третата сричка, е *Ἴλιον* (лат. *Ilion*) — Илион, което също някои погрешно акцентират Илион.

И накрая би трябвало да се засегне още един малък въпрос. При заемаването на старогръцки имена в български под непосредственото посредничество на латински, има няколко случая, в които латинската форма със своите вокални промени се е наложила и у нас. Това са главно думи, в които виждаме гръцкото *κ* да се предава чрез латинското *c* = *ц*, гр. *α* чрез лат. *i* и и др. Разбира се, тези полатинчени имена трябва да си останат така в нашия език. Ето ги: *Κέρβερος* — Църбер (лат. *Cerbērus*), *Κίρκη* — Цирцея (лат. *Circe*) — срещат се у нас и форми: Кирка, Кирке, които мъчно ще се наложат, след като името Цирцея вече у нас е станало популярно, *Κύκλωψ* — Циклоп (лат. *Cyclops*), *Σκύλλα* — Сцила (лат. *Scylla*), *Ἑκάβη* — Хекуба (лат. *Hecūba*) (с изместено ударение на латинската форма в български по аналогия с думи като Нидба), *Ἡρακλῆς* — Херакъл, но по-популярна е лат. форма Херкулес (*Hercūles*), станала нарицателна, *Αἴας*, *αἰῖος* — Аякс (лат. *Aīax, ācis*), *Βόσπορος* — Босфор (лат. *Bosphōrus*), *Πολύμνια* — Полихимния (лат. *Polyhymnia*), *Διδώ, οὔς* — Дидона (лат. *Dido, opis*), *Γοργώ, οὔς* и *Γοργών, όνος* — Горгона (лат. *Gorgo, opis* и *Gorgōna*), *Λατώ* (*Λατώ*), *οὔς* — Латона (лат. *Latōna*) и *Σαφό* — Сафó (лат. *Sapho*).

II. ЛАТИНСКИ СОБСТВЕНИ ИМЕНА НА БЪЛГАРСКИ

При заемаването на латински собствени имена в български няма такава сложност, както при старогръцките. Сравнително много по-еднообразно е възприемането им и оттам нормите за транскрибиране и изговор са много

по-опростени. Тази сравнителна лекота на проблема може да се обясни със следните положения:

1. У нас винаги е било в сила едно произношение за латински, а не както в старогръцки, където имаме две.

2. Не съществува език — посредник между латински и български, какъвто между старогръцки и български в много случаи е латинският. Посредничеството на западните езици (предимно френски) или пък руски е незначително.

3. Латински език има по-ограничен брой от изгласи за собствени имена в сравнение със старогръцки. Латинският език притежава твърде унифицирана граматика.

4. Нормите за ударението са ясни и прости. Ударението се ограничава върху две срички в зависимост от дължината на предпоследната.

Латинската азбука е имала 24 знака: *a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z*. Освен това имало е и 4 допълнителни сложни знака: *ch, ph, th, rh*, употребявани в гръцки заемки. Произношението, което се е възприело у нас (възприето и в останалите европейски страни, с малки отливия) се приближава до латинското от класическата епоха. В класическия латински е имало пълно покритие между знак и звук. Ако бихме възприели транскрибиране на латински чрез звуковото съответствие (според произношението) през класическата епоха, би се получило пълно покритие на транскрипция с транслитерация. Естествено ние не можем да възприемем класическото произношение, след като столетия наред е било в сила следкласическото произношение. Сега в някои страни (например в нашата съседка Румъния) възприемат четене и говорене на латински в Университета по класическото произношение. Наложилото се късно следкласическо произношение в същност малко се отличава от класическото, а именно:

с произнасяме като к и ц, в класическото — само к.

ti + гласна = ци, в клас. — само = ти (т. е. *t* е навсякъде т).

z между гласни = з, в клас. — само = с.

и = у и v = в, в клас. лат. ез. са били отбелязани с общ знак v, произнасян пред съгласна като вокално v (= на нашето у), а пред гласна — като консонантно v (= на англ. w в water, т. е. ц).

ae = е, в клас. = ай.

oe = е, в клас. = ой (по-близко до нем. ö, фр. eu).

В романските страни например с пред е, i, у, ae, oe, eu в зависимост от фонетиката на родния език се произнася ч или с; g пред е, i, у, ae, oe, eu = дж, ж, х; gn = н^b (меко). Известни нагаждания към родния език има и в други страни (напр. Англия) при произнасянето на дифтонгите и дори на простите гласни. Освен това не всички четат ti пред гласна като ци (дори си), а както е класическото произношение — т. е. ти.

Следователно възприетото у нас следкласическо произношение (в същност неговият немски вариант) е влияло върху оформянето на заетите латински имена в родния ни език.

Схемата за транскрибирането на латинските (и проникналите старогръцки — чрез латински) собствени имена в български, изградена върху латинската азбука и сравнително немногото особености на произношението, възприето у нас, може да има следния вид:

Таблица за транскрибиране на латинските букви и съчетания в български език

Знак	Транскр.	Знак	Транскр.	Знак	Транскр.	Знак	Транскр.
a	а	m	м	x	кс	qu	кв
b	б	p	п	y	и	ngu	нгв
c	п {пред е, i, у, ае, ое, еи	o	о	z	з	su	св
c	к {пред а, о, и и съгл.	p	п	ch	х	cc	к
d	д	q	к {само в съчет. с и = qu	ph	ф	cc	кц {пред е, i
e	е	g	р	th	т	ll	л
f	ф	s	с	rh	р	mm	м
g	г	s	з {между гласни	ae	е	nn	н
h	х	t	т	ce	е	pp	п
i	и	t	ц {в съчета- ние с гласна i	au	ав	rr (rrh)	р
i	й {в нач. на думата предгласна	u	у	eu	ев	ss	с
k	к	u	в {в съчет. ngu, qu, su	ai	ай	tt	т
l	л	v	в	ei	ей		

Забележки:

1. Дифтонгите ai и eu са били произнасяни au и eu и така ги произнасяме при четене на латински текстове. У нас се е наложило предаването им чрез ai и eu поради особеностите (удобствата) на нашата артикулация (също както и старогръцките дифтонги ai и eu).

2. Съчетаването на две еднакви съгласни (геминати, т. е. удвоена съгласна) не е присъщо на български. Макар че римляните са произнасяли удвоената съгласна подчертано, натъртено (като удвоена), което е типично и за съвременния италиански език, ние (също, както и старогръцките геминати) я предаваме чрез една съгласна.

Примери

a = а: Dīana — Диана, Apulīa — Апулия.

b = б: Bononīa — Бонония, Tibur — Тибур.

c = к (пред а, о, и, au, съгласна): Carīa — Капуа, Cornelīus — Корнелий, Curtīus — Кърций, Caulonīa — Кавлония, Crassus — Крас, Claudīus — Клавдий. Имената Caius и Snaeus, предавани винаги чрез съкращения С., Сп. застъпват архаичната им форма, когато с е било знак за c и g (бълг. к и г). Те трябва да се предават на български Гай и Гней. В учебни издания се срещат и нормализираните форми Gaius и Snaeus.

c = ц (пред е, i, у, ае, ое, eu): Cicero, ōnis — Цицерон, Cynthīa — Цинтия, Caesar — Цезар, Coelīus (и Caellus) — Целий, Ceutrones — Цевтрони.

d = д: Decīus — Деций, Ardēa — Ардеа.

e = е: Verōna — Верона, Cremōna — Кремона.

f = ф: Fabīus — Фабий, Fulvīus — Фүлвий.

g = г: Ligurīa — Лигурия, Gallīa — Галия.

h = х: Hadriānus — Хадриан, Hirtīus — Хирций, Aharna — Ахарна.

i = и (пред съгласна, пред гласна вътре в думата, в края на думата — изглас): Plinīus — Плиний, Priārus — Приан, Coriōli — Корйоли.

- i = й, съответно ia = я, iu = ю (в началото на думата пред гласна):
Ianus — Янус, Iulius — Юлий.
- k = к: Kaeso — Кéзо (единственото име, в което се среща).
- l = л: Lucius — Лúций, Italia — Ита́лия.
- m = м: Mercurius — Меркúрий, Remus — Рем.
- n = н: Palinurus — Палинúр, Cinna — Цíна.
- o = о: Octavianus — Октавиáн, Antonius — Анто́ний.
- p = п: Publius — Пúблий, Appius — А́пий.
- q = к (не се употребява самостоятелно, а само в съчетанието qu = кв): Quintus — Квíнт, Quadrigarius — Квадригáрий.
- r = р: Marius — Máрий, Varus — Вар.
- s = с (пред гласна в началото на думата, след гласна в края на думата — изглас, пред и след съгласна): Saturnus — Сату́рн, Sybaris — Сибарис, Vesta — Вéста, Mars — Марс.
- s = з (между гласни): Perusia — Перúзия, Piso, opis — Пизóн.
- t = т: Titus — Тит, Catilina — Катили́на.
- t = ц (в съчетанието ti пред гласна, стига пред ti да няма s, t, x. Съчетанията sti, tti, xti = сти, ти, ксти): Horatius — Хорáций, Quintius — Квíнций; но: Ostia — Остия, Bruttius — Бру́тий.
- u = у: Umbria — Умбрия, Mugena — Мурéна.
- u = в (само в съчетанията ngu = нгв, qu = кв, su = св — само в началото на думата пред гласна): Aquileia — Аквилéя, Suebi — Свéби, Suessa — Свéса, Suetonius — Светóний. (Забел. Собствени имена, в които да се среща съчетанието ngu, не са познати. Среща се само в същ. нариц.).
- v = в: Vesuvius — Везúвий, Fulvius — Фúлвий.
Забел. В издания, в които е употребен общ знак за ц, v било v = ц, v, било u = ц, v напр. Lanuvium или Lanuuium, Umbria или Liuia, ние транскрибираме тези знаци .v, u, ако са пред гласна — като v = в, а ако са пред съгласна — като u = у.
- x = кс (теорет. = cs, gs; среща се само в гръцки заемки): Xerxes — Ксеркс, Xanthippus — Ксанти́п.
- y = и (само в гръцки заемки): Cyrus — Кир, Cyprus — Кипър.
- z = з (само в гръцки заемки): Zama — Зáма, Zenobia — Зенóбия, Zenop(и), opis — Зенóн.
- ch = х (само в гръцки заемки): Chios — Хиос, Bacchus — Бакх.
- ph = ф (само в гръцки заемки): Philippus — Филип, Phoebus — Феб.
- th = т (в заемки, предимно гръцки): Themistocles — Темистóкъл, Thermopylae — Термопíли, Carthago, inis — Картагéн, Cethegus — Цетéг, Otho, opis — Ото́н.
- rh = р (в заемки, предимно гръцки): Rhodos(-us) — Рóдос, Rhodope — Родóпа, Rhenus — Рен (дн. Рейн), Rhodanus — Рóдан (Рона)
- ae = е: Aemilius — Еми́лий, Aeneas — Ене́й, Laelius — Лéлий.
- oe = е: Oea — Ёа, Oenotrus — Ено́тър, Moenus — Мен (дн. Майн); но: Moesia — Мíзия (дошло у нас през гръцки: *Mysia*. В лат. се среща и форма Mysia).
- au = ав: Claudius — Клáвдий, Augustus — Áвгуст, Plautus — Плавт; но Fauna — Фáуна, понеже е станало нарицателно име у нас — фауна, проникнало чрез модерните езици; също Faunus — Фáун (по-добре от Фáвн, Фавн).

eu = ев: Euander — Евандер, Teucer (Teucrus) — Тевкър, но: Creūsa — Креўза (-eu не е дифтонг).

ai = ай (ai не е дифтонг в лат.): Maia — Мая, Maius — Май, Caius — Гай (но на български го третираме като дифтонг, по аналогия).

ei = ей (ei не е дифтонг в лат.): Pompeius — Помпей (на български — дифтонг, по аналогия), Veī — Вей (по-добре от Вей).

Геминатите се предават чрез съответната проста съгласна, освен ss пред e, i = кц.

ss = кц (пред e, i): Cossēius — Кокцей, Accius — Акций.

ss = к (пред a, o, u): Sicca — Сйка, Assa — Ака, Flaccus — Флак.

ll = л: Tullius — Түлий, Sulla — Сүла.

mm = м: Psammētichus — Псаметйх, Psammathus, ūntis — Псаматүнт.

nn = н: Cannae — Кана, Cinna — Цйна, Ravenna — Равена.

pp = п: Appius — Аппий, Agrippīna — Агриппина.

rr(rrh) = p: Arretius — Аретий (дн. Арето), Surrentum — Сурент (дн. Соренто), Pyrrhus — Пир.

ss = с: Cassius — Касий, Bassanīa — Басания.

tt = т: Cotta — Кота, Atticus — Атик.

Изгласите (окончанията) на зетите от латински собствени имена са много по-еднообразни, отколкото на зетите от старогръцки. В латински собствените имена могат да се скланят само по I, II и III склонение, докато по IV и V склонение вървят само съществителните нарицателни. Към първите три склонения на съществителни имена се прибавя и едно т. нар. гръцко склонение, което обхваща гръцки съществителни имена, преминали в латински със собствени падежни форми. Това склонение не е чисто гръцко, а е в същност смесено, защото имената се явяват със смесица от гръцки и латински падежни завършъци. Гръцкото склонение е предимно склонение на собствени имена. То внася по-голямо разнообразие при именителните форми на собствените имена в латински език. Чисто латинските, така да ги наречем, собствени имена се явяват само под следните номинативни варианти: -a, -ae (pl. tantum) — I скл., -us, -er, -um, -i (pl. tantum) — II скл., -o, -e, -es, -is, -er, -ur, -al, -ix, -s — III скл. Собствените имена по III скл. са сравнително по-малко, отколкото тези по I и II скл. Основната маса в това склонение са имената на -o (gen. -ōnis). Имената от гръцкото склонение се явяват в следните номинативни форми: -e, -es, -as (gen. — -ae) I гр. скл., -os, -on (gen. — i) II гр. скл., -as, -ax, -es, -o, -on, -og, -us, -ys, -ux (gen. -is) III скл.

Предаването на латинските собствени имена в български трябва да се оформя в следните рамки:

I. Имената от I скл., имащи завършъка -a, запазват и в български този завършък независимо дали са от ж. р. или от м. р. Както при старогръцките, и тук трябва да прибавим едно ортографическо правило: гласната а, предшествувана от съгласна или от гласните е, и, се предава на български с а, а когато е предшествувана от гласната i, тя се предава на български чрез я. Това е правило без изключение. Ето примери: Vesta — Веста, Agrippīna — Агриппина, Aetna — Етна, Cremona — Кремона, Catilīna (м. р.) — Катилина, Agricola — Агрикола, Ardēa — Ардея, Carpa — Капуа; Livīa — Ливия, Tullīa — Түлия, Sicīlia — Сицилия, Italiā — Италия, Ostīa — Остия, Aquilēia — Аквилея. Същото положение важи и за географските имена, явяващи се във форма за мн. ч. (pluralia tantum),

т. е. на български им даваме форма за ед. ч. на -а, -я: *Caninae, arum* — *Кана, Syracūsae* — *Сиракуза, Capreae* — *Капреа* (дн. *Káпри*), *Interamnae* и *Interamna, -ae*, — *Интерамна, Volaterrae* — *Волатера, Cumae* — *Кума; Baiae* — *Бая, Stabiae* — *Стабия*.

2. Имената от II скл., имащи завършъците -us, -eg, -um, въпреки че са от трите рода, се уеднаквяват под форма от м. р. на български. Имената на -us са лични и имена на реки и са от м. р., докато заетите от гръцки имена на градове и острови на -us(-os) са от ж. р.; тези на -eg са лични и географски и са само от м. р., а имената на -um са само географски и са от ср. р. Тези от тях, които завършват на -us и -um в латински, в български загубват този именителен завършък, като изгласят на предшествувания го консонант или на гласната i. При предшествуваща гласна на български се получава изглас -ий (на мястото на лат. завършък -ius, -ium). Само при няколко собствени имена на -aius и -eius натрупването на две гласни и една полугласна се стяга в -ай (вм. -айй) и -ей (вм. -ейй). Имената на -eg (те са много малко), понеже завършват на съгласна, запазват и на български своя номинативен завършък. Това правило също не носи изключения. Ето примери: *Romulus* — *Ромул*, *Titus* — *Тит*, *Rhenus* — *Рен* (р. *Рейн*), *Corinthus* (f.) — *Коринт*; *Vergilius* — *Вергилий*, *Ovidius* — *Овидий*, *Caius* — *Гай*, *Pompeius* — *Помпéй*, *Tarentum* (и *Tarentus, Tarentos*) — *Тарéнт*, *Noricum* — *Нóрик*, *Antonius* — *Антóний*, *Brundisium* — *Брундíзий*; *Euander* — *Евándер*, *Lucifer* — *Лúцифер*, *Liger* — *Лигер*. Струва ни се, че не е логично, че в Латинско-български речник от М. Войнов и Ал. Милев всички географски имена на -um (-ium) са преведени на български със завършък -ум (-иум). В Старогръцко-българския речник имената на -os и -on са уеднаквени. Няма защо да не бъде така и в латински с тези на -us и -um. И в латинските имена подобно на старогръцките при имената на -us след отпадането на завършъка неблагозвучието от струпането на две съгласни се избягва чрез анаптикса с гласната -ъ. В латинските имена обаче (извън заетите гръцки имена като напр. *Cyprus* — *Кипър*), анаптикса срещаме само при съчетанието -aur- (-авър): *Metaurus* (река), *Metaurum* (град) — *Метáвър*, *Scaurus* — *Скавър* и при *Oenotrus* — *Енóтър*, но: *Amiternum* — *Амитérн*, *Arnus* — *Ари* (дн. р. *Арно*), *Liternum* — *Литérн*. Географските имена с форма на множествено число (*pluralia tantum*), завършващи на -i (от м. р.), също както и в гръцки (на -oi) предаваме с окончание -и на български: *Vei, orum* — *Вéи*, *Corioli* — *Кориóли*, *Tomii* — *Тóми*. Въпреки завършъка си тези имена (и изобщо всички латински *pluralia tantum*) от гледна точка на български са от ед. ч. Напр. ние казваме: „Томи е днешният (-ата) Кюстенджа (Констанца)“, а не „Томи са ...“ Съответно имената на -a (ср. р.), както и в старогръцки са повлияни от аналогията с I скл., и на български пак се предават чрез завършъка -а: *Triocāla, orum* — *Триóкала*, *Abdēra* — *Абдéра*.

3. При имената от III скл. можем да дадем следното определение: имената на -o, *opis* и на -lis и -ris предаваме на български във формата на основата, получена от род. п. ед. ч., като отнемем окончанието -is; всички останали имена на български се предават в тяхната именителна форма. Така че на български език ще имаме имена само на гласната -е (те са ограничен брой), а на съгласна ще бъдат всички останали. Независимо от техния род на латински за нас те всичките ще се изравнят

като думи от м. р. В Латинско-български речник на М. Войнов и Ал. Милев имената на -е (в латински те са от ср. род) са дадени на български със завършек -а. Струва ни се, че това не е сполучливо разрешение. Това са имена на малки градове, планини и местности, които със своя завършек -е дори и на български могат добре да се възприемат, още повече, че няма да нарушим техния типично латински облик. От имената, завършващи на съгласна, основната маса са характерните имена на -о, *ōnis* предимно лични (фамилни) и само малко — географски. Ето и съответната илюстрация с примери:

а) Имена, получени от основата на -о, *ōnis*: *Cicero* (gen. *Cicerōnis*) — Цицерон, *Cato* — Катон, *Piso* — Пизон, *Nero* — Нерон, *Otho* — Отон, *Narbo* — Нарбон (име на град), също така *Sirmio* — Сирмион, *Sulmo* — Сулмон, *Rubico* — Рубикон (име на река); -*lis* (gen. -*is*): *Martialis* — Марциал, *Iuvenalis* — Ювенал; -*ris* (gen. -*is*): *Appolināris* — Аполинар, *Sybāris* — Сибарис, *Tibēris* (*Tibris*) — Тибър (с „ъ“ по аналогия на други имена).

б) Имена, запазили именителната си форма на български (т. е. всички останали имена извън тези на -о, -*lis*, -*ris*): *Praeneste*, *is* — Пренесте, *Reāte* — Реате, *Soracte* — Соракте, *Tergeste* — Терпесте, *Bibracte* — Бибракте, *Ambiōrix* — Амбиорикс, *Orgetōrix* — Оргеторикс, *Vercingetōrix* — Верцингеторикс (всички имена на -*ix* са келтски лични имена); *Hannibal* — Ханибал (у нас се е наложило ударението не върху началната сричка, а върху последната, вероятно под руско влияние; дори се употребява и форма Анибал, което е пък френско влияние), *Caesar* — Цезар, *Anxur* — Анксур, *Tibur* — Тибур, *Liger* — Лигер, *Numitor* — Нумитор, *Mars* (gen. -*tis*) — Марс, *Verres*, *is* — Вѐрес.

Личните женски имена по III склонение (те са в ограничен брой) много естествено под влияние на основната маса от имена по I скл. са се наложили на български със суфикс -а, прибавен към основата, така: *Dido*, *ōnis* — Дидона, *Iuno*, *ōnis* — Юнона, *Ceres*, *ēris* — Церѐра, *Venus*, *ēris* — Венѐра (при Церѐра и Венѐра — с изместено ударение под влияние на някаква аналогия). А географското име *Carthago*, *īnis*, което също е от женски род, се е наложило у нас с формата Картагѐн чрез руски език. (Срв. и в испански: името е запазило под книжовно влияние латинската, преоформена малко според испанската фонетика форма: *Cartago*, докато античният *Carthago* по-ва в Испания носи сега името *Cartagena* — произн. Картахѐна).

Собствените имена от III скл. с форма за мн. ч. (*pluralia tantum*) са само няколко. Както и при гръцките, тук възприемаме окончание -и: *Alpes*, *iūm* — Алпи, *Lares* — Лари; *Saturnalia* — Сатурналии, *Liberalia* — Либералии, *Vacchanalia* — Бакханалии (но като нарицателно: вакханалии), *Augustalia* — Августалии са пък имена на празници. Но името на града *Gades* (дн. Кадикс, Кадис) предаваме Гадес (формата „Гади“ не е подходяща).

Известна трудност представляват имената от т. нар. гръцко склонение, а също така и изобщо собствените имена, свързани с географията и културата на гръците, проникнали широко в латински език и облечени в латинска форма. В латински всъщност по-голямата част от гръцките собствени имена имат латински окончания и се скланят редовно по трите

латински склонения, тъй като още много от рано са проникнали в този език и са получили, тъй да се каже, гражданственост. Тези, които пазят известни падежи от своето гръцко склонение, са много по-малко в сравнение с тях. Видяхме също, че много старогръцки собствени имена са преминали в нашия език под известна латинска редакция. Дори проникването на старогръцки собствени имена в нашия език става едва ли не по-често чрез латинската литература, отколкото чрез старогръцката. Ние трябва да възприемем следния принцип: при предаването на едно старогръцко собствено име на български ние се съобразяваме с неговата оригинална (старогръцка) форма, доколкото тя не се е наложила под латинска или другоезична редакция. Следователно при транскрипцията на старогръцки собствени имена, идващи от латински, а също така и от друг език, трябва да се съобразяваме с нормите на старогръцката транскрипция. На практика съществена разлика между старогръцката форма и латинската няма освен понякога в ударението.

Ето една сравнителна транскрипция между латински, старогръцки и български, която можем да възприемем при старогръцките собствени имена, достигнали до нас в латинска форма:

Лат.	Старогр.	Бълг.	Лат.	Старогр.	Бълг.	Лат.	Старогр.	Бълг.
a	α	α	π	ρ	п	у	υ	и
b	β	б	ο	ο, ω	ο	z	ζ	з
c	κ	к	ρ	π	п	ch	χ	х
d	δ	д	q	—	—	ph	φ	ф
e	ε, η	е	γ	ρ	р	th	θ	т
f	—	—	s	σ, ς	с, з	rh	ρ	р
g	γ	г	t	τ	т	ae	αι	е
h	—	х	υ	ου	у	oe	οι	е
i	ι, ει	и, ѝ	v	—	—	au	αυ	ав
l	λ	л	x	ξ	кс	eu	ευ	ев
m	μ	м						

Всички останали съчетания от съгласни и гласни остават непроменени (включително и геминатите — напр. pp, ππ = п).

Примери:

a < α = а: Asia — 'Ασία — Азия.

b < β = б: Bacchus — Βάκχος — Бакх.

Но b < β = в: Alcibiades — 'Αλκιβιάδης — Алкивиад.

Babylon — Βαβυλών — Вавилон.

Byzantium (-us) — Βυζάντιον — Византий.

Thebae — Θήβαι — Тива.

Mesembria — Μεσημβρία — Месемврия

c < κ = к: Cyrus — Κύρος — Кир.

d < δ = д: Pindarus — Πίνδαρος — Пиндар.

e < ε, η = е: Diogenes — Διογένης — Диоген.

Miletus — Μίλητος — Милет.

Но: (e < η = и): Athenae — 'Αθήναι — Атина.

Athens — 'Αθήναι — Атина.

Thebae — Θήβαι — Тива.

Crète (-a) — Κρήτη — Крит.

Mēdia — Μηδία — Мидия.

Homērus — Ὅμηρος — Омир.

g < γ = γ :	Antigōne — 'Αντιγόνη — Антиγόна.
h < ῥ = x :	Herodōtus — 'Ηρόδοτος — Херодот.
i < ι, ει = и, й :	Antiochus — 'Αντίοχος — Антиох.
	Ionía — 'Ιωνία — Йония.
	Phidias — Φειδίας — Фидий.
l < λ = л :	Lucianus — Λουκιανός — Лукиан.
m < μ = м :	Minos — Μίνως — Мίνос.
n < ν = н :	Nicopolis — Νικόπολις — Никопол.
o < ο, ω = о :	Naxos — Νάξος — Наксос.
	Eurōpa — 'Ευρώπη — Европа.
p < π = п :	Priāmus — Πριάμος — Приам.
r < ρ = р :	Paris — Πάρις — Парис.
s < σ, ς = с :	Socrātes — Σωκράτης — Сократ.
	Aesōpus — Αἰσώπος — Езоп.
t < τ = т :	Aristides — 'Αριστιδης — Аристид.
u < ου = у :	Urania — Οὐρανία — Урания.
x < ξ = кс :	Xerxes — Ξέρξης — Ксеркс.
y < υ = и :	Olympus — 'Ολύμπος — Олимп.
z < ζ = з :	Zeuxis — Ζεύξις — Зевксис.
ch < χ = х :	Chios (-us) — Χίος — Хиос.
ph < φ = ф :	Ephesus — 'Εφεσος — Ёфес.
th < θ = т :	Corinthus — Κόρινθος — Коринт.
rh < ρ = р :	Rhodos (-us) — 'Ρόδος — Родос.
ae < αι = е :	Aeschylus — Αἰσχύλος — Есхил.
	No: Ajax — Αἴας — Аякс.
oe < οι = е :	Croesus — Κροῖσος — Крез.
au < αυ = ав :	Pausanias — Πανσανίας — Павсаний.
eu < ευ = ев :	Euripides — Εὐριπίδης — Еврипид.

Геминатите се запазват в латински и старогръцки, на български се опростяват. Напр.:

рр ππ = п: Philiprus — Φίλιππος — Филип.

Разлики в предаването на старогръцките и латинските завършъци в български няма. Това се отразява благоприятно и в препредаването на старогръцките собствени имена чрез латински в български. Старогръцките собствени имена на -а, -η в латински получават завършък -а (повечето) или -е (по-малко); на -ης, -ον съответно -us (или запазват -os, но имат и двете форми), -um (понякога -on). Всички останали имена запазват в латински своята именителна форма. Ето илюстрация чрез примери:

I гр. скл. -а, -η > I лат. скл. -а: Κασσάνδρα — Cassandra — Касандра; 'Αφροδίτη — Aphrodita (но и Aphrodite) — Афродита.
I гр. скл. -η > I лат. — гр. скл. -е: 'Αντιγόνη — Antigōne (но и Antigōna — Антиγόна; Κρήτη — Crēte (но и Crēta) — Крит.
I гр. скл. -ας, -ης > I (III) лат.-гр. скл. -as, -es: Λεωνίδας — Leonidas — Леонид; Εὐριπίδης — Euripides — Еврипид.
II гр. скл. -ος, -ον > II лат. скл. -us, -um или II лат.-гр. скл. -os, -on: Κύρος — Cyrgus — Кир; Πάρος — Paros (-us) — Парос; Βυζάντιον — Byzantium —

Византий; 'Ιλιον — Ilion (-um) — Илион.

III гр. скл. — с различни завършъци > III лат. скл. нли

III лат.-гр. скл. — със запазени същите завършъци:

"Ατλας (-αντος) — Atlas (-antis) — Атлас.

Σφίγξ (-γγος) — Sphinx (-ngis) — Сфинкс.

Κάστωρ (-ορος) — Castor (-ōris) — Кастор.

Κιθαρώων (-ωνος) — Cithaeron (-ōnis) — Китерон.

Σοφοκλῆς (-εους) — Sophocles (-is) — Софокъл.

Σαπφώ (-οῦς) — Sappho (-us) — Сафó.

Νεάπολις (-εως) — Neapolis (-is) — Неапол.

Но имената на *-εύς Προμηθεύς (-έως)* — Prometheus (-ei) — Прометей, са преминали към II лат. склонение.

Известни различия се получават само при ударението (изговора). Посочихме вече при старогръцките собствени имена, кои от тях са преминали у нас с латинско ударение.

Следователно съществена разлика при транскрипцията на едно старогръцко име, предадено чрез латински, между неговата оригинална форма и латинската му форма от гледна точка на български език няма. На практика трябва да се процедира така:

Старогръцкото собствено име се транскрибира на български, ако то е дадено чрез латински източник по правилата на латинската транскрипция. При колебание — да се потърси оригиналната старогръцка форма (вж. ч. I, Старогръцките собствени имена на български). Само името на Одисей не бива да предаваме чрез латинската му форма Ulixes (Ulisses) — напр. Уликс или Улис, каквито форми могат да се срещнат в някои преводи у нас от модерни езици (фр. и итал.). Вярваме, че един добре подготвен преводач при латинската форма на бога на изкуствата Apollo, īpis не би се колебал дали ще бъде на български Аполо или Аполін (това пък е абсурдно), а само Аполон, както е старогръцката му форма (още повече че в латински се среща и дублетна форма Apollo, onis).

Римляните са ни оставили много имена на племена и народи. Казахме и по-горе (при старогръцките имена), че в български език на племената и народите се гледа като на нарицателни имена и затова ги пишем с проста буква. Римляните също както гърците са ги схващали като собствени и са ги писали с главна буква. Впрочем те пишат с главна буква не само имената на народите и племената, а също и на жители на градове, местности, острови (всичките те представляват в същност по форма субстантивирани прилагателни, образувани по името на мястото), но също така и съответните прилагателни, употребявани атрибутивно, че дори и наречията, образувани от тези прилагателни. Така, от името на областта *Latium* (съществ. собств. име) — Лаций (Лациум) имаме *Latinus, Latini* (съществ. нариц. име, по форма субстантивирано прилагателно) — латинец, латинци, което пък се употребява и като прилагателно (атрибут): латински, -а, -о, -и, напр. *Lingua Latina* — латински език, както и наречие *Latine* — по латински (*Latine loquor* — говоря латински, по латински). Имената на жителите на страни, области, градове, местности, острови в латински се образува чрез доста разнообразни суфикси, като напр.: -us, -cus, -eus, -ius, -nus, -lus, -ensis, -as (gen. -atis), -is (gen. -itis), -tae (gen. -orum), -tes (gen. -um) и др. Естествено, както и при старогръцките, ще ги предадем на български със съответните суфикси, като: -янин, -ец, -нец, -анец; — на съгласната на корена — без суфикс и т. н. Напр. *Italia* — *Italus, Itali* — италиец, италийци; *Aretium* — *Aretinus, Aretini* — аретинец, аретинци; *Etruria* — *Etrūscus, Etrusci* — етруск, етруски; *Umbria* — *Umbet, Umbri* — умбриец, умбри (умбрийци) и т. н. От този вид имена за нас по-особено значение имат *popula ethnica* (имена на народи и племена), които по своята форма не се явяват производни от конкретно име на страната. Римляните са имали практика за по-малки страни или области (или обратно, за по-големи етнически обединения), да не употребяват името на страната (областта), а името на народа (племето), което я населява. Такива имена в латински

са по форма *pluralia tantum* по I, особено II и III скл. На български ги предаваме чрез плуралния суфикс -и, прибавен към корена (на мястото на лат. -ae, -i, -es). Напр. *Celtae* (-arum) — келти, *Belgae* — белги, *Aequi* (-orum) — екви, *Marsi* — марси, *Sabini* — сабини, *Volsci* — вълски, *Allobroges* (-um) — алоброги (ударението по аналогия), *Cicōnes* — кикони (по-добре, отколкото правилното кикони; пак по аналогия), *Baleares* (-ium) — балеари (-ци) и т. н.

Римляните са писали с главна буква и прилагателните, образувани от имена на лица (известен поет, писател, художник, държавник, митологически герой, бог) чрез суфиксите -eus, -ius. На български такива думи предаваме чрез прилагателни на -ов (-ев). Напр. *Aesopēus* (-ius) — Езопов, *Aristophanēus* — Аристофанов, *Aristotelēus* — Аристотелев. Такива прилагателни и ние на български пишем с главна буква. Също така на български предаваме чрез главна буква и суфикс за множествено число -и субстантивирани прилагателни, означаващи деца или потомци на някое историческо или митологическо лице, напр. *Aeneādae* (-arum): а) другари на Еней—Енейци, Енеевци, б) потомци на Еней; *Danaīdes* (-um) — Данайди (дъщери на Данай), но *Danaīdae* (-arum), *Danaī* (-orum) — данайци, т. е. гърци (писано с малка буква, тъй като е станало нарицателен синоним на един народ), *Pelopidae*, arum — Пелопйди (потомци и роднини на Пелопс — ударението според Данайди). В същност това са форми, създадени под гръцко влияние и почти всички представляват гръцки заемки (*Δαναΐδαι*, *Δαναΐδες*, *Πελοπίδαι*).

Имената на литературни произведения, които не даваме в преводна български, а запазваме оригиналното им собствено име (както и на старогръцки, напр. *Ἰλιάς, ἄδος* — Илиада) предаваме на български с главна буква и чрез суфикса -а за ед. ч., или -и за мн. ч. Напр.: *Aenēis*, *īdis* — Енейда (ударението по аналогия с Илиада), *Achillēis*, *īdis* — Ахилейда (също може би пък по аналогия с Енейда), *Ilīas*, *ādis* — Илиада (ударението в български е според старогръцкото ударение), *Vicolīca*, *ōrum* (-on) — Букџики, *Georgīca*, *ōrum* (-on) Геџргици.

И накрая за ударението. Правилото за ударението в латински език гласи: ударението може да стои само върху предпоследната или третата от края сричка; върху предпоследната — ако тя е дълга, върху третата от края — ако предпоследната е кратка. Една сричка е дълга, ако съдържа дълга гласна или дифтонг, кратка — ако съдържа кратка гласна. В латински една гласна може да бъде дълга по произход (*natura longa vocalis*) или по положение (*positione longa vocalis*). Дългата гласна по произход, ако тя не е дифтонг (напр. *Cithaeron*) намираме означена в речниците (напр. *Catillina*, *Diāna*). Дългата гласна по положение се познава зрительно, съгласно правилото — всяка гласна, намираща се пред две или повече съгласни или сложна съгласна (х) е дълга. Само пред съчетанието *muta cum liquida* (напр. *cl*, *tl*, *cr*, *tr* и т. н.) тя остава кратка. Напр.: *Augūstus*, *Ravēnna*, но *Perīcles*. Кратка е пък всяка гласна, която се намира пред друга гласна, напр. *Tullīus*.

Въз основа на тези правила ние можем да определяме дължината на предпоследната сричка и съответно да определяме къде стои ударението на думата. Само ако в предпоследната сричка гласната стои пред една съгласна се налага да направим справка за дължината ѝ в речника. Нека прибавим още няколко примера, които ще ни покажат, че доста

рядко ще прибягваме до речника. Така Antonius — Анто́ний, Aretium — Арéций, Italia — Ита́лия (много голям брой собствени имена завършват на -ius, -ia, -ium; където предпоследната сричка е -i, кратка по своето положение, и следователно ударението при тях е само на третата от края); Agrigentum — Агригéнт, Vulturum — Вултýрн, Sabelli — Сабéли, Esetra (muta cum liquida). Едотра, но: Sequana — Сéквана и Severus — Севéр (изискват справка в речника). Много латински собствени имена пък са двусложни. При тях ударението стои само върху началната сричка, напр.: Quintus — Квинт, Aetna — Е́тна, Tibur — Тíбур.

От казаното дотук и от посочените примери можем да направим следния общ извод за мястото на ударението в заетите от латински собствени имена в български. Тъй като в латински ударението не пада върху последната сричка, която би могла да бъде суфикс, който да отпадне при транскрипцията на български (напр. -us, -um, -ium), то без изключение латинското собствено име и в български запазва мястото на своето ударение. Само много популярното римско име Augustus под чуждо влияние у нас се явява с изместено ударение — А́вгуст (вм. Авгу́ст). При колебание за ударението при старогръцките собствени имена, предадени чрез латински, трябва да се прави справка за оригинала (вж. ч. I. Старогръцките собствени имена в български). Не бива, пък не е и за вярване, че Socrates ще предадем Сократ, а не както е правилното, Сокра́т (Σωκράτης), но бихме могли да се подведем напр. от Milēus като Милéт вм. правилното Миле́т (Μίλητος).

Накрая да обърнем внимание на някои малки отклонения. Името на град Рим на латински гласи Roma. Формата Рим е проникнала вероятно чрез руски у нас и, разбира се, няма да я променяме тепърва. Също името на затрупания при изригването на Везувий град Herculaneum се е наложило у нас (под чуждо влияние) като Херкулáн (а не като Херкулáней или Херкулáнеум). Името на диктатора Сула се пише и Sulla и Sylla. Не бива да се въвежда форма Сила, която не би съответствувала на точното латинско произношение на лат. Sylla (лат. у е бил белег за лат. фонема „ю“, точно нем. ü). Понякога популярни реки или пък малки градове е по-удобно да се предадат със съвременното им име. Това са наистина редки случаи като: Rhenus — Рейн (вм. Рен), Tamēsis — Тémза (вм Тáмезис), Danubius (Danuvius) — Дунав (вм. Данубий, -вий), Arnus (река) — Арно (вм. Арн.), Surrentum — Соренто (вм. Сорент), Capreae — Капри (вм. Ка́преа). Разбира се, много зависи от естеството на текста, дали ще употребим едната или другата форма — съвременната форма повече би попадала при художествена литература, а античната — в научната.

* * *

Настоящото проучване прави опит да изведе норми за транскрипция и изговор на старогръцките и латинските собствени имена, употребявани в нашия език. Посочихме и всички най-важни отклонения. Все пак, струва ни се, че за да се получи абсолютна сигурност, би трябвало да се издаде един справочник във форма на речник на старогръцките и латински собствени имена с техните съответни форми на български и с посочени ударения. Това няма да е голяма книга, защото античните имена в

наши дни имат строго ограничен брой, нямат развитие, както е при модерните езици. В настоящия момент, разбира се, ролята на един такъв справочник много добре изпълняват издадените старогръцко-български и латинско-български речници и все пак ненапълно. В тях за съжаление не се посочва ударението на българската форма, а също така при старогръцките имена, имащи латинска форма, не се посочва оригиналната форма (старогръцката) в латинския речник, което е необходимо, за да се установи правилният изговор на българската форма. Тези основни принципи трябва да залегнат в един бъдещ справочник за античните имена на български.

СЪДЪРЖАНИЕ

Р о ж е Б е р н а р — Бележки върху ударението на съществителните имена от среден род с множествено число на <i>-а</i>	5
Д и м и т ъ р Т и л к о в — Акустичен състав и дистрибуция на палаталните съгласни в книжовния български език	32
Е л е н а Т о д о р о в а — Семантичното поле на прилагателните за пространствен размер в авторовата реч на българската художествена проза (семантично-статистически анализ)	77
Л и л и я М а н о л о в а — Употреба на удвоеното допълнение в българския книжовен език	131
К р и с т а л и н а Ч о л а к о в а — Езикови фактори, обуславящи семантичните вариации на лексикалната единица	156
К е т и Н и ч е в а — Пътища за възникване на фразеологичните единици (върху материал от българския език)	177
Т о д о р С а р а ф о в — Транскрипция и изговор на старогръцките и латинските собствени имена в български	227

**ВЪПРОСИ НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК**

*
Редактор Цветана Попова
Художник Емил Станкулов
Худ. редактор Емил Станкулов
Техн. редактор Александър Иванов
Коректор Райна Иванова

*
Изд. индекс 7131
Дадена за набор на 16.II.1979 г.
Подписана за печат на 19. VI. 1979 г.
Формат 700/1000/16 Тираж 700
Печатни коли 17,25 Издателски коли 21,94
Цена 2,80

Код 19 $\frac{9535122411}{5014-11-79}$

*
Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“
Поръчка № 174

